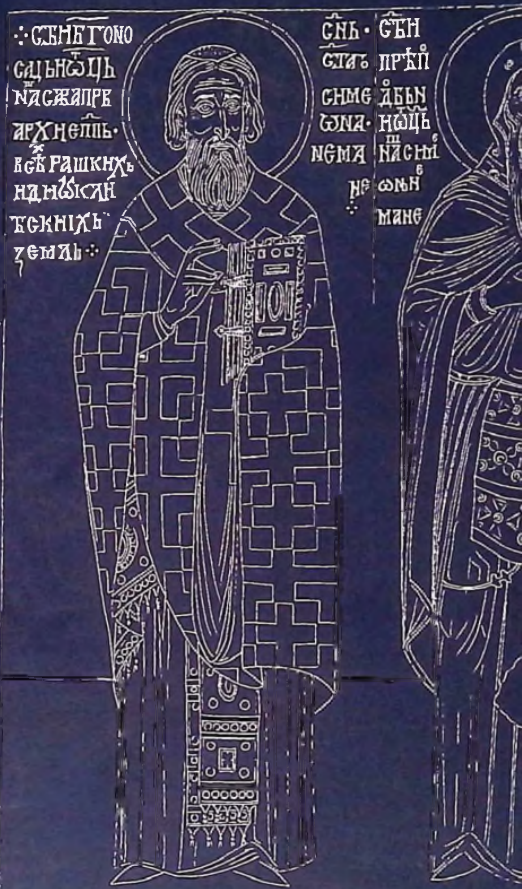

Бојан Миљковић

ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ

КАО ИЗВОРИ
ЗА ИСТОРИЈУ
СРЕДЊОВЕКОВНЕ
УМЕТНОСТИ

БЕОГРАД
2008

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
MONOGRAPHIES
No. 38

BOJAN MILJKOVIĆ

LES VIES DE SAINT SAVA
COMME LES SOURCES
POUR L'HISTOIRE DE L'ART
MÉDIÉVAL

Rédacteur
LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
Directeur de l'Institut d'études byzantines

BEOGRAD
2008

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 38

БОЈАН МИЉКОВИЋ

ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ
КАО ИЗВОРИ
ЗА ИСТОРИЈУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ
УМЕТНОСТИ

Уредник
ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
директор Византолошког института

БЕОГРАД
2008

Рецензенти
ГОЈКО СУБОТИЋ
МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

мојим родитељима

Ова књига је прихваћена за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
26. децембра 2007. године и објављена захваљујући средствима
Министарства науке Републике Србије

Књига која је пред Вама представља у извесној мери прерађен и допуњен шексти магистарског рада, који је под насловом Дела Доментијана и Теодосија као извори за историју средњовековне уметности, одбрањен 29. јануара 2003. на Филозофском факултету у Београду, пред четворочланом комисијом у саставу: проф. др Иван М. Ђорђевић као менијор, Гојко Субојић, дописни члан САНУ, проф. др Љубомир Максимовић и проф. др Марица Шуйић. У њу су ушкана знања и љубав према средњовековној уметности, сачени још у време студија, на часовима и вежбама код професорке Гордане Бабић, а пошом развијани и усавршавани под будним оком учитеља и пријатеља Ивана М. Ђорђевића. Пресудан утицај на избор теме и подстицај за проучавање вишеструких односа између писане речи и ликовне уметности, којима се и сам бавио, пошекао је од академика Гојка Субојића, чије су проницљиве идеје и несебична подршка уписане у странице ове књиге. Њеном коначном уобличавању допринеле су корисне сугестије и савети Љубомира Максимовића, дописног члана САНУ и професорке Марице Шуйић, као и драгоцене разговори са Мирјаном Живојиновић, дописним чланом САНУ, о различитим питањима из историје светогорског монаштва, чијим се уметничким наслеђем, једним својим добрим делом, ова књига бави. Најпошљивију захвалност дугујем и свим сарадницима Византолошког института на безрезервној подршци и разумевању током прошеклих година, као и својим најближима, којима ће ова књига, надам се макар делично, надокнадити време које сам им ускратио.

Да ли је оно узалуд ушрошено или не, оситаће на Вама да проценише.

Аутор

САДРЖАЈ

СКРАЋЕНИЦЕ	11
ПРЕДГОВОР	25
Дела Доментијана и Теодосија — датовање, преписи, издања	26
САВИНА ЖИТИЈА КАО НАРАТИВНИ ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ	
УМЕТНОСТИ	33
Црква и пирг руског манастира Светог Пантелејмона	33
Ктиторска делатност Саве и Симеона у Ватопеду	42
Икона Богородице Ватопедске	58
Ватопедски метох Светог Симеона Богопримца у Просфориону	64
Протат	66
Икона Богородице Кариотисе	70
Ивирски манастир	75
Лавра Светог Атанасија	77
Икона Богородице Икономисе	80
Оснивање српског Хиландара	81
Игумански штап	83
Обнова Хиландара	84
Милеје	95
Кареја	101
Зиг	103
Каракал	106
Ксиропотам	107
Филотеј	109
Солунске цркве — Света Софија, Свети Димитрије и манастир Филокал	110
Манастир Богородице Евергетиде и метох Светог Андреја у Цариграду	118
Црква светих апостола Петра и Павла код Новог Пазара	124
Студеница	125
Жича	134
Град Просек	141
Никеја	141
Хаљине од великог оловера	145

Кандило за гроб светог Петра	146
Мозаик Христовог Рођења из витлејемске базилике	147
Гроб светог Саве Освећеног	151
Представа Христа из катедрале у Назарету	152
Александрија и околна	152
<i>Вавилон</i>	165
Манастири Светог Антонија Великог и Светог Арсенија Великог	168
Манастир Каламон	175
<i>Град Корак</i>	176
Синај	176
Антиохија, Дивна гора, Мала Јерменија и <i>шурске сџирани</i>	182
Трново	186
Милешева	192
ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ КАО ЛИТЕРАРНИ ПРЕДЛОЖАК У СТАРОЈ СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ	199
УМЕСТО ЗАКЉУЧКА	211
ПРИЛОГ ПРВИ Манастир Светог Николе у Топлици	215
ПРИЛОГ ДРУГИ Житије светог Петра Коришког	217
<i>Свети Пејтар више Уњемаира</i>	217
<i>Свети Пејтар Коришки</i>	218
RÉSUMÉ	221
РЕЧНИК	245
РЕГИСТАР	247

СКРАЋЕНИЦЕ

AB	Analecta Bollandiana, Bruxelles
Abū Šālih, Churches and Monasteries	Abū Šālih, the Armenian, The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries, ed. B. T. A. Evetts, Oxford 1895
Acropolitae opera	Georgii Acropolitae opera, I, ed. A. Heisenberg, Stuttgart 1978
Acta et diplomata	Acta et diplomata graeca medii aevi, I–II, edd. F. Miklosich, I. Müller, Vindobonae 1860, 1862
Actes de Chilandar, II	Actes de Chilandar, II, Actes slaves, B. Korablev, BB 19 (1915), Приложение I
Actes du XV ^e Congrès	Actes du XV ^e Congrès international d'études byzantines, I–II, Athènes 1979, 1981
AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Атина
<i>Анастасијевић</i> , Свети Сава	<i>Д. Анастасијевић</i> , Свети Сава је умро 1236. год., Богословље 9/3 (1936) 237–275
AR	Arheološki pregled, Beograd
Архиепископ Данило II	Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991
AΣ	Ἀθωνικά Σύμπεκτα, Атина
<i>Авраамовић</i> , Описаніе древностиі	<i>Д. Авраамовић</i> , Описаніе древностиі србски у Светой (Атонской) Гори, Београдъ 1847
<i>Авраамовић</i> , Света Гора	<i>Д. Авраамовић</i> , Света Гора са стране вере, художества и повестнице, Београд 1848
Ἄξιον ἔστί	<i>К. Хрисохоидис</i> , <i>Ј. Тавлакис</i> , <i>Ј. Икономаки-Пападопулу</i> , Ἄξιον ἔστί, Света Гора 1999
<i>Babić</i> , Les chapelles annexes	<i>G. Babić</i> , Les chapelles annexes des églises byzantines, Paris 1969
<i>Бабић</i> , Епитети	<i>Г. Бабић</i> , Епитети Богородице коју дете грли, ЗЛУ 21 (1985) 261–274
<i>Бабић</i> , <i>Кораћ</i> , <i>Ђирковић</i> , Студеница	<i>Г. Бабић</i> , <i>В. Кораћ</i> , <i>С. Ђирковић</i> , Студеница, Београд 1986
<i>Babić</i> , Il modello	<i>G. Babić</i> , Il modello e la replica nell'arte bizantina delle icone, Arte Cristiana 76/1–2 (Milano 1988) 61–78
<i>Бабић</i> , О живописаном украсу	<i>Г. Бабић</i> , О живописаном украсу олтарских преграда, ЗЛУ 11 (1975) 1–41

<i>Баршић</i> , Хронолошки проблеми	<i>Ф. Баршић</i> , Хронолошки проблеми око године Немањине смрти, ХЗ 2 (1971) 31–56
<i>Баршић</i> , Први попис	<i>Ф. Баршић</i> , Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару, ХЗ 7 (1989) 27–56
<i>Венеџевић</i> , Sur la date	<i>У. Венеџевић</i> , Sur la date de la mosaïque de la Transfiguration au Mont Sinaï, Byz. 1 (1924) 145–172
BHR	Bulgarian Historical Review, Sofia
<i>Винон</i> , Les origines légendaires	<i>С. Винон</i> , Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos, Louvain 1942
<i>Богдановић</i> , Историја	<i>Д. Богдановић</i> , Историја старе српске књижевности, Београд 1980, 1991 ²
<i>Богдановић</i> , Каталог	<i>Д. Богдановић</i> , Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978
<i>Богдановић</i> , Кратко житије	<i>Д. Богдановић</i> , Кратко житије светог Саве, ЗМСКЈ 24/1 (1976) 5–32
<i>Богдановић</i> , Пролошко житије	<i>Д. Богдановић</i> , Пролошко житије светог Симеона, ПКЈИФ 42 (1976) 9–19
Богословље	Богословље, Београд
<i>Bolman</i> , Theodore	<i>E. S. Bolman</i> , Theodore, "The Writer of Life" and the Program of 1232/1233, Monastic Visions, 37–76
<i>Бошковић</i> , Светогорски пабирци	<i>Ђ. Бошковић</i> , Светогорски пабирци, Старинар 14 (1939) 71–103
Браство	Браство, Београд
<i>Bréhier</i> , À propos de l'origine	<i>L. Bréhier</i> , À propos de l'origine des Vierges noires, Comptes rendus de l'Académie des inscriptions & belles-lettres, Paris 1935, 379–386
BSI	Byzantinoslavica, Prague
Byz.	Byzantion, Bruxelles
Byzantine Icons	Byzantine Icons from Cyprus, Athens 1976
Byzantine Macedonia	Byzantine Macedonia. Art, architecture, music and hagiography, Melbourne 2001
Byzantine Monastic Foundation Documents	Byzantine Monastic Foundation Documents, I–V, Washington 2000
Byzantium. Faith and Power	Byzantium. Faith and Power, New York 2004
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München
CA	Cahiers archéologiques, Paris
<i>Cahen</i> , La Syrie du nord	<i>C. Cahen</i> , La Syrie du nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris 1940
Царевград	Царевград Търнов, I–IV, София 1973–1984
CB	Cahiers Balkaniques, Paris

Chilandar	Actes de Chilandar, I, edd. <i>M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giras</i> , Paris 1998
Chomateni	Demetrii Chomateni Ponemata diaphora, ed. <i>G. Prinzing</i> , Berlini — Novi Eboraci 2002
<i>Цигаридас</i> , Διάγραμμα	<i>Ε. Η. Цигаридас</i> , Διάγραμμα της μνημειακής ζωγραφικής κατά τη βυζαντινή περίοδο (963–1453), Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού, 9 ^{ος} –20 ^{ος} αιώνας, Ατina 1996, 147–160
<i>Цигаридас</i> , <i>Ловерду-Цигарида</i> , Βυζαντινές εικόνες και έπενδύσεις	<i>Ε. Η. Цигаридас</i> , <i>Κ. Ловерду-Цигарида</i> , Ίερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Βυζαντινές εικόνες και έπενδύσεις, Βατοπέδ — Света гора 2006
<i>Циџуриду</i> , Манастир Филокал	<i>А. Циџуриду</i> , Манастир Филокал у Солуну, Сава Немања, 263–268
<i>Coquin</i> , Les edifices chrétiens	<i>Ch. Coquin</i> , Les edifices chrétiens du Vieux-Caire, I, Caire 1974
<i>Чанак-Медић</i> , <i>Кандић</i> , Архитектура	<i>М. Чанак-Медић</i> , <i>О. Кандић</i> , Архитектура прве половине XIII века, I, Београд 1995
<i>Ђоровић-Љубинковић</i> , Свети Сава	<i>М. Ђоровић-Љубинковић</i> , Свети Сава и примењена уметност у Србији XII и XIII века, Свети Сава, Београд 1977, 289–299
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, ed. <i>F. Cabrol, H. Leclercq</i> , Paris
Данило, Животи	Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, изд. <i>Ђ. Даничић</i> , Загреб 1866
Данило, Животи краљева	Данило, Животи краљева и архиепископа српских. Службе, Београд 1988
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Ατina
<i>Динић</i> , Доментијан и Теодосије	<i>М. Динић</i> , Доментијан и Теодосије, ПКЈИФ 25/1–2 (1959) 5–12
Documenta Romaniae	Documenta Romaniae Historica. В. Țara Românească, III, București 1975
Доментијан	Доментијан, Житије светог Саве, пр. <i>Љ. Јухас-Георгиевска</i> , <i>Т. Јовановић</i> , Београд 2001
Доментијан, Симеон	Доментијан, Живот светог Симеона и светог Саве, изд. <i>Ђ. Даничић</i> , Београд 1865
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington
<i>Ђорђевић</i> , Свети Симеон Немања	<i>И. М. Ђорђевић</i> , Свети Симеон Немања као нови Јоасаф, Лесковачки зборник 33 (Лесковац 1993) 159–166
<i>Ђорђевић</i> , Зидно сликарство	<i>И. М. Ђорђевић</i> , Зидно сликарство 1322–1430/1, Манастир Хиландар, 243–248
<i>Djurić</i> , Fresques médiévales	<i>У. Ј. Ђурић</i> , Fresques médiévales à Chilandar, Actes du XII ^e Congrès international d'études byzantines, III, Beograd 1964, 59–98

<i>Ђурић</i> . Историјске композиције	<i>B. J. Ђурић</i> , Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле, ЗРВИ 8/2 (1964), 69–90; 10 (1967) 121–148; 11 (1968) 99–119
<i>Djurić</i> . La peinture de Chilandar	<i>V. J. Djurić</i> , La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin, ХЗ 4 (1978) 31–62
<i>Ђурић</i> . Сопоћани	<i>B. J. Ђурић</i> , Сопоћани, Београд 1991 ²
<i>Ђурић</i> . Српска династија и Византија	<i>B. J. Ђурић</i> , Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви, Зограф 22 (1992) 12–25
<i>Ђурић</i> . Византијске фреске	<i>B. J. Ђурић</i> , Византијске фреске у Југославији, Београд 1974
ЕЕВΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Атина
ЕИ	Encyclopédie de l'Islam, Leyde–Paris 1954–
ЕКΜΙΜΚ	Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Μанастир Кикос, Кипар
ЕО	Échos d'Orient, Paris
<i>Ђерџанчић</i> . Деспоти	<i>Б. Ђерџанчић</i> , Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960
<i>Ђириџићу</i> . Историја	<i>Н. С. Ђириџићу</i> , Историја тоу епџ тоу ђору Тоура Μοναστηρίου тоу 'Οσίου 'Αρσενίου тоу Μεγάλου (Άλ-Κασίρ η Άλ-Κοσάιγερ), 'Εκκλησιαστικός Φάρος 35 (Александрија 1936) 102–128, 190–203
<i>Folda</i> . The Art	<i>J. Folda</i> , The Art of the Crusaders in the Holy Land 1098–1187, Cambridge 1995
<i>Forsyth</i> . The Monastery	<i>G. H. Forsyth</i> , The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian, DOP 22 (1968) 1–19
<i>Фоџић</i> . Света Гора и Хиландар	<i>А. Фоџић</i> , Света Гора и Хиландар у Османском царству (XV–XVII век), Београд 2000
Founders and refounders	Founders and refounders of Byzantine monasteries, Belfast 2007
<i>Gautier</i> . Théotokos Évergétis	<i>P. Gautier</i> , Le typikon de la Théotokos Évergétis, REB 40 (1982) 5–101
Glasnik JPD	Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, Београд
Гласник (СПЦ)	Гласник (СПЦ), Београд
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва, Београд
Глас САНУ	Глас САНУ, Београд
Glory of Byzantium	The Glory of Byzantium, New York 1997
Годишњица НЧ	Годишњица Николе Чуџића, Београд
<i>Grumel</i> . La chronologie	<i>V. Grumel</i> , La chronologie, Paris 1958
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва, Скопље
<i>Habib</i> . Coptic Museum	<i>R. Habib</i> , The Coptic Museum, Cairo 1967

<i>Hadermann-Misguich</i> , La Vierge Kykkotissa	<i>L. Hadermann-Misguich</i> , La Vierge Kykkotissa et l'éventuelle origine latine de son voile, Ευφρόσυνον, I, Атина 1991, 197–204
<i>Хаџиџакис</i> , Εικόνας επιστολίου	<i>М. Хаџиџакис</i> , Εικόνας επιστολίου από τὸ Ἅγιον Ὅρος, ΔΧΑΕ 4 (1966) 377–397
<i>Хаџихристуџулу</i> , Γερασиму, Μεταβυζαντινές εἰκόνες	<i>Х. Хаџихристуџулу</i> , <i>К. Γερασиму</i> , Μεταβυζαντινές εἰκόνες με την παράσταση της Παναγίας του Κύκκου στην Κύπρο, Ιερά Μονή Κύκκου, 42–63
Хиландарска оснивачка повеља	<i>Ђ. Трифуновић</i> , <i>В. Бјелогрић</i> , <i>И. Брајовић</i> , Хиландарска оснивачка повеља светог Симеона и светог Саве, Осам векова Студенице, 49–60
Хиландарски типик	Хиландарски типик. Рукопис CHIL AS 156, пр. <i>Д. Богдановић</i> , Београд 1995
ХЗ	Хиландарски зборник, Београд
ИЦГ	Историја Црне Горе, I–II, Титоград 1967–1970
ИЧ	Историјски часопис, Београд
Ιερά Μονή Κύκκου	Η Ιερά Μονή Κύκκου στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη, Λεфкоζια 2001
IF	Istambuler Forschungen, Istanbul
ИГ	Историјски гласник, Београд
Inscriptions chrétiennes de l'Athos	<i>G. Millet</i> , <i>J. Pargoire</i> , <i>L. Petit</i> , Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, Paris 1904
ИРАИК	Извѣстџа Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ, Софџа
ИСН	Историја српског народа, I, Београд 1981
Iviron	Actes d'Iviron, I–IV, Paris 1985–1995
<i>Jagić</i> , Opisi i izvodi	<i>V. Jagić</i> , Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa, Starine 5 (1873) 8–21
<i>Janin</i> , Constantinople	<i>R. Janin</i> , La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. I. Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique, III. Les églises et les monastères, Paris 1953
<i>Janin</i> , Grands centres	<i>R. Janin</i> , Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975
Jerusalem Pilgrimage	<i>J. Wilkinson</i> , <i>J. Hill</i> , <i>W. F. Ryan</i> , Jerusalem Pilgrimage 1099–1185, London 1988
ЈФ	Јужнословенски филолог, Београд
ЈЉВ	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Wien
Јован Дамаскин, Празничне беседе	Свети Јован Дамаскин, Празничне беседе, пр. <i>епископ Аџанасије (Јевџић)</i> , Београд 2002
<i>Јухас-Георгијеvsка</i> , Живот светог Саве	<i>Љ. Јухас-Георгијеvsка</i> , Живот светог Саве од Доментијана. Историја текста, Београд 2003

- Милешева у историји Милешева у историји српског народа, Београд 1987
- Милошевић*, Срби светитељи *Д. Милошевић*, Срби светитељи у старом српском сликарству, О Србљаку, 141–268
- Мишић*, Повеље *С. Мишић*, Повеље цара Стефана Душана о манастиру Светога Петра Корнишког из 1355. године, ИГ 1–2 (1993) 121–133
- Monastic Visions Monastic Visions. Wall Paintings in the Monastery of St. Antony at the Red Sea, Cairo 2002
- Манастири и Скити Манастири и Скити Святой Горы Афон в фотографиях из албума великог князя Константина Константиновича Романова 1867–1872, Москва 2003
- Μονή Βατοπαιδίου *Γερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Α'–Β'*, Света Гора 1996
- Moorsel*, Les peintures *P. van Moorsel*, Les peintures du monastère de Saint-Antoine près de la mer Rouge, Le Caire 1995
- Mouriki*, Four Thirteenth-Century Sinai Icons *D. Mouriki*, Four Thirteenth-Century Sinai Icons by the Painter Peter, Студеница и византијска уметност, 329–346
- Mylonas*, Les étapes successives *P. Mylonas*, Les étapes successives de construction du Protaton au Mont Athos, СА 28 (1979) 143–160
- Mylonas*, Le plan initial *P. M. Mylonas*, Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavra, au Mont Athos et la genèse du type du catholicon athonite, СА 32 (1984) 89–112
- Nästurel*, Le Mont Athos *P. Ş. Nüsturel*, Le Mont Athos et les Roumains, Roma 1986
- Ненадовић*, Хиландар *С. Ненадовић*, Хиландар на графичким приказима XVIII и XIX столећа, ZZSK 16 (1965) 97–113
- Ненадовић*, Осам векова *С. Ненадовић*, Осам векова Хиландара, Београд 1997
- Ненадовић*, Прилог за историју сихастирије *С. М. Ненадовић*, Прилог за историју сихастирије Светог Саве у Кареји, ХЗ 7 (1989) 71–87
- Ненадовић*, Зиг *С. Ненадовић*, Хиландарски метох Зиг и проблем камене пластике Немањиног доба, ХЗ 1 (1966) 163–169
- Nicetae Choniatae Nicetae Choniatae Historia, ed. *J. A. Van Dieten*, Berolini – Novi Eboraci 1975
- Novaković*, Teodosija mniha Hilandarca djelo *S. Novaković*, Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom, Starine 16 (1884) 9–34
- Novaković*, Teodosija mniha Hilandarca pohvala *S. Novaković*, Teodosija mniha Hilandarca pohvala svetome Simeunu i Savi, Starine 11 (1879) 153–180
- Oakeshott*, Mosaics *W. Oakeshott*, The Mosaics of Rome, London 1967
- Оболенски*, Шест византијских портрета *Д. Оболенски*, Шест византијских портрета, Београд 1991
- ODB Oxford Dictionary of Byzantium, I–III, Oxford 1991
- Осам векова Хиландара Осам векова Хиландара, Београд 2000
- Осам векова Студенице Осам векова Студенице, Београд 1986

- О Србљаку О Србљаку, Београд 1970
- Осјорогорски*, Историја Византије *Г. Осјорогорски*, Историја Византије, Београд 1959 (репринт 1998)
- Palestine Pilgrims' Palestine Pilgrims' Text Society, VI, London 1897
- Паџахрисанију*, Монаштво *Д. Паџахрисанију*, Атонско монаштво, Београд 2003
- Паџамасџоракис*, 'Ο διάκοσμος τοῦ τροῦλου *Т. Паџамасџоракис*, 'Ο διάκοσμος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο, Атина 2001
- Пајасџирају*, Хартине еикόνες *Д. Пајасџирају*, Хартине еикόνες, I–II, Атина 1986
- Павловић*, Култови лица *Л. Павловић*, Култови лица код Срба и Македонаца, Смедереву 1965
- Раразџотс*, Recherches topographiques *А. Раразџотс*, Recherches topographiques au Mont Athos, Géographie Historique du Monde Méditerranéen, Paris 1988, 149–178
- Пећка патријаршија *В. Ј. Вурић*, *С. Турковић*, *В. Кораћ*, Пећка патријаршија, Београд 1990
- Пета казивања Пета казивања о Светој гори, Београд 2007
- Пејковић*, Натписи и записи *В. Р. Пејковић*, Натписи и записи у старим српским црквама, Старинар 2 (1923) 17–32; 6 (1931) 79–86
- PG Patrologiæ cursus completus. Series græca, ed. *J.-P. Migne*, Parisi
- ПКЈИФ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд
- PL Patrologiæ cursus completus. Series latina, ed. *J.-P. Migne*, Parisi
- Роровић*, The Cult *Д. Роровић*, The Cult of St Peter of Koriša. Stages of Development and Patterns, Balcanica 28 (Belgrade 1997) 181–211
- Појовић*, Мошти *Д. Појовић*, Мошти светог Саве, Свети Сава у српској историји, 251–265
- Појовић*, Сахране и гробови *Д. Појовић*, Сахране и гробови у средњем веку, Манастир Хиландар, 205–214
- Појовић*, Српски владарски гроб *Д. Појовић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992
- Правер*, Histoire *J. Praver*, Histoire du royaume latin de Jérusalem, I–II, Paris 1975²
- Прингл*, The Churches *Д. Прингл*, The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, I–II, Cambridge 1993, 1998
- Prôtaton Actes du Prôtaton, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975
- Радић*, Обласни господари *Р. Радић*, Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века, ЗРВИ 24–25 (1986) 151–283
- Радојчић*, Милешева *С. Радојчић*, Милешева, Београд 1963
- Радојчић*, Уметнички споменици *С. Радојчић*, Уметнички споменици манастира Хиландара, ЗРВИ 3 (1955) 163–190

<i>Radošićić</i> , Šta je bilo posle s golobradim Teodorom Gramatikom	<i>D. S. Radošićić</i> , Šta je bilo posle s golobradim Teodorom Gramatikom, Delo 4/6 (Beograd 1958) 842–849
<i>Radojčić</i> , Теодосијев Канон	<i>Ђ. С. Радојичић</i> , Теодосијев Канон општи Симеону Немањи и Сави (гласа 4), ЈФ 21 (1955/6) 137–150
<i>Radoniћ</i> , Ђурађ Кастриот	<i>Ј. Радоњић</i> , Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку, Београд 1942
RBK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I–IV, Stuttgart
REB	Revue des études byzantines, Paris
Regestes	<i>V. Laurent</i> , Les Regestes des Actes du patriarcat de Constantinople, I. Les Actes des patriarches, I–VI, Paris 1932–1979
<i>Розановъ</i> , Источници	<i>С. П. Розановъ</i> , Источници, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Житија Саввы Сербскаго, Извѣстiя Отдѣленiя русскаго языка и словесности Императорской Академiи Наукъ 16/1 (Санктпетербургъ 1911) 136–209
Sacrorum conciliorum	Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, XII, ed. <i>J. Mansi</i> , Florentiae 1766
Saint-Pantéléémôn	Actes de Saint-Pantéléémôn, ed. <i>P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković</i> , Paris 1982
САНУ	Српска академија наука и уметности
Саопштења	Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, Београд
Сава Немањић	Сава Немањић — свети Сава, Београд 1979
<i>Schilbach</i> , Metrologie	<i>E. Schilbach</i> , Byzantinische Metrologie, München 1970
Σινᾶ	Σινᾶ. Οἱ Θεσσαυροὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, Атина 1990
Синай, Византија, Русь	Синай, Византија, Русь, Санкт-Петербург 2000
СКА	Српска краљевска академија
Сказанiе о Св. Авонској горѣ	Сказанiе о Св. Авонској горѣ игумена Русскаго Пантелеимонова монастыря Иоакима и иныхъ Святогорскихъ старцевъ, Памятники древней письменности 30 (С.-Петербургъ 1882) 5–31
<i>Смирнакис</i> , Ἁγιον Ὅρος	<i>Г. Смирнакис</i> , Τὸ Ἁγιον Ὅρος, Кареја 1988 ²
<i>Смирновъ</i> , Еще о времени	<i>Я. Смирновъ</i> , Еще о времени мозанкъ св. Софiи Солунској, ВВ 7 (1900) 60–67
<i>Соловјев</i> , <i>Мошин</i> , Грчке повеље	<i>А. Соловјев</i> , <i>В. Мошин</i> , Грчке повеље српских владара, Београд 1936
<i>Solovjev</i> , Un inventaire	<i>А. И. Соловјев</i> , Un inventaire de documents byzantins de Chilandar, Annales de l'Institut Konadakov 10 (Praha 1938) 31–47
Спаљивање моштију	Спаљивање моштију Светога Саве, Београд 1997
СПЦ	Српска православна црква

<i>Spieser</i> , Les inscriptions	<i>J.-M. Spieser</i> , Les inscriptions de Thessalonique, TM 5 (1973) 145–180
Споменик	Споменик САНУ, Београд
<i>Станојевић</i> , Белешке	<i>С. Станојевић</i> , Белешке о неким старим иконама, Београд 1931
Старинар	Старинар, Београд
Starine	Starine, Zagreb
Стефан Немања	Стефан Немања — свети Симеон Мироточиви, Београд 2000
Стефан Првовенчани, Сабрана дела	Стефан Првовенчани, Сабрана дела, изд. <i>Љ. Јухас-Георгиевска</i> , <i>Т. Јовановић</i> , Београд 1999
Студеница и византијска уметност	Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988
Студеница у црквеном животу	Студеница у црквеном животу и историји српског народа, Београд 1987
Свети Сава, Сабрана дела	Свети Сава, Сабрана дела, изд. <i>Т. Јовановић</i> , Београд 1998
Свети Сава у српској историји	Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998
Светосавски зборник	Светосавски зборник, I–II, Београд 1936, 1939
<i>Ševcenko</i> , The Early Period	<i>I. Ševcenko</i> , The Early Period of the Sinai Monastery in the Light of Its Inscriptions, DOP 20 (1966) 255–264
<i>Тахиас</i> , Ἐνα ἀγιορειτικο Μοναστήρι	<i>А.-Е. Тахиас</i> , Ἐνα ἀγιορειτικο Μοναστήρι που χάθηκε: η παλαιά Μονή Ρωστικού ὄρους την περιγράφει ο Βασίλειος Γρηγόροβιτς-Μάρσκου, Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσο, Солун 2001, 615–641
Теодосије	Теодосије Хиландарац, Живот светога Саве, изд. <i>Ђ. Даничић</i> , приредио <i>Ђ. Трифуновић</i> , Београд 1973
Теодосије, Петар Корншики	Теодосије Хиландарац, Житије Петра Корншког, изд. <i>Т. Јовановић</i> , Књижевна историја 12/48 (Београд 1980) 635–681
Теодосије, Житија	Теодосије, Житија, изд. <i>Д. Богдановић</i> , Београд 1988
<i>Теохариду</i> , Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τροῦλλου	<i>К. Теохариду</i> , Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τροῦλλου στὴν Ἁγία Соφiа Θεσσαλονίκης. Φάσεις καὶ προβλήματα χρονολόγησης, ΑΔ 31 — 1976 (1980) 265–273
<i>Theocharidis</i> , Byzantine fortified enclosure	<i>P. Theocharidis</i> , The Byzantine Fortified Enclosure of the Monastery of Chelandariou, ХЗ 7 (1989) 59–69
Theotokos Evergetis	The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism, Belfast 1994
Θησαυροὶ	Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Солун 1997
ТМ	Travaux et mémoires, Paris
<i>Тодић</i> , Иконографска истраживања	<i>Б. Тодић</i> , Иконографска истраживања жичких фресака, Саопштења 22–23 (1990/1) 25–39
<i>Тодић</i> , Одраз култа	<i>Б. Тодић</i> , Одраз култа светог Петра Корншког у уметности, Манастир Црна Ријека, 189–203

Towers of Mount Athos	The Towers of Mount Athos, Thessaloniki 2002
<i>Трифуновић</i> , Белешке	<i>Ђ. Трифуновић</i> , Белешке о делима у Србљаку, О Србљаку, 269–366
<i>Трифуновић</i> , О настанку	<i>Ђ. Трифуновић</i> , О настанку списа светог Саве у светлости неких агиолошких појединости, Студеница у црквеном животу, 65–70
Turicon	Le Turicon de la Grande Église, I–II, ed. <i>J. Mateos</i> , Rome 1962/3
Vatopédi	Actes de Vatopédi, I–II, Paris 2001, 2006
ВПШПНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије, Београд
Vitae duae	Vitae duae antiquae Sancti Athanasii Athonitae, ed. <i>J. Noret</i> , Turnhout 1982
<i>Вийковић</i> , Друго путовање	<i>Д. Вийковић</i> , Друго путовање св. Саве по источним светим местима, Браство 20 (1926) 1–16
<i>Υοοοτορουλος</i> . Note	<i>P. L. Υοοοτορουλος</i> , Note sur l'icone de la Vierge Portaitissa, Зограф 25 (1996) 27–30
<i>Војводић</i> , Хиландарски гроб,	<i>Д. Војводић</i> , Хиландарски гроб светог Симеона Српског и његов сликани програм, ХЗ 11 (2004) 27–58
<i>Војводић</i> , Зидно сликарство	<i>Д. Војводић</i> , Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Арњу, Београд 2005
<i>Вольская</i> , Росписи	<i>А. Вольская</i> , Росписи средновековних трапезних Грузин, Тбилиси 1974
Второе посѣщение	Второе посѣщение Святой Аѳонской Горы Василья Григоревича-Барскаго, изд. <i>Н. П. Барсуковъ</i> , С.-Петербургъ 1887
ВВ	Византијски временник, С.-Петербургъ, Москва
<i>White</i> , The Monasteries	<i>H. G. Evelyn White</i> , The Monasteries of the Wādi 'n Natrūn, I–III, New York 1926–1933 (репринт 1973)
<i>Wilkinson</i> , Jerusalem	<i>J. Wilkinson</i> , Jerusalem Pilgrims Before the Crusades, Warminster 1977
<i>Winfield</i> , Panaghia tou Arakos	<i>D. and J. Winfield</i> , The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus: the Paintings and their Painterly Significance, Washington 2003
Work and worship	Work and worship at the Theotokos Evergetis, Belfast 1997
Χέροροταμου	Actes de Χέροροταμου, éd. <i>J. Vompaire</i> , Paris 1964
ЗАФ	Зборник Архитектонског факултета, Београд
Записи и натписи	<i>Љ. Стојановић</i> , Стари српски записи и натписи, I–VI, Београд 1984 ²
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета, Београд
<i>Златарски</i> , Историја	<i>В. Н. Златарски</i> , Историја на българската държава през срѣднитѣ вѣкове, III, София 1940, 1994 ²

ЗЛУ	Зборник за ликовне уметности, Нови Сад
ЗМСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад
Зограф	Зограф, Београд
Zographou	Actes de Zographou, edd. <i>W. Regel</i> , <i>E. Kurtz</i> , <i>B. Korabiev</i> , ВВ 13 (1906), Приложеније 1, Санктпетербургъ 1907
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд
ЗЗСК	Зборник заштите споменика културе, Београд
<i>Жаворонков</i> , Первый поход	<i>П. И. Жаворонков</i> , Первый поход Иоанна III Ватаца на Фесалонику (1243 г.) и смерть Ивана II Асеня (1242 г.). Проблема датировки, ВВ 60 (2001) 69–74
<i>Živojinović</i> , Chilandar et ses métoques	<i>М. Živojinović</i> , Le monastère de Chilandar et ses métoques dans la region de l'Athos, ЗРВИ 26 (1987) 35–67
<i>Живојиновић</i> , Хиландар и Милеје	<i>М. Живојиновић</i> , Манастир Хиландар и Милеје, ХЗ 4 (1978) 7–14
<i>Живојиновић</i> , Хиландарски и Евергетидски типик	<i>М. Живојиновић</i> , Хиландарски и Евергетидски типик. Подударности и разлике, ЗРВИ 33 (1994) 85–101
<i>Живојиновић</i> , Историја	<i>М. Живојиновић</i> , Историја Хиландара, I, Београд 1998
<i>Живојиновић</i> , Ктиторска делатност	<i>М. Живојиновић</i> , Ктиторска делатност светог Саве. Сава Немањин, 15–24
<i>Живојиновић</i> , Најстарији периор	<i>М. Живојиновић</i> , Најстарији периор манастира Хиландара и његови преписи, ХЗ 8 (1991) 7–16
<i>Живојиновић</i> , О боровцима	<i>М. Живојиновић</i> , О боровцима светог Саве у Солуну, ИЧ 24 (1977) 63–71
<i>Живојиновић</i> , Света гора око 1204. године	<i>М. Живојиновић</i> , Света гора око 1204. године, 950 година од великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке крсташа, Београд 2005, 91–98
<i>Живојиновић</i> , Света Гора у доба Латинског царства	<i>М. Живојиновић</i> , Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 77–91
<i>Живојиновић</i> , Светогорске келије и пиргови	<i>М. Живојиновић</i> , Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972
<i>Живојиновић</i> , Властелинство	<i>М. Живојиновић</i> , Властелинство манастира Хиландара у средњем веку, Манастир Хиландар, 71–90
<i>Живојиновић</i> , Житије	<i>М. Живојиновић</i> , Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније, ЗРВИ 19 (1980) 251–272

ПРЕДГОВОР

Реч писаних извора има пресудан значај за разумевање уметности временски удаљених епоха. Она тумачи сложену ликовну симболику старе уметности и помаже да се реконструишу њени развојни токови. Бројна сведочанства налазе се расута у целокупном писаном наслеђу средњег века. По свом односу према уметничком делу, могу се поделити у више различитих категорија. У основну спадају она из домена епиграфике, односно, писани подаци које пружају сама уметничка дела и чине њихов саставни део, ктиторски натписи и записи уметника. Готово подједнако су значајни документи везани за њихов настанак и трајање, оснивачке и даровне повеље, типиси или инвентари ризница. Од посебног су интереса екфрасиси и итинерари, који садрже сведочанства настала у непосредном контакту њихових писаца са уметничким делом, попут описа грађевина или њиховог украса. Познији сликарски приручници, који као прворазредна сведочанства времена у којем настају, у себи садрже и уметничка искуства претходних епоха. Поред побројаних врста писаних извора чији је значај за познавање старе уметности давно уочен, један од основних предмета истраживања су и жанрови који се посредно могу довести у везу са уметничким делом, пре свега библијски текстови, апокрифи, теолошки и литургијски списи и поезија, који су били непресушна инспирација средњовековних уметника, а данас помажу у одгонетању скривених порука њихових остварења.

Засебну целину чине такозвани наративни извори — историје, хронике, хагиографије. Настајали да би кроз Божију промисао објаснили овоземаљске догађаје из прошлости и из живота светитеља, узгред садрже и бројна сведочанства релевантна за историју уметности. Осим помена појединих дела градитељства и сликарства, садрже и исказе од значаја за уметничка и естетска схватања епохе у којој настају, а понекад представљају и текстуални предлог савременој или познијој уметности. Мноштво података и њихова разнородна вредност за историјско-уметничка истраживања изискују различит приступ и пажљиву анализу.

Последњој скупини припадају и два обимна текста, опширна житија најпоштованијег српског светитеља, светог Саве, од Доментијана и Теодосија. Они пружају обиље података који поред тога што осветљавају историјска збивања с краја XII и из прве половине наредног столећа, садрже и низ драгоцених сведочанстава о уметничким споменицима, не само у српским земљама, већ и у свим оним областима и крајевима на широком подручју источног Медитерана, од Атона до Египта и Синаја, у којима је Сава живео или кроз које је пролазно на

својим путовањима. Њихов значај самим тим превазилази уско националне границе језика на којем су писани, и од интереса су како за познавање византијског уметничког наслеђа Свете горе, Солуна, Цариграда, тако и уметничких споменика и путева ходочашћа на Блиском Истоку. Подаци из ова два живота често су били коришћени у истраживањима старе, нарочито српске, уметности, али увек парцијално, извојени из целине, у зависности од тога који је споменик био предмет таквих посебних студија. У овој књизи они су први пут сабрани на једном месту и доведени у међусобну везу, која је уз нова запажања омогућила и њихово донекле другачије сагледавање. То је и разлог што на овом месту, у уводном делу књиге, нема уобичајеног историографског прегледа досадашње литературе, она се налази и коментарисана је уз сваки одељак у књизи који се бави одређеним спомеником.

Остављајући по страни формалне, језичке и стилске, одлике текстова које су предмет истраживања филологије, помоћних историјских наука и посебних научних дисциплина, делови текста двојице писаца, који су ради лакшег поређења дати напореда на старом српском и у преводу на савремени српски језик, биће у књизи анализирани у односу на сачувани уметнички материјал и друге писане изворе. Наша разматрања биће започета кратким освртом на време и место настанка, као и на ауторе текстова житија, а окончана расправом о томе да ли су и у којој мери ова дела била извор иконографских образаца за савремену и познатију ликовну уметност.

Дела Доментијана и Теодосија — датовање, преписи и издања

Два најбитнија књижевна састава српског средњег века јесу житија оснивача независне српске цркве и најпоштованијег српског светитеља, светог Саве, од двојице аутора, Доментијана и Теодосија. По својој литерарној, али и документарној вредности спадају у сам врх српске књижевности овог периода. Оба писца су монаси српског манастира Хиландара на Светој гори, а њихова најзначајнија дела су међусобно повезана. О коришћењу млађег писца старијим најречитије говори наслов Теодосијевог житија у коме се каже да је дело *казано* Доментијаном, а *списано* Теодосијем. Ова два глагола била су предмет разних тумачења, а непотпуно преношење наслова приликом преписивања довело је до многих забуда, углавном на штету млађег писца. У руској рукописној традицији Теодосијево дело се јавља под Доментијановим именом, исто тако и његово најстарије издање из 1860. Ово нису једина дела ових писаца. Доментијан је аутор житија оснивача независне српске државе и родоначелника династије Немањића, светог Симеона, док се Теодосије огледао не само у прози, него и у писању песничких саства. Приписују му се *Житије светог Пејтра Коричког*, *Похвала светоме Симеону и светоме Сави*, *Служба светоме Симеону*, *Служба светоме Сави*, *Служба светоме Пејтру Коричком*, *Заједнички канон Сјасу Христу*, *светоме Симеону и светоме Сави*, *Заједнички канон светоме Симеону и светоме*

Сави на осам гласова и Заједнички канон светоме Симеону и светоме Сави четвртог гласа. У неким од ових дела налази се његово име, док му се друга атрибуирају на основу одлика лексике и стила.¹

Податке о времену и месту настанка Доментијанових житија даје сам писац у записима на крају својих дела. У свим сачуваним преписима *Житија светог Симеона* налазимо годину 1263/4, и податак да је написано у кули Преображења више манастира Хиландара,² док *Житије светог Саве*, настало у карејској испосници, носи две различите године. Савино житије је сачувано у свега три рукописа, који се данас налазе у Бечу,³ Санкт-Петербургу⁴ и Прагу.⁵ У првом је 1242/3. година,⁶ у другом 1253/4,⁷ а у трећем запис не постоји због оштећења текста на крају житија. Разлика у годинама завршетка житија тешко се да објаснити грешком преписивача.⁸ Ипак, подаци које пружају записи и сам текст житија дозвољавају да се одредимо за познију годину.

¹ Откако се у другој половини XIX века почело са издавањем и објављивањем ових дела, она су приписивана Теодосију, што је у науци до данас остало непромењено. Докази оваквих тврдњи изношени су узгред, док су равни непосредно посвећени проблемима атрибуције веома ретки, cf. *P. J. Šafarik, Geschichte der südslawischen Literatur*, III, *Geschichte der serbischen Literatur*, II, Prag 1865, 307, 459; *Novaković, Teodosija mniha Hilandarca pohvala*, 153–163; *C. Vučković, Белешке и белешнице*, *Годишњак НЧ 14 (1894) 244–249; Розановъ, Источники*, 158–160, 172–175; *M. N. Bojčević, Ко је писао „Službu Sv. Petra Koriskoga“*, *Glasnik JPD 20/2 (1939) 130–134; Ђ. С. Радојичић, О старом српском књижевнику Теодосију*, *ИЧ 4 (1952/3) 13–41; исти*, *Један досад непознати спис старог српског књижевника Теодосија (Канон општи Христу, Симеону и Сави)*, *ЗМСКЈ 3 (1955) 48–54; исти*, *Теодосијев Канон*, 137–149; *исти*, *Теодосијеви стихови о Симсону Немањи*, *Летопис МС 389/4 (1962) 342–349 (= Творци и дела старе српске књижевности, Титоград 1963, 85–94); Трифуновић, Белешке*, 278–291; *Богдановић, Историја*, 168–175; *И. Брајковић, Стилоско јединство у службама Теодосија Хиландара*, *ЗМСКЈ 32/2 (1984) 253–265; Теодосије, Житија*, изд. *Д. Богдановић*, Београд 1988; *исти*, *Служба, канони и Похвала*, изд. *Б. Јовановић-Стићичевић*, Београд 1988.

² Записи и натписи, III, бр. 4933, 36–38.

³ На основу овог рукописа из аустријске Националне библиотеке (Cod. slav. 57) приређено је Даничићево издање Доментијанових дела из 1865, в. Доментијан, *Живот светог Симеона и светог Саве*, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865. За опис рукописа и његово датовање, у почетне деценије XVII века, cf. *G. Birkfellner, Glagolitsche und kyrillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975, 244–246; *Јухас-Георгијевска, Живот светог Саве*, 118–122.

⁴ Ватрослав Јагић први описује овај рукопис из руске Националне библиотеке (Гилфердинг 54) и доноси разлике између овог и бечког рукописа, в. *Jagić, Opisi i izvodi*, 8–21. За детаљан опис и датовање овог рукописа у године између 1400. и 1435, в. *В. А. Мошин*, *К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гилфердинга Государственной Публичной библиотеки*, *Труды Отдела древнерусской литературы 15 (Москва-Ленинград 1958) 414, бр. 54; Јухас-Георгијевска, Живот светог Саве*, 108–112.

⁵ Рукопис се чува у чешком Народној музеју, у Шафариковој збирци, под сигнатуром IX F 7 (S 25). Датуме се у другу половину XV века, cf. *J. Vašica, J. Vajs, Sborník staroslovanských rukopisů Národního muzea v Praze, Praha 1957, 210–211; М. Гроздановић-Пајић*, *Ново датовање српских ћирилских рукописа Шафарикове збирке у Прагу*, *Библиотекар 20/5 (Београд 1968) 451, бр. 9; Јухас-Георгијевска, Живот светог Саве*, 112–118.

⁶ Записи и натписи, III, бр. 4931, 35–36.

⁷ Исто, бр. 4932, 36, овде је погрешно наведена 7762. уместо 6762. године од постанка света, како исправно стоји у *Jagić, Opisi i izvodi*, 11 (сравњено са микрофилмом овог рукописа који се чува у Народној библиотеци Србије).

⁸ Словне ознаке за бројне вредности десетица и јединица у ова два случаја немају сличности којима би, уз претпостављено оштећење или нечитљивост, могли објаснити грешку при преписивању: на и ѓв.

Још је Ватрослав Јагић сматрао 1253/4. за годину завршетка житија јер је довољно удаљена од догађаја који се описују, а разлику између два Доментијанова дела своди на једну деценију.⁹ Владимир Ђоровић је био мишљења да је ранија година немогућа јер представља почетак Урошеве владавине.¹⁰ Запањена улога краља Владислава и ревност коју му писац приписује приликом преноса Савиних моштију из Трнова у Милешеву навеле су неке истраживаче на претпоставку да је житије настало за владе овог краља.¹¹ Сматрамо да нема основа доводити у сумњу исказ самог аутора да је дело настало за Урошеве владавине и по његовој жељи, а похвале изречене краљу Владиславу пре ће бити аргумент за позније датовање житија када су се браћа измирила,¹² него за 1242/3. годину када непријатељства због смене на престолу још увек трају.¹³ Временска дистанца од преко петнаест година које деле познију годину и Савину смрт, не мора бити доказ против оваквог датовања. Празнину су могла попуњити два краћа прозна састава, *Пролошко* и *Крајко житије светог Саве*. Написани да задовоље потребе култа у настајању, овакви текстови иначе претходе пространим житијима светитеља.¹⁴ Помен неких савременика у записима такође је коришћен у опредељивању за једну од година. Светогорски прот Теодор из записа у бечком рукопису идентификује се са истоименим протом из једног кутлумушког акта из децембра 1257.¹⁵ Посредно, Савино житије се датује познијом годином која је ближа времену издавања овог акта.¹⁶ У прилог познијег датовања списа иде и помен *источних земаља* и *западних* којима у тренутку његовог завршетка влада Јован III Ватац. Ако је власт над Солуном представљала у исто време и владавину над *западним* земаљама, онда је то могло уследити тек после неуспелог покушаја освајања града, који је никејски владар предузео по смрти Јована II Асена. Наиме, по уговору закљученом између никејског цара и господара Солуна Јована Анђела, потоњи се одриче знакова царског достојанства и добија од Ватаца деспотску титулу.¹⁷ Самим тим Јован Анђео је признао врховну власт Никеје.

⁹ Јагић, *Opisi i izvodi*, 12.

¹⁰ Предговор издању из 1938, Доментијан, Животи светог Саве и светог Симеона, Београд 1938, 12 (= Стара књжевност, природно Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 324).

¹¹ Михаило Динић сматра да је помен краља Уроша у средини житија позиција интерполација, в. Динић, Доментијан и Теодосије, 11–12; Радмила Маринковић опис преноса моштију назива *бугарском причом* која је настала за потребе владара који је ожењен ћерком бугарског цара Јована Асена II и такође се опредељује за 1242/3, в. Р. Маринковић, Доментијанов опис преноса моштију светог Саве из Трнова у Милешеву, Милешева у историји, 121–134.

¹² Краљеви Урош и Владислав помињу се заједно у запису из 1263/4, сачуваном у једном милешевском *Прологу*, Записи и натписи, I, бр. 22, 11; ИСН, I, 341.

¹³ О несрећним односима сведочи писмо дубровачког кнеза рашком владару којим се краљ Урош уверава да Дубровчани неће подржати никаку акцију Владислављеве жене против њега, Ђ. Ситојановић, Старе српске повеље и писма, I, Београд — Ср. Карловици 1929, 16–17.

¹⁴ D. Bogdanović, L'évolution des genres dans la littérature serbe du XIIIe siècle, Byzance et les Slaves, Paris 1979, 49–58; *исци*, Историја, 156, 159–160.

¹⁵ Kutlumus, 40, n° 2.32.

¹⁶ *Патахрисанију*, Монаштво, 262. Име овог прота не налазимо у рукопису из Санктпетербурга који носи 1253/4. годину. Њему се приписује и овера преписа најстаријег сачуваног хиландарског акта из 1018, cf. Chilandar, 95, n° 1.33.

¹⁷ Ферјанчић, Деспоти, 62–63.

Овај споразум се према најновијим запажањима може датovati у крај лета 1243. године,¹⁸ што би био и *terminus ante quem* поп настанака Доментијановог дела.

За разлику од Доментијана, у целокупном Теодосијевој опусу нема пода- така који би омогућавали прецизно датовање, те се његов настанак мора сместити у шири временски оквир. Сигуран *terminus ante quem* за завршетак најобимнијег Теодосијевог дела, *Житија светог Саве*, јесте 1335/6, када настаје његов најстарији познати препис.¹⁹ Прилично поуздан *terminus post quem* даје сам текст истог житија. У епизоди о Стрезу, Теодосије пише: *тогда во Фроуџомъ царствоуџшти и Константинъ градъ пубѣдѣжештимъ*,²⁰ такође када говори о Савиној посети Јовану III Ватацу: *царствоуџшти во Константиновъ градъ тогда Фроуџомъ пубѣм- шимъ и дѣжжештимъ*.²¹ Коришћење прилошке одредбе за време *тогда* — *тада*, онда — у оваквом контексту упућивало би на закључак да у време писања житија Латини више нису господари Цариграда, те да је оно морало настати после 1261.²² Друга Теодосијева књижевна дела не пружају податке на основу којих би се могле сузити хронолошке границе настајања опуса овог писца.

¹⁸ Astropolitae orsa, I, 66–68; *Жаворонков*, Первый поход, 69–74, споразум је постигнут, по речима Акрополита, након 40 дана преговора, који су започети пошто је у никејски табор под зидинама Солуна стигла вест о поразу иконичког султана у бици са Татарима која је вођена код Ке-се-Дага 26. јуна (или 2. јула) 1243, нав. дело, 70–71.

После смрти Јована Анђела 1244, његов млађи брат Димитрије тражи знак деспотског до- стојанства из Никеје, *Асгаролтае орса*, I, 70; *Ферјанчић*, Деспоти, 63, што још јасније говори о прихватању никејске супрематије у Солуну и пре коначног уласка војске Јована Ватаца и свргавања породице Анђела са власти у јесен 1246. Живорад Јанковић сматра да је тек тада никејски цар могао постати господар *западних земаља*, в. *Ж. Јанковић*, Прилог датовању Доментијановог дела, Гласник (СПЦ) 70/1 (1989) 17–18.

¹⁹ Реч је о рукопису *грешног Теодула* који се до краја XIX столећа чувао у Хиландару, а данас је изгубљен, в. Ђ. Трифуновић, Теодулов препис Теодосијевог „Житија светог Саве“, ХЗ 4 (1978) 99–107. Први је, међу истраживачима хиландарског рукописног наслеђа, овај препис Теодосијевог дела видео Виктор И. Григорович 1844. године. Учени слависта је погрешно прочитао име аутора као Теодор, в. *В. Григорович*, Очерк путешествія по Европейской Турци, Москва 1877² (прво издање је из 1848), 29, што је у руској литератури довело до идентификације граматика Теодора, преписивача *Шестиподнева* из Преображењског пирга са писцем Савиног Житија — *Е. Голубински*. Краткиј очерк историје православних цркава, Москва 1871, 504–505. Грешка је убрзо исправљена, в. *К. П. Димитријева-Петкович*, Обзоръ Авонскихъ древностей, Записки Императорской Академиі Наукъ 6/2, приложение 4 (Санктпетербургъ 1865) 56, али претпоставка да је реч о истој личности постојала је и даље. Разлика у именима објашњавана је добијањем новог имена приликом замонашења, односно добијања велике скиме, в. *С. Вуловић*, Из старе срп. књжевности, Годишњица НЧ 7 (1885) 107–108; *Косић*, Је ли Доментијан био ученик Савин, 943; *исци*, Када је Теодосије писао живот св. Саве, 227–228; *Радојичић*, Шта је било после s golobradim Teodorom Gramatikom, 844–849. Данас је овако мишљење углавном одбачено у науци.

²⁰ Теодосије, 103.

²¹ Исто, 170.

²² Динић, Доментијан и Теодосије, 9. Предлагана су и другачија датовања *Житија светог Саве* на основу података које пружа сам текст овог Теодосијевог дела. Станоје Станојевић је био мишљења да је Житије морало бити написано пре 1292. због тога што Теодосије не зна за разарање Жиче у време похода видинског кнеза Шинмана на Србију, в. *С. Ситојановић*, Када је Теодосије писао живот св. Саве, ЈФ 7/3–4 (1928/9) 201–204. Драгутин Костић је сматрао да је Житије настало између 1284. и 1316. на основу помена реке Саве, која је у епизоди о преобраћењу угарског кра-

Писац-монах Теодосије је поистовећиван са угледним јеромонахом и хиландарским старцем истог имена који се у хиландарским актима јавља од 1316. до 1348.²³ Овој претпоставци иде у прилог и помен једног другог савременика у уводном делу *Житија Петра Коришког*. Реч је о монаху Григорију,²⁴ који је идентификован са истоменим хиландарским старцем из Душанових повеља од 19. маја 1343. и 17. маја 1355. које се тичу поседа Светог Петра Коришког.²⁵ Приликом оваквих закључивања губило се из вида да су имена Теодосије и Григорије врло често међу светогорским монасима, те без нових доказа предложене идентификације морају остати у сфери примамљивих хипотеза.

Чини се да податак који пружа наслов *Житија светог Саве* може помоћи у сужавању временских граница Теодосијевог књижевног рада: ... сказано прѣподобнымъ Дометіаномъ инокомъ и прѣзвѣтѣромъ монастыра Хиландарѣ нарицаемлго, списано же ѿвѣдосіемъ мнѣхомъ тогожде монастыра.²⁶ Реч је о много коментарисаном глаголу сказати, съказати, чије основно значење — рећи, казивати, говорити — нема потребе посебно тумачити. Теодосије је дакле слушао усмена казивања Доментијана о животу светог Саве и забележио их.²⁷ Угледни јеромонах и манастирски духовник Доментијан је, по сопственом сведочењу, Савин ученик, а као писац житија свог учитеља свакако и најпоузданији у преношењу усмене традиције о првом српском архиепископу. Усменим казивањем најлакше би се дале објаснити и разлике између Доментијановог и Теодосијевог дела које се не могу занемарити. Закључак који следи јесте да су два писца савременици, да су макар

ља Андрије II погрешно схваћена као граница између српске и мађарске земље — *Косѣиѣ*. Када је Теодосије писао живот св. Саве, 218–228.

²³ В. Мошин, Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна“, ЈФ 17 (1938/9) 189–200. Ђорђе С. Радојичић доноси неаргументован податак да је други Савин биограф јеромонах од 1302. и да је умро 1328, в. *Радојичић*, Шта је било после с golobradim Teodorom Gramatikom, 848–849. Овакво мишљење прихватили су и аутори два основна прегледа српске средњовековне књижевности: М. Кашанин, Српска књижевност у средњем веку, Београд 1975, 180; Богдановић, Историја, 168–170.

²⁴ Теодосије, Житија, 265.

²⁵ За овакву идентификацију, в. Ђ. С. Радојичић, „Старец Григорије“, Богословље 2/4 (1927) 314–315; Д. Косѣиѣ, Када је Теодосије писао Живот и Службу Св. Петра Коришког ?, Богословље 9/4 (1934) 371–372. Теже се може прихватити раширење мишљење по коме је Григорије из Теодосијевог дела рашки епископ из прве деценије XIV столећа. У уводу Житија Петра Коришког реч је несумњиво о монаху јер га писац ословљава са вратѣ и твое прѣподобіе, в. Теодосије, Петар Коришки, 649. Иако се за рашког епископа Григорија II поуздано зна да је био члан хиландарског братства на основу записа из рашке крмчије (1304/5), в. Записи и натписи, I, бр. 38, 17–18, нема података на основу којих га можемо довести у везу са хиландарским метохом Светог Петра Коришког код Призрена. Поистовећивање Григорија Рашког и истоименог монаха из увода Теодосијевог дела је последица неприхvatљивог транспонована савремене поделе надлежности и јурисдикција појединих епископа у средњем век, уп. *Косѣиѣ*, Када је Теодосије писао живот св. Саве, 225–227, ту се Григорије II назива *рашко-призренским* епископом. За повеље, в. А. Соловјев, Олабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд 1926, бр. 63, 125–127; *Мишић*, Повеље, 121–133.

²⁶ Доментијан, Живот светог Симеона и светог Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, X. Давно је утврђено да је Теодосије уводио део Савиног житија преузео из житија Саве Освећеног од Кирила Скитополског, писца VI века, в. *Розанов*, Источници, 143–150, те се коришћење писаних дела која су учесници оставили о свом учитељу о чему Теодосије пише на почетку житија, не може тумачити као доказ да се и сам непосредно служио старијим Доментијановим делом.

неко извесно време провели заједно у Хиландару или некој од њему подложних келија и да је према томе Теодосије писац друге половине XIII века.²⁸

Чињеница да је познато преко тридесет сачуваних преписа Теодосијевог *Житија светог Саве* српске редакције,²⁹ наспрам три Доментијановог дела посећеног истом светитељу, говори да је остварење млађег писца уживало далеко већу популарност у средњем веку и касније. При томе је само у Хиландару регистровано седам преписа Теодосијевог дела, док нема ниједног Доментијановог *Житија светог Саве*.³⁰ На основу записа старијег писца зна се да је његово житије послато на дар краљу Урошу у Србију.³¹ Можда је управо непостојање његовог преписа, односно слање Доментијановог аутографа на српски двор, навело млађег писца да према казивањима Савиног ученика састави ново житије оснивача српског манастира на Атону.

Послови на издавању Доментијанових и Теодосијевих књижевних дела започети у другој половини XIX века још увек нису окончани. Права критичка издања, која је приредио Томислав Јовановић, имају Теодосијеви радови, *Житије светог Петра Коришког*³² и *Похвала светоме Симеону и светоме Сави*.³³ За Доментијанова житија, као и за најобимније Теодосијево дело, дуго су једина била издања Ђуре Даничића из 1860. и 1865.³⁴ Савино житије од млађег писца има и своје репринт издање,³⁵ а од недавно своје ново издање је добило и старије житије првог српског архиепископа.³⁶ Због непостојања критичког издања

²⁸ Трифуновић, Белешке, 279.

²⁹ Теодосије, Житија, 11. Теодосијево житије је читано и ван граница српског етничког простора, а нарочито у Русији. Заслужни Димитрије Богдановић је само у рукописним збиркама Московске пронашао 30 преписа овог житија које се због грешке у протографу руске редакције у свим рукописима јавља под Доментијановим именом, в. Д. Богдановић, Нека запажања о руској редакцији Теодосијевог Житија светог Саве, ЗМСК 23/2 (1975) 249–255.

³⁰ *Исти*, Каталог ћириличких рукописа манастира Хиландара, Београд 1978. За разлику од Савиног житија, друго Доментијаново дело, *Житије светог Симеона*, постоји у пет рукописа у Хиландару.

³¹ Доментијан, Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона, изд. Р. Маринковић, Београд 1988, 233.

³² Теодосије, Петар Коришки, 635–681. Овом издању које је обухватило најстарије преписе *Житија светог Петра Коришког*, претходила су: издање приређено по рукопису бр. 123 из Архива САНУ — С. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности. V — Живот српског испосника Петра Коришког, Гласник СУД 29 (1871) 308–346; допуна текста житија на основу рукописа бр. 116 из збирке Валтазара Богшића у Цавтату — *Novaković*, Teodosija mniha Hilandarsca djelo, 9–34.

³³ Т. Јовановић, Похвала светоме Симеону и светоме Сави Теодосија Хиландарца. Књижевна историја 5/20 (Београд 1973) 703–778. И овом раду је претходило старије издање, *Novaković*, Teodosija mniha Hilandarsca pohvala, 153–180.

³⁴ Најпре је издато Теодосијево *Житије светог Саве* на основу уништеног рукописа бр. 26 београдске Народне библиотеке. Овај препис је имао непотпун наслов те је ово дело издато под Доментијановим именом — Доментијан, Живот светог Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1860. Грешка је исправљена пет година касније у издању Доментијанових дела на основу бечког рукописа Cod. slav. 57 — Доментијан, Живот светог Саве и светог Саве, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865.

³⁵ Теодосије Хиландарца, Живот светог Саве, изд. Ђ. Даничић, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 1973.

³⁶ Доментијан, Житије светог Саве, пр. Љ. Лукас-Георгиевска, пр. Т. Јовановић, Београд 2001 — српскословенски текст и његов превод приређени су, као и Даничићево издање, према

драгоцени су исписн Ватрослава Јагића из Доментијановог *Житија светог Саве* у рукопису из Санкт-Петербурга који доносе разлике у односу на текст бечког рукописа житија.³⁷ Од Теодосијевих песничких остварења, постоје издања *Службе светом Пејтру Коришком* Стојана Новаковића³⁸ и *Заједничког канона светоме Симеону и светоме Сави* четвртог гласа Ђорђа С. Радојичића.³⁹

Преношење текстова овних писаца на савремени српски језик започето је касније и до данас углавном завршено. У замашном подухвату превођења *стирих српских биографија* у едицији Српске књижевне задруге између два светска рата, Миливоје Башкић и Лазар Мирковић су превели житија светог Саве од оба писца, као и Доментијаново *Житије светог Симеона*.⁴⁰ Осавремењене језичке верзије овних превода са коментарима издаване су у неколико наврата и касније.⁴¹ Превод Теодосијевог *Житија светог Пејтра Коришког* урадио је Димитрије Богдановић,⁴² који је најзаслужнији и за преношење *Похвале* и песничких дела истог аутора на савремени српски језик.⁴³ Ови преводи само донекле могу надоместити непостојање прaviх критичких издања.

бечком рукопису који је текстолошком анализом оцењен као најближи оригиналу, али је пропуштена прилика да се приреди критичко издање које би у себи садржало и варијанте текста из преостала два рукописа.

³⁷ В. нп. 4.

³⁸ *Novaković*, Теодосија мнића Hilandarca djelo, 9–34.

³⁹ *Радојичић*, Теодосијев Канон, 137–149.

⁴⁰ Доментијан, *Животи светог Саве и светог Симеона*, превео Л. Мирковић, предговор В. Ђоровић, Београд 1938. За Теодосијево *Житије светог Саве: М. Башкић*, Старе српске биографије, I, Београд 1924, 79–251. Мирковићев превод је објављен скоро пола века касније, в. Теодосије, *Житије светог Саве*, изд. Д. Богдановић, Београд 1984; Теодосије, *Житија*, изд. Д. Богдановић, Београд 1988.

⁴¹ Башкићев превод *Житија светог Саве* од Теодосија — Стара српска књижевност, I, Нови Сад — Београд 1966, 89–238; исто, II, Нови Сад — Београд 1970, 131–294; Мирковићев превод Доментијанових дела са коментарима Радмиле Маринковић — исто, I, Нови Сад — Београд 1970, 117–309; Доментијан, *Живот Светог Саве и Живот Светог Симеона*, изд. Р. Маринковић, Београд 1988.

⁴² Теодосије Хиландарац, *Житије и подвизи светог и пресподобног оца нашега Петра у Коришкој Гори испосника*, *Летопис МС 406/1 (1970) 69–87*; Теодосије, *Житија*, 263–288.

⁴³ У преводу из 1970. године изостављени су тзв. стални делови служби и канона преузети из византијског наслеђа: ирмоси, катавасије, подобни, богородични, стихови из псалмама, литургијска улупства, в. Србљак, I, Београд 1970, док их каснија интегрална верзија садржи, в. Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, изд. Б. Јовановић-Сийичевић, Београд 1988.

САВИНА ЖИТИЈА КАО НАРАТИВНИ ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

Ради лакше прегледности изворне грађе о великом броју сакралних објеката у различитим, међусобно веома удаљеним областима које двојица писаца помињу у својим текстовима, настојало се да сви подаци о једном споменику, који су хронолошки често раздвојени у текстовима Житија првог српског архиепископа, буду обрађени на једном месту, иако то не одговара увек редоследу излагања у самим делима. Окосницу првог дела књиге чини Доментијанов *Живот светог Саве*, како обилем тако и изворношћу својих података. Делови текста млађег Савиног биографа, Теодосија, биће паралелно коментарисани, нарочито уколико доносе квалитативно различите податке у односу на Доментијаново дело.

Црква и пирг руског манастира Светог Пантелејмона

*Расїка, одбеглог из земље, очева ѿшера проналази у руском свеїшогорском манасїиру.*¹

и прѣш[ь]дѣше и овѣѣтоше и въ домѣ с(вѣ)т(а)го пан'телеїмона.

(Доментијан, 14)

И дошавши, нађоше га (Растка — прим. аутора) у дому светог Пантелејмона.

въшѣдше же въси въ църковѣ светаго Пандеїемона, поклоннше се, прѣемлюште и, любѣзно съ слѣзами цѣлѣвахуѣ того, ...

(Теодосије, 13)

Ушавши сви у цркву Светог Пантелејмона, поклоннше се, грлећи га и љубазно са сузама целиваху, ...

¹ Интересантно је да старији Немањин син Стефан не зна за боравак свог млађег брата у Русију. У Житију свог оца владар-писац пише да је потера пронашла младића у манастиру Ватопеду већ као монаха, Стефан Првовенчани, Сабрана дела. 48. Иако савременик овних догађаја, он их описује са далекко мање појединости него што то чини Доментијан, а нарочито Теодосије.

Одмах после гоазбе приређене у частѣ војводе и војника срѣског великог жу-
пана која се проишле до дубоко у ноћ, монаси и гости ишли су у цркву на не-
дељну службу.

ВСТАЕТЕ ИГОУМЕНЬ И СЪ НИМЪ ЮНОША, И ПОХОДИТЕ ВЪ ЦРЬКОВЬ НА МОЛИТВОУ.
ВСТАВ ЖЕ И СТРАТНААТЬ И СЪ БЛАГОУДНЫМЪИ СТОМАТИ ВЪ ЦРЬКВИ, ...

(Теодосије, 15)

Устаде игуман и са њиме младић, и одоше у цркву на молитву. Устаде и
војвода са благороднима, да стоје у цркви, ...

Искористишви умор војника и иреїходно се договоривши са игуланом,
Растко је неопажен од својих стражара наустиио цркву.

И ВЪЛЪЗЪ ВЪ ПИРГЪ, ...

(Доментијан, 16)

и ушавши у пирг, ...

... ВЪСХОДИТЕ НА БЕЛИКЪИ ИЖЕ ВЪ МОНАСТЫРИ ПИРГЪ.

(Теодосије, 16)

... узиде на велики пирг у манастиру.

Растко је у пиргу приимио постриг,² ируживши иоїном о шоме доказа,
осстрижене власи своје главе, војводи и његовим ираїноцима, који су ойкривши

² Доментијан доноси вести о два Расткова пострига, први у руском манастиру, а други у Ва-
топеду: у пиргу руског манастира — и остриже власы своеѣ. и овлѣч(ѣ) се въ анишскыѣ
рызы; у Ватопеду — и постриже и въ име ш(тѣ)ца и с(ы)на и с(ве)т(а)го д(оу)ха. и ов(а)ѣче и въ
дг(ѣ)г(ѣ)лскы овразѣ. и на(ѣ)че име емоу сава монаху, Доментијан, 16, 20. Касније, када пише Жи-
тије светог Симеона, исти писац се опредељује само за Русик: исти, Симеон, 27 — ... въ светымъ
ангельскимъ овразѣ овлакъша се; како тврди и Теодосије: и штемеметь власи главы его, и въ ризоу
облачить аггелскаго шфрза, Растку име Савомъ измѣнивъ — Теодосије, 16.

За ученог Теодора Студита постојао је само један монашки постриг који је представљао не-
поновљив чин, попут крштења — *Ὁὐ δοῖται ἄλλο λέγουσι μικρὸν σχῆμα, ἕλετα ὡς μέγα: ἐν γὰρ τὸ
σχῆμα. ἄλλο καὶ τὸ βάπτισμα, καθὼς οἱ ἀγιοὶ Πατέρες ἐχρήσαντο*, како тврди, позивајући се на
светоотачка предања, у својим правилима за игумана Студијског манастира из 826, PG 99, 1820 С.
Међутим, сам помен мале и велике схиме сведочи о постојању два монашка чина у његово време,
а савремени Барберински, и познији свхологиони, говоре и о два пострига приликом ступања у
вѣх. На питање откуда разлике у одећи монаха, Лазар Стилит са Галесијске горе средином XI сто-
лећа својим ученицима одговара да је реч о оправдано уведеној новини у последњим генерација-
ма, и разликује три степена усавршавања у монашком животу које одражава и њихова одећа, аниѣ-
оски, апостолски и онај који носи вѣлотауѣ ѣвѣца, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, I,
155. Припаднике најнижег чина, који у ствари представља припрему за будући монашки живот,
познати канониста Теодор Валсамон крајем XII столећа први назива данашњим именом *расофори*,
односно искушеници са правом ношења расе и камилавке, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κα-
νόων*, II, пр. Г. А. *Рали, М. Појали*, Атина 1852, 665–666; исто, IV, Атина 1854, 497–510. Првобит-
но је за добијање ових основних делова монашке одеће био довољан само благослов игумана, да
би вршемом овај чин прерастао у црквени обред који је подразумевао и постриг. *Ἀκολουθία εἰς
ἀρχαῖον ρασοφοροῦντα* први пут се јавља у свхологионима XIV века, али несумњиво одражава
старију праксу, што потврђује и Савино житије од Доментијана, по коме је млади Растко у Руснику

до јутра превару почели да злостављају монахе. Пошера се необављена посла
врашила у Србију.

... и позвавъ ис пир҃га воеводѣ воемь своимь, ...

(Доментијан, 16)

... и позва из пирга војводу својих војника, ...

по всоудоу црѣкве и монастыра иштоуште, и мльвеште, и не обрѣтаюште
его, ...

.. рѣѣникъ съ стьпа призываетъ въ ношти къ нимь,

.. и вси къ стьпоу притекше, въ высоту зрѣахоу, ..

тако ли лѣпо вамь есть на такovyе моуже въ црѣкви вьорѣжати се?

... и тако оумальчавше облажахоу стрѣгоуштен стьпъ. Дню швитаю-
штоу, пакы рѣѣникъ съ стьпа, ...

Стѣ же рѣкъ, съврѣже съ стьпа ризоу свою и юностныѣ чистотныѣ власы
главы своеѣ, ...

швомоу выше на стьпоу, и симь долѣ на земли, ...

и гредоуштитимь въспеть къ стьпоу швраштаахоу се плачемь и рыданьемь ...

Съ же съ стьпа съшьдь, ...

(Теодосије, 16–18, 20–21)

Свуда по цркви и манастиру траживши га, и узбунивши се, и не нашавши
га, ...

... нагнувши се с пирга позва их по мраку ...

... и сви ка пиргу притрчавши, у висину гледаху ...

Зар вам доликује да у цркви са оружјем нападате на такве људе?

... и тако ућутавши опколише пирг стражаривши. Када је дан освануо,
опет се нагнувши с пирга, ...

Ово рекавши, сврже са пирга ризу своју и младићке чисте власи главе сво-
је, ...

овоме горе на пиргу, и онима доле на земљи, ...

и идући натраг ка пиргу обраћаху се плачем и ридањем ...

Овај са пирга сишавши, ...

постао расофорни искушеник, а у Ватопеду примно монашку схиму и добио ново име. О овоме в.
Н. Пальновъ, *Постриженіе въ монашество*, Киевъ 1914; *P. de Meester*, *De monachico statu iuxta di-
sciplinam byzantinam*, Vatican 1942, 82–93, 349–62; *M. Wawruk*, *Initiatio monastica in liturgia byzanti-
na*, Roma 1968. О Савином замонашењу је недавно писано, в. *М. Сажовић*, *Монашки постриг све-
тог Саве*, Пета казивања, 60–92.

Светогорски устав прописује обавезних годину дана проведених у новицијату, в. трећу од-
редбу *Трагоса*, *Prôtaton*, 210, н^о 7.46–53, док је по Евергетидском типнику, као и по уставима дру-
гих манастира који су настали под његовим директним утицајем током XII и XIII столећа, ново-
придошли био одеван у монашке ризе већ седми дан по ступању у манастир, cf. *Gautier*, *Theotokes
Evergētis*, 79, l. 1127–1128, што одговара старијем Доментијановом сведочанству.

Посредно се, доста прецизно, да утврдити година Растковог доласка на Свету гору, а самим тим и година рођења, с обзиром да његови животописци тврде да је имао седамнаест година када је напустио родитељски дом.³ Сава је рукоположен за јереја свакако пре него што је у другој половини 1206. латинском бискупу од Севасте (односно Самарије) додељена јурисдикција над Светом гором.⁴ Будући да петнаеста глава Мономаховог типа одређује да презви-тер не може бити хиротонисан пре тридесете године,⁵ то даје 1176. годину као *terminus post quem* по Растковог рођења. Доња граница Растковог ступања на светогорско тле може се посредно одредити на основу података његовог млађег животописца по којима се најмлађи Немањин син са петнаест година примио световне управе над неким, неименованим делом очеве државе, а две године касније је одлучио да се замонаши и кренуо пут Атона.⁶ Судећи по познатом уговору кнеза Мирослава са Дубровчанима од 17. јуна 1190, може се закључити да је тада био у току сукоб између њега и великог жупана Немање, по чијем је окончању младом Растку поверена управа над Хумом, можда већ у другој половини исте године.⁷ Тако је 1192/3. година једина у којој је најмлађи Немањин син могао имати 17 година када је дошао на Свету гору, и касније 1205/6, тридесет неопходних година за стицање свештеничког чина.⁸

Манастир о коме је реч код Савиних биографа, познат је као Стари Русик и удаљен је два сата хода од садашњег манастира Светог Пантелејмона изграђеног почетком XIX столећа на обали мора. Смештен у брдима североисточно од новог манастира, налази се на пола пута до Кареје. У изворима се најпре помиње као Солунчева обитељ, да би 1169. био уступљен руским монасима из манастира Ксилурга.⁹ У акту прота Јована из августа 1169, којим се некада напредни грчки манастир, урушених зидина и келија, уступа игуману Лаврентију и његовим монасима, изричито се наводи обавеза словенског братства да обнове манастирско утврђење.¹⁰ У годинама које следе подигнут је и пирг о коме пишу Савини животописци.

Овај је објекат као последња манастирска одбрана пружио уточиште и хиландарском игуману Данилу почетком XIV века приликом каталанске опсаде,

³ Доментијан, 8; Теодосије, 6.

⁴ Папа Иноћентије III, својим писмом од 27. новембра 1206, потврђује бискупу од Севасте јурисдикцију над Светом гором, PL 215, 1030; *Regesta Pontificum Romanorum*, I, ed. A. Potthast, Graz 1957, 249, n° 2920; в. такође, *Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, 80; *иста*, Света гора око 1204. године, 92–93.

⁵ Cf. Prōtoπ, 230, n° 8.167–169.

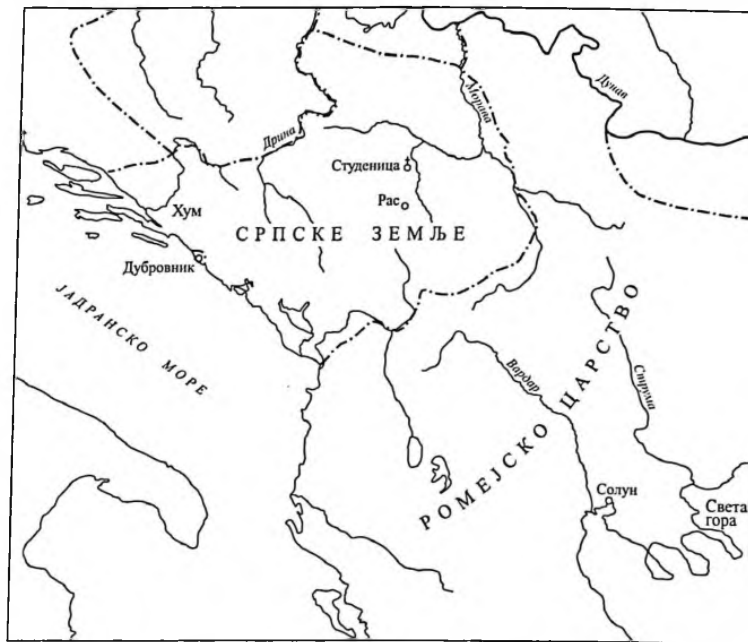
⁶ Теодосије, 5, 6.

⁷ Ур. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, изд. Т. *Smičiklas*, Zagreb 1904, 245–247, бр. 230; *М. Динић*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, ЗФФ 3 (1955) 69–71, 76–78.

⁸ До истих закључака изведених на основу овде помнутих извора, недавно се дошло и у студији *Ј. Калш*, Младост светог Саве, Пета казивања, 52–53.

⁹ Saint-Pantéléémōn, 3–9.

¹⁰ *Ibidem*, 83, n° 8.12–19. Овај акт је између осталих потписао и последњи познати грчки игуман Хиландара, Герасим. Његов манастир не за три деценије доживети судбину сличну оној Солунчеве обитељи, биће уступљен српским монасима.

Средишње и западне области Балкана крајем XII века

када је по сведочењу Даниловог ученика и настављача у пожару страдао готово цео манастир, изузев пирга. Том приликом је од ватре страдала и главна манастирска црква. Данилов ученик нас такође обавештава и о постојању параклиса на врху пирга, како је то уобичајено на Атону.¹¹ О овом пожару, у коме су нестале и старе манастирске хрисовуље и разни други документи, највероватније је реч и у општој потврдној хрисовуљи цара Андроника II из септембра 1311, издатој на молбу руских калуђера и српског краља Милутина.¹² Разарању је свакако уследила градитељска обнова која је обезбедила даљи живот братства, с обзиром да потписе игумана и монаха Русика налазимо 1316, 1322. и 1325. на актима сачуваним у архивима других светогорских манастира.¹³

О њеном обиму не може се са прецизношћу говорити, јер су већ средином века предузети замашни радови у манастиру захваљујући средствима која је

¹¹ Данилови настављачи, изд. Г. *Мак Данијел*, Београд 1989, 95–98. О вредности Житија архиепископа Данила II као историјског извора, в. *Живојиновић*, Житије, 251–272.

¹² Saint-Pantéléémōn, 95, n° 10.18–34; уп. *Живојиновић*, Житије, 260.

¹³ Saint-Pantéléémōn, 11–12.

обезбедио српски цар Душан,¹⁴ судећи по подацима које о томе пружа Житије старца Исаије од непознатог Светогорца.¹⁵ Тада је у манастиру од самог шеменица подигнута црква, трпезарија, дохије, параклиси и пиргови. Од ове велике обнове рачуна се тзв. српски период у историји руског атонског манастира, који ће трајати више од једног столећа и о коме најбоље сведочи петнаест сачуваних докумената на српскословенском језику у архиву Русику. Манастир Светог Пантелејмона уживао је после смрти цара Душана заштиту обласних господара, деспота Јована Угљеше, породице Драгаш, као и последњих владара независне српске државе, кнеза Лазара и његових наследника, затим деспота Ђурђа, а потом и сремских Бранковића. Њихове исправе тичу се даривања и потврђивања поседа и новчаних давања, и не садрже никакве податке о градитељским активностима у самом манастиру.¹⁶

Из времена турске власти постоје подаци о градитељским подухватима на обнови обрушених зидина и цркве. Реч је о молбама које је братство руског манастира упућивало руским владарима кроз највећи део XVI и почетком XVII столећа,¹⁷ што на најречитији начин говори о тешкој материјалној ситуацији манастира у једном дугом временском раздобљу.¹⁸

Податке о изгледу старе манастирске цркве и пиргова пружају драгоцени опис и цртеж манастира Василија Григоровича Барског, настали за време његовог другог боравка у Русику, 1744. године.¹⁹ Католикон је био једнокуполна грађевина са основом у облику развијеног уписаног крста и, за Свету гору уобичајеним, бочним конхама.²⁰ Купола је имала оловни покривач и почивала на четири слободна носача, од којих су два била мермерни стубови (цџломраморни), а друга два зидани ступци. Под је био израђен такође од мермера, а у олтару, иза новијег иконостаса, Барски је видео четири мермерна стубића старе олтарске преграде. До наоса се долазило проласком кроз трем и две припрате, од којих је унутрашња са два стуба највероватније била подељена на шест травеја. Руски монах-путописац је набројао и пет портала, два у спољашњој припрати на

¹⁴ О посебној наклоности коју је први српски цар гајио према руском манастиру говори чињеница да је од свих светогорских обитељи управо Русик у више наврата добио од Душана највећи земљишни посед, уп. *Корах*, Света Гора, 76–81.

¹⁵ В. *Непознати Свејогорац*, Житије старца Исаије, Шест писаца XIV века, изд. Д. Богдановић, Београд 1986, 94.

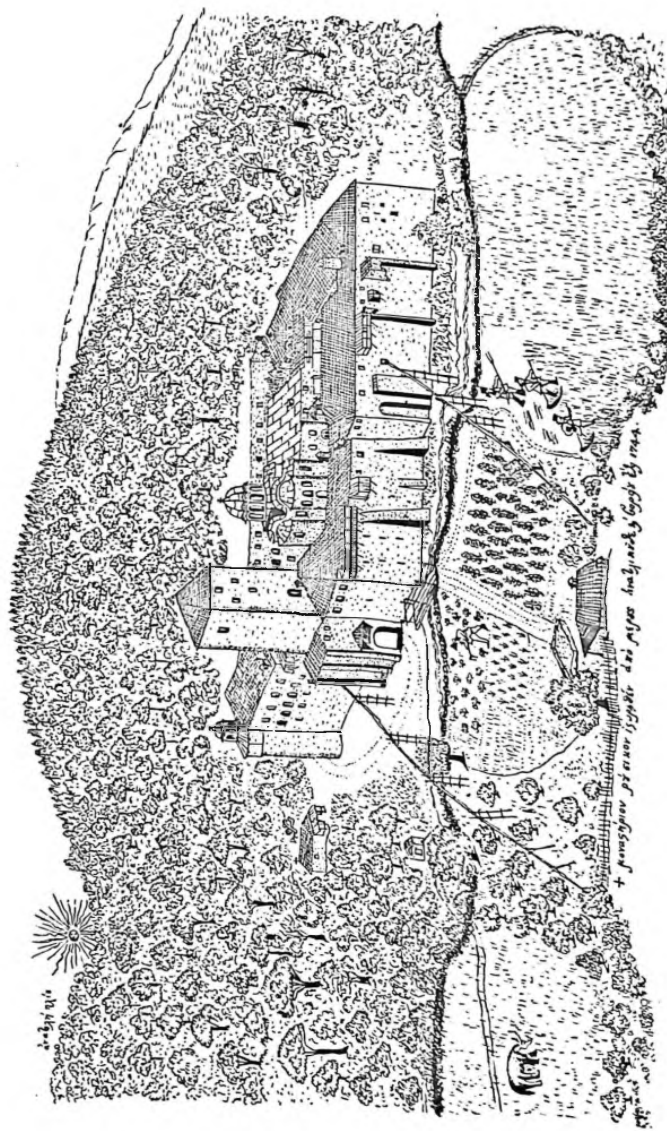
¹⁶ *Saint-Pantéléimon*, 12–17, 155–190. Сматра се да је у овом периоду у етничком саставу братства доминирао српски елемент — А. *Soloviev*, *Histoire du monastère russe au Mont-Athos*, Byz. 8:1 (1933) 226; *Корах*, Света Гора, 121.

¹⁷ *Сношения России съ Востокомъ по дѣламъ церковнымъ*, I, Санктпетербургъ 1858, 31, 61; II, 1860, 36; *Фойиш*, Света Гора и Хиландар, 172; уп. такође, *Россия и греческий мир в XVI веке*, Москва 2004.

¹⁸ Манастир је чак запустео у једном тренутку, поуздано је без монаха између 1583. и 1592, а на основу два податка које дели нешто више од једног столећа, из 1535. и 1637, сазнајемо да су руски калуђери били у мањини у сопственом манастиру — *Фойиш*, Света Гора и Хиландар, 103, 211–212; *Записи и натписи*, IV, 46 (бр. 6243).

¹⁹ *Второе посѣщение*, 299–301. Недавно су детаљно анализирани подаци које руски путописац пружа о Старом Русику, в. *Тахиаос*, *Ева аџоретико Монастири*, 615–641.

²⁰ Иако полукружне певнице Барски не спомиње изричито у тексту, оне су видљиве на цртежу.

Стари Русику, цртеж В. Г. Барског, 1744

северном и западном зиду, један на западном зиду унутрашње припрате и два, један велики, главни, и други мањи бочно од њега на истом, западном зиду наоса. Црква је изнутра била сва живописана.²¹ Барски даје и релативно прецизне димензије овог црквеног здања: мерено од улаза, наос и олтарски простор су имали дужину нешто већу од дванаест метара, ширина мерена испод куполе, укључујући и бочне конхе, износила је око једанаест метара. Стубови у наосу су били нешто виши од четири метра, док су они у унутрашњој припрати имали нешто више од три метра. Унутрашња приправа је по дубини имала око пет метара, а по ширини скоро осам, колико је највероватније био широк и западни травеј наоса. Спољна приправа је била мањих димензија.²²

Наос са олтарским простором и унутрашња приправа највероватније су потицали из средњег века,²³ судећи по чињеници да су дрвена врата главног портала који их је спајао настала за владавине деспота Ђурђа (1427–1456).²⁴ По детаљном опису Барског, ова врата су била украшена фигурама арханђела Гаврила и Богородице и ликовима пророка Давида и Соломона, творећи сцену Благовести. Изведена су у дуборезу и позлаћена, са *словенским* натписима који су поред помена српског владара садржали имена тадашњег игумана јеромонаха Арсенија и мајстора монаха Антонија, као и годину настанка коју је руски путописац нажалост погрешно прочитао као 6060. од постанка света.²⁵ Претпоставку да је реч о средњовековном објекту поткрепљује и казивање самог Барског, који је цркву видео оронулу и у доста лошем стању, те се са доста сигурности може закључити да је реч о здању подигнутом о трошку цара Душана, а под надзором старца Исаије, како то сазнајемо из његовог житија.²⁶ Ова црква, која данас више не постоји,²⁷ средином XIV stoleћа заменила је, по свему судећи,

²¹ Ово зидно сликарство је приписано легендарном Панслину, в. *истио*, 620–628.

²² Барски је дужине и ширине изражавао у корацима — ... обичнихъ ступаниј хождения чедовѣческаго ... Поредби вредности на овај начин изражене са димензијама данас архитектонски испитаних католикона Хиландара и Ватопеда, дошли смо до дужине корака код Барског која није била стаљна и варијала је измјеху 0,5 и 0,6 метара. Висину је често изражавао у сежњевима, чија је вредност, утврђена на исти начин, износила преко два метра. Овако добијене димензије показују да је црква Светог Пантелејмона била нешто скромније здање од главних манастирских цркава Хиландара (16,92 x 14,65) и Ватопеда (16,85 x 16,29 — дужина и ширина наоса са олтарским простором и бочним конхама).

²³ Барски бележи савремено предање по коме је руски манастир основао српски кнез Лазар — Второе посѣщение, 296. Исто предање бележи и Јован Комнин, в. *Комнини*, Προσκλητήριον, 103.

²⁴ Мало је вероватно да су врата овде била у секундарној употреби.

²⁵ Второе посѣщение, 301–302; *Тахиаос*, Ένα αἰγιορεῖτικο Μοναστήρι, 628–629. Композиција Благовести проширена ликовима старозаветних царева Давида и Соломона представља уобичајену декорацију царских двери на иконостасу. Да је иста сцена могла красити и монументална дрвена врата сведочи, по времену настанка блиска, бронзана оплата масивних врата на улазу у ексонартекс ватопедског католикона. Двери чине целину са мермерним довратником који је натписом датан у 1425/6. Inscriptions chrétiennes de l'Athos, 14–15, n° 46; Μοῦη Βατοκαίδίου, Β', 497–499.

²⁶ В. стр. 37–39, и нап. 15.

²⁷ Место часне трпезе старе цркве симболично је обележено и ограђено ниском оградом унутар које расту чемпреси, док је нови храм Светог Пантелејмона подигнут неких десетак метара према југозападу на темелима освешћеним 3. јуна 1871, *Макариј, архим.*, Письмо съ Авона, Душеполезное чтение 12/2 (Москва 1871) 142–146. Да би се добио простор за нову цркву, јужни зид ма-

првобитни манастирски католикон Солунчеве, а потом руске обитељи, у којој се обрео и млади Растко по доласку на Свету гору.

До друге половине 19. stoleћа, постојао је у рушевинама и главни манастирски пирг.²⁸ Барски га је, нешто више од stoleћа раније, видео у потпуности очуваног и како из текста и цртежа његовог путописца сазнајемо, налазио се у манастирски улаз, био је зидан каменом и својом висином је доминирао некадашњим манастирским комплексом.²⁹ Иако је ова грађевина највероватније потицала из средњег века,³⁰ монашко предање Растков постриг везује за један други објекат који и данас постоји. Троспратна угаона кула мањих димензија и неправилне полигоналне основе,³¹ која се инкорпорирана у спољне зидине налази у некадашњем југоисточном углу комплекса, представља здање са којег је млади Растко по предању бацио очевој потери пострижене власи косе и своје световно одело, одредивши се за монашки живот.³² На цртежу Барског из 1744. приказ ове грађевине је готово идентичан њеном данашњем изгледу, са куполом изнад параклиса на последњем спрату. Не помињући посвету параклиса, руски монах-путописац пише да је купола покривена оловом, а кулу назива пиргом.³³

О посвети параклиса обавештавају нас други описи Атона. Први модерни истраживач српских старина на Светој гори, Димитрије Аврамовић, назива га Претечиним параклисом и описује његов положај, као и стање у којем га је затекао 1846.³⁴ Овај параклис, посвећен Рођењу Јована Претече, налазимо и међу детаљно побројаним сакралним објектима унутар манастира у спису насталом 1561. из пера игумана руског манастира Јоакима.³⁵ Средина XVI stoleћа је дакле сигуран *terminus ante quem*, али има разлога да се подизање пирга и Претечиного параклиса на његовом врху помери још дубље у прошлост. Не само што постојање најмање два пирга у манастиру средином XIV века потврђује Житије

настира готово је у целини срушен; сачуван је само његов источни део у дужини нешто мањој од десет метара. На њему је видљиво више градитељских фаза, од којих је за најстарију претпостављено да потиче још из времена пре руске обнове у XII stoleћу, cf. *Papazōtis*, Recherches topographiques, 151.

²⁸ Манастири и Скити, 14, таб. 2.

²⁹ Второе посѣщение, 299.

³⁰ Изградња овог пирга се најпре може датовати у време велике Душанове обнове средином XIV stoleћа. За претпоставку да је реч о средњовековном објекту cf. Towers of Mount Athos, 21, 94, где се пирг из Старог Русика пореди са оним из манастира Пантократора, чији се настанак датује у године између 1357. и 1363.

Остаци пирга уграђени су у нови конак, који се пружа дуж некадашњег источног манастирског зида. Конак је довршен 20. маја 1870. у оквиру краткотрајне обнове монашког живота у Старом Русуку крајем XIX и почетком наредног stoleћа, в. *П. Л. Теохаридис*, Μονές και Εκκλησίες του Αγίου Όρους. Φωτογραφική καταγραφή του 1870 (Αἰγιορεϊτικὴ Φωτογραφία 4), Солун 1996, 62–63; Манастири и Скити, 15, таб. 4.

³¹ Највећа ширина у основи износи око 4,5, док је висина 17 метара.

³² *Бошковић*, Светогорски пабирци, 97.

³³ Второе посѣщение, 303.

³⁴ За параклис пише да је смештен са југоисточне стране „на пошку“, на другом спрату и да се до њега једино може допрети мердевинама, највероватније због урушених меуспратних конструкција, *Аврамовић*, Описице дрвности, 77; *истио*, Света Гора, 141.

³⁵ Сказание о Св. АѠонској горѣ, 22.

старца Исаније,³⁶ већ пре свега због чињенице да када обнавља Хиландар, монах Сава параклис на врху новоподигнутог пирга посвећује такође Христовом претечи.³⁷ Сматрамо да је на овакав избор патрона пресудно утицало Савино сећање на место где је под прилично драматичним околностима примио први постриг, у пиргу руског манастира, посредно потврђујући дуговеко монашко предање. Тек нека будућа истраживања моћи ће да дају одговор на питање у којој мери данашњи изглед пирга у Старом Руски предствља оригиналну грађевину из Савиног времена, а колико је плод познијих преправки, којих је неминовно било током његовог вишевековног постојања.³⁸

Ктиторска делатност Саве и Симеона у Ватопеду³⁹

На манастирску славу, ђразник Благовештења (25. марѿ), искушеник Растко прелазу у Ватопед,⁴⁰ где од игумана Теосиѿириѿа ѿрима монашку схиму и име Сава. Схвативши да се ѿихов син ѿрајно ѿределио за монашки живот, Савини родитељи шаљу у манастир Ватопед много злата,

и цркви свете сасуде злате и сребрне и завѿси чистне златом испштѿены, ...

(Теодосије, 33)

и цркви свете сасуде, златне и сребрне, и часне завесе златом украшене.

³⁶ Када набраја учињено у манастиру Светог Пантелејмона, в. стр. 38, писац користи плурални облик — пирге — *Б. Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исанија, Крушевац 1980, 73.

³⁷ Доментијан, Симеон, 86. Иако у овде цитираном делу *Житија свѿго Симеона* то експлицитно не пише, са доста сигурности се може претпоставити да је првобитни параклис, баш као и данашњи, био посвећен управо празнику Претечиног рођења. О пиргу Светог Саве, в. стр. 93–94; о поштовању старог култног места, в. стр. 56.

³⁸ По окончању последње велике обнове, истог дана када су освешћени темељи новог храма у дворишту, 3. јуна 1871, в. горе нап. 27, освешћен је и обновљени параклис на врху старог пирга са новом, данашњом посветом, светом Сави Српском. Стари Претечин параклис, минијатурних димензија, са осномом у облику сажетог уписаног крета и куполом изнад, претворен је у ствари у двогарски простор новог параклиса посвећеног српском светитељу, чији се наос налазио на истој стани обновљеног конака, *Бошковић*, Светогорски пабирци, 97.

³⁹ Почетак замашних радова на обнови Хиландара, в. стр. 81–85; *Живојиновић*, Историја, 57–61, највероватније већ са проласка 1198, представља горњу временску границу и уједно крај ктиторских активности двојице угледних српских монаха у Ватопеду, што не искључује могућност да су неки, раније започети радови у грчком манастиру довршени у наредном периоду. За хронологију дешавања у последњој години Симсоновог живота и оснивања српског Хиландара, в. *Баришић*, Хронолошки проблеми, 40–48. О боравку и делатности Саве и Симеона у Ватопеду и Просфорјону, в. *Живојиновић*, Ктиторска делатност, 15–16; *eadem*, Les rapports entre Vatopeđi et les moines serbes à l'ère de la fondation du monastère de Chilandar, *Грѿ Мовѿ Ватопѿдѿиѿу*. *Исторѿа кѿи тѿѿуѿ* (Аѿ 7), Атина 1999, 31–41 (нешто измењен српски текст без научног апарата: *исти*, Везе српских монаха и Ватопеда у време оснивања српског манастира Хиландара, Трећа казивања о Светој гори, Београд 2000, 15–25); *Кисас*, Представа светог Саве Српског, 190–198; *Непадовић*, Осам векова, 15–17.

⁴⁰ Ватопедски католикон је посвећен Благовестима.

Непрестѿано најредујући у монашком ѿдвигу, млади монах је захвалујући средствима ѿрсиѿинглим из Србије, зайочео богоугодно дело ѿодизања црква.⁴¹

И потомъ наче задати дѿмѿ г(осподе)ви своемуѿ и нареки въ рождество прѿѿс(ве)тые в(ого)родице. ... сѿе прѿ(ѿ)с(ве)тые помощѿю начьнь и сѿврѿши цр(ѿ)ковѿ прѿѿс(ве)тѿи оу домоу ене оу ватопедѿ на градѿ, на вѿстокъ за великою цр(ѿ)к(ѿ)вѿю. и сѿврѿшенѿ вывѿши и всаками потрѿбвали оукрашена и прѿѿдавѿ ю в(ог)оу и ѿ(тѿ)цоу и с(ве)т(о)мѿ д(оу)хоу с(ве)тымѿ кр(ѿ)щениемѿ:

... и пакы наче задати цр(ѿ)ковѿ с(ве)т(а)го златооуѿста такожде на градѿ(ѿ) влизѿ поудѿ, ... и сѿврѿшенѿ же вывѿши вѿѿ цр(ѿ)к(ѿ)вѿ. велика же цр(ѿ)к(ѿ)вѿ м(а)ти цр(ѿ)к(ѿ)вама вл(а)говѿщенѿ именовѿет се. еи же покрѿвене вывѿши плочемѿ испрѿва ѿт[ѿ] хѿтитоуѿ своих[ѿ]. и пророзоуѿмѿвѿ же с(ве)ты иако не вѿѿчно ес(тѿ) и сѿнемѿ плакы и оловомѿ покрѿи ю. и покрѿвѿне вывѿши великом цр(ѿ)к(ѿ)вѿ:

И пакы сѿтвори въ пиѿгоуѿ цр(ѿ)ковѿ прѿѿображенѿа сп(а)сова и помощѿю в(о)жѿѿю сѿврѿшенѿ вывѿши и вѿсачьскыми потрѿбвали оукрашена. великѿю же цр(ѿ)ковѿ всаком(ѿ) оуукрашенѿемѿ и всаками потрѿбвали исплннѿвѿ прѿѿизобылѿно, еже и до н(ы)нѿшнѿмо д(ѿ)не иматѿ на почьѿтѿ и на виденѿе вѿсѿѿьмѿ приходеѿиѿм[ѿ] и на похвалѿ сѿтворѿшомѿ не, вѿтофомѿ ене хѿтитоуѿ, в(о)гооуѿмномѿ савѿѿ:

... вѿ с(ве)тѿи горѿѿ прѿѿвое роукоположенѿе⁴² положѿи на вѿрѿхоу цр(ѿ)ковѿнѿѿмѿ и на стѿѿнах[ѿ] градѿных[ѿ].

(Доментијан, 38–42)

И потом поче градити дом Господу своме, посветивши га Рођењу Пресвете Богородице. ... Уз помоћ ове Пресвете поче и сврши цркву Пресветој у дому њеном, у Ватопеду на граду, на истоку за великом црквом. И када је била свршена и сваким потребама украшена, предаде је Богу и Оцу и Светоме Духу светим крштењем.

... и опет поче зидати цркву Светог Златоустог, такође на граду близу пред, ... И тако су биле свршене обе цркве. Велика црква, мати црквама, која се зове Благовештење, била је испрва покривена плочама од својих кти-

⁴¹ По сведочанству свог старијег животописца, Растко је руском манастиру приложио злато много, али нема помена о конкретним градитељским активностима као у Ватопеду, Доментијан, 18.

⁴² Значење глаголске именице роукоположенѿе различито је интерпретирано, неретко изазивајући и забуне код истраживача. Она је код српских писаца XIII и прве половине XIV столећа без изузетка означавала ктиторску, односно градитељску делатност, в. даљи текст, стр. 49 и 56; такође и С. *Кисас*, Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века, Архиепископ Данило II, 29. За чин рукополагања — хиротоније свештених лица коришћен је термин *всвѿщенѿ*.

тора. И прозирући Свети да није вечно, скиде плоче и покри је оловом и би покривена велика црква.

И опет сатвори у пиргу цркву Преображења Спасова и уз помоћ Божју би свршена и свим потребама украшена. Велику цркву свим украсима и свим што је потребно испуни преизобилно, што и до садашњег дана има на по- част и на показивање свима који долазе и на похвалу ономе који ју је са- творно, другом њеном ктитору, богоумноме Сави.

... У Светој гори прво рукоположење на врху црквеном и на зидинама гра- да положи.

... прочитав же наче задати крелѣ двокрѣвны и трѣкрѣвны, и (црѣ)ковѣ наче задати тоужде на градѣ за великою црѣковію въ име рождѣства прѣсвѣтѣе богородице, и другоу црѣковѣ въ име свѣтаго Іѡанна Златоустѣаго, третію црѣковѣ сътвори на великомѣ пиргоу прѣшвѣраженіа господна, и шть великѣ црѣкѣ сънесе плакы каменныѣ, и сїю шловоомъ покрѣвъ, ако- же и до нынѣ видит се. Сїи всѣ вѣноуѣтъ монастыра Ватопеда съврѣшивъ глагола: ште призѣае на мѣ призѣитъ и дасть ми богъ господина штьца моего зде видѣти, въ своихъ крелѣахъ съ нимъ вселю се. Мнѡгаа же и ина въ монастыри сътворивъ, ѡже нѣсть лѣтъ съчитати, имже вторѡаго кти- тора нарѣцѡуѣ.

(Теодосије, 33)

... осталим (новцем — прим. аутора) поче зидати келије двоспратне и тро- спратне, и цркву поче зидати ту на граду иза велике цркве у име Рођења пресвете Богородице, и другу цркву у име светог Јована Златоустог, трећу цркву сатвори на великом пиргу, Преображења Господњег, и са велике цр- кве скиде камене плоче и њу покри оловом, као што се види и до данас. Свршивши све ово унутар манастира Ватопеда, рече: „Ако Бог који гледа на ме погледа и да ми да видим овде господина оца мојега, у своје келије са њим љу се уселити.“ И много друго у манастиру учини што није могуће набројати, због чега га зауху другим ктитором.

Стефан Немања осјавља великожупански прѣсїио и уирављање зельмои средьнем сину Стефану и заједно са својом суѣругом Аном ѡрѣма монашки ѡ- сїириг. После неког времена прѣведеног у манастиру Сїуденици, монах Симеон до- лази своле најмлађем сину Сави на Свѣтѡу гору, у Вѡиоидѣ,⁴³ којом приликом при- лаже манастиру два кабла злѡиа и сребра,⁴⁴ бројне одежде, као и коње и мазге.

⁴³ Познат је тачан датум Симсоновог доласка у Ватопед, 2. новембар 1197, в. Свети Сава, Сабрана дела, 26.

⁴⁴ Домсентијан, 70; за разлику од старијег, млађи Савин животописац бележи да је Симсон из Србије понео много злата, а да је Ватопеду приложио два кабла сребра. Кабао је средњовеков- на, тзв. шушла мера за тежину која се најчешће користила за мерење жита и соли, течности, али и за руду и метале, и била је једнака византијском модију, С. Ђирковић, Мерење и мере у средњове- ковној Србији, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 148–156, 162–166; Schilbach, Metro-

по малѣ же вѣрѣмени многоу тѣгоѡу злата и сѣсоудѣ златѣе и сребрѣныѣ възьмѣ, на раздаанїѣ монастырѣемъ и поустыннымѣ, и абїе поустышьствѣвникѣ бываѣтъ, ...

... абїѣ принѡсѣтъ монастыроу сѣсоудѣ свѣтѣе златїѣ и сребрѣныѣ и завѣси чѣстныѣ, ...

(Теодосије, 40, 41)

После мало времена, велику количину злата и сасуде златне и сребрне узевши, ради дељења манастирима и пустињацима, пође одмах на пут, ...

... одмах принесеше манастиру свете сасуде златне и сребрне и завесе ску- поцене, ...

С(вѣ)ты же сѣмешнѣ повѣле да сътворѣтъ емоу келїю прилежѣноу къ с(вѣ)томѣ ол'тарѣ с(вѣ)тѣе в(огороди)це великѣ цр(ѣ)к(ѣ)вѣ, и прозорѣ въ с(вѣ)ты ол'тарѣ, ако зрѣти емоу вѣсѣгда с(вѣ)тѣх(ѣ) м(о)л(н)тв(ѣ)в(ѣ)вникѣ слоужѣщїих(ѣ) въ с(вѣ)тѣи цр(ѣ)к(ѣ)вѣ.⁴⁵

(Доментѣијан, 72)

Свети Симеон заповеди да му сачине келију уз свети олтар Свете Богоро- дице, велике цркве, и прозор у свети олтар, да увек гледа свете молитвени- ке који служе у светој цркви.

Монах Симеон шакође кѡијује и ѡдѣсѣи аделѣиша у Вѡиоидѣ.

... И прѣвысокѣ полаты сѣзда едини нарекъ въ име ш(тѣ)ца своего, а другоѣ въ свое име, еж[ѣ] и до д(ѣ)н(ѣ)сь стоѣтъ въ чѣсть манастироу томоу.

(Доментѣијан, 74)

И превисоке палате сазда (Сава, прим. аутора), једне нарекавши у име оца свога, а друге у своје име, које и до данас стоје у част манастиру томе.

и въ шть сына сѣзданныхъ крелѣахъ штьца вѣселмет се, ...

... монастыроу же Ватопедоу всѣа разоуенаа възьграждаюшѣа и за- поустѣвша населѡюшѣа.

logic, 103–108; да је код Савиних биографа највероватније реч о златном и сребрном новцу в. Жѣ- војновић, Ктиторска делатност, 16.

⁴⁵ Овај дѡо Доментѣијановог житїја послужно је Војиславу Кораћу за прѣтпоставку да су по аналогији са источне стране католикѡна постојале посебне келије намењене временшном ктитору, Симсону Немањи, и у Студеници и Хиландару. Материјални остаци у српском манастиру на Ато- ну и манастирско предање иде у прилог ове хипотезе, в. В. Кораћ, Једна монашка ћелија у Студе- ници, Зограф 14 (1983) 27–30; просторије поред тзв. Савиног бунара, неколико метара југоисточно од олтарске апсиде хиландарског католикѡна, обележене су као Постѣница с(вѣ)тѣаго С(вѣ)мешна на познатом бакрорезу манастира Хиландара из 1757, в. Ненадовић, Хиландар, 103; Д. Давидов, Ма- настир Хиландар на бакрорезима XVIII века, ХЗ 2 (1971) 158.

ПОЛАТЫ ЖЕ ДВОКФОВНЫИ И ТРИКФОВНЫИ ВЪНОУТЪРЪ МОНАСТЫРА МНГЫ СЪЗДАСТА, ШВЫ ВЪ ИМЕ ШТЪЦА, ШВЫ ЖЕ ВЪ ИМЕ СЫНА. ... И ТРАПЕЗОУ РАСПРОСТРАНИВША И ПОПИСАСТА, ...

(Теодосије, 44–46)

И у од сина саздане келије отац се усели, ...

... у манастиру Ватопеду све разорено изградише и запустело населише.

Палате двоспратне и троспратне унутар манастира многе сазидаше, једне у име оца, друге у име сина. ... и трпезарију проширише и осликаше, ...⁴⁶

Нако се Доментијанови изрази у вези са довршењем радова на параклиси-ма и католикону: *сваким појиребама украшена, свим украсила и свим иишо је појиребно исцрпни преизобилно*, најпре могу односити на опремање цркава неопходним богослужбеним предметима,⁴⁷ они не искључују њихово украшавање зидним сликама. То потврђује и сам писац када касније пише о Савиним и Стефановим плановима за осликавање Жиче: *и свейшим сликама украсише је и бојама прекрасним*,⁴⁸ али и најстарије фреско сликарство ватопедског католикона.

На потрбушју лукова између источног пара стубова и зидова који деле олтарски простор на три дела, делимично заклоњени високим дрвеним иконостасом, сачувани су ликови пророка Језекиља, Јоне, Самуила, Јелисеја, и у медаљонима, попрсја светих Флора и Лавра. Истој сликарској дружини ваља приписати и лик светог Фоке насликаног на западном делу потрбушја лука који са јужне стране носи свод унутрашњег нартекса. Поштеђене већих пресликавања у познијим временима,⁴⁹ добро очуване представе четворице пророка и тројице све-

⁴⁶ Редослед излагања о радовима у Ватопеду код млађег писца не подудара се у потпуности са горе изложеном Доментијановом хронологијом: пре радова на сакралним објектима спомиње се зидање келија, изградња параклиса Преображења Христовог претходила је радовима на главној манастирској цркви, док се Симеонова келија уопште не помиње.

⁴⁷ Сасуде и завесе изричито спомиње Теодосије међу поклонима које је Стефан Немања прво послао ватопедској цркви из Србије, а потом их је и сам, већ као монах Симеон, донео манастиру на дар када је ступио у ово грчко братство. Данас више не постоје дела примењене уметности која се поуздано могу везати за Савин и Симеонов боравак у Ватопеду.

⁴⁸ В. стр. 136; за разлику од млађег писца, Доментијан само још на једном месту када говори о обнови Ксиропотама и користи термин *изоуџаџаџа*, не оставља места сумњи да је реч о осликавању цркве, в. стр. 107–108.

⁴⁹ Ако се изузму нимбови, њихова позлата и позадина, поменути ликови су, заједно са натписима поред њихових глава, у потпуности сачували свој првобитни изглед.

По великом броју различитих слојева настајалих током дуге историје манастира, ватопедски католикон представља свакако најсложенији ликовни ансамбл на Атону, па и шире. Само на основу натписа који садрже тачне године извођења сликарских радова, cf. *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 14–18, 29–31, укључујући и оне у параклисима и фијали, који чине саставни део главне манастирске цркве, могу се разликовати 16 целина зидног сликарства, које се датују од почетка XIV до краја XIX века. Ако се томе придодују четири слоја о чијој се хронологији може закључивати само на основу стилских одлика, међу њима је и најстарији, овде поменути, као и мозаици који се датују у три различите епохе, два од њих су савсим сигурно постојала и у Савино време — Благовести из наоса (средина XI столећа) и Христос са Богородицом и светим Јованом Претечом у лустри изнад улаза у унутрашњу припрату (око 1100) — оквирно се стиче представа о свој сложено-

титела из главне ватопедске цркве могу се на основу одлика стила датовати у крај XII столећа и спадају у најстарије примере данас сачуваног зидног украса изведеног фреско-техником на Светој гори.⁵⁰ Сликарски поступак живописца који је радио у источном делу наоса открива даровитог уметника у чијим остварењима су само још у назнакама присутни остаци познокомнинског линеаризма, док колористичким приступом у моделовању инкарната — светлослене сенке, танки намази црвене који истичу боре на лицима старијих светитеља — на изванредан начин антиципира будуће токове у развоју византијског сликарства наредног столећа. Карактеристичну познокомнинску експресивност на његовим ликовима одражавају још само крупне очи изражајног погледа, а минуциозна техника коју користи у обради косе и браде пре упућује на рукопис једног иконописца, него на доминантни графичизам из претходне епохе. Истих ликовних схватања је и сликар светог Фоке из унутрашње припрате, само је у питању мање вешт уметник, грубљег, тврђег цртежа.

Најстарији живопис ватопедске главне цркве, без правих је паралела у савременом монументалном сликарству. Познокомнинско наслеђе доводи се до својеврсног маниризма у остварењима уметника који раде у Курбиниову (1191) и костурској цркви Светих Бесребреника.⁵¹ Готово у исто време, у последње две деценије XII столећа, настају и поједини ликовни ансамбли који на први поглед раскидају са стилским схватањима из времена последњих Комнина — фреске испоснице Светог Неофита на Кипру (1183), храма Богородичиног Успења у Вардзији (1184–1186), и касније у Панагији Аракиотиси у Лагудери (1192) и цркви Светог Димитрија у Владимиру (око 1195).⁵² Издужене фигуре без волумена, заустављеног покрета, са мање наглашеним цртежом који се на лицима и тканинама претвара у фину арабеску, ипак представљају логичан завршетак ликовних стремљења из познокомнинског периода, пре него наговештај новог стила.⁵³ По изражајности ликова и времену свог настанка, оним из ватопедског католикона најближе су владимирске фреске. Ипак, линеарна стилизација на ли-

сти овог драгоценог корпуса византијског и поствизантијског сликарства. Највећим делом је сликарство ватопедског католикона описано у *Μονή Βετολαίου*, Α', 219–233, 235–279, 285–294, 297–303, 308–318, мада и даље постоје отворена питања која се пре свега тичу разграничавања појединих слојева у наосу главне цркве и, њој припадајућим, припратима.

⁵⁰ Као и највећи део сликарства наоса, ови ликови су постали доступни научној јавности у току радова на чистијење фреска започетих октобра 1993, в. *Цицаридас*, Διάρχιδα, 148–149; *idem*, Artistic activity on Mt. Athos. Monumental painting in the Byzantine period (963–1453). *Byzantine Macedonia*, 42; *Μονή Βετολαίου*, Α', 237, 259; време њиховог настанка овде се широко одређује у другу половину XII столећа, док се свети Фока неоправдано прикључује живописцу из 1312.

⁵¹ *L. Hadermann-Misguich*, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 17–18, 572–582.

⁵² *C. Mango*, *E. J. W. Hawkins*, The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings, DOP 20 (1966) 119–206; *G. Gaprindashvili*, Ancient Monuments of Georgia: Vardzia, Leningrad 1975; *Winfield*, Panaghia tou Arakos, 65–69, 275–325; *Lazarev*, Murals & Mosaics, 81–87, 244–245.

⁵³ *Cf. V. J. Durić*, La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, Actes du XVe Congrès, I, 176–196; *L. Hadermann-Misguich*, La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, *ibidem*, 266–268, 272–277; *D. Mouriki*, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34/5 (1980/1) 112–119.

ковима старијих апостола из владимирског Другог Христовог доласка удаљује их од остварења главног мајстора из светогорског манастира.

Његово порекло и образовање најпре треба тражити у оним уметничким круговима престонице у којима се без прекида неговала класична традиција, а узорни античке лепоте непрестано били присутни. Насупрот доминантном *маниру* времена, у сликарству Бачкова⁵⁴ и у појединим делима иконописа са краја XII века, понajвише долазе до изражаја таква схватања, која дели и главни ватопедски сликар. Најстарији ватопедски живопис не сведочи само о постојању својеврсног стилског плурализма у последњој деценији столећа, довољно га је упоредити са сликарством Курбинова и Лагудере, већ садржи и елементе ликовног поступка који ће своју будућност имати у уметности наредног столећа. Повратак класичном идеалу лепоте који се у својим зрелим облицима јавља током XI-II века у сликарству храмова на различитим странама некада јединственог уметничког простора Царства своје корене је свакако имао у престоничкој уметности на прелазу два века. Иако нема очуваних споменика који би ову хипотезу потврдили, логично је претпоставити да се нови стил, макар у својим зачецима, јавља у Цариграду пре крсташког освајања 1204, а потом самостално развија у новонасталим центрима. Управо дело водећег ватопедског сликара можда на најречитији начин сведочи о стилској трансформацији византијске уметности очни првог пада Цариграда.

Најближе паралеле сликарском поступку главног ватопедског сликара са краја XII столећа могу се пронаћи у савременим делима иконописа која су сачувана у самом манастиру. Реч је о епистиљу који је некада красио архитравну греду првобитне олтарске преграде.⁵⁵ Од некада монументалне целине данас постоје четири фрагмента:⁵⁶ на најдужем, централном делу, у засебним пољима, насликани су Исус Христос на престолу коме се обраћају Богородица са анђелом, Јован Претеча са анђелом, Петар са Јованом Богословом, Павле са Луком, а ту су и сцене Васкрсења Лазаревог и Цвети; на преостала три дела сачуване су по две представе: Ваведење и Богородичина удаја, Благовести и Сусрет Марије и Јелисавете, Распеће и Скидање са крста. Сликана поља са фигурама и сценама смештена су испод изрезбарених аркада које носе исто тако изведени стубићи, а изнад ових су у медаљонима насликана попрсја анђела који су окренути према централној Христовој фигури. Данас се више не може са сигурношћу реконструисати првобитна целина, али је судећи по ређе сликаној Богородичиној уда-

⁵⁴ Е. Бакалова, Бачковската костница, Софија 1977, 14–34, 118–156; The Ossuary of the Bachkovo Monastery, Plovdiv 2003, 104–116.

⁵⁵ У питању је једно од најстаријих очуваних дела иконописа у ватопедској ризници, *Хадзи-оаклис*, Εικόνης ἐπιστύλου, 377–397; Μονή Βατοπαδίου, Β', 354–361; *Цигаридас*, *Ловерду-Цигарида*, Βυζαντινές εἰκόνας καὶ ἑλενδύσεις, 41–67. У цитираним делима епистил се широко датује у другу половину XII столећа.

О старом мермерном иконостасу в. Т. Н. Пазарис, *Τὸ μαρμαρίνο τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βατοπαδίου*, ΔΧΑΕ 18 (1995) 15–31; Μονή Βατοπαδίου, Α', 176–179.

⁵⁶ Висина епистила је 0,69, а максимална могућа дужина је у ствари претпостављена дужина архитравне греде олтарске преграде — 10,75 метара.

Црква Светог Саве Српског у Старом Русико

Пророк Јелисеј, Ватопед, крај XII столећа

Пророк Јона, Ватопед, крај XII столећа

Свети Фока,
Ватолед,
крај XII столећа

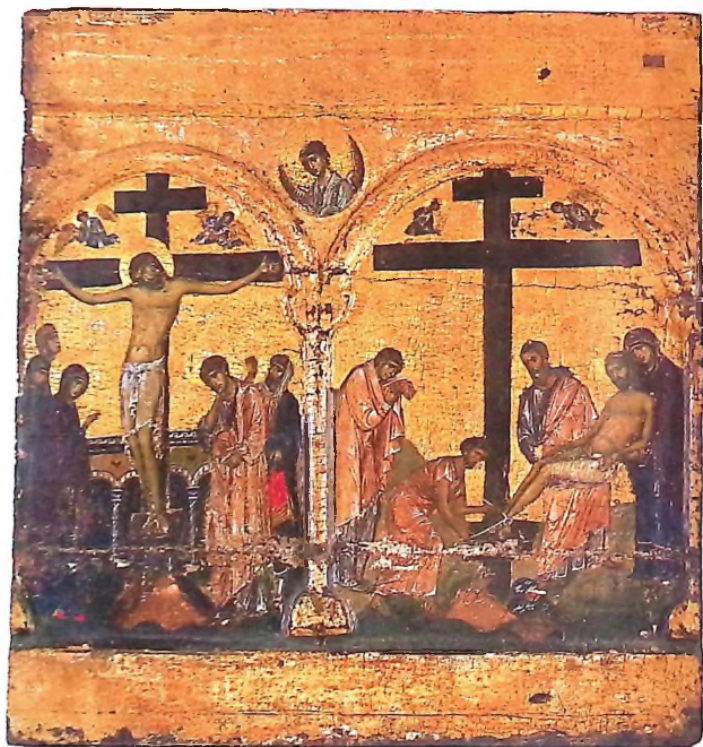
Средњињи део епископана, Ватолед, крај XII столећа

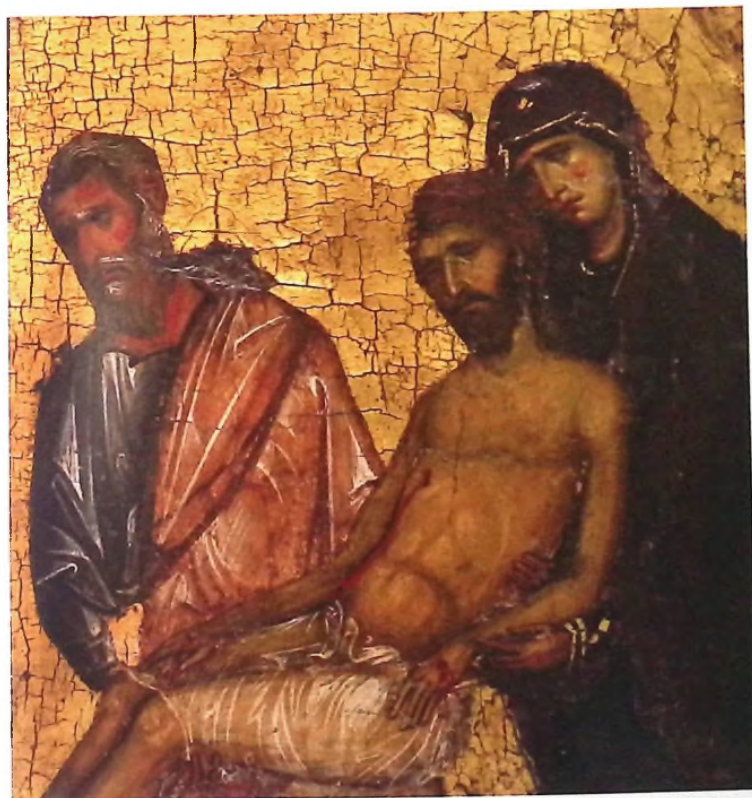

Ваведзење, Богородичина удаја,
Благовести, и Суерге Маріје
и Јелсавете, делови спстила,
Ватопед, крај XII столећа

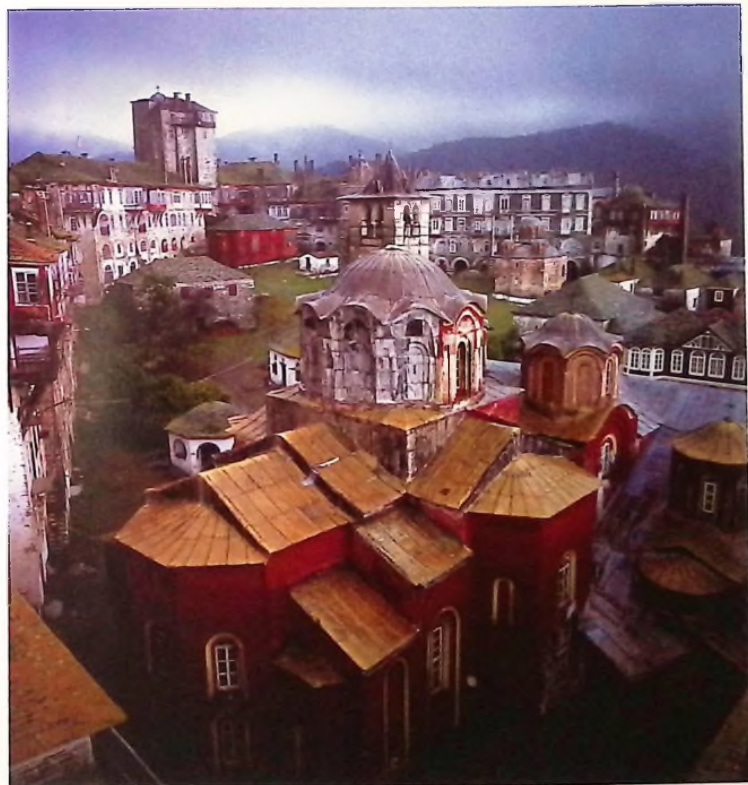
Распеће и Скидање с крста, део епистила, Ватопед, крај XII столећа

Скидање с крста, детаљ

Вазнесење у куполи Свете Софије, Солун, око 885.

Ватопед, поглед са Богородичиног пирга

Христово рођење и Тајна вечера, делови еписпила, Ватопед, крај XII столећа

Преображење, део еписпила, Ермитаж, крај XII столећа

Васкрсење Лазарево, део еписпила, Византијски музеј, Атина, крај XII столећа

Богородица Ватопедска са дрвенима оквама с краја XII столећа, и из 1690.

Најстарији оков Богородице Ватопедске с натписом, крај XII столећа

ји, на овом епистилу поред највећих Христових и Богородичиних празника, опширно био илустрован живот патрона храма — Богородице.

Ликовне одлике ово дело веома приближавају остварењу водећег ватопедског живописца који је радио у наосу католикона. Готово је истовестан третман фигура издужених физиономија, дугих повијених носева, са акцентима црвене на лицима и танким намазима беле боје којима извлачи праменове на коси, бради и обрвама старијих светитеља. И он је, попут фреско-сликара, имао свог помоћника кога одликује нешто грубљи цртеж и наглашене зелене сенке у обради инкарната фигура које творе сцене Благовести и Сусрета Марије и Јелисавете. Ова два сликара заједно са мајсторима који су израдили живопис представљају једну сликарску дружину која је дала значајан допринос свеопштој обнови Ватопеда из последње деценије XII stoleћа, а високи уметнички квалитети њихових остварења најпре улућују на цариградско порекло радioniце.

О везама Ватопеда, једног од најугледнијих светогорских манастира, са престоницом, па и самим двором, до овог времена, најбоље сведоче царске хрисовуље сачуване у манастирском архиву, као и догађаји око добијања запустелог Хиладара од Алексија III Анђела, који ће нешто касније уследити.⁵⁷ Обављајући манастирске послове у Цариграду, представници ватопедског братства били су у могућности да ангажују и престоничке уметнике на украшавању свог манастира.

На основу штурних сведочанстава која пружају његови животописци не може се прецизније говорити о Савиној улози у осликовању ватопедског католикона, али је веома драгоцен податак о покривању цркве оловом. Овом послу је манастирско братство на челу са игуманом Теостириктом свакако приступило услед потрајалости првобитних каменних плоча, којима је у то време католикон био покривен већ два века. Тако и овај податак, а не само стилске одлике, упућују на Савину обнову с краја XII века као на време настанка најстаријег сачуваног ватопедског живописа, јер је логично да се осликовању унутрашњости цркве приступа тек по санирању њеног кровног покривача.⁵⁸

⁵⁷ О царским актима XI stoleћа и најстаријој историји манастира, уп. Μοῦνὴ Βατοπαδίου, Α', 44–47; Vatopedi, I, 9–14, № 10, 11; за околности које су прегходиле обнови Хиладара, в. стр. 81–82.

⁵⁸ Ако не хронолошки, оно свакако територијално најближи пример јесте онај из Велике Лавре, где је оловни покривач главне цркве, судећи по данас уништеном натпису, постављен 1525/6, Второг посјећение, 10; Inscriptions chrétiennes de l'Athos, 108, № 334, а осликовање унутрашњости довршено 1534/5, *ibidem*, 110–111, № 339, с тим што је овај временски распон сасвим сигурно могао бити и краћи.

Данашњи оловни покривач ватопедског католикона потиче из познијег времена. Манастирско предање, које је први пут забележено у једном ватопедском рукопису XVII века — *S. Eustratiades*, Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos, Cambridge 1924, 62, № 293, оловни покривач цркве Благовештења приписује влашком војводи Неароју Басараби (1512–1521), cf. *T. Bodogae, Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu 1940, 117; *Năsturel, Le Mont Athos*, 91–92; *S. B. Mamaloukos, The buildings of Vatopedi and their patrons, Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Variorum reprints 1996, 117. Мамалукос је овде изнео претпоставку да су првобитни оловни покривач (дакле Савин — прим. аутора) скинули Каталани почетком четрнаестог столећа, о чему нема потврде у историјским изворима. Позније формирано предање, које је почетком XVIII века забележио Јован Комнин у Προδρομικὸν, 45, скривање позлаћеног кровног покривача са главне цркве приписује арапским гусарима, који су по легенди, у другој половини IX века опустошили манастир.

Πιργ у Урануполису

Појава старозаветних пророка у источном делу наоса указује на извесне особености сликаног програма ватопедског католикона с краја XII stoleћа. Наиме, познато је да пророчки списи као антиципација будућег оваплоћења Логоса постају врло рано предмет учених егзегеза најугледнијих хришћанских отаца,⁵⁹ а њихови ликови, почевши од свеопште обнове фигуралне уметности у Византији средином IX века, заузимају једно од најистакнутијих места у декорацији источнохришћанских храмова — куполу цркве,⁶⁰ као посредници између небеских сфера свевидећег Бога и бестелесних сила у калоти кубета и сведока овоземаљских, јеванђеоских догађаја у нижим зонама наоса. Тако су пророци, као они који су издалека предвидели догађаје који ће се касније догодити због сјаја светиња по речима Лава VI Мудрог, били представљени у куполи цркве, највероватније у тамбуру, коју је између 886. и 895. сазидао царев будући таст, тада магистар Стилијан Зауцес, како то сазнајемо из беседе која описује њену унутрашњу декорацију а коју је цар-писац изговорио приликом освешћења.⁶¹ Осим ретких изузетака, и касније, а нарочито од почетка XII stoleћа, судећи по очуваним примерима, готово да нема осликаног кубета у византијском свету,⁶² у чијем тамбуру између прозора нису представљене ове старозаветне личности.⁶³

Оно што пак представља историјску чињеницу јесте податак из опште потврдне хрисовуље Андроника II из јула 1301, који говори о тешком стању у коме се манастир нашао услед упада пирата. В. Мочџ Ватопедџиџ, А', 48; Ватопедџи, I, 206, 207, нр 31.33. С обзиром да је наредна десијана била време замашних радова у манастиру, осликавање цркве 1312, обнављање трпезарије 1319/20, в. стр. 57, ова обнова се може довести у везу са поменутиим разарањем од стране гусара. Тада је, дакле крајем XIII века, приликом пиратског напада, могло бити скинуто и олово, које је у том случају тек испуно столеће покривало манастирски католикон.

⁵⁹ Тумачењем текстова из Старог Завета бавили су се хришћански мислиоци од Оригена, преко Василија Великог, Јована Хризостома, Кирила Александријског, Теодора из Мопсуестије, Теодорета Кирског, и касније Теофилакта Охридског, све до пропасти византијског царства.

⁶⁰ По Хорикјејевом опису цркве Светог Сергија у Гази, која је сазидаана и осликана почетком Јустинијанове владавине, највероватније пре 536, може се закључити да су фигуре пророка красиле и куполе цркава у предиконкластичком периоду, cf. *Mango*, Art, 68.

⁶¹ Акакије, јеромонах, Λεόντος τοῦ Σοφοῦ λαμπυρικοῦ λόγου, Атина 1868, 276–277; *A. Frolov*, Deux églises byzantines d'après les sermons peu connus de Léon VI le Sage, REB 3 (1945) 52; *Mango*, Art, 204.

⁶² Овом приликом се неће коментисати украс бочних купола код вишекуполих грађевина. ⁶³ Поред најчешће декорације, коју је чинило попрсје Христа у темени калоте окружено небеским силама и пророцима, понекад се јављају и ликови Богородице, Претече и представа Хетимасије са додатним есхатолошким значењем, творени у разним варијацијама посебне регионалне групе споменика, какви су грузијски храмови са насликаним царем у врху куполе или кипарске цркве, *T. Velmans*, L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans le reste du monde byzantin. 2e partie: la Déisis dans la coupole, sur la façade et dans les images du Jugement Dernier, CA 31 (1983) 129–131, 135–146, 159–163, 166–168; *eadem*, Quelques programmes iconographiques de coupoules chypriotes du XIIe au XVe siècle, CA 32 (1984) 137–159. Далеко ређе се у куполи појављују симболи јеванђељста, патрони храма, сцене из његовог живота или прикази јеванђеоских догађаја. Такође је аниконична декорација купола, као специфично наслеђе рановизантијске епохе, жива у пећинским црквама Кападокије све до XI века, док се Небеска литургија као пандаан овоземаљском црквеном богослужењу слика око мздаљона са Пантократором од XIV stoleћа и надаље. О иконографији и украсу византијских купола в. детаљније *H. Jones*, 'Ο Βυζαντινός τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ τὸν τροῦραција (μετα бон аи. 1204), Атина 1990; *T. Паймастиоракис*, 'Ο διάκομος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς παλαιολόγειας περιόδου στὴ Βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ τὴν Κύπρο, Атина 2001.

Међу поменуте изузетке ваља сврстати и декорацију ватопедске куполе са краја XII века. Сачувани лик једног од четворце главних пророка, Језекиља, на луку изнад олтарске преграде, несумњиво сведочи да пророци нису тада били насликани и у куполи овог храма, у којој је највероватније било Вазнесење. Ако се узмуе уобичајено решење са попрсјем Пантократора, ањелима и пророцима, најчешће је у главним куполама византијских храмова било представљано Вазнесење Христово.⁶⁴ Најстарији пример, опет познат само из писаних извора, јесте католикон престоничког манастира Богородице од Извора, у чијој је куполи по епиграму Йгњатија, магистра τῶν γραμματικῶν, после обнове предузете између 870. и 879, било насликано Вазнесење.⁶⁵ Да се завршни догађај Христовог телесног боравка на Земљи убрзо по коначној победи иконофила, тачније већ у другој половини IX stoleћа, представљао у куполама византијских цркава сведоче и очувани споменици, какав је познати мозаик Вазнесења из солунске Свете Софије, који се датује око 885. године.⁶⁶ У потоњим вековима представа Ваз-

⁶⁴ Једно решење није искључивало друго, тако да су понекад испод Вазнесења у калоти сликани пророци у тамбуру куполе: Кубели килице бр. 2 (прва половина X века) у Марурану и Агач Алти килице (XI век), Хасан Даги, у Кападокији, Панагија (тон Халкеон (1028) и мала црква Христа Спаситеља (1350–1370) у Солуну или саборни храм Преображења Мирожског манастира у Пскову (око 1156), Свети Георгије у Старој Ладоги (око 1167) и Нередица (1199) у далекој Русији.

Постоје такође очувани примери који на други начин представљају прожимање ова два иконографска решења. Тако се врло рано појављује попрсје Пантократора окружено апостолима у цркви Светог Андреја у Перистери (после 871) и цркви Светог Петра и Павла — Балкан Дереси бр. 4 у Кападокији (прва половина 10. века), њима се придружују и ањели у куполи Свете Софије киевске (око 1050), док су у Светој Софији у Трапезунту (око 1260) уз апостоле у тамбуру, у допрозорницима, насликани пророци.

⁶⁵ Драгоцени епиграм је сачуван под бројем 110 у познатој Палатинској антологији, cf. *Anthologie grecque*, I. *Anthologie palatine*, I, ed. P. Waltz, Paris 1928, 42. Из претходног епиграма од истог аутора сазнајемо да је црква обновљена и осликана за владавине Василија I и његових синова Константина и Лава, такође cf. *Vita Basilii in Theophanes Continuatus*, lib. V, ed. I. Bekkeri, Bonn 1838, 323.5–8; Јустинијанова црква тешко је страдала у снажном земљотресу 869, о овом манастиру ван цариградских зидина, cf. *Janin*, Constantinople, 232–237.

Доста дуго је једно место из екфрасиса Константина са Родоса (прва половина X века), уз паралеле са декорацијом централне куполе цркве Светог Марка у Венецији, у науци узимано као доказ да је на истом месту у цариградским Светим Апостолима било представљено Вазнесење. Ипак, поменуто место из овог поетског састава, cf. *E. LeGrand*, Description des œuvres d'art et de l'église des Saints-Apôtres de Constantinople. Poème en vers iambiques par Constantin le Rhodien, Revue des Etudes grecques 9/33 (1896) 58, l. 737–741, у коме се представе Христа, Богородице и апостола поред са Сунцем, Месецем и звездама, пре односе на мозаичну декорацију унутрашњости цркве у целини, него што представљају непосредан опис сцене Вазнесења. Највероватније је, већ од времена велике обнове овог храма под Василијем I, калоту централне куполе Светих Апостола красило монументално Христово попрсје, као и у Великој Цркви — Светој Софији, а сасвим сигурно од средине XII stoleћа, када допојасног Пантократора у куполи цариградских Апостола изводи славни сликар Евлалije, чије су дело касније величали византијски писци, попут Николе Месаритија и Нићифора Калиста Ксантопула. Cf. *O. Demus*, Probleme byzantinischer Kuppel-darstellungen, CA 25 (1976) 101–108; *idem*, The Mosaics of San Marco in Venice, I. Chicago-London 1984, 173–174, 232–243; *N. Malickij*, Remarques sur la date des mosaïques de l'église des Saints-Apôtres à Constantinople décrites par Mésarites, Byz. 3 (1926) 123–151; *Mango*, Art, 231–233; за куполу Свете Софије, cf. *idem*, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington 1962, 87–91.

⁶⁶ Мозаик Вазнесења се уобичајено датује у крај IX века, в. *Смирнов*, Еще о времени, 66–67; *A. Grabar*, L'Iconoclisme byzantin, Paris 1957, 195–196; *S. Pelekaniotis*, I mosaici di Santa Sofia di Salonicco, Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1964, 339–349; *Spieser*, Les in-

несења јавља се спорадично у куполама црква, које се могу груписати у јасно изражене територијалне целине: мале пећинске цркве Кападокије (X–XI и XIII век), Солун, Русија (друга половина XII stoleћа) и Србија (XIII и XIV век).⁶⁷

Остављајући по страни удаљене области Кападокије на истоку, као и Псков, Ладогу и Новгород далеко на северу, чини се да је Солун, тј. његов катедрални храм, имао важну улогу у ширењу ове теме у близем и ширем залеђу другог града Царства. Сасвим сигурно је Вазнесење у куполама оближњих црква, у самом граду, Панагији тон Халкеон (1028) и Христу Спасу (трећа четвртина XIV века).⁶⁸ насликано по угледу на Свету Софију, а није искључено да је решење из овог храма могло утицати и на избор ватопедских монаха са краја XII stoleћа да куполу свог католикона украсе овом сценом. Не треба заборавити да је епископ Јернса, у чијој је епархији била Света гора, био суфраган солунског митрополита који је столовао у Светој Софији, а сам манастир је имао поседе у близини града, те су везе Ватопеда са Солуном несумњиво биле врло живе.⁶⁹

И док фигуре пророка у источном делу наоса директно сведоче, а солунске цркве, прецизније саборни храм другог града Царства, представљају могући узор, још једна група споменика посредно даје додатне потврде претпоставци да је у куполи ватопедског католикона било насликано Вазнесење у време Савине обнове. Реч је о кључним фреско-ансамблима насталим у Србији током XIII stoleћа. Иако се за Студеницу то не може тврдити,⁷⁰ у куполи Жиче је, судећи

sciprions, 160–161. № 10. Постоје и новији покушаји да се овај мозаик, па самим тим и грађење цркве, датирају у крај VII века, *Теохариди*, Τα ψηφιδωτά του τρούλου, 265–273; *Χ. Βακιρτζис*, Νεότερες παρατηρήσεις στην κτιτορική επιγραφή του τρούλου της Αγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά 11 (1982) 165–180; такође је в. стр. 115.

За иконографију Вазнесења из солунске саборне цркве в. *М. Панајошиди*, Η παράσταση της Ανάληψης στον τρούλο της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Εικονογραφικά προβλήματα, Επιστομική Έλετηρική της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 6/2 (1974 – Τριήνα Αρχιτεκτόνων) 67–82; *Н. Јолес*, Η Ανάληψης του Χριστού βάσει των μπιεθίων της Α' χιλιετηρίδος, Атина 1981, 243–245, 261–264, 301–303.

⁶⁷ Овим регионално формираним групама не припадају само три сачувана споменика — Свети Димитрије (1095), Пурко, на острву Китири, јужно од Пелопонеза, Свети Марко у Венецији (крај XII stoleћа) и Свети Мамант (почетак XIV века), Ексидес, на острву Карпатос, западно од Родоса.

⁶⁸ *K. Papadopoulos*, Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία των Χαλκείων in Thessaloniki, Graz-Köln 1966, 18–24; *E. Kourkoutidou-Nikolaïdou*, *A. Tourta*, Wandering in Byzantine Thessaloniki, Athens 1997, 40–44.

⁶⁹ У области језера, неких двадесетак километара северно од града, манастир је поседовао село Кримоту и имање Рафалино, који се помињу још у хрисовуљу Нићифора III Вотанијата из јануара 1080, *Vatopedi*, I, 35, 112, № 10.17. Врло је вероватно да Ватопед крајем XII века има метохе и у самом Солуну, јер једног од њих, посвећеног Светом Николи, који се граничио са баштом која је припадала митрополији, по олобрењу самог митрополита Јоаникија из јуна 1270, продаје септембра месеца исте године манастиру Зографу, *ibidem*, 15, 33; *Zographou*, 24–27, № 8, 9.

⁷⁰ Давно је показано да су се сликари приликом поновног живописања Богородичине цркве 1568. године врло пажљиво односили према старом сликарству са почетка XIII stoleћа, понављајући како композициона решења појединих сцена, тако и целокупан сликарни програм, *Г. Бабвић*, О композицији Успења у Богородичиној цркви у Студеници, *Старинар* 13–14 (1965) 261–265; *С. Пејковић*, Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије, 1557–1614, *Нови Сад* 1965, 122–123, 167–169; *Студеница*, Београд 1968, 96–102. Ипак, отворено је питање колико су сликари приликом обнове могли видети од старог живописа, тј. у коликој је мери он био очуван средњом

по слоју XIV века, било насликано Вазнесење.⁷¹ По угледу на архиепископско седиште, Вазнесење у куполама добијају и друге цркве. Са доста разлога је то претпостављено за Милешеву⁷² — у куполи пећких Апостола је до данас сачувана представа Вазнесења Христовог на небо⁷³ — а исто се може претпоставити и за Сопоћане.⁷⁴ Први српски архиепископ несумњиво је одиграо кључну улогу у формирању сликаног програма Жиче у току 1220, а његове особености наставиће да живе у поменутим црквама и у другој половини истог stoleћа.

Иако је самим својим присуством у последњој деценији XII stoleћа, ватопедском братству обезбедио значајна средства из Србије за обнову манастира, Сава тада свакако није могао имати неког значајнијег удела у избору уметника или у стварању идејног програма живописа. Ипак, судећи по очуваним деловима најстаријег живописа, распоред сликаног украса из ватопедског католикона дубоко се урезао у памћење младог српског монаха, јер када за нешто више од две деценије осликава седиште новоосноване архиепископије, по свему судећи понавља решење из ватопедске куполе. Ово тим пре, што је на примерима из Србије, као и у Ватопеду, у куполи насликано само Вазнесење. Подсећамо да у солунским црквама, које су Сави биле свакако познате, ова сцена запрема калоту, док су у тамбуру насликани и пророци, у Панагији тон Халкеон, у два реда, и свих шеснаест старозаветних пророка.⁷⁵

Остаје отворено питање на који начин су између прозора десетостраног тамбура ватопедске куполе били распоређени сведоци догађаја на Елеонској гори. У византијској ликовној традицији, која се понекад разликује од писане но-

XVI stoleћа, нарочито у вишим зонама, на сводовима и у куполи, и у којој мери они на тим местима понављају стари распоред фресака. На слоју из 1568, у своду олтару било је насликано Вазнесење, што још увек не значи да је и у оквиру живописа довршеног 1208/9. било насликано на истом месту.

О сликарству хиландарског католикона, које је настало неколико година после ватопедског и неколико година пре студеничког живописа, не зна се ништа. Првобитна црква је порушена у другој деценији XIV века и на њеном месту је подигнут данашњи храм, в. стр. 88–89.

⁷¹ Новији слој сликарства који је настао као део велике обнове у време архиепископа Саве III (1309–1316) у потпуности понавља првобитни сликарни програм из времена Саве I. *Ђурић*, Византијске фреске, 50.

⁷² *Б. Тодић*, Милешева и Жича — тематске и иконографске паралеле, Милешева у историји, 81–84.

⁷³ *Истић*, Најстарије зидно сликарство у Св. Апостолима у Пећи, ЗЛУ 18 (1982) 19, 32–34; Пећка патријаршија, 36, 38, 41–44, 48–51.

Северна црква у комплексу Пећке патријаршије, посвећена Светом Димитрију, у куполи гакође има Вазнесење као једини пример у српском сликарству XIV века настао по узору на истоветно решење из суседних Светих Апостола. Ово сликарство се датира око 1345. и везује за кититорски подухват првог српског патријарха Јоаникија, *истић*, 185–188.

⁷⁴ Данас нема сачуваног сликарства у сопоћанској куполи, али као и у Ватопеду, појава пророка и праотаца на другим местима у наосу, у Сопоћанима на потрбушју лукова и пиластрима који носе куполу, упућују на закључак да је у куполи било насликано Вазнесење, које иначе није сачувано на неком другом месту на зидовима наоса. О овом сликарству, в. *В. Ј. Ђурић*, Сопоћани, Београд 1991; као и *Б. Живковић*, Сопоћани. Црцје и фресаци, Београд 1984. Такође уп. *Вујводић*, Зидно сликарство, 52.

⁷⁵ Није познато чиме је и да ли је уопште био украшен тамбур солунске Свете Софије.

возаветне речн.⁷⁶ у сцени Вознесења, осим централног дела композиције са Христом кога анђели узносе на небо, најчешће је представљано још петнаест учесника: Богородица, два анђела и 12 апостола, међу којима је фигура Мајке Божије посебно наглашавана. Тако је у најбоље очуваним примерима из Србије, у тамбурима купола двеју цркава Пећке патријаршије, на најистакнутијем месту, између источног и североисточног прозора насликана Богородица Оранта, а у осталих седам поља по два учесника овог догађаја.⁷⁷ У такође осмостраном жичком кубету пак, судећи по остацима доњих делова фигура из XIV века, на сваком пољу између прозора тамбура биле су представљене по две личности.⁷⁸ У загонетној шеснаестој фигури из Жиче истраживачи су препознали светог Јована Претечу, који је као судеоник завршног догађаја на Маслиновој гори насликан и у куполи Спасо-преображеног католикона Мирожског манастира у Пскову (око 1156).⁷⁹ Приликом ових разматрања не треба изгубити из вида да су, због близине мора и непрестаног продора влаге, данас зазидана три од десет прозора главнокубета ватопедског католикона, два источна и североисточни. Судећи по спољној оплати од олова то се најкасније могло десити почетком XVI века, када је цела црква по други пут била покривена оловом,⁸⁰ али је такође могуће да су прозори у овом или мањем броју зазидани и раније.⁸¹

⁷⁶ По Матејевом јеванђељу и Делима апостолским, Христовом вознесењу је присуствовало једанаест његових ученика и *два човека ... у белим хаљинама*; нема помена Богородице и наравно будућег апостола Павла, који је тада још увек Саул и огорчени противник Христовог учења.

⁷⁷ Пећка патријаршија, 36, 185.

⁷⁸ Б. Живковић. Жича. Цртежи фресака, Београд 1985, 18–21.

⁷⁹ *Палаиасторакис*. 'Ο βίκοσσοϋ τοῦ τροῦλου, 27, 260; за Псков, *Lazarev, Murals & Mosaics*, 101; *исти*, *История византийской живописи*, Москва 1986, 111.

⁸⁰ В. нап. 58.

⁸¹ Постоји мишљење (Јоаким Палантелис) да ватопедска купола не представља првобитну конструкцију. Засновано је на запису XVIII века из једног манастирског рукописа, који каже да је године 1526. услед снажног потреса земље страдало кубе католикона и купола трпезарије (sic!) и да се око њихове обнове постарао серски митрополит Генедије, Μονή Βατοπαϊδίου, Α', 342, нап. 24. Савремени пак извори градитељску делатност овог архијереја везују за најугледнији светогорски манастир, Велику Лавру. Натпис на мермерној плочи са датумом 20. јул 1522. и Генедијевим именом са тзв. Циклопске куле говори о почетку радова на њеној обнови, Inscriptions chrétiennes de l'Аthos, 136–137, № 411; Towers of Mount Athos, 34–37, док ктиторска композиција са источне фасаде трпезарије, настала између 1527. и 1535. најречитије говори о заслугама овог серског прелата за обнову друге по важности зграде у манастиру. О трпезарији Велике Лавре, cf. P. M. Mylonas, La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos, CA 35 (1987) 143–157. О икони из Сера на којој је, као и на фасади Лаврине трпезарије, Генедије насликан са патронима своје митрополије — светим Теодорима, и натписом који га изричито назива ктитором велике трпезарије у Лаври, в. П. Н. Папагеоргиу, ΑΙ Σέρραι καί τὰ κροστῆτα, τὰ λέρι τὰς Σέρραις καί ἡ σὴν Ἰωάννου τοῦ Προβρόχιου, ΒΖ 3 (1894) 250. Позније предање, са разликом у години када се догодило земљотрес, за име овог митрополита везује и обнову куполе главне цркве у Лаври, а такође сведочи и о постојању сводова и куполе који су пре потреса покривали трпезарију. Будући да је ово предање у потпуности идентично са горе поменутиим записом из ватопедског рукописа, као и да не постоје подаци о ктиторским активностима Генедија Серског у Ватопеду, може се закључити да се запис уопште не односи на Ватопед, или да је временом дошло до мешања, односно спајања две манастирске традиције. Такође је показано да зидови трпезарије у Лаври, чије се крстообразно језгро са доста разлога сматра првобитном Атанасијевом грађевином с краја X stoleћа, никада због своје дебелине и великог распона између њих нису могли носити својеволу и куполу, P. M. Mylonas, op. cit., 150–153, те нема разлога да се на основу непоузданог предања постојање таквих конструкција претпоставе у случају старе ватопедске трпезарије. Уоста-

У ватопедској ризници чувају се још два дела с краја XII stoleћа која се могу довести у везу са замашном Савином обновом. Реч је о деловима епистила, на којима је иста рука на црвеној позадини насликала Христово Рођење и Тајну вечеру. Неуобичајена боја позадине навела је истраживаче да овом сликару, и чак истом епистилу, припишу и делове који се данас чувају у Ермитажу — Преображење и Византијском музеју у Атини — Васкрсење Лазарево.⁸² Иако су наведена остварења сличних, минијатурних димензија,⁸³ стилских одлика и исте боје позадине, сликарски поступак јасно сведочи о различитим сликарима. Довољно је упоредити атинско Лазарево васкрсење са делима из Ватопеда и уочиће се да је први сликар изразити колориста, чије дело карактерише контраст између интензивне, азурно плаве боје делова одеће и нимбова учесника сцене и њене црвене позадине, док ватопедски сликар барата готово монохромном палетом, у којој се преовлађују топли, маслинастозелени и смеђи тонови инкарната, одеће, брдовитог пејсажа или полукружног стола и делова архитектуре, стапа са позадином. Приметне су разлике и у начину деловања фигура и инкарната, те је мало вероватно да су чак три уметника била ангажована на изради једног епистила сасвим сведених димензија. Очигледно да је постојало више оваквих дела са карактеристичном црвеном позадином него што ми данас на основу четири сачувана фрагмента можемо претпоставити, а која су била остварења или једне сликарске радионице или пак део једне шире праксе у византијском сликарству на дасци из друге половине, односно с краја XII stoleћа.

У сваком случају, исправно је примећено да је због својих димензија епистил, коме су некад припадали Христово Рођење и Тајна вечера из Ватопеда, могао красити само архитектуре олтарске преграде у неком параклису.⁸⁴ Подсећамо да је осим радова на главној цркви, млади монах Сава био ктитор још три параклиса у Ватопеду, од којих за два, Рођење Богородице и Преображење, Доментијан тврди да су и *свим њошребала украшени*. Можда се ове речн старијег Савиног животописа односе и на епистил чија су два фрагмента сачувана до данас у манастиру.⁸⁵

лом, да су трпезарије два најугледнија манастира биле наткриљене куполама, то би свакако нашло одјека у архитектури ових грађевина у другим светогорским манастирима, што није случај; оне су данас, готово без изузетка, покривене једноставним дрвеним конструкцијама.

Главна купола ватопедске саборне цркве данас је украшена сликарством из 1739. и садржи уобичајену допојасну представу Пантократора, који је окружен Небеском литургијом и пророцима у тамбуру, Inscriptions chrétiennes de l'Аthos, 18, № 54; Μονή Βατοπαϊδίου, Α', 290–291.

⁸² Исто, В', 361–362; *Цигаридас*, *Лавору-Цигарида*, Βυζαντινῆς εἰκόνης καί ἐλευθῆσεως, 68–72; делови епистила из Ермитажа и Атине давно су доведена у везу, а потом им је приписано и заједничко, светогорско порекло, cf. Byzantine Art. A European Art. Athens 1964, 242–243, № 180; *Χαλιδιδικῆς*, Εἰκόνης ἐλευθῆσεως, 398–399; Искусство Византини в собраниях СССР, Москва 1977, 29, бр. 472; *Glory of Byzantium*, 119–120, № 67; Синай, Византија, Русь, 102–104, бр. В–86.

⁸³ Христово рођење и Тајна вечера из Ватопеда су 23,8 × 23,8 и 18 × 25,5, Преображење је 23,2 × 23,7, док комад из Атине мери 21,5 × 24 cm. Само је код првог дела, изгледа, сачувана оригинална ширина дрвене подлоге.

⁸⁴ *Цигаридас*, *Лавору-Цигарида*, Βυζαντινῆς εἰκόνης καί ἐλευθῆσεως, нав. место.

⁸⁵ Део са насликаним Христовим Рођењем потиче из ватопедске релије Светог Прокопија, која је смештена у брдима јужно од манастира, од кога је удаљена око пола сата хода. Претпоставка да су поменути фрагменти припадали цркви чији доњи делови могу потицати из најстарије

Сва три ватопедска параклиса које помињу Савини биографи постоје и данас, али не као грађевине с краја XII столећа, и представљају можда најбољи пример на коме се огледа устаљена светогорска пракса поштовања старог култног места,⁸⁶ односно задржавања исте посвете сакралних здања подигнутих на месту старијих храмова, и у исто време потврђују веродостојност приповедања Савиних животописаца. Тако се и данас параклис посвећен Рођењу Богородице налази на пиргу северноисточно од главне цркве,⁸⁷ док је параклис Светог Јована Златоустог у његовој близини на кули југоисточно од католикона,⁸⁸ што одговара опису њиховог положаја који налазимо код обојице писаца. На највишем манастирском пиргу, чији доњи делови можда припадају најстаријој градитељској фази из времена оснивања манастира у десетом столећу, налази се млађи параклис посвећен Преображењу Христовом. Исту посвету имао је и Савин параклис.⁸⁹ У Ватопеду нема сачуваних стамбених објеката — конака из средњег века, те се без археолошких испитивања не може говорити ни о онима подигнутим трудом двојице угледних српских монаха.⁹⁰

За разлику од старијег писца, Теодосије изричито говори о проширивању и осликавању трпезарије.⁹¹ Судићи по старим манастирским бақоррезима насталим пре подизања данашње трпезарије, и грађевина која јој је претходила била је крстообразна.⁹² Најпре се може помислити да се Теодосијев податак односно на доградњу трансепта у Савино време, по узору на трпезарију у Великој Лаври.

историје овог некадашњег манастира, из друге половине XI столећа, *исѿо*, 72, не искључује могућност да је део еписпила доспео у овај ватопедски депанданс и у каснијим временима из самог манастира. О цркви Светог Прокопија, cf. P. M. Mylonas, Two middle-byzantine churches on Athos, Actes du XVe Congrès, II, 559–574; Papazotos, Recherches topographiques, 156.

⁸⁶ О овој теми у ширим оквирима, в. М. Шујић, Континуитет култног места у архитектури у српским земљама и у византијском свету, ЗРВИ 36 (1997) 155–162.

⁸⁷ Кула позната као Богородичин пирг, у коме је смештена и манастирска библиотека, обновљена је из темеља уз издашну помоћ влашког војводе Неагоја Басарабе (1512–1521), док су последња два спрата са параклисом највероватније президана у XVII, односно почетком наредног столећа, в. Мовћ Ватопаџиѿу, А', 152, 157–158, 184.

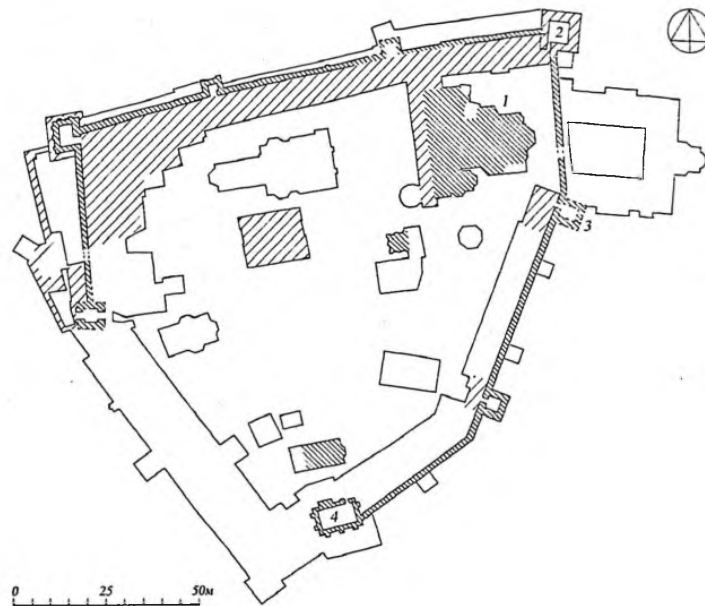
⁸⁸ Ова грађевина, чији најнижи делови потичу из средњег века, уклопљена је у околне стамбене објекте новијег датума и само својим испадом ван линије манастирских зидина указује на некадашњу одбрамбену улогу. Садржи и два параклиса сазидана почетком друге половине XIX столећа, од којих је горњи са слепом куполом посвећен светом Јовану Богослову, а доњи, као и средњовоконни на његовом месту, светом Јовану Златоустом, в. исто, 149, 150–151, 188–189.

⁸⁹ О пиргу Преображења, в. исто, 150, 151; Towers of Mount Athos, 44–49. Данашњи изглед параклиса и последња два спрата резултат су реконструкције предузете у седмој деценији XIX века.

⁹⁰ Због близине оларске апсиде католикона источном оградном зиду манастира — иста је ситуација била и у средњем веку — Симеонова келија, в. стр. 45, свакако је била у саставу конака уз параклисе Рођења Богородице или Светог Јована Златоустог, на месту где су данас конаци из XVII века.

⁹¹ Својевремено је Светозар Радојичић на основу Теодосијевог сведочанства и стилских паралела са старијим сликарством Ђурђевих Ступова код Новог Пазара претпоставио да фрагмент фреске са светим Петром и Павлом потиче са трипзарских зидова из времена Савине и Симеонове обнове, С. Радојичић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 6–7. Касније је ово мишљење оспорено, Ђурић, Византијске фреске, 190, а данас се више не може поуздано утврдити одакле потиче овај фрагмент живописа.

⁹² В. стр. 58.

План Ватопеда — католикон (1), Богородичин пирг (2), Златоустов пирг (3), пирг Преображења (4)

Ова претпоставка се не може проверити, јер је ватопедска трпезарија обновљана 1319/20,⁹³ а темељно президана и осликана у току 1785. и 1786. године.⁹⁴

Доментијан и Теодосије називају Саву другим ктитором Ватопеда. Обимна делатност Саве и Симеона у Ватопеду није временом пала у заборав. Тако цар Стефан Душан, у аренги повеље издате овом манастиру маја 1346, истиче покровитељство, благонаклоност и старање његових светих предака, Симеона и Саве, о Ватопеду.⁹⁵ У ватопедском параклису Светих Бесребреника налазимо њихове представе на слоју сликарства из 1847, које по свему судећи у потпуности понавља програм живописа насталог по жељи деспота Јована Угљеше око 1370. Уз основно значење заштитника српске државе и цркве и српског народа уопште, појава ликова Симеона и Саве се овде може тумачити и живом мана-

⁹³ Натпис урезан у медаљон са крстом сада је узидан у фасаду портика католикона. cf. Мовћ Ватопаџиѿу, А', 155. У другој деценији XIV века предузимани су замашни радови у Ватопеду. Тада је ново сликарство добила и главна манастирска црква (1312).

⁹⁴ Inscriptions chrétiennes de l'Athos, 36, n°s 117, 118; Мовћ Ватопаџиѿу, А', 159.

⁹⁵ Соловјев, Мошин, Грчке повеље, 78, бр. XI.14–15.

стирском традицијом о њиховој некадашњој делатности у Ватопеду.⁹⁶ Светогорска *Пајрија*, највероватније настала у XVI веку, двојицу српских монаха назива новим ктиторима.⁹⁷ О поштовању успомене на двојицу угледних српских монаха у Ватопеду у познијим временима најречитије говори појава светог Саве на графичким листовима са изгледом манастира из друге половине XVIII и почетка XIX stoleћа, на којима је он представљен као пандан легендарног оснивача манастира цара Теодосија Великог,⁹⁸ као и ликови Саве и Симеона на најистакнутијим местима у два главна манастирска здања, католикону и трпезарији. У ексонартексу саборне цркве, лево од улаза у нартекс, око пиластра са мозаичном представом арханђела Гаврила (XIV в.) из Благовести — празника коме је црква посвећена, налазе се на слоју сликарства из 1819. ликови светог Симеона Хиландарског и светог Саве Српског. У трпезарији, око западног прозора апсиде, непосредно изнад игуманског стола, насликани су свети Јован Златоусти и, као његов пандан, свети Сава архиепископ српски и ктитор хиландарски, на истакнутом месту на којем се уобичајено представља свети Василије Велики.⁹⁹ Свети Симеон, означен такође као ктитор Хиландара, насликан је између прозора на јужном зиду главног, западног крака крстообразне манастирске трпезарије. Осликавање трпезарије довршено је 24. децембра 1786.¹⁰⁰

Икона Богородице Ватопедске

Искушеник Расјко долази у Вайојед из Русика,¹⁰¹

и поклони¹⁰² се с(вѣ)тѣн б(о)го(р)одици.

(Доментијан, 18)

⁹⁶ В. Ј. Ђурић, Фреске црквнице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961) 127.

⁹⁷ *Ламброс*, Тб. Пάτρια, 211.9–12. По овом спису Сава и Симеон су ктитори чак шест параклиса и даровалих посела: Профорион, Кало Кастрон и Комитисе. Лекар Јован Комини у свом чувеном *Проскинишару* писаном 1701. у Букурешту за угровлашког митрополита Теодосија у потпуности преузима текст *Пајрије*, с тим што поименице набраја шест параклиса — Христа Спаса, светих Бесребреника, Георгија, Теодора, Прстечиног и светог Николе, чији су ктитори тобож били двојица српских монаха, *Колтин*, Προσκυνητήριον, 47. Ватопедско предање је временом преувеличало реалне заслуге двојице ктитора, о којима нас поуздано обавештавају српски извори XIII века.

⁹⁸ Најстарија графика која је послужила као предложац познијим настала је 1744. у Бечу — *Пајасироју*, Χάρτινες εἰκόνες, 414–419 (бр. 443–445). Један такав графички лист из колекције Галерије Матиче српске са годином 1792. детаљно је описао Сотирис Кисас, в. *Кисас*, Представа светог Саве Српског, 185–190.

⁹⁹ Свети Василије је овде насликан северно са светим Григоријем, док су на југу њихови пандани свети Атанасије и свети Кирил.

¹⁰⁰ *Цигариоас*, Διάγραμμα, εἰκ. 20; Μονή Βατοπεδίου, Α', εἰκ. 72, 253–255. Такође ул. С. *Пейкових*. Уметничка дела као сведоци култа светог Саве Српског у Грчкој, Српски светитељи у сликарству православних народа, Нови Сад 2007, 45–48.

¹⁰¹ На Благовести, в. стр. 42.

¹⁰² Поклоњење, грчки προσκύνειс, врло је рано, судећи по изворима још у рановизантијском периоду, осим церемонијалног поздрављања падањем личице на земљу како присутног васпи-

И поклони се светој Богородици.

На ѿвојрајку са свог ѿрвог ѿуша ѿ Свейој земљи,¹⁰³ сада већ архиепископ Сава, ѿсле Мале Азије, искрцава се у Ивируну, а царски брод са својим сѿвари-ма шаље у Вайојед. После краћег задржавања у грузијском манастиру и Кареји, и сам сѿиже у Вайојед,

и поклонив' се с(вѣ)тѣн б(о)го(р)одици

(Доментијан, 310)

И поклонивши се светој Богородици, ...

Доментијанова сведочанства су као један од најстаријих извора веома драгоцене за познавање култова чудотворних светогорских икона. У горе цитираним редовима, ван сваке сумње је у питању, условно речено, исказивање поштовања према одређеном предмету,¹⁰⁴ и иако се то изричито не каже, овде треба препознати неку нарочито поштовану ватопедску икону Богородице.

Реч је, са доста се сигурности то може претпоставити, о највећој манастирској светини, икони Богородице Виматарисе и Ктиторисе. Икона се чува у олтару изнад синтронона, у проскинитару новије израде.¹⁰⁵ Сама икона (65 × 41 см)

левса тако и његовог портрета, постало и начин одавања поште насликаним ликовима Христа, Богородице и светитеља, нарочито оних који су сматрани чудотворним, и које је кроз коленопоклоњење (γουνκλισία) било израз усрдне молитве и покајања (μετάνοια). О овоме укратко в. *G. Babić*, *Ikone*, Zagreb 1980, 3–6. Иако је то била већ овештала пракса његовог времена, Сава је гајно посебан пијетет према Богородици и неким њеним иконама, само се тако може објаснити разлика између Евергетидског и Хиландарског типика у коме Сава када прописује обред постављања иконама грчки оригинал ποιεῖται τρεῖς βαθείας γουνκλισίας ἐμπροσθεν καὶ πλησίον τοῦ θείου βήματος ὁ ἐκκληλεῦμένος, εἶτα καὶ αὐτὰ τὰ ἑρὰ καὶ θεῖα εἰκονίσματα καὶ σεβάζματα τοῦ τε Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ αὐτῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ κοινῆς Ἐυεργετίδος εὐλαβῶς ἀσπάζεσθαι, мења у да творити, ἦ μετάνια, прѣд[ѣ] прѣ(в)етоу в[а]д[а]н[и]ч[и]нију нашую [р]с[о]п[о]ждѣю в(о)го(р)одицию и настаѣвницю. и сь страхомъ говѣино да цѣлняветъ, cf. *Gautier*, Théotokos Evergetis, 49, 1. 611–615; Свети Сава, Сабрана дела, 70.

¹⁰³ О датавању и детаљном опису итинерара првог српског архиепископа в. детаљно, *Марковић*, Прво путовање, 47–88.

¹⁰⁴ Добро је познато, још од Василија Великог, а касније кроз списе Јована Дамаскина, Теодора Студита и цариградског патријарха Нићифора I утврђено као догма, да се адорација упућена лику са иконе, у ствари односи на његов прототип, cf. *G. B. Ladner*, The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy, *DOP* 7 (1953) 1–34. О овоме сведоче и Савине речи које бележи његов старији жовотописац: ... поклоняем' се и цѣлѣмъ все(в)ст(в)ныи овразъ ч(овѣ)чскаго тѣлеса в(о)г(а) слова, помазана в(о)ж(и)ств(в)ныи, и вѣв'ша негрѣложена, еж[ѣ] помазав'шомъ вѣрою негрѣшюи, того видѣти палтїю мѣлша се в(о)г(а) и сь ч(овѣ)чкы пожив'ша. ... пок(а)нѣи(в) сь и чѣстимъ овразъ прѣ(в)етѣе в(о)г(р)одице и всеч(в)ст(в)ныи(в) в(о)ж(и)ч(в) оугд'никъ овразы, д(о)ушев'нѣи очи вѣзвѣшавоце къ прѣвообразномуу овразюу и недовѣнива повѣпоставляюце оумъ: или ... сѣд'мы съвоѣ тѣ(в)етѣи(в) ут(в)и(в) на ут(в)и(в) мѣтоце се ч(в)ст(в)ныи(в) иконѣ и не вѣофражачїи(в) ич(в) или не поклонячїи(в) се, Доментијан, 232–234; ул. *Сѣанојевих*, Белешке, 6.

¹⁰⁵ Чеопа страна проскинитара је украшена сребрним оковом са 24 илустрације Богородициног Акатиста, а испод је натпис који говори о дародавцима, манастирском братству на челу са јеромонахом Филаретом и датумом 1. август 1847. *Кондаковић*, Памятники, 164, 171; *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 27, no. 79.

данас је потпуно сакривена од погледа посматрача, не само оковом од позлаћеног сребра, чији су различити делови настajали од XIV до XIX столећа, већ су и сама лица Богородице и Христа покривена платном на којем су насликани њихови ликови.¹⁰⁶

Оно што се пак налази испод скупоцене металне оплате представља најстарију ватопедску, ако не и светогорску икону уопште. О веној старини јасно сведоче делови најстаријег окова од позлаћеног сребра украшеног хелијастим емаљем, који покрива горњу и доњу страну оквира иконе. Горњу траку краси низ међусобно повезаних медаљона са крстообразним и звездоликим мотивима и испуном од црвене, тамноплаве и светлозелене смалте. Исте боје налазимо и на траци која покрива уску косу површину која спаја оквир и позадину иконе, са мотивом, такође у преллету повезаних, ромбова. На доњем делу оквира иконе, на позадини коју чини испуна пурпурне боје тече натпис у два реда: ΥΠΕΡ ΑΦΕΣΕΩΣ ΑΜΑΡΤΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΤΧΩΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΘΕΟΣΤΗΡ[ΚΤ]ΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΜΙΑΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ Β[ΑΤΟ]ΠΕΔΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΧΗΣ ΤΗΣ Ε[Ν] Θ(Ε)Ω Α[Δ]ΕΛΦΟΤΗΤΟΣ.¹⁰⁷

Помене јединог познатог ватопедског игумана Теостирикта налазимо управо у Доментитијановом житију светог Саве. Наиме, игуман Теостирикт је примио и сина и оца у ватопедско братство. Први пут се помиње приликом Раствогвог преласка из руског манастира у Ватопед, дакле после 1192/3, а потом, непосредно по Симеоновом доласку у овај манастир из Србије, када је, пошто се одморио од напорног пута, отац заједно са сином затражио од овог игумана благослов за посету и поклоњење светињама других атонских манастира на самом крају 1197. године.¹⁰⁸ Управо између ових година треба сместити и време настанка окова Богородичине иконе украшеног емаљем, чије одлике такође иду у прилог оваквом датовању.¹⁰⁹

Судећи по вотивном карактеру и самој формулацији почетка текста за *αἰροίσηνε γρηοβα*, натпис се односи на скупоцени оков који игуман Теостирикт са братијом прилаже Богородици, односно њеном насликаном лику.¹¹⁰ То

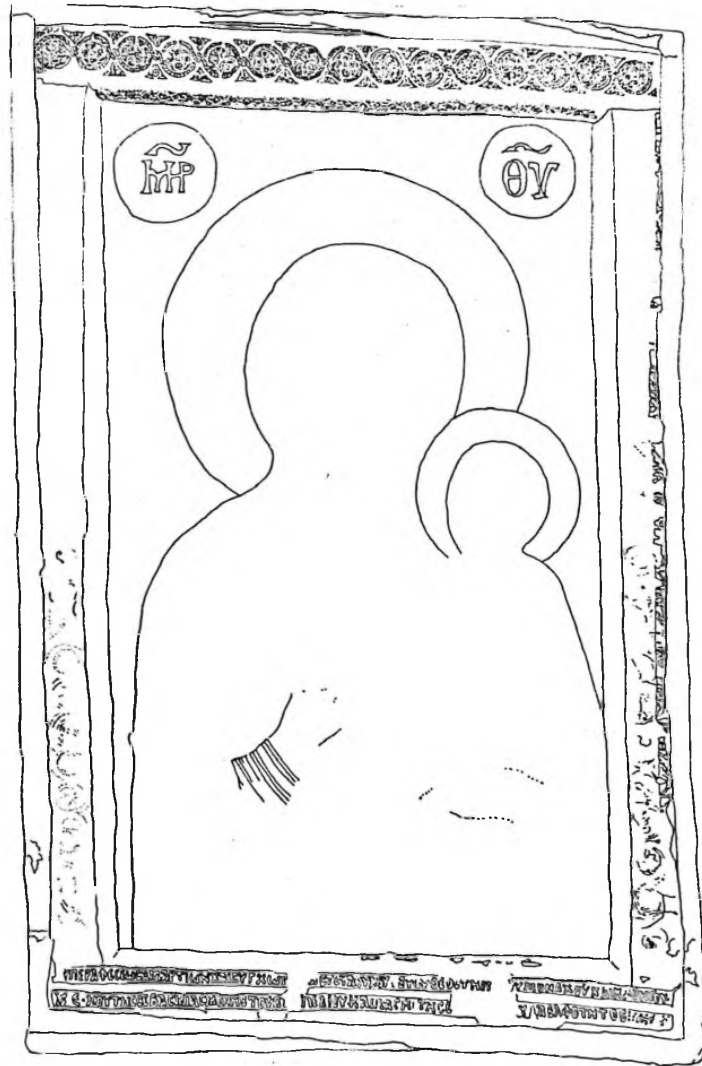
¹⁰⁶ Најстарији, данас видљиви делови окова јесу две уске траке које покривају дуже, бочне стране оквира иконе и датују се у XIV век, део скупоцене оплате која покрива позадину рад су како у натпису стоји златара Николе из села Николице настао 1690, док су тела Богородице и Христа, изузев лица, нимбови, Богородичина круна и делови који покривају горњу и доњу страну оквира иконе, различити радови из XVIII и XIX века. О овоме, са донекле различитим датовањем појединих делова, в. *Μονη Βατοπαδίου*, В', 492–493, 518–519; *Цигаридас, Лoверду-Цигаридас, Βυζαντινές εἰκόνας καὶ ἐλεγεῖοις*, 292–305.

¹⁰⁷ Ови најстарији делови окова од почетка XIX века су под новијом оплатом, те нису били познати старијим истраживачима светогорских старица. Научна јавност је са њима упозната тек недавно, в. *Μονη Βατοπαδίου*, В', 489, 492; *K. Loverdou-Tsigarida, Les revêtements de la Vierge Vlatarissa au monastère de Vatopedi, Древнерусское искусство. Византия и древняя Русь, С.-Петербург 1999*, 440–444; *Цигаридас, Лoверду-Цигаридас, Βυζαντινές εἰκόνας καὶ ἐλεγεῖοις*, 292–294.

¹⁰⁸ Доментитијан, 20, 76.

¹⁰⁹ *Μονη Βατοπαδίου*, В', 492; *Loverdou-Tsigarida, op. cit.*, 441–444; *Цигаридас, Лoверду-Цигаридас*, нав. дело, 292.

¹¹⁰ Није искључено да иза овог драгоценог прилога стоје богати дарови које је Ватопед добијао од двојице своје сабраће, угледних монаха из Србије, током целог њиховог боравка у овом манастиру.

Икона Богородице Ватопедске

упућује на закључак да је сама икона старија и у том тренутку већ нарочито поштована, о чему нас, такође посредно, обавештава и старији Савин животописац када говори о поклоњењу младог искушеника пред овом светињом. Икона је данас са бројним оштећењима бојеног слоја, нарочито фигура Богородице и Христа, које су монохромне, и у потпуности потамнеле од вишевековних наслага чађи и прашине, те се о стилским одликама и на основу њих, о евентуално прецизнијем датовању, не може говорити пре конзервације и чишћења овог драгоценог дела.¹¹¹ Богомајка носи младенца на левој руци, док десном указује на њега. Позадина и нимбови су светле, беле боје, са јасно читљивом Богородичином сигнатуром, која је исписана црном бојом — ΜΗΤΗΡ ΕΘΕΟΥ.

Није извесно да ли је овом приликом, залагањем игумана Теостирикта, икона добила само две описане траке или је осим фигура Богородице и Христа сва преостала њена површина била покривена скупоченом оплатом, како је то било уобичајено у византијској уметности.¹¹² Како било, већ у XIV столећу икона добија нови оков од позлаћеног сребра, од кога данас постоје две уске траке на бочним странама оквира иконе, на којима се наизменично смеђују у правоугаоним пољима фигуралне представе и стилизовани биљни орнамент.¹¹³ Делови окова ове ватопедске иконе, настајали у различитим епохама, најречитији су доказ изузетног поштовања које је ова светиња уживала током читавог свог, скоро хиљадугодишњег постојања.¹¹⁴

¹¹¹ На главама мајке и детета приметне су последице дејства пламена, те није искључено да је на овим деловима, нарочито значајним за стилиску анализу, бојени слој у потпуности страдао.

¹¹² За бројне примере, cf. A. Grabar, Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Age, Venise 1975, nos 4, 6, 9, 11, 13–15, 18–21, 32, 36, 39, 41, 42. Бојени слој позадине и нимбова далеко је боље сачуван, што упућује на закључак да су дужи време били заштићени оковом него што је то био случај са фигурама Мајке и Детета. Ипак, једва видљиви остаци сликаних полова медаљона на бочним ивицама иконе, који опонашају мотив изведен у емалу на горњој траци, пре упућују на прву могућност.

¹¹³ Међу првима доминирају сцене из Богородичиног живота које су извела двојица уметника — први који ради у најбољим традицијама византијског златарства свог времена, изнадно је Сусрет Јоакима и Анс, Рођење Богородице, Благослов тројице јереја, Ваведње, Молитву Захариију пред штаповима просца, Богородичину удају и Разговор Богородице и Јосифа, док је други, савним скромног умца, које се граничи са занатством, украсио три поља са Благовестима, арханђелом Гавријелом и Јованом Претсчом, и светим Николом и Атанасијем Атонским. Поља са орнаментима у чијим средиштима се налазе минициозно искуцане конвексне розете такође представљају изванредан пример златарског умца.

Интересантно је да позније предање, највероватније XVI века, украшавање ове Богородичине иконе приписује српском владару Стефану Душану, *Λαμβρος, Τά Πάτρια*, 161.10–12; *Цигаридас, Λοβερόν-Τσιγαρίδα*, Βυζαντινές εἰκόνες καὶ ἐλεγχόμενες, 302; *K. Loverdoi-Tsigarida, Revêtement de l'icône de la Vierge Vimaritissa datant de l'époque des Paléologues, monastère de Vatorpédi*, ЗРВИ 44/2 (2007) 423–434. Познато је да Стефан Душан као цар боравао у Ватопеду у априлу 1348, када манастир издаје повелу и поклана се (προσκύπτει) Богородици Ватопедској, *Соловјев, Моштин*, Грчке повеле, 140, бр. XVIII.8–10, те није искључено да се у овом предању крије и какво зрно историјске истине.

¹¹⁴ Међу истакнутим приложницама чудотворне Богородичине иконе из Ватопеда, писани извори помињу и влашког војводу Неагоја Басараба (1512–1521). По сведочанству свог савременика, светогорског прота Гаврила у житију цариградског патријарха Нифона II, влашки владар је икону даровао златном јабучком, која је била украшена бисером и драгим камењем, *T. Smedrea, Viața Sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului, Biserica Ortodoxă Română* 55 (1937) 291.32–34; *Năsturel, Le Mont Athos, 90–91*. Није извесно како је овај предмет изгледао, али је судџи по стари-

Епитете које данас носи ватопедски паладијум, Олтарска и Ктигорска, икона је стекла захваљујући легенди коју је временом око ње исплело монашко предање. По једној верзији икона је, са упаљеном свећом испред ње, пронађена у дубоком бунару приликом рашишћавања терена и оснивања манастира у време Теодосија Великог, а наводно је потицала из цркве коју је на истом месту подигао Константин Велики, а у међувремену порушио Јулијан Апостата. Приликом обнове, изнад бунара у коме је пронађена икона сазидан је црквени олтар и постављена часна трпеза. Друга верзија легенде говори о упаду Сарацена 862. године, којом приликом манастирски епископ у исти бунар скрива Часни крст и ктигорску икону (κτ[η]γορικὴν εἰκόνα) Богородице заједно са упаљеном свећом, да би ове светиње и неугаслу свећу на истом месту, испод олтара, обновљено братство пронашло после 70 година.¹¹⁵ Једна од две верзије је сасвим сигурно била оформљена као манастирско предање средином XVI века, јер Богородичину икону у олтару, испред које, као и данас, непрестано гори велика свећа, спомине већ игуман руског манастира Јоаким у свом познатом опису Свете горе из 1561, а од тог времена, највероватније, ова икона се и именује горе споменути епитетима.¹¹⁶ До тада, али и касније, манастирски паладијум је једноставно означаван и ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΗ (ΒΑΤΟΠΕΔΙΝΗ), како сведоче сачувани примери из самог манастира, Битоља и Протата.¹¹⁷

Јим византијским изворима могао представљати једну од владарских инсигнија — σφαῖρα, πλόος или δῖπλον, уп. *Д. Целебућић*, Један занемарени аспект симболике јабучке у византијској књижевности, ЗРВИ 41 (2004) 123–131.

¹¹⁵ Легенде су забележене у атонској *Λατρίји*, која представља компилацију разних текстова од којих најмлађи настају средином XIX века, в. *Λαμβρος, Τά Πάτρια*, 128.21–27, 210.3–19.

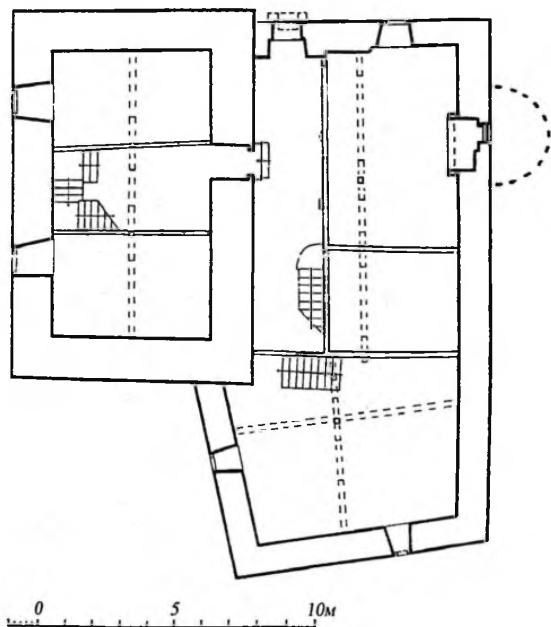
¹¹⁶ Сказание о Св. Афонской гораѣ, 14. Касније је у атонским проскинитарима Јована Комнина (1701) и Иполита Вишенског (1709) дошло до спајања ова два предања, в. *Комнин*, Προσκυπητήριον, 42–46; Македонија во делата на странските патонисци 1371–1777, подг. *А. Мајковски*, Скопје 1991, 686. Занимљиво је да се на ватопедским графикама из друге половине XVIII века, в. стр. 58 и нап. 98, уз Савин лик, изнад умањене манастирске ведуте, редовно представља икона Богородице Виматарисе заједно са упаљеном свећом и Часним крстом.

Почетке формирања легенди око ове иконе могу се препознати у акту Влада Винтите издао-том Ватопеду 27. јула 1533. Манастирски представник, стари Теодорит, је том приликом уговлаш-ломе војводи испречно легенду о икони Богородице, по којој је сама Богородица током једне године отхранила од родитеља остављено дете на месту олтара главне ватопедске цркве, *Documenta Romaniae*, 264, no 164.

¹¹⁷ *Цигаридас, Λοβερόν-Τσιγαρίδα*, Βυζαντινές εἰκόνες καὶ ἐλεγχόμενες, 165–166; *М. М. Ма-џнић*, The Icon of the Holy Virgin Vatorpedini with a Portrait of Voevoda Ioan Radul, ЗРВИ 40 (2003) 313–320; Кецићлиа Протάτου, В, Света гора 2004, 132–133. Различитог иконографског типа, поменуте иконе не представљају верне копије чудотворне ватопедске иконе, али заједничким топо-нимским епитетом посредно указују на постојање култа Богородице Ватопедске.

Ватопедска икона је најстарија и по стилским одликама може се датовати у крај XIV столе-ћа. Битољска икона, на којој су поред Богородице на престолу насликани свети Јован Претеча и ватопедски нови ктигор војвода Радул Велики, првобитно је била део иконостаса довр-шеног 28. новембра 1502, највероватније оног из Претчиног параклиса изнад манастирског улаза, чији је ктигор био овај уговлашки владар, како то сазнајемо из горе поменутог документа његово-го сина Влада Винтите, којим се овом атонском манастиру додељује годишњи оброк у износу од 10.000 аспри, *Documenta Romaniae*, 265, no 164. Није познато како је икона доспела у збирку саборно-г храма Светог Димитрија у Битољу. Икона из Протата датује се у другу половину XVI века и некад се налазила на иконостасу протатског параклиса Јована Продрома.

Основа пирга и данашњег утврђења у Урануполису

Протат

Крајко време по Симеоновом доласку у Вайојед, времешни монах полази са сином у обилазак свейогорских манасијера.

и приш[ь]дыше въсѣд[ь] с(в)етые горы въ мѣсто рекомое карыи и поклониста се с(в)етѣи в(огороди)ци еж[е] ес(ть) м(а)ти всѣм[ь] цр(ь)к(ь)вам[ь] с(в)етогор[ь]ским[ь]. и тоу прилеж[ь]ноу м(о)л(и)твоу сътвориста къ прѣс(в)етѣи и прѣч(и)стѣи чюд[о]творцици в(огороди)ци иже ш[т] прѣжде

Користим ову прилику да се захвалим колеги Плутарху Теохаридису на љубазно уступљеним подацима са теренских истраживања у Урануполису, који су под насловом *Οι κύριοι του Προσφορίου και της Γαλιταίας στη Χαλκιδική* саопштени на научном скупу *Οχηρωνατική Αρχιτεκτονική Ανθρακος και Μυτιλήνη*, одржаног у Хањи на Криту од 7. до 9. октобра 1999, и касније делимично публиковани у раду овог аутора *Αποκατάσταση του πύργου Προσφορίου στην Ουρανούπολη. Αποκατάσταση — Επανόρθωση Μυτιλήνης και Ιστορικών κτιρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, Α' /1, Солун 2002, 48–55.

велика чюд[е]са показа и ц(а)ра михаила цѣла сътвори ш[т] негоже и с(в)ета цр(ь)к(ь)вы създава выс(ть)...

И тоу раз[н]оличныи чести принесоста с(в)етѣи в(огороди)ци. ово с(в)етые съсоуды сребрныи и златѣи, ово кадионице такожде сребрныи и златѣи, ¹²⁸ ово покровы с(в)етых[ь] съсоудъ съ высерым[ь], ¹²⁹ ово ефитрахи, ово трапезофоры, и зл(а)та соуха даста ц(а)р(ь)скоу палати ¹³⁰ и написана выста оу помень оу цр(ь)к(ь)вы тои до скончины вѣка съ пръввым[ь] х[р]тисторомъ ц(а)ремъ миханлом[ь] в[ъ] тога х[р]тистора нар(е)чна выста еже и д(ь)н(ь) съ дав[н]о поминаета се съ х[р]тисторомъ пръввым[ь]:

(Доментѣян, 76, 78)

И дошавши у средиште Свете горе, у место звано Карије, и поклонисте се Светој Богородици која је мати свим црквама светогорским. И ту усрдну молитву сатворише ка пресветој и пречистој чудотворки Богородици која од раније велика чудеса показа и цара Михаила здравим учини, од кога је и света црква била саграђена ...

И ту различите части принесосе Светој Богородици, прво свете сасуде сребрне и златне, потом кадионице такође сребрне и златне, па покрове светих сасуда са бисером и драгим камењем, па епитрахиље, па трапезофоре, и дадоше царску паларију суха злата, и уписани бише у поменик у цркви тој до свршетка века, са првим ктитором царем Михаилом, другим ктиторима названи бише, а и данас се једнако помињу са првим ктитором.

Пришъдыша же въ мѣси, си рѣчь по сѣдѣ светые горы, въ мѣсто рекомое Карыи, въ црковѣ прѣчистые и всенепорочныи вогоматере вышъдыша поклониста се, съзлами многыми како подобно с[ь]о цѣлаовавша, ... светые съсоуды златѣи и сребрныи и завѣсы частныи принесоста, ¹³¹ съ силами же

¹²⁸ Као и у случају Ватопеда, нарочито судећи по Теодосијевим сведочанствима, в. стр. 42, 45, неопходни литургијски предмети од племенитих метала имали су запажено место међу поклонима које је монах Симеон понео са собом из Србије ради дељења атонским црквама. Ту свакако најпре треба препознати реципијенте светих дарова, путире и дискосе, али и друге предмете који се користе приликом богослужења, попут звездица, кадионица и др., које налазимо у савременим манастирским инвентарима, попут оних из светогорског манастира Ксилурга (1142) или манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (1200), cf. Saint-Pantéléémon. 74. n° 7.10-14. 43; C. Astuc. L'Inventaire — dressé en septembre 1200 — du Trésor et de la Bibliothèque de Patmos. Édition diplomatique, TM 8 (1981) 21.

¹²⁹ Доментѣјан овде међу детаљно побројаним поклонима спомиње и скупоцене покриваче за дискосе и путире, које уобичајено чине два мања за сваки сасуд понаособ *δισκοκάλυμμα* и *πυτιροκάλυμμα*, и један већи, заједнички, *αεθροκάλυμμα*.

¹³⁰ У житију светог Симеона од истог писца стоји *απαλαρεια*. Доментѣјан, Симеон, 55, грчки *ἀπαλαρεια*, што значи посуда, здела, а Теодосијев еквивалент на истом месту је *βλῆδα*. Због епитета царски, који често прати различите византијске јединице мере, попут *βασιλικός μόδιος* или *βασιλικόν καλάβιον*, није искључено да је овде реч о каквој, до сада у изворима нерегистрованој, за-премниској, одн. шуploј мери за тежину. О овоме, cf. *Schilbach*, *Metrologie: idem*, *Byzantinische metrologischen Quellen*, Солун 1982.

¹³¹ За разлику од Доментѣјана, који међу поклонима Протату разликује чак три врсте бојо-службених тканина, влађи писец овде, као и на другим местима у Савином житију, спомиње само

БЛАГОУ ВЕЛИКОУ СРЕБРНОУ СРЕБРА НАСЫПАВША ВЪДАЮТЬ ЦРЪКВИ, ВЪПИСОУЮТЬ ЖЕ СЕБЕ ВЪ ПОМЕНЬ СЪ БЛАГОЧЪСТИВЫМИ ЦАРИ, СЪ СИЛИ И САМОДЪРЖЦА СТЕФАНА, ...

(Теодосије, 42–43)

Дошавши у Меси, то јест у средиште Свете горе, у место звано Кареја, у цркву пречисте и свенепорочне Богоматере ушавши поклонили се, сузама многим како доликује ову целиваше, ... свете сасуде златне и сребрне и завесе скупocene принесоше, и са овим велику сребрну зделу насувши сребром дадоше цркви, уписах се у поменик са благочастивим царевима, а са овима и самодршца Стефана, ...

На повраћку са свог првог пуша по Свейој земљи, архиепископ Сави после Мале Азије долази на Свейу гору.

О пришествију оу каріе прѣсвѣщеннаго:

И приш[ъ]дъ въ протато къ м(а)тери всѣмъ цр(ъ)к(ъ)вамъ с(ве)то-гор(ъ)скимъ и поклонивъ се прѣсв(е)тѣи (огороди)ци рекомени каріотиси испѣва хранителиници его.

(Доментијан, 308)

О доласку преосвећенога у Карије.

И дође у Протат, ка матери свима светогорским црквама и поклони се пресветој Богородици званој Кариотиси која је од почетка била његова заштитница.

Приликом описивања посете Симеона и Саве Кареји, Доментијан доноси предање XIII века, по коме је цар Михаило сазидео протатску цркву и постао њен први ктитор, пошто га је Богородица на чудесан начин исцелила. Стари српски писац је једини који ово светогорско предање бележи. Из Доментијановог казивања се не види о коме је од седморице византијских царева овог имена, који су до његовог времена владали, реч.

Први поуздани помен протатске цркве јесте вест о њеном проширењу око 965. у житију светог Атанасија Атонског,¹³² мада је она у свом првобитном облику вероватно изграђена пре 908. године, из које је сачуван први податак о постојању централне светогорске управе оличене у проту Андреји из акта василевса Лава VI, којим се решава спор између атонских и монаха манастира тоу Коловоу из околине Јерисоса.¹³³ У том смислу већ је изнета претпоставка да је први ктитор саборне цркве у Кареји, посвећене Богородичином Успењу, цар Ми-

завесе. Свакако је реч о катаптамама за царске двери, којима се од очију верних заклањају најсветији делови литургије, ODB, II, 1113.

¹³² Vitae duae, A, 56, B, 20.12–22; Mylonas, Les étapes successives, 150.

¹³³ Prôtaton, 184, n° 2.17–18.

хаило III (842–867).¹³⁴ Уколико се међутим прихвати идентификација Богородичине цркве која се помиње у житију светог Петра Атонског са протатском црквом,¹³⁵ онда се и њен настанак може померити дубље у прошлост и везати за првог византијског цара са именом Михаило, из породице Рангабе, који је владао од 811. до 813.¹³⁶

Један други, познији извор искључује византијске владаре IX века са именом Михаило као могуће ктиторе цркве у Кареји. У питању је протатски поменик с краја XIV столећа, где списак ктитора почиње Василијем I (867–886).¹³⁷ Помен цара Михаила упућивао би на једног од четворице владара истог имена који су у XI веку заузимали византијски престо,¹³⁸ иако се он ничим не издваја од осталих ромејских царева поменутих у овом рукопису.

Доментијанов податак не може се проверити, те се и на питање које он отвара не може дати дефинитиван одговор. Првобитна просторна структура храма у Кареји, тробродна базилика са дрвеним кровом,¹³⁹ представља широко распрострањен облик црквене грађевине на Балкану у једном дужем временском периоду,¹⁴⁰ те ни она не пружа сигурнији ослонац за прецизније датовање.

Приликом поменутих посете Кареји, отац и син богато су обдарили светогорско средиште. Вредност дарова угледних српских монаха је била толика да су према казивањима Савиних животописаца били уписани као други ктитори у протатски поменик.¹⁴¹ Међу драгоценостима саборне цркве у Кареји нема предмета златарске израде или уметничког веза који би се могли довести у везу са

¹³⁴ С. К. Кисас. Две Доментијанове белешке о Протатону, ХЗ 6 (1986) 47–56; изражена је и начелна резерва у погледу веродостојности Доментијановог податка, јер га од претпостављених догађаја дели више од четири века — Папачристанџи, Монаштво, 160–161, нап. 207. За овог аутора је као евентуални приложник протатске цркве прихватљивија личност Михаила IV, за чију се бележ, боравак у Солуну и везе са светогорским манастирима зна и из других извора.

¹³⁵ За овакво тумачење места из споменутог житија, cf. D. Papachryssanthou, La Vie ancienne de saint Pierre l'Athonite. Date, composition et valeur historique, AB 92/1–2 (1974) 36–37. Касније исти аутор није спреман да прихвати документарну вредност података из овог житија, чији наста-нак 970–980. године најмање век и по дели од догађаја које описује, Папачристанџи, Монаштво, 53.

¹³⁶ Не може се тачно одредити време друге транслације моштију светог Петра Атонског, које су тада похрањене у Богородичиној цркви. Почетак формирања култа овог светогорског светитеља представља Канон Јосифа Химнографа, који се датује између 831. и 841. године, cf. eadem, L'office ancien de saint Pierre l'Athonite, AB 88/1–2 (1970) 27–41. У овом случају треба искључити освешточеног противника икона цара Михаила II (820–829) као евентуалног ктитора иконофилске монашке заједнице на Атону.

¹³⁷ И. Бурић, Поменик светогорског Протата с краја XIV века, ЗРВН 20 (1981) 139–167.

¹³⁸ Михаило IV Пафлагонац (1034–1041), Михаило V Калафат (1041–1042), Михаило VI Стратотик (1056–1057), Михаило VII Дука (1071–1078); правилно је примећено да, због краткоће владавине, Михаила V и Михаила VI треба искључити као потенцијалне ктиторе, в. исто, 143, нап. 24.

¹³⁹ Mylonas, Les étapes successives, 144–146.

¹⁴⁰ О овоме са релевантном литературом, в. Копач, Шћупић, Архитектура, 115–124.

¹⁴¹ Живојиновић, Ктиторска делатност, 16. Код млађег писца је забележено да су Симеон и Сави у књигу помена том приликом уписали и Стефана Неманџића, који је као владар Србије највероватније обезбедио средства којима је овом приликом дарован Протат и други угледни атонски манастири.

Симеоном и Савом.¹⁴² Такође не постоје други извори који би двојицу угледних српских монаха назвали другим ктиторима у Протату. Симеона и Саву не налазимо у Поменнику светогорског Протата с краја XIV века. Сведочење о њиховим ктиторским заслугама код Доментијана и Теодосија може се објаснити још увек живим сећањем у Кареји током XIII века на богате поклоне бившег српског великог жупана и његовог сина с краја претходног столећа.

Икона Богородице Кариотисе

Судећи по начину на који Доментијан описује поклоњење двојице угледних српских монаха Богородици у Протату, основано се може претпоставити да је у питању икона. Протатском *παλαδίуму* приписује се чудотворна моћ којом је поред осталог исцелила и цара Михаила. О истој икони, којој је додат епитет *Καριοίτισσα*, реч је и у Доментијановом опису Савине посете Кареји на повратку са његовог првог пута по Светој земљи 1229. године.¹⁴³ Поклоњење чудотворним иконама било је на првом месту и у описима боравка Симеона и Саве у најугледнијим светогорским манастирима, сведочећи о једној прастарој, још увек живој пракси на Атоу.¹⁴⁴

Богородичина икона истог топонимског епитета и ΚΑΡΙΩΤΗΣΑ чува се као највећа светиња у олтару протатске цркве, из часне трпезе. Смештена је у дуборезни проскинитар, на мермерном постољу (синтроноу) призиданом уз зид олтарске апсиде.¹⁴⁵ Цела икона је, сем лица Богородице и Христа, под оковом од позлаћеног сребра из 1836.¹⁴⁶

Ово дело се на основу стилских особености датуме у другу половину или крај XIII столећа,¹⁴⁷ а припада иконографском типу у науци познатом као *Κικ(и)οίτισσα*.¹⁴⁸ На икони је представљен допојасни лик Богородице, главе приклоњене сину, кога држи левом руком, док десном заједно са њим придржава незнатно развијен свитак са текстом месијанске садржине: ΠΝ(ΕΥΜ)Α Κ(ΥΡΙΟΥ) ΕΠ ΕΜΕ

¹⁴² Једини предмет из протатске ризнице који се доста хипотетично може довести у везу са двојицом српских монаха јесу старе царске двери, в. стр. 91–92.

¹⁴³ В. стр. 67–68, ул. и Теодосијев текст.

¹⁴⁴ *Στανογιεβιћ*, Белешке, 15–16.

¹⁴⁵ Као и око других чудотворних светогорских икона, време је и око ове исплело многобројне легенде. По једној од њих, она носи своје данашње име *Ακσιον εσθιν*. Реч је о почетним речима познате Богородичине химне, чије се увођење у богослужбену праксу православне цркве, по атономско предању први пут забележеном у XVI веку, в. "Αξιων 'Εσθίν, 10–13, везује управо за ову икону. Помениута химна се, међутим, налази већ у најстаријем сачуваном грчком свхологиону из друге половине VIII столећа (Vat. Barb. gr. 336), в. изд. по овом рукопису *J. Goar. Εὐχολόγιον sive psaltes Græcorum, Venetiis 1730*; 334, 577, дакле пре појаве првих облика монашког живота на Атоу у IX веку.

¹⁴⁶ За запис урезан при дну окова cf. *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 10, n° 27; "Αξιων 'Εσθίν, 27.

¹⁴⁷ *Исаја*, 20–23.

¹⁴⁸ О Богородици Кик(и)οίτισса са старијом литературом cf. *M. Tatić-Djurić, L'icône de la Vierge Kykkotissa, EKMIMK 1 (1990) 209–220.*

ΟΥ ΕΙΝ(ΕΚΕΝ ΕΧΡΙΣΕΝ ΜΕ) — Исаја 61.1; Лука 4.18. Христос је представљен у карактеристичном живом покрету, обнажених руку и ногу до изнад колена, док се левом руком придржава за, овом иконографском типу такође својствен, вео који Богородица има преко уобичајеног мафориона. Христос је одесен у две хаљине, од којих је доња провидна. Нимбови око глава мајке и детета првобитно су били конвексни у односу на раван позадине, али су, највероватније приликом постављања скупоценог окова, сметали и били засечени.¹⁴⁹

Најстарија икона Богородице са Христом овог иконографског типа потиче из XII века и налази се у богатој синајској збирци.¹⁵⁰ С краја овог и из наредна два столећа сачувани су примери слободније интерпретације оваквог типа у колекцијама Русије (Ермитаж), Кипра, Синаја и Италије. Икона из Кареје представља коначно оформљено решење са свим особеним иконографским елементима какво ћемо сретати у познијим вековима, готово искључиво на Кипру, где се судећи по очуваном ликовном материјалу и писаним изворима формирао снажан култ око чудотворне иконе Богородице из манастира Кикоса.¹⁵¹

Поменути најстарији пример из манастира Свете Катарине на Синају може својим вишезначним порукама послужити не само разоткривању значења већ, чини се, и места настанка овог иконографског типа. О овој икони и њеном месту у

¹⁴⁹ Икона је први пут публикована без окова у "Αξιων 'Εσθίν, 18, 21; а потом и касније, *E. H. Carreras, Η εικόνα «'Αξιων 'Εσθίν» του Προτάτου και η Παναγία η Κυκκώτισσα, Ιερά Μονή Κύκκου, 181–190; idem, L'icône de la Vierge Axion Estin du Protaton et ses copies, ZPBII 44/2 (2007) 341–351.*

¹⁵⁰ Богородица са разиграном дететом насликана је на престолу, у сришљивом делу иконе, док су околу представљени Христос у слави са личностима из Старог и Новог Завета, cf. *H. Belting, Bild und Kult, München 1990*, 315, 324–330; Σινά, 105, 151, 385, nap. 26–28; *A. Weyl Carr, The Presentation of an Icon at Mount Sinai, ΔΧΑΕ 17 (1993/4) 239–248.*

¹⁵¹ Икона је окована и смештена у посебан дрвени проскинитар испред иконостаса у католикону манастира. Њен изглед је непознат, јер се богато украсени покров, који је скрива од погледа верних, никада не скида. Хронолошки контроверзно предање, забележено је у два извора из почетка XV столећа — *Leontios Makhairas, Chronicle, I – 36, 38, II – 67–68*; историја чудотворне иконе из манастира Кикоса у грчком рукопису бр. 2313 из Ватикана: *J. Darrouzès, Autres manuscrits originaires de Chypre, REB 15 (1957) 158, n° 128* — легендарни пренос ове иконе из Цариграда на Кипар и оснивање манастира везује за историјске личности, чије животне дели скоро једно столеће, дукса Манојла Вутумита (у изворима се помиње од око 1090. до 1111/2) и кипарског *василевса* Исака Комнина (1184–1191) и његову кћерку. На XII век би упућивале и њене најстарије реплике из наредног столећа, које су сачуване на Кипру, из цркава Богородице Фовриотисе (данас у Византијском музеју у Никозији), cf. *Byzantine Icons, 78, 83, n° 27* (овде прекасно датована у XIV–XV век), Светог Варнаве и Иларiona у Перистерони, *A. и J. Στιλιανου. Περιστέρωνα (Μόρφου), Λεφόκζια 1974*, 16 (где је ова икона такође прекасно датована у XV столеће) и из манастира Саламинотисе близу Пафоса — *Χαλδικριστοδουλη, Γερασίου, Μεταβυζαντινές εικόνες, 55*. Велики број реплика ове иконе је сачуван почевши од краја XIV века надаље, а налазимо их и ван Кипра — о томе новина литература в. *Βαβιη, Επιστητι, 266; O. Γραциу. Μεταμορφώσεις μιās θαυματουργής εικόνας, Σμειώσεις στις όψιμες παραλλαγές της Παναγίας του Κύκκου, ΔΧΑΕ 17 (1993/4) 317–329; C. Софоклеас, Η Εικόνα της Κυκκώτισσας στον Άγιο Θεόδωρο του Άγρου, EKMIMK 2 (1993) 329–336; J. И. Воланакис, Εικόνας της Παναγίας 'Ελεούσας του Κύκκου στην 'Ελλάδα, EKMIMK 3 (1996) 39–67; O. A. Белюброва, Οι Εικόνας της Θεομήτορος Κυκκώτισσας και Κυκκώτισσας στη Ρωσική Λογοτεχνία του 12' — αρχές 19' αιώνα, EKMIMK 1 (1990) 131–140; A. Τυλιριδιος, Η Παναγία του Κύκκου στην Αίγυπτο, EKMIMK 1 (1990) 151–165; Byzantium, Faith and Power, 169–172, n°s 91, 93. Сам епитет *Κικ(и)οίτισса* уз овај иконографски тип не јавља се пре XVI столећа.*

развоју теме *Пророци су те нагавестили* већ је писано.¹⁵² Јединствен избор новозаветних личности указује на додатне нијансе у тумачењу основне замисли.

Поред старозаветних пророка, који текстовима са својих свитака¹⁵³ и сликарним симболима упућују на Богородицу као инструмент будућег оваплоћења Логоса, посебан значај је дат личностима из Новог Завета које су у Христу препознале спаситеља света. Средишње место у бочним низовима заузимају здесна Захарије и Јелсавета, Претечини родитељи, који су у *плоду ушробе Маријине* препознали будућег месију, и слева Симеон Богопримац и пророчица Ана, који су четрдесетодневног Христа дочекали у Јерусалимском храму као спаситеља.¹⁵⁴ Текстови са свитака Јелсавете (Лука 1.44) и Симеона (исто 2.35) јесу изводи из јутарњег и дневног јеванђеља на празник Сретења,¹⁵⁵ док је текст пророчице Ане уобичајен за ликовне представе овог празника у византијској уметности.¹⁵⁶

Иконографија Сретења пресудно је утицала не само на избор ликова, Симеона и Ане, већ је и карактеристичан живи покрет Христовог тела преузет са савремених представа Сретења. Најсличнији синајском јесу нешто познији примери из Богородице Аракиотисе, близу Лагудере, на Кипру (1192) и из цркве Светог Стефана у Костуру (други слој, рани XIII век).¹⁵⁷ Жива гестикулација детета, које је овде у Симеоновом наручју, одражава утицај Беседе на Сретење Георгија Никомидијског, по којој је сусрет у Јерусалимском храму био и прва најава каснијег Христовог страдања.¹⁵⁸ Да је синајска икона настала непосредно

¹⁵² Д. Мурики, *Αἱ βιβλικαὶ προετικόνσεις τῆς Παναγίας εἰς τὸν τροῦλλον τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά*, ΔΔ 25 (1970) 223, и даље; В. Милановић, „Пророци су те нагавестили“ у Пећи, Архиепископ Данило II, 420–421.

¹⁵³ Углавном је реч о деловима паримија које се читају на вечерњим службама уочи Богородичиних и Христових празника, в. *Σινῶ*, 385, нап. 27.

¹⁵⁴ Могу се издвојити још две групе ликова на овој икони, инспирисане сродним идејама. Тако Христа у слави у горњем регистру, својим текстовима прослављају два света Јована, Богослов и Претеча, и апостоли Павле и Петар, док је у средишњем пољу доњег низа специфичним избором ликова још једном апострофирана тајна оваплоћења и Богородичина улога у њој: око светог Јосифа, са текстом који представља парафразу јутарњег јеванђеља на празник Рођења Христовог, cf. *Typicon*, II, 182, насликани су Богородичини родитељи и прародитељи, Јоаким и Ана и Адам и Ева, инспирисани химном Романа Мелода која се пева на празник Богородичиног рођења (*Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, ed. P. Maas, C. A. Trypanis, Oxford 1963, 276–280, n° 35), о чему сведочи натпис капиталом испод Богородице са Христом на престолу.

Сличан, само скраћен избор представљених личности налазимо на икони из Ермитажа, *О. Е. Этингоф*, Эрмитажский памятник византийской живописи конца XII века, Восточное средиземноморье и Кавказ IV–XVI вв., Ленинград 1988, 141–159.

¹⁵⁵ *Typicon*, I, 224; II, 182. Ваља напоменути да се први текст читао и на празник Полагања Богородичинис Ризе — мафорниома (2. јула) у храму у Влахернама, в. наредну страну.

¹⁵⁶ *Σινῶ*, 385, нап. 27.

Захаријин текст представља хвалу Богу због будућег спасења (Лука 1.68).

¹⁵⁷ *Winfield*, *Panaghia tou Arakos*, pl. 28, figs 133, 134; *N. Siomkos*, *L'eglise Saint-Etienne à Kastoria*, Thessalonique 2005, 175–182.

¹⁵⁸ О беседи овог писца друге половине IX столећа, као извору за представљање узнемиреност Христа у Симеоновом наручју у сценама Сретења, са нарочитим освртом на примере из познатијих уметности, када је, у складу са духом времена, на лицима актера овог догађаја до пуног изражаја дошла сва трагика предсказаних дешавања, cf. *H. Maguire*, *The Iconography of Symeon with the Christ Child in Byzantine Art*, *DOP* 34–5 (1980/1) 261–269.

под упливом оваквих тумачења јасно сведочи текст Симеоновог пророчанства: κ(αί) σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ρομφαία, ὅπως ἂν ἀποκαλυφθῶ[σ]ι[ν] ἐκ πολλῶ(ν) καρδιῶν διαλογισμοῖ ἀνὰ ἡμέραν свитку, али и забринут израз Богородичиног лица, која је свој поглед необичајено усмерила, не према детету или посматрачу, већ према веснику будућег страдања. Није извесно да ли су наручиоци или сликари у познијим временима подразумевали сву сложеност идеја са синајске иконе, опредељујући се за овај тип Богородице са Христом, или су га као оформљеног једноставно понављали.¹⁵⁹ Почетак текста Исајијиног пророчанства са Христовог свитка, који се први пут среће на икони из Протата,¹⁶⁰ а касније постаје уобичајен за овај иконографски тип, може се тумачити у истом смислу јер представља почетни део паримије која се чита на вечерњој служби Велике суботе.¹⁶¹

Високи уметнички квалитети синајске иконе упућују на њено престоничко порекло.¹⁶² Чињеница да се иконе истог иконографског типа појављују током XII и XIII столећа у различитим, међусобно удаљеним крајевима Медитерана, на Синају, Кипру, Атону и у Италији, такође би указивала на Цариград као могући центар из кога су се шириле реплике прототипа.¹⁶³

На први град Царства, тачније на саму царску палату, упућује и кипарско предање XV столећа.¹⁶⁴ Уколико би се у овој тврдији потражила историјска истина, траг би нас одвео у Влахерне, резиденцију ромејских цара почевши од Алексија I (1081–1118) или још пре у Влахернску цркву. Не само што је у њој нарочито свечано, уз присуство цара и патријарха, прослављано Сретење,¹⁶⁵ које је како смо видели било од пресудног утицаја на формирање овог иконографског типа, већ и због драгоцене реликвије, мафорниома Богородице, која је чувана у овом храму.¹⁶⁶ Можда је управо присуство реалне реликвије утицало на истицање овог иконографског детаља, који се као покривка за главу и рамена јављао као саставни део Богородичине одеће. На најстаријем примеру, синајској икони, мафорион је наглашен, не само колористички — његов светли, пурпурно-

¹⁵⁹ На прву могућност упућивала би кипарска икона Богородице са дететом овог типа, сигнирана као и *Αεμασιούτισσα*, на чијој је полеђини насликано Скидање са крста. Икона се датује у XV век и чува у Византијском музеју у Никозији, *Byzantine Icons*, 84–87, n° 30.

¹⁶⁰ В. стр. 70–71. Погрешно је сматрано да се овај цитат јавља тек на примерима са почетка XVII столећа, *Hadermann-Misguich*, *La Vierge Kykkotissa*, 201.

¹⁶¹ *Typicon*, II, 86.

¹⁶² *Σινῶ*, 105.

¹⁶³ *Babić*, *Il modello*, 68–70; *Glory of Byzantium*, 113.

¹⁶⁴ *Leontios Makhairas*, *Chronicle*, I, 36, 28–38.1.

¹⁶⁵ *Janin*, *Constantinople*, 178 — са наведеним изворима у нап. 3 и 4. Највећи број исписаних текстова, једна трећина, на поменутој синајској икони, чита се током Богослужења на овај празник. Поред већ цитираних, то су и они са свитака пророка Јакова (Пост. 28.12), Исаије (Ис. 6.6), Језекиља (Јез. 44.2) и Соломона (Пров. 9.1), *Σινῶ*, 385, нап. 27; *Typicon*, I, 222; *The Synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis*, ed. *R. H. Jordan*, Belfast 2000, 504.

¹⁶⁶ О овој многопоштованој реликвији која је, пошто је пронађена у Палестини, донета у Цариград и положена у Влахернску цркву за владавине цара Лава I (457–474), cf. *ODB*, II, 1294. О улози реликвије у војним походима Алексија I Комнина, cf. *A. Weyl Carr*, *Court Culture and Cult Icons in Middle Byzantine Constantinople*, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington 1997, 93–94.

смеђи колорит чини необичајено изражен контраст са тамноплавом бојом доње Богородичине хаљине, већ и тиме што је разиграно Дете својим живим покретом у мајчинном наручју донекле смакнуло мафорион, за који се левом руком држи, са Богородичине главе. Описани детаљ ће остати карактеристичан за овај иконографски тип, с том разликом што се на млађим примерима мали Христос држи за нарочито украшени вео који је сликан преко уобичајеног Богородичиног мафориона.¹⁶⁷ Овај иконографски детаљ којим се нарочито наглашава Богородичина покривка за главу и рамена управо нас је и навео на претпоставку да настанак прототипа вежемо за икону која је, као и чудотворна реликвија, припадала угледном цариградском светилишту, одакле се потом као иконографски тип са различитим епитетима ширила дијелом византијског света.¹⁶⁸

Управо Доментијаново сведочанство помаже да се време настанка овог иконографског типа помери дубље у прошлост, пре XII stoleћа. Чини се различитим претпоставити да икона из Кареје, овог истог, релативно ретког иконографског типа, понавља изглед старије иконе о којој пише Доментијан. Тим пре што се топонимски епитети јављају тек на репликама многопоштованих икона и то по месту њиховог чудотворења.¹⁶⁹ Сам прототип је могао носити неки други епитет или га једноставно није ни имао,¹⁷⁰ а о његовом изгледу сведочи и веро-

¹⁶⁷ За вео који Богородица има преко мафориона није до сада понуђено задовољавајуће објашњење. Било је мишљења да се вео најпре јавља на италијанским примерима с краја XIII и почетка XIV века, а да је касније прихваћен и у византијској уметности, *Hadermann-Misguich, La Vierge Kykkoitissa, 202–204*. Чтгаво stoleће старија икона из Ермитажа указује на неодрживост оваквих претпоставки, в. стр. 71–72. Исти вео налазио и на другим руским иконама Богородице са Христом из XII и XIII stoleћа, *В. Н. Лазарев, Византијска живопис, Москва 1971, 319–320*.

Постоји и покушај да се на много ширим теолошким основама и на основу разнородних примера из византијске и западне уметности овај вео протумачи као симбол инкарнације, *Н. Papastavrou, Le voile, symbole de l'Incarnation, CA 41 (1993) 156–161*; или се пак његова појава и изглед, на бројним примерима са Кипра, тумачио карактеристичним продуктом овог острва, скупцеом скерлатном тканином украшеном златним везом, која је у Западној Европи била позната као *or de Chypre, Glory of Byzantium, 113–114*.

На основу претходно изнетих истоветних примера и готово идентичне аргументације, појава нарочито украшеног вела преко Богородичиног мафориона недавно је такође доведена у везу са Влакерском црквом, с том разликом што се он поистовештује са катапстазмом која је на чудесан начин, без људског посредовања, сваког петка на вечерњи откривала Богородичину икону смештену на десној страни овог храма и која би у исто време представљала иконографски прототип Кикотисе, *А. Semoglou, Le voile « miraculeux » de la Vierge Kykkoitissa et l'icône du « miracle habituel » des Blachernes: un cas d'assimilation dans l'icôno-graphie byzantine, CB 34 (2006) 15–29*.

¹⁶⁸ Да исти епитет није нужно прагматично одговарајући иконографски тип убедљиво је показано, в. *Бабих, Епитети, 261–274*. Овај иконографски тип, изузетно популаран на Кипру, захваљујући чудотворној икони из манастира Кикоса, срећемо на овом острву и са другим топонимским епитетима, попут Хрисоротијесе, по истоименом манастиру, *Les icônes du Musée d'art et d'histoire Genève, Genève 1985, n° 33; Хадихристодоулу, Герасиму, Μεταβουζαντινές εικόνες, 48, 51–53*.

¹⁶⁹ *Бабих, Епитети, 266, 270; исџа. О живописаном украсу олтарских преграда, ЗЛУ 11 (1975) 30; eadem, II modello, 71–75*.

¹⁷⁰ Међу најближим светогорским примерима ваља поменути стару хиландарску Тројеручицу која је имала епитет, као уосталом и данашња, Олигитрија, *А. А. Турчилов, Рассказы о чудотворных иконах монастыря Хиландар в русской записи XVI века, Чудотворная икона в Византии и Древней Руси, Москва 1996, 517*; док већ поменута ватопедска икона Богородице није имала испан било какав епитет, в. стр. 61–62.

ватно најстарија реплика протатске иконе, већ поменута икона с краја XII stoleћа из Ермитажа коју је у Санкт-Петербург донела мисија Петра Севастјанова приликом свог повратка са Свете горе 1860. године.¹⁷¹

Ивирски манастир

И тако же прѣш[ъ]дѣ въ лавроу с(ве)тыѣ в(ого)родице ивѣр'скыѣ, фекомыѣ поур'татисѣ, тоиже прѣч(и)стѣи тѣм[ъ]жде образомъ поклон'ша се, и всацѣми тацѣмижде чѣстми испълни цр(ъ)ковѣ с(ве)тоу ю. и тоу такожде много зл(а)та подаста, и такожде и написана быста и тоу в'тофа ех'титофа до сконч'ныи вѣкоу, еже и д(ъ)н(ъ)сь назабыт'но поменѣта се рав'но съ хт'итоу.

(Доментијан, 78)

И тако дошавши у лавру Свете Богородице Иверске, зване Портатисе, овој пречистој на исти начин поклонили се и свим таквим стварима испунили свету цркву. И ту такође много злата дадоше и такође написани бише и ту као други ктитори до свршетка века, а још се и данас незаборавно помњу једнако са ктиторицама.¹⁷²

и тоу поклонив' се с(ве)тѣи в(ого)родици ивѣр'скыѣ лавры, фекомѣи и поур'татисѣ ... и шт[ъ] злата ц(а)рѣва дави нмѣ в(ла)го(с)л(о)вѣиѣ и цѣловавѣ цр(ъ)ковѣ прѣс(ве)тыѣ в(ого)родице.

(Доментијан, 308)

и ту поклонивши се светој Богородици иверске лавре, званој и Портантиса, ... и од злата царева¹⁷³ давши им благослов и целовавши цркву Пресвете Богородице

Код Доментијана се први пут у изворима ивирски манастир назива лавром Богородице Портатисе по чудотворној икони, заштитници овог манастира.¹⁷⁴ Иако у време Симеонове и Савине посете у самом манастиру постоји и црква посвећена Богородици Портатисе,¹⁷⁵ нема сумње у то да двојица угледних српских монаха одају пошту управо чувеној ивирској икони.

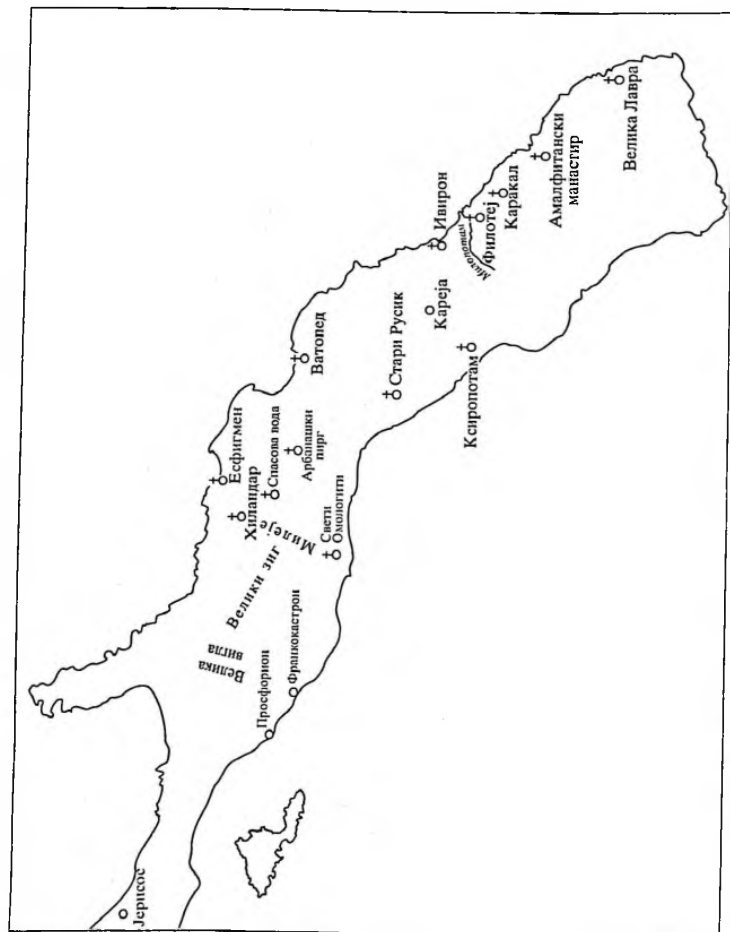
¹⁷¹ Горњи бојени слој на овој икони је доста оштећен, али је несумњиво реч о истом иконографском типу, в. Синај, Византија, Русь, 110–112, бр. В–90.

¹⁷² По Теодосију, Симсон и Сава су између боравка у Кареји и Великој Лаври посетили сем ивирског, и неке друге манастире, чија имена писац не доноси, Теодосије, 43.

¹⁷³ Реч је о никејском владару Јовану III Ватацу, који је богато обдарио српског архиепископа на повратку из Свете земље 1229. године.

¹⁷⁴ Под овим називом срећемо ивирски манастир и у неким познијим грчким документима сачуваним у манастирском архиву, cf. *Ιστορ. III, nos 61, 62, 71, 72, 74; IV, nos 85, 86, 87, 89, 90, 94, 99*.

¹⁷⁵ Црква је подигнута у периоду између средине XI века и 1183/4. Доња граница је унета из разлога што се црква не помиње у житијима грузијских оснивача манастира написаним до тог времена, а горња је њен први помен у изворима — реч је о Синодику на грузијском језику, из која

Света гора

Икона Богородице Портантисе се чува у цркви њој посвећеној у Ивируну, под оковом од племенитих метала — грузијски рад с почетка XVI века.¹⁷⁶ Икона је уобичајеног иконографског типа Богородице са Христом, кога она држи левом руком. По стилским одликама датује се у крај X или почетак XI столећа.¹⁷⁷ У прилог оваквом датовању најјасније сведочи црква њој посвећена уз сам манастирски улаз. Данашња црква, у којој се икона и чува, подигнута је, судећи по натпису на јужној конхи, 1680. године,¹⁷⁸ највероватније на темељима старије цркве,¹⁷⁹ која је могла бити сазидаана већ у другој половини XI столећа.¹⁸⁰ У време подизања цркве Богородице Портантисе, истоимена икона је не само морала бити поштована као чудотворна већ је тада свакако била оформљена и позната легенда по којој је икона сама себи изабрала место поред манастирске капије као њен заштитник.¹⁸¹ Почеци култа Портантисе могу се препознати и у Житију оснивача манастира, Јована и Евтимија, настало око 1045. на грузијском језику, у којем се на једном месту говори о уобичајеном поклоњењу игумана Евтимија (1005–1019) и сабраће пре уласка у цркву пред *Мајком Божијом која се налази изнад врата*,¹⁸² мада је овде сигурно реч о мозаику или фресци.¹⁸³

Лавра Светог Атанасија

Путијујући за Велику Лавру морем, млади вайџоједски монах Сава бива са неколицином сабраће ухваћен од сиране пирата. Он се на чудесан начин ослобађа зашчеништва и срећно долази у овај манастир.

И тоу прѣвнѣ оу лаврѣ с(вѣ)т(а)го аданасѣ, ... и поклонѣ се гробѣ с(вѣ)т(а)го и цѣловавѣ с(вѣ)тоу ю цр(ь)ковѣ.

(Доментијан, 38)

сознајемо да је те године игуман Павле обновио врата на већ постојећој цркви Богородице Портантисе, cf. Iviron, II, 10–11, 38.

¹⁷⁶ Оков је дар Ђурђијанца Амвросија, о чему сведочи манастирски Синодик. cf. Iviron, IV, 24, 27, али и натпис на грузијском на доњем делу окова иконе. Натпис је публикован у иводу на руски, *Кондаковъ*, Памятники, 167.

¹⁷⁷ *Vocotopoulos*, Note, 27–30.

¹⁷⁸ *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 83, n° 263.

¹⁷⁹ *Iviron*, I, 63.

¹⁸⁰ В. нап. 175, логично је претпоставити да је до потребе за обнављањем врата 1183.4. године могло доћи тек по истеку одређеног, дужег временског периода од изградње цркве.

¹⁸¹ *Ibidem*, II, 38.

¹⁸² *Ibidem*, I, 63; *B. Martin-Hisard*, *La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l'Athos*, REB 49 (1991) 113.788–790 (§ 37). Судећи по току излагања, најлогичније је претпоставити да је представа Богородице била смештена изнад уласка у манастирски католикон или изнад врата која спајају припрату и наос.

¹⁸³ *Vocotopoulos*, Note, 29. Како било, коначан суд о старини иконе могао би се дати тек после конзерваторских радова који би је привремено ослободили позицијег окова, и чишћења бојеног слоја лица мајке и детета, која су данас готово монохромна услед вишесекундних наслага чађи и прашине. Ово тим пре што по предложеном датовању икона за најмање једно столеће претходи најстаријим очуваним предметима од дрвета на Светој гори.

И остаде ту у Лаври Светог Атанасија, ... и поклонил се гробу Светога и целиваше свету цркву.

светын же покои полоучивъ въ лаврѣ, ... цѣловавъ светою цркъовъ, и святаго гробовъ поклонивъ се, ...

(Теодосије, 32)

Свети одморивши се у Лаври, ... целивавши свету цркву и гробу Светога поклонивши се, ...

Обишавши најугледније айѳонске манастире, Симеон и Сава на крају ситижу и у Велику Лавру.

И приш[ъ]дъша же въ вьноуѣрнью поустыню въ великою лавроу с(в)е(т)а(г)о аданасіа атонитскаго, въ домъ же прѣс(в)е(т)ыѣ в(о)городице ѡж[е] и сама коновъ¹⁸⁴ н(а)векла се ес(т)ь тоѣ с(в)е(т)ыѣ цр(ъ)к(ъ)вѣ шт[ъ] прѣва и до д(ъ)н(ъ)сь. ... къ тои же прѣч(и)стѣи бл(а)годаѣноу м(о)л(и)твоу, ... и прѣвеликими почѣст(ь)ми оуѣрасиста с(в)е(т)ою цр(ъ)ковъ прѣс(в)е(т)ыѣ в(о)городице и гробовъ с(в)е(т)а(г)о поклонша се, и всакыѣ чѣсти емоу принесоша. и много зл(а)та даста въ цр(ъ)ковъ до того яко ивити се има в(т)орила хтиторома, якож[е] и до д(ъ)н(ъ)сь еднако съ бл(а)говѣр(ъ)ными ц(а)р(ъ)и хтиторы поменуѣта се.

(Доментијан, 78, 80)

И дошавши у унутрашњу пустињу, у Велику Лавру Светог Атанасија Атонитског, у дом пресвете Богородице која се и сама назвала икономом ове свете цркве испрва и до данас. ... ка овој пречистој благодарну молитву принесоше, ... и превеликим почастима украсише свету цркву Пресвете Богородице, гробу Светога поклонише се и сваке части њему принесоше. И много злата дадоше у цркву, толико да су постали други ктитори, да се и до данас као ктитори помињу једнако са благоверним царевима.

достигша къ лаврѣ въ подножје горы светые йѳона, ... и вьшьдъше въ цркъовъ подобно поклонша се, и гробъ святаго цѣловавша, ... тоуже паче инѣхъ монастырей великыѣ дары же и почѣсты принесоша божи светѣи цркъви, ... написана бывша съ светымаи ктиторы.

(Теодосије, 43)

Стигавши у Лавру у подножје Свете горе Атона, ... и ушавши у цркву достојно се поклонише и гроб Светога целиваше, ... ту, више него у другим манастирима, велике дарове и почасты принесоше Божјој светој цркви, ... записани беша са светим ктиторима.

¹⁸⁴ Казан или котло — грешка преписивача. У Житију светог Симсона исправно стоји икономъ, в. Доментијан, Симеон, 56, као и у рукопису Савиног житија из Санкт Петербурга где налазимо верно пренет грчки оригинал икономъ, *Jagić*. Opisi i izvodi, 13.

Савини животописци на неколико места у својим делима пишу о најстаријем и најугледнијем светогорском манастиру. У њиховим описима помињу се Богородичина црква, гроб оснивача и бројни поклонил којима су двојица угледних српских монаха, више него друге манастире, обдарили Лавру.¹⁸⁵

Католикон, какав су видели Симеон и Сава, највећим је делом свој изглед добио још за живота Атанасија Атонског. Изградња је највероватније започета у пролеће 963. године.¹⁸⁶ Првобитни пројекат је, сем главне цркве, укључивао и два бочна параклиса посвећена светом Николи и Четрдесеторици мученика, будући да их срећемо већ у једном од најстаријих манастирских докумената, Правилу (Υποτύλωσις) светог Атанасија Атонског, насталом између 964. и 973. године.¹⁸⁷ Нешто касније, првобитном плану главне цркве у облику уписаног крста са куполом додате су полукружне невенце са југа и севера.¹⁸⁸ Вест о Атанасијевој смрти приликом обрушавања новосаграђених делова католикона највероватније се односи на извођење управо ових грађевинских радова, те се они могу датовати у почетне године XI столећа (после 1001–?).¹⁸⁹ Можда већ у првој половини истог столећа¹⁹⁰ изведен је и декоративни мермерни под. Површине које он заузима у данашњем пространом нартексу (*λιθίν*) сведоче о постојању засебних западних постројења, припрата, испред све три цркве.

¹⁸⁵ Престиж који је Велика Лавра уживала међу светогорским обитељима, привукла је Саву да је по први пут посети још пре очевог доласка на Атон. По Теодосију, он је то учинио у два маха пре Симеоновог доласка, први пут као савским млад монах непосредно по ступању у вапопедско братство, када се уз пратице успео и на врх Атона. Крајем 1197. у њој борави са тек пристиглим оцем, и последњи пут 1219. као архиепископ на повратку из Никеје, када је по Доментијановом сведочењу у Лаври, као и у другим манастирима, чинодејствовао и рукополагао свештенике и ђакоице.

¹⁸⁶ Пол Лемерл у Lavra, I, 33–36, почетак радова ставља између јесени 962. и пролећа 963. али имајући у виду трајање грађевинске сезоне, са радовима се највероватније започело у пролеће.

¹⁸⁷ Meyer, Die Haupturkunden, 131.7, 138.14; за датовање Правила, cf. Lavra, I, 21–22.

Нема разлога цитиране делове сматрати каснијим интерполацијама само због чињенице да се ова два параклиса не помињу у старијем Житију светог Атанасија, насталом у првој деценији XI столца, cf. Mylonas, Le plan initial, 95–96; за датовање старијег Житија, cf. P. Lemerle. La vie ancienne de saint Athanasie l'Athonite composée au début du XIe siècle par Athanasie de Lavra, La millénaire du Mont Athos, I, Chevetogne 1963, 59–100.

¹⁸⁸ Mylonas, Le plan initial, 96–98. Помен хорова у Хипотипосису такође није доказ за наводну позицију редакцију овог списка из око 1020. Наиме, прво место на коме се хорови помињу (Meyer, Die Haupturkunden, 135.20–21) у потпуности је преузето из старијег Студијског типика, cf. Byzantine Monastic Foundation Documents, I, 107, 224, док се други помен (Meyer, Die Haupturkunden, 136.17) може односити на просторе у коме су у току богослужења смештени хорови монаха-појаса, а који при томе нису архитектонски артикулисани у виду посебних анекса, певница. Помен хорова као делова јединственог простора у цркви са основом у облику уписаног крста налазимо, на пример, у типичу василева Јована II Комнина (1118–1143) за манастир Христа Пантократора у Цариграду, P. Gautier, Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator, REB 32 (1974) 39, l. 168, 180. За основу јужне, главне цркве овог манастира, A. H. S. Megaw, Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul, DOP 17 (1963) 341.

¹⁸⁹ Vitae duae, A, 234.11–25, B, 65.6–9, 66.1–11. Није могуће поуздано утврдити тачну годину смрти Атанасија Атонског, cf. Lavra, I, 47–48.

¹⁹⁰ Mylonas, Le plan initial, 95–96.

Гроб оснивача Велике Лавре смештен је у северозападном углу параклиса Четрдесет мученика. Надземно обележје је саркофаг састављен од неколико плоча неједнаке величине од вишебојног мермера, без рељефног украса. На саркофагу су уочљиви трагови накнадних интервенција.¹⁹¹ По свему судећи Атанасије није за живота одредио место свог гроба,¹⁹² те се не може говорити о првобитној гробној намени северне капеле.

Нису познати предмети уметничке израде из ризнице Лавре који би се могли довести у везу са Симеоном и Савом. Као и приликом заједничке посете Кареји и Ивируну споменице се много злато којим су двојица српских монаха даривали манастир и братију на челу са игуманом, као и уписивање у поменик са првим ктиторима, византијским царевима, за шта нема потврде у другим изворима.

Икона Богородице Икономисе

Описујући заједничку посету Симеона и Саве Лаври светог Атанасија, Доментијан пише о дому пресвете Богородице која се сама назвала икономом овог манастира. Реч је о легенди по којој је Атанасије, обесхрабрен тешкоћама са којима се суочио приликом подизања Лавре, одлучио у једном тренутку да напусти цео подухват и повуче се у пустињу. Од ове замисли одвратила га је сама Богородица, која му се указала на путу за Кареју, прекоривши га због малодушности и уз обећање да ће се она убудуће бринути о материјалном благостању његове лавре, предсказала јој велику будућност и назвала себе манастирским икономом. По истој легенди, у манастиру се више није бирао икономом. Није могуће прецизно одредити време настанка ове легенде, али се највероватнијим чини XII stoleће. Горњу границу би представљао помен код Доментијана, а доњу чињеница да је не налазимо у млађем Житију светог Атанасија, које се по најновијим сазнањима датије доста широко, између 1050. и 1150. године, или прецизније, последњи помен неког манастирског иконома, Евтимија *монаха и великог иконома* у акту донације Нифифора Кефале од 1. септембра 1115.¹⁹³

Уколико се прихвати претпоставка да је у Доментијановом опису реч о икони, што се, судећи по аналогiji са примерима из Ватопеда, Кареје и Ивируна, може са доста вероватноће учинити, то би био једини помен чудотворне иконе Богородице Икономисе у средњовековним писаним изворима.

¹⁹¹ Могли се не налазе у саркофагу, в. *Т. Παλασας, Ανάγλυφες σαρκοφάγου καὶ ἐπιτάφιος πλάκες τῆς μέσης καὶ ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στὴν Ἑλλάδα*, Атина 1988, 27, 64 (бр. 16).

¹⁹² Параклис Четрдесет мученика се споменице у млађем житију, оба пута сасвим кратко, без посебног истинања имене коју би овај простор имао, *Vitae duae*, В, 25.8, 27.26. Сам саркофаг до неке нарушава првобитну просторну замисао параклиса јер својим димензијама знатно надмашује, иначе скромну, површину северозападнoг трансја, што такође указује да је настао накнадно, непосредно иза Атанасијеве смрти.

¹⁹³ За датовање млађег Житија светог Атанасија Атонског cf. *Vitae duae*, CXXVII–CXXVIII; за помисли акт из архива Лавре cf. *Λαβτα*, I, 313, н° 60.9.

Није могуће са сигурношћу утврдити изглед ове иконе. У манастиру се две иконе поштују као Икономисе, Велика и Мала. Обе су новијег датума.¹⁹⁴ Усмено манастирско предање епитет Икономисе везује за још једну многопоштовану икону из Велике Лавре, Богородицу Кукузелису. Ова икона, која је свој епитет добила по славном византијском композитору и појцу прве половине XIV stoleћа, Јовану Кукузелу, монаху Лавре светог Атанасија, чува се у параклису посвећеном Богородици Портантиси и Икономиси уз манастирски улаз.¹⁹⁵ Није искључено да је у неком тренутку дошло до мешања, ако не и спајања две легенде у икони Кукузелисе.¹⁹⁶ Тешко је утврдити старину ове иконе, јер су на лицима Богородице и Христа видљиви трагови пресликавања, а остали део иконе је под оковом из 1839.¹⁹⁷

Оснивање српског Хиландара

Кад је реч о подацима које Доментијан и Теодосије пружају о оснивању Хиландара као српског манастира, под Симеоном и Савом,¹⁹⁸ у реткој смо прилици да о њиховој веродостојности судимо поредећи их са садржином неколико докумената који спадају у групу најстаријих сачуваних аката у манастирском архиву.

Најпре је Сава, највероватније почетком 1198,¹⁹⁹ по налогу ватопедског игумана отишао василевсу Алексију III Анђелу (1195–1203) ради свршавања манастирских послова. Аудијенцију код цара, угледни српски монах је искористио да затражи запустели манастир Хиландар, који би са својим оцем обновио и приложио Ватопеду. Ову, као и молбе ватопедског игумана, василевс је услышио, богато обдаривши Саву златом и поклонима и потврдивши му даривање Хиландара *царским њисмом и својим златним њечашом*.²⁰⁰

Овај несачувани златопечатни сигилион споменице се у молби прота Герасима и светогорског сабора упућеној, по монаху Никону, василевсу Алексију III пре јуна 1198,²⁰¹ и у хрисовуљи истог владара издатој као одговор на ову молбу

¹⁹⁴ Прва се налази у пространом *λιθίνу*–нартексу, док је друга на иконостасу параклиса Четрдесет мученика.

¹⁹⁵ Параклис је саграђен 1713, а осликан шест година касније. За натписе, cf. *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 124–125, н° 377–379.

¹⁹⁶ Јован Комнин је 1701, пре изградње Богородичиног параклиса, икону Кукузелисе видео у параклису Четрдесет мученика, док Икономису уопште не помиње. Барски је, скоро пола века касније, Кукузелису такође видео у параклису Севастискских мученика, док је икону Икономисе видео на иконостасу параклиса уз манастирски улаз, који је по њему посвећен Вавилељу, а назван Икономиса, *Κομνην*, *Προσκυνητάριον*, 34; Второе посѣщение. 12, 18, 29; в. такође *Александр Лавришта*, *Οικονομίσσα ἡ Κυρία Κοκουζελίσσα*, Атина 1956.

¹⁹⁷ *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 125–126, н° 380. Исти мајстор је три године раније израдио и оков за икону *Ακσιον εσθιν* у Протату, в. нап. 146.

¹⁹⁸ Доментијан, 82–96; Теодосије, 46–54.

¹⁹⁹ *Живојитовић*, Историја, 57.

²⁰⁰ Теодосије, 47.

²⁰¹ *Chilandar*, 100–103, н° 3; интересантно је да су овај акт, сачуван у препису с краја XIII века, поред прота, потписала 24 игумана, међу којима нема представника најугледнијих атонских

јуна 1198.²⁰² Молбом, Светогорци у ствари траже од цара да преиначи одлуку потврђену поменутим сигилноном о уступању Ватопеду не само Хиландара, како стоји у делима двојице писаца, већ и других манастира у области Милеја, и да ова светлишта дарује Симеону и Сави ради оснивања самосталног, српског манастира. Овакав преокрет свакако је настао као резултат жеље бившег великог жупана и његовог сина да на Атону оснују манастир за своје сународнике, као што су то раније учинили Ђурђијанци и Амалфијани. По казивањима њихових биографа, ова замисао није најпре наишла на одобравање ватопедског игумана, те су се они обратили проту и сабору, који су им изашли у сусрет, а потом су дозволу за овај подухват добили и са највишег места, са цариградског двора, о чему сведочи горе споменута оригинална хрисовуља Алексија III, којом се у потпуности укидају одредбе претходно издатог акта и манастир Хиландар, заједно са другим светилиштима у области Милеја, потпуно слободни и ни од кога зависни, додељују Симеону и Сави ради оснивања српске обитељи.²⁰³

У текстовима житија помиње се још једна хрисовуља, тј. царско писмо оверено златним печатом Алексија III. Овај документ је, по сведочењу двојице писаца, Сава добио од василевса приликом свог другог боравка у престоници Царства, за Симеоновог живота и по његовом налогу, а титао се добијања манастира Зига и статуса царског манастира за Хиландар.²⁰⁴ У њему као да је обједињена садржина два акта из манастирске архиве. Једно је горе поменута хрисовуља из јуна 1198, којом будући српски манастир добија све привилегије попут других царских манастира на Светој гори,²⁰⁵ док је друго златопечатни сигилон из јуна 1199, издат, дакле, после Симеонове смрти,²⁰⁶ којим се Хиландару дарује запустели манастир Зиг, а хиландарска лађа ослобађа плаћања дажбина на превоз робе потребне манастиру у околним темама, волеронској, струмској и солунској.²⁰⁷ Иако у главним цртама упознати са догађајима око оснивања Хиландара, двојици писаца није била позната садржина аката који су тада, као и данас, чувани у манастиру.

манастира Лавре, Ивирана и, разумљиво, Ватопеда. Разлог овоме треба тражити у настојању мањих атонских обитељи да стану на пут даљем богађењу највећих братстава, који су добијањем запустелих светогорских манастира само увећавали своје поседе, а при том се очигледно нису нарочито старали у њиховој обнови, на коју су се вероватно обавезивали приликом стицања права над истим. Овакво објашњење које произлази из самог акта чини се вероватнијим од пуке зависти осталих Светогораца према Ватопеду, како то представља Доментијан.

Вредно је помена да међу потписницима овог акта налазимо и двојицу епитирита, Дионисија, старешину Филалексфовог манастира, и Марка, Пападског игумана. Помен епитирита такође срећемо и код Доментијана приликом предаје Хиландара Сави — Доментијан, Симеон, 59, в. такође *Живојиновић*, Најстарији перипор, 16.

²⁰² *Chilandar*, 104, n° 4.24.

²⁰³ Уп. *Живојиновић*, *Историја*, 57–60.

²⁰⁴ Доментијан, 92–96; Теодосије, 51–53.

²⁰⁵ *Chilandar*, 104–110, n° 4.

²⁰⁶ За датум и годину Симеонове смрти, в. *Баршић*, *Хронолошки проблеми*, 31–40.

²⁰⁷ *Chilandar*, 110–117, n° 5; *N. Oikonomides*, *Le bateau de Chilandar*, Осам векова Хиландара, 29–33; за превод горе наведеног аката на савремени српски језик, в. *Ф. Баршић*, *Превод грчких повеља о оснивању српског Хиландара*, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1217–1226.

Слично се може рећи и за новостечене манастирске поседе далеко на северу, на граници грчке и српске земље. По Доментијану, Симеон и Сава *приложише од своје земље мейхохије*, а такође и Стефан Немањић *од земље своје одлучивши даде*.²⁰⁸ Судећи по редоследу излагања, ова земљишна давања учињена су још за Симеоновог живота.

У стварности, коју одражавају два најстарија српска документа из манастирског архива, збивања су ишла следећим током. Својом, данас изгубљеном повељом, издатом у току друге половине 1198. године, бивши велики жупан, монах Симеон дарује Хиландару парике и села у околини Призрена, које је претходно измолио од цара Алексија III.²⁰⁹ Нека од ових села постоје и данас у Мамушком пољу северно од Призрена.²¹⁰ С обзиром да нема помена ових поседа у оснивачкој хрисовуљи од јуна 1198, разложно је претпоставити да се Сава по други пут у истој години појавио пред василевсом, овог пута да у име свог оца тражи поменута села са паричима. То би донекле одговарало и казивањима двојице српских писаца, по којима је Сава два пута боравио у Цариграду за Симеоновог живота. Такође је логично претпоставити да је василевс са своје стране потврдио нове земљишне поседе српског манастира, мада не постоје никакве индиције о постојању оваквог документа. Села од великог жупана Стефана Хиландар добија касније. Повеља којом је манастир стекао језгро својих поседа у Хвосну, источно од Пећи,²¹¹ носи датум 29. септембар, са неизвесном годином 1200–1202.²¹²

Игумански штап

Приликом Савиног другог боравка на цариградском двору

ВДАВЪ ЕМОУ ЦАРЪ СВОЕЮ РОУКОЮ ЖЪВЪЛЪ, И СЕГО ВЪ ЦРЪКВИ ПОВЕЛЪ ХУАНИТИ, И ВЪНЕГДА ПОСТАВЛАТИ ВРАТІАМЪ ИГОУМЕНА, СЕГО ИАКО ЦАРЕВО ЛИЦЕ ПО СЪВЪДЪ СЕВЪ ИМЪТИ, И ЦАРЕМЪ ПОСТАВЛАМЕА НЕПШТЕВАТИ ИГОУМЕНА, И ИАКО ШТЬ РОУКОУ ЦАРЕВОУ СТАПЪ ВЛАСТЬ ВЪЗЪМАЮШТА.

(Тедосије, Сава, 52)

²⁰⁸ Доментијан, 96.

²⁰⁹ Хиландарска оснивачка повеља, 55.51–59.

²¹⁰ Истом приликом манастир добија и планину Бог(д)ачу са два љуанка у селу Трпези, *Живојиновић*, *Властелинство*, 84, 88; *исти*, *Историја*, 65, 221–222, 224; *М. Благојевић*, *Средњовековна села манастира Хиландара на Косову и Метохији*, Пета казивања, 105–114.

²¹¹ Поред села у Хвосну, истом повељом Хиландар добија и половину села Каменшта у Зети, *Живојиновић*, *Властелинство*, 86–88. На основу података које пружају повеље оца и сина да се релативно поуздано утврди пружање византијско-српске границе крајем XII и почетком XIII века, на неких тридесетак километара северно и северозападно од Призрена.

²¹² *А. Соловјев*, *Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног)* из године 1200–1202, *ПКЈИФ* 5 (1925) 62–89. Постоји мишљење које доњу границу настанка повеље помера у 1199, *Баршић*, *Хронолошки проблеми*, 48–49; *Д. И. Синдик*, *Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару*, *ХЗ* 10 (1998) 16–17.

даде му цар својом руком жезал, и заповеди да се овај чува у цркви, и када поставља братија игумана овај (жезал — прим. аутора) као цара посред себе да имају, и да се сматра да се игуман поставља као од цара, и као из руку царевих штап власти да узима.²¹³

У питању је игумански штап, који је Сава, по сопственом казивању у манастирском типнику,²¹⁴ измоллио од Алексија III како би се избегле опасности и трошкови пута у престоницу приликом будућих постављања игумана. Иако је горе поменутим повељама Хиландару загарантована независност од прота и слобода по угледу на статус других негрчких братстава на Светој гори (Ивиرون, Амалфитански манастир), добијање игуманског штапа јасно сведочи да је од самог свог оснивања српски манастир био убројан међу царске, иако се са овим епитетом у документима јавља тек 1300. године.²¹⁵

Обнова Хиландара

Послушавши савей „неког богобојажљивог муржа“ да на Свећој гори онују српски манастир и пошто је времешни Симеон одлучио да њо буде Хиландар, син ирисијуа његовој обнови.

²¹³ Уп. *Живојиновић*, Историја, 73–75.

²¹⁴ Хиландарски типик, 27.15–21.

²¹⁵ *Chilandar*, 28–29.

О добијању игуманског штапа из руку самог василевса сазнајемо из нешто познијих типика царских манастира у престоници и њеној непосредној околини — типик Теодоре Палеологине за манастир Липс, настао између 1294–1301, и Михаила VIII (1259–1282) за манастир арханђела Михаила на гори Авксептиос близу Халкидона, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, III, 1211, 1219, 1259, 1267. На основу старијих извора познато је да су и новоизабрани игумани најугледнијих светогорских манастира одлазили на двор ради добијања царске конфирмације, коју су пратили и потврдни акти, в. *Пайзахрисанџу*, *Монаштво*, 233, 239; *Живојиновић*, Хиландарски и Евергетидски типик, 93–94, али није познато колико је доследно ова пракса спровођена, нарочито касније, у несигурним временима која су непосредно уследила обнављању Хиландара, а коју можда најбоље илуструју речи из типика манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера из 1332. године: *εἶπερ κατὰρ καλοῦντος ...*, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménéce*, раг *A. Guillou*, Paris 1955, 175.9.

Од друге половине XIX века, поклонницима је показиван игумански штап од абоноса са оковом од злата и сребра, и украшен драгим камењем, горским кристалом, бисерима и коралима, који се налазио поред игуманског престола у хиландарском католикону, *Авраамовић*, *Описаніе древности*, 13; *исид*, *Света Гора*, 35; *Первое путешествие въ Афонскіе монастыри и скиты Архимандрита, нынѣ Епископа, Порфирія Успенскаго въ 1846 году*, Ш1, Киевъ 1877, 15; *Н. Дучић*, *Старине Хиландарске*, *Гласник СУД* 56 (Београд 1884) 12, 18; *Михаил, митрополитъ*, *Света Гора Атонска*, Нови Сад 1886, 35; *Сава Хиландирац*, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 41; *исид*, *Света Гора*, Београд 1898, 163; *Смирнакис*, *Ἄγιον Ὄρος*, 488–489. Запис са нетачном годином, 1181, свакако је познатији и судски по чињеници да је у питању година од Христовог рођења, запис није настао пре XVII века. Ипак, изглед самог предмета, упућивао би на већу старину јер се разликује од очуваних и прецизно датованих светогорских патерица XVII и XVIII столећа, за примере в. *Фрошчорџ*, 428–430, бр. 9.85 и 9.86. Интересантно је да још едан штап, чији је рукохват ругла од горског кристала, предане вузује за најмлађег Немањиног сина. Реч је о штапу светог Саве са новијим оковом из 1608, који се чува у манастиру Свете Троице код Пљесваља, а потиче из Милешева, в. *Радојковић*, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966, 76–77; *С. Петковић*, *Манастир Света Троица код Пљесваља*, Београд 1974, 45; *Ђоровић-Љубинковић*, *Свети Сава*, 297.

и приш[ь]дѣ въ манастирь обрѣте и запоустевшь шт[ь] безбож'ныхъ гоу-сафен и въ послѣднее паденіе прѣклонив'ша се:

И в(ог)оу помагающоу емоу наче въздвизати дѣла и задати манастирь домъ прѣс(ве)тые в(огороди)це в(а)годател'нице хїландарске. и пръвѣе цр(ь)к(ь)вы поновеніе сътвори зане цр(ь)к(ь)вы шт[ь] пръвых[ь] вѣ иже и д(ь)н(ь)сь:

Нѣ оукрашена выс(ть) сыма пр[ѣ]п[о]дов'ница и распространена еинко трѣбоваше на почѣсть ц(а)р(ь)ствію шт(ь)чства мѣ. град[ь] же създаста вѣоколо манастиря и пригѣ великѣ въ немѣ ико п[о]дов[ь]нѣ ц(а)р(ь)скомоу домоу и палати прѣвеликы томоужде п[о]дов[ь]ны:

(Доментијан, 90)

И дошавши у манастир нађе га запустелог од безбожних гусара и како се преклонно ка последњем паду.

И уз Божју помоћ поче уздизати дела и задати манастир, дом пресвете Богородице Благодетельнице Хиландарске. И прво обнови цркву, јер црква беше од првих дана, која је и данас.

Но украшена би од ових преподобних и распрострањена колико је требало на почаст држави отачаства њиховог. Град сазидаше око манастира и приг велики у њему да је подобан царскоме дому, и палате превелике истоме подобне.

... и много мнѣжество работающтихъ съвѣкоупивъ, ико въ малѣ вѣмени мнѣга хоте съвршити. Пришѣдѣ же въ запоустѣвши Хиландарѣ, развѣ црѣкве и се разолено шѣрѣтѣ, и абне градомъ сего шзыдавъ, и трапезоу въздвигѣ шѣ основаніа, и келіе доволне братіи създавъ, и црѣковѣ шновивѣ, и златомъ пописавѣ, икѣнами же и завѣси и сѣсоуды светлыми доволне снѣо оукрасивѣ, ... и црѣковѣ въ немѣ нарекша Христоу богоу матереу вѣходѣ въ светаа светинѣхъ,

(Теодосије, 50–51)

... и велику множину радника сакупи, јер је за мало времена много хтео свршити (Сава — прим. аутора). Дошавши у запустели Хиландар, осим цркве нађе све разорено, и одмах га градом ознида, и трпезарију подиже од основа, и келије довољне братији сазида, и цркву обнови, и златом пописа, иконама и завесама и сасудима светим довољно је украси, ... и цркву у њему посветише Входу Матере Христа Бога у светињу над светињама.

Што се тиче радова на обнови манастира, иако се о њима пише доста уопштено у текстовима Доментијана и Теодосија, могу се ипак стећи извесне представе о њиховом обиму.²¹⁶ Насупрот реторски преувеличане фразе из савремене

²¹⁶ Овде нећемо коментарисати поглавље из Доментијановог житија светог Симеона у коме отац моли сина Стефана за помоћ око обнове манастира и добијање исте посредством првог хиландарског игумана Методија, јер је цела епизода у потпуности преузета из старијег извора, Немањиног

Симеонове повеље, да од старог грчког манастира *не беше камен остјао на камену*.²¹⁷ стоје временски удаљени подаци из Савиних житија, на које због детаљнијег описа изведених радова треба обратити извесну пажњу.²¹⁸

О грчком Хиландару зна се веома мало. Манастир је после 982. године основао угледни монах Георгије Хеландарис, по коме је и добио име.²¹⁹ Потпис манастирских достојанственика на актима сачуваним у архивама других светогорских манастира сведоче о постојању Хиландара кроз цело XI и прву половину XII stoleћа.²²⁰ Последњи игуман грчког Хиландара помиње се 1169. године.²²¹ У неком тренутку у наредне три деценије манастир је претрпео напад гусара и запустео. О томе можда најбоље сведочи чињеница да у манастирском архиву нема ниједног сачуваног акта који би се односио на грчки Хиландар. На основу материјалних остатака у самом манастиру могу се, према најновијим истраживањима, извојити две градитељске фазе које припадају грчком периоду хиландарске историје.

Најстарији објекат у манастиру јесте пирг Светог Ђорђа. Замишљен је и саграђен као самостални одбрамбени објекат²²² и вероватно је служио као последња манастирска одбрана грчког Хиландара. Сазидан је на правоугаоној основи са снажним пиластрима, попут бројних пиргова на Светој гори и у њеном залеђу, подизани од X до XIV stoleћа.²²³ С обзиром на то да Сава и Симеон подижу нови пирг, није искључено да је у време оснивања српског Хиландара пирг Светог Ђорђа у својим горњим деловима био порушен. Како било, горњи део пирга је највећим делом свој данашњи изглед добио најкасније средином

животописа из пера Стефана Првовенчаног. Као награду за своју дарсјљивост, српски велики жупан је од Симеона добио део часног дрвета крста на коме је Христос био распет. Реч је о једној од најдрагоценијих хришћанских реликвија, а не о инсигнији владарског достојанства, како је то претпостављено. *С. Маријановић-Душанић*, Немањин напрсни крст, ЗФФ 17 (1991) 203–215; *исџа*. Владарске испитнице и државна симболика у Србији од XIII до XV века, Београд 1994, 32, 123; *исџа*. Владарски знаци Стефана Немање, Стефан Немања, 77–86. Мало је вероватно да би један велико-схимник, који се одрекао свага овоземаљског, задржао уз се знаке световне власти и моћи.

²¹⁷ Хиландарска оснивачка повеља, 55.47–48. Исто понавља и Стефанова повеља касније. Уп. *Живојиновић*, Историја, 61.

²¹⁸ Двојица писана XIII stoleћа свакако нису имали разлога да умањују ктиторске заслуге Симеона и Саве приликом обнове манастира.

²¹⁹ *Пайахрисанџу*, Монаштво, 178–179; *Chilandar*, 18–19.

²²⁰ *Живојиновић*, Историја, 54–55.

²²¹ В. нап. 10 (стр. 36) и 281.

²²² *Ковачевић*, Бедме и пиргови, 133–136. За недавно пронађене остатке зида југоисточно од пирга и оног између спољне припрате католикона и трема трпезарије претпоставља се такође да су из овог најранијег периода, в. такође *исџа*, Испод калдрме, 137–138.

²²³ *Theocharidis*, Byzantine Fortified Enclosure, 63–64. Иако је најстарије примере тешко прецизно датовати (Морфону, арсана Лавре), помен пирга са четрнаест пиластара у ивиронском практику из 1104 – *Iviron*, II, 241, n° 52.434–437; *P. L. Theocharidis*, Observations on the Byzantine buttressed towers of Macedonia, Byzantine Macedonia, 21–24, не оставља места сумњи да је у питању аутохтони тип одбрамбене куле који се на Атоњу и у околини јавља врло рано. Стога је тешко прихватљиво мишљење да хиландарски пиргови са пиластрима из доба краља Милутина (1282–1321) настају под утицајем француских доњон-кула. *S. Curčić*, Pyrgos – St' p' – Donjon. A Western Fortification Concept on Mount Athos, and Its Sources, Byzantine Studies Conference 7 (Boston 1981) 21–22.

XIII stoleћа, када су настале најстарије фреске на унутрашњим и спољним зидовима параклиса на његовом врху, по чијој посвети светом Ђорђу пирг носи име.²²⁴ Изнета претпоставка о сепулкралној намени пирга у првом веку по српској обнови манастира прихвата се у науци,²²⁵ мада ваља задржати и озбиљну резерву у овом погледу, јер сродних примера на Светој гори нема. У познијим вековима вршене су извесне доградње на пиргу, које су донекле измениле његов изглед из XIII stoleћа.²²⁶

У неком неизвесном тренутку, свакако пре обнове с краја XII stoleћа, пирг Светог Ђорђа је уклопљен у систем одбрамбених зидова манастира. Остаци ових бедема видљиви су у најнижим деловима спољних зидова трпезарије и игуменарије, као и у једном свом делу уз пирг Светог Саве, преко којег се пружа крак степеништа до данашњег улаза у пирг. Спољно лице зида било је рашчлањено плитким пиластрима, који су у врху били спојени аркадама, као што је то случај и у неким другим светогорским манастирима чији бедеми датирају из приближно истог раздобља.²²⁷ На основу ових делова зидина и откопанних остатака темеља истих бедема на другим местима у манастиру, може се стећи приближна представа о простору који је заузимао грчки Хиландар. Манастир је по површини био знатно мањи од данашњег, са основом у облику неправилног правоугаоника и оградним зидовима који су се пружали од пирга Светог Саве до данашње звонаре, одатле највероватније право на пирг Светог Ђорђа и даље, пратећи трасу данашњих зидина до југозападног угла манастира, одакле су скретали на север, до северозападног угла игуменарије, а одатле према истоку, најпре као северни зид игуменарије, и највероватније се спајали негде у висини фијале у данашњем манастирском дворишту са зидинама чији се темељи губе испод параклиса Арханђела.²²⁸

²²⁴ *Djuric*, Fresques médiévales, 65–71; *исџа*, Византијске фреске, 39, 196; за детаљан опис фресака и њихову иконографску анализу са предложеним ширим датовањем у прву половину XIII stoleћа, в. *Б. Тођић*, Фреске XIII века у параклису на пиргу Светог Георгија у Хиландару, ХЗ 9 (1997) 35–70.

Приликом поменуте обнове параклис је највероватније задржао исту посвету, како је то уобичајено, в. нап. 86; ово тим пре што је патроним оснивача манастира управо свети Георгије.

²²⁵ Основ за овакву хипотезу представљало је откривање аниконичног сликаног украса у просторијама на другој и трећој етажи пирга, уз особну тематичку сликарства на фасад параклиса и мноштво људских костију пронађених осамдесетих година XX века у осам, осам метара дубоком простору испод прве етаже, в. *Б. Ђурић*, Фреска раја у пиргу Св. Ђорђа у Хиландару, Књижевност 8–9 (Београд 1986) 1247–1253; *Појошевић*, Сахране и гробови, 206–210.

²²⁶ Параклису је на врху дозидана купола са неопходном супструкцијом 1671. године, а потом је тамбур куполе повисан у XIX веку. Непосредно после тих радова параклис је добио и два слоја живописа из 1684. године и XIX века.

²²⁷ *Theocharidis*, Byzantine Fortified Enclosure, 64–69.

²²⁸ *Ненадовић*, Осам векова, 21–25; *Ковачевић*, Бедме и пиргови, 134–137; *исџа*, Испод калдрме, 140. П. Теохаридис сматра да је и спољни зид конака између игуменарије и конака из XIX века, са натписом игумана Теодосија изведеним у опцији 1639/40, такође из времена пре српске обнове. Ипак, другачији начин градње, већи размак између пиластара и њихова већа висина, попут оних са спољног зида конака у Јужној мали, упућивали би на познији датум настанка ових делова бедема.

Судећи по казивањима двојице српских писаца, у време Симеонове и Савине обнове није било већих грађевинских радова на самом манастирском католикону.²²⁹ Фраза из треће главе манастирског типика: $\omega\tau[\lambda] \sigma\alpha\mu\omicron\upsilon\varsigma \varsigma\upsilon\delta\alpha \varsigma\epsilon \sigma\iota\sigma\upsilon\alpha\iota\iota\iota$ (црква — прим. аутора), у потпуности одговара грчком $\epsilon\tilde{\iota}\varsigma \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\varsigma \delta\upsilon\eta\gamma\epsilon\rho\theta\eta \tau\omicron\upsilon\varsigma \beta\acute{\alpha}\theta\epsilon\rho\omega\upsilon$ из одговарајуће главе Евергетидског типика.²³⁰ Стога сматрамо да је овај део, као и највећи део текста цитираног поглавља, у потпуности преузет из устава цариградског манастира, те се не може сматрати реалним одразом учињеног у Хиландару. Није извесно да ли је католикон грчког Хиландара био посвећен Ваведу Богородичином, како се то може закључити на основу текста Симеонове повеље,²³¹ или је овакву посвету добио по завршетку радова на цркви, како Теодосије тврди. Податак да је црква том приликом осликана — *златом пописавъ*, најпре би се односило на фреске са златном позадином, попут оних у олтарском и поткуполном простору Богородичине цркве у Студеници из 1208/9 — и снабђена богослужбеним предметима, иконама, завесима и сасудима, по изричитом Теодосијевом сведочењу. Обновљени манастир посвећен је Богородици Одигитрији, како то сазнајемо из наслова његовог типика.²³²

У прилог претпоставци да овом приликом нису извођени обимнији захвати на старом католикону грчког манастира, који би могао датирати и с краја X века, ишла би и чињеница да је он већ почетком XIV столећа порушен и на његовом месту је подигнута данашња главна манастирска црква.²³³ Можда сведени простор старе цркве није био једини разлог који је навео краља Милутина да подигне нову, већу цркву, како то стоји у натпису над јужним пролазом из припрате у наос с почетка XIX века.²³⁴ Као један од разлога могла је бити и овештало старе цркве.²³⁵ Мање је вероватно да се краљ Милутин решио да поруши релативно нову грађевину, *од шемеле*²³⁶ подигнуту пре нешто више од сто година, тим пре што је у питању задужбина светог родоначелника династије Немањића, према чим су се црквама у домовини сви његови наследници односили са посебним поштовањем током читавог средњег века.

²²⁹ Термин *распространена* код Доментијана најпре се може односити на дозиравање неког западног анекса, нартекса или ексонартекса. За слично мишљење в. најбољу модерну Савину биографију засновану, пре свега, на свестраном проучавању расположивих писаних извора, *Обленски*, Шест византијских портрета, 135; а такође и најновији рад, *Војводић*, Хиландарски гроб, 38–42.

²³⁰ Свети Сава, Сабрана дела, 28; *Gautier*, Théotokos Evergétis, 17, l. 53–54.

²³¹ Хиландарска оснивачка повеља, 55.46–47.

²³² А не Богородици Благодетелиници — Евергетиди, како би се то могло закључити на основу Доментијановог казивања.

²³³ Према најновијим сазнањима о времену завршетка сликарских радова, септембар–октобар 1321, црква је могла бити саграђена између 1299. и 1306, односно 1311. и 1316, в. *Марковић*, *Хосћештер*, Прилог хронологији, 201–217.

²³⁴ Исто, 202.

²³⁵ У Милутиновом житију, Данило пише да стара црква *вѣ пѣвааго зданиа*, Данило, Житија, 132.

²³⁶ $\sigma\epsilon\mu\epsilon\lambda\epsilon$ основнијг стоји у натпису прсликаном 1803/4, *Марковић*, *Хосћештер*, Прилог хронологији, 201.

О изгледу хиландарског католикона у време Симеона и Саве не зна се готово ништа. Да је црква имала припрату, познато је из манастирског типика, као и из текстова обојице писаца.²³⁷ На основу пронађеног грађевинског шута северно од садашње цркве постоји покушај да се приближно утврди величина пређашњег здања.²³⁸ Тада су пронађени и остаци фасадног малтера, на којем је црвеном бојом имитирана наизменична градња опеком и каменом, из чега се може закључити да је макар неки њен део, ако не и цела фасада старе цркве, на тај начин била осликана. Истом приликом пронађени су и незнатни уломци фресака.²³⁹

Гроб Симеона Немање се налазио унутар цркве и највероватније је имао надземно обележје у облику мермерног саркофага.²⁴⁰ Његов положај је, судећи по доследно спровођеној пракси у задужбинама његових наследника, којима је узор био Симеонов студенички гроб, био у југозападном углу наоса првобитне цркве. На зиду изнад гроба био је насликан Симеонов лик, како сазнајемо из поглавља које говори о мироточењу његових моштију.²⁴¹ Овакво решење је такође било општеприхваћено у црквама које су Немањићи касније подизали на тлу Србије.

Порушеној цркви највероватније су припадали и неки делови архитектонског украса, које налазимо у секундарној употреби на данашњем католикону, а који се по својим стилским одликама могу датовати у средњовизантијски период.²⁴² По архаичности и рустичности израде издваја се група капитела са трифора и бифора Милутинове цркве, који се заједно са двама парапетним плочама са јужне бифоре нартекса могу датовати у време подизања старог католикона, у крај X, односно почетак XI века. Четири капитела са трифора певничких апсида

²³⁷ Хиландарски типик, 19.3 — *въ папрѣтѣ*; Доментијан, 108 — *въ папрѣтѣ цр(ъ)ков(ъ)ноу*; Теодосије, 57 — *въ црѣковныи притворѣ*.

²³⁸ *Ковачевић*, Испод калдарне, 138–140; такође в. план манастира у *исѣи*, Бедмен и пиргови, 134–135.

²³⁹ Треба напоменути да систематских археолошких ископавања није било. Материјал је пронађен приликом копања канала за спровођење централног грејања.

²⁴⁰ Доментијан, 110; Теодосије, 58 — *мраморѣтѣ гробѣ оуфрашенѣ*.

²⁴¹ Доментијан, 132–136; Теодосије, 71–72. Док у постојање саркофага и Симеоновог портрета у цркви не треба сумњати због истоветних позитивних примера из српске средњовековне уметности, в. *Д. Пойовић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, сам догађај, мироточење Немањиних моштију у Хиландару, мора се озбиљно довести у сумњу. О овом чуду не говори извор првог реда, *Житије Симеон* од Саве, који је по казивањима позитивних писаца морао бити учесник догађаја, док се по Стефану Првовенчаном објављивање Немање као новог мироточца одиграло у Студеници, по преносу његових моштију. Свакако је реч о врло раном настојању хиландарских монаха да, и на овај начин, што чвршће вежу Симеонов култ за свој манастир. *Д. Костић*, Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона, Светосавски зборник, I, 148–167; *Павловић*, Култови лица, 43–44; *Трифуновић*, О настанку, 66–67. Предање које Немањино мироточење везује за Хиландар врло се рано формирало судећи по запису о Симеоновој смрти сачуваном у *Крайкем житију* његовог сина. Овај спис је могао настати већ у другој деценији XIII столећа из пера неког Хиландарца, *Богдановић*, Кратко житије, 30–31. Предање се касније ширило, тако да је до Доментијановог времена познато и у Србији. Налазимо га и у тексту *Пролошког житија светог Симеона Српског*, чија се прва редакција датује између 1227. и 1233. и приписује испознатом студеничком монаху, *Богдановић*, Пролошко житије, 9–19. О овоме детаљно код *Д. Пойовић*. О настанку култа светог Симеона, Стефан Немања, 347–368; *Војводић*, Хиландарски гроб, 27–38.

²⁴² *М. Шуйдић*, Архитектонски украс цркве краља Милутина, Манастир Хиландар, 153–158.

могли би својим бројем упућивати на претпоставку да је стари католикон имао куполу која је почивала на четири слободна носача. Делови олтарске преграде првобитне цркве такође се могу препознати у секундарној употреби: две колонете које уоквиривају улаз у проскомидију као саставни део мермерне олтарске преграде Милутинове цркве, скривене су иза високог дрвеног иконостаса из 1774. напрозорник северног прозора на западној фасади спољне припрате и њему идентичан уломак архитравне греде, чије место наласка није познато.²⁴³ На другим грађевинама у самом манастиру или у његовој ближој и даљој околини (Спасова Вода, Свети Василије на мору, Кареја, претпостављени локалитет манастира Зига) постоје уломци стилски сродне пластике архаичних својстава коришћених као спотије, или пронађених у шуту.

На јужној певничкој трифори и северној бифори припрате налазимо по две парапетне плоче, које представљају рад много вештијих клесара, са познатим мотивом трочлане траке која преплетом, на правоугаоној основи, ствара правилне геометријске оквири, кругове и ромбове, за средишње мотиве розета и крстова. Реч је о уобичајеном начину украшавања парапетних плоча често практикованом у средњовизантијском периоду и касније.²⁴⁴ Будући да и њих такође налазимо у секундарној употреби на Милутиновој цркви, са разлогом се претпоставља да потичу са претходне грађевине.²⁴⁵ Остатак пластичног украса католикона с почетка XIV века, заједно са профилисаним оквирима портала и прозора и раскопним мермерним подом, које су извели Милутинови хиландарски *ираморници* Михаило и Варнава,²⁴⁶ представља јединствену целину чiji је настајак истовремен грађењу цркве.²⁴⁷ Потпуно је неприхватљиво мишљење да је

²⁴³ Висина парапетних плоча са јужне бифоре нартекса одговара висини доњег, у основи квадратног дела поменутих колонета, што би евентуално пружио могућност за делимичну реконструкцију првобитне олтарске преграде.

За фрагмент архитравне греде, в. *Ненадовић*, Осам векова, 33.

²⁴⁴ Поменућемо само најближе, атонске примере: парапетне плоче олтарске преграде у пратској цркви и оне које у секундарној употреби налазимо на портику ексонартекса ватопедског католикона, датоване у другу половину X столетја, или парапете из главне цркве манастира Ксенофонта, из пода капеле Равдуку и оне на фијали Велике Лавре, из друге половине XI века, односно 1060, *А. К. Орландос*, *Τὸ μνημεῖον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρῶν*, ΕΕΒΣ 23 (1953) 83–91; *A. Grabar*, *Sculptures byzantines du Moyen Age*, II, Paris 1976, 68, n° 62; *P. M. Mylonas*, *Two Middle-byzantine churches on Athos*, Actes du XIVe Congrès, II, 549; *T. Pazaras*, *Ὁ ὑψηλὸς διάκοσμος τοῦ καλαίου καθολικοῦ τῆς μονῆς Στροβιλοῦ ἀπὸ Ἁγίου Ὄρους*, ΔΧΑΕ 14 (1987/8) 44–47; *исѣи*, *Τὸ μνημεῖον τῆς καθολικοῦ τῆς μονῆς Βατοπεδίου*, ΔΧΑΕ 18 (1995) 19, 22–28. За датовање старе фијале у Великој Лаври, cf. *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 107–108, n° 333; *L. Bouras*, *Some Observations on the Grand Lavra Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion*, ΔΧΑΕ 8 (1976) 85–96.

²⁴⁵ Исти мотив срећемо и на две плоче које су у неком неизвесном тренутку уграђене у под параклиса Светог Ђорђа на истомеменом ширгу.

²⁴⁶ За натпис на довратнику јужног портала нартекса, в. *Б. Бошковић*, *О неким нашим грађевинама и сликарима из првих деценија XIV века*, Старинар 9/10 (1959) 130–131; *idem*, *De pouceau sur la construction du catholicon de Chilandar*, ХЗ 7 (1989) 98; *Djurić*, *Fresques médiévales*, 79; *C. Henaodovitch*, *Подни мозаик цркве краља Милутина у Хиландару*, ЗЛУ 3 (1967) 83.

²⁴⁷ Исто, 73–83. О месту хиландарског пластичног украса из доба краља Милутина у ширем контексту византијске и српске уметности с почетка XIV столетја, в. *М. Шуйић*, *Пластична декорација Бањске*, ЗЛУ 6 (1970) 37–51; *исѣи*, *Византијски пластични украс у грађевинским делима краља Милутина*, ЗЛУ 12 (1976) 41–54; *исѣи*, *Византијски релефи са пастом из XIII и XIV века*, Зо-

краљ Милутин на старим основама подигао нову цркву, задржавајући притом *in situ* богато украшени мермерни под, део олтарске преграде и зид између наоса и припрате.²⁴⁸

Када је реч о предметима уметничке израде, којима је по Теодосијевим речима била украшена главна црква у време Симеона и Саве, са највише извесности се може говорити о три експоната који спадају међу најстарије у данашњој манастирској ризници.

Претпоставља се да мозаична икона Богородице са Христом представља ону икону која је, по речима Симеонових животописаца, Саве, Стефана и Доментијана, изнета пред бившег великог жупана у самртном часу.²⁴⁹ Уколико се прихвати претпоставка да је реч о патроналној икони хиландарског манастира, на њу би се односили и делови типа који говоре о чиновима постављања иконома, епископа и неких других манастирских служитеља, који су се вршили пред овом иконом Богородице са Христом, као и један цитат из старинег Савиног житија.²⁵⁰ Како било, високи уметнички квалитети ове иконе упућују на један од два водећа уметничка центра Царства, Цариград или Солун, као место њеног настајка. На основу стилских одлика, икона се датује у прву половину XII столетја.²⁵¹ Или је у поменутих писаним изворима реч о данас непостојећој икони Богородице Страсне.²⁵²

Времену Симеонове и Савине обнове приписују се и двери олтарске преграде, раскошно украшене коштаном интарзијом и релефно обрађеним плочницама слоноваче.²⁵³ Дело исте радионице несумњиво представљају и олтарске двери из

граф 7 (1977) 36–43; *В. Кораш*, *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, ХЗ 4 (1978) 80–86; *Th. Pazaras*, *Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century*, *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 159–182.

С обзиром да су конзоле са мотивима животинских и људских глава са хиландарског католикона и пластични украс Бањске несумњиво дела исте клесарске радионице, изградња Милутинове цркве се треба датовати у прву половину друге деценије XIV столетја.

О хиландарској пластици в. и старију литературу: *Радочић*, *Уметнички споменици*, 186–190; *Ненадовић*, Знг, 163–169; *J. Максимовић*, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 75–76; *C. Henaodovitch*, *Архитектура Хиландара — цркве и параклиси*, ХЗ 3 (1974) 107–152; *исѣи*, *Осам векова*, 25–34, 45–47, 51, 65–124, 138, 167, 178, 365.

²⁴⁸ *P. M. Mylonas*, *Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar*, ХЗ 6 (1986) 7–38.

О архитектури католикона *Б. Бошковић*, *Манастир Хиландар*, *Саборна црква — архитектура*, Београд 1992.

²⁴⁹ *В. Ј. Ђурић*, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (1966) 16–20. По Теодосијевом казивању може се закључити да је монах Симеон своје последње молитве изрекао пред иконама Христа и Богородице, в. Теодосије, 58.

²⁵⁰ Хиландарски типик, 73, 75, 84; Доментијан, 312, бривак на Светој гори присликом повратка са свог првог ходочашћа у Палестину Сава завршава посетом Хиландару и тој поклања се (с)в(е)т(а)и (с)в(о)г(о)д(и)ци и г(о)в(о)у (с)в(е)т(а)го с(в)м(е)на ...

²⁵¹ *O. Demus*, *Die byzantinischen Mosaikikonen*, I. *Die grossformatigen Ikonen*, Wien 1991, 19–22. В. Ђурић је сматрао да је икона савремена српској обнови Хиландара.

²⁵² За другу могућност в. поглавље *Жича*, стр. 140.

²⁵³ Хиландар, Света Гора 1997², 58–60. Три пара средишњих плочница највероватније са фигуралним представама, недостају.

Протата,²⁵⁴ те се уз извесну резерву може претпоставити да су наручиоци, и једних и других, били двојица угледних српских монаха с краја XII века.²⁵⁵

Такође постоји претпоставка да је хиландарски Часни крст, управо онај који је, по Теодосијевом казивању,²⁵⁶ Сава добио од никејског владара, Јована III Ватаца, на повратку са свог првог путовања у Свету земљу 1229. године и, заједно са старом ставротеком која се чува у ризници, даровао српском манастиру на Атону.²⁵⁷ По свему судећи, даривање драгоцене реликвије пратила је и хрисовуља поменутог владара.²⁵⁸ Уобичајени сликани украс за ову врсту реликвијара, Свети Константин и Јелена, арханђели Михаило и Гаврило, иако у великом меру општећи, има своје место у најнапреднијим стилским струјањима у византијском сликарству прве половине XIII столећа, што такође на посредан начин потврђује казивања писаних извора.

У време обнове манастир је морао бити снабдевен и књигама неопходним за богослужење, вероватно најпре на језицима других словенских редакција, које су тада постојале на Атону — руској и бугарској,²⁵⁹ као и грчким књигама.²⁶⁰ Може се очекивати да је у манастиру убрзо по оснивању формиран и скрипторијум са посебним акцентом на преводу литургијских књига на српски језик.²⁶¹ О сликаном украсу ових рукописа, који се састојао од преплетних и теразолшких мотива и сводио на заставице, вињете и иницијале, сазнајемо из не-

што млађих хиландарских рукописа прве половине XIII столећа: Паримејник (хил. 313), Четворојеванђеље (хил. 22), Поученија Теодора Студита (хил. 387), ватикански српски Јеванђелистар (vat. slav. 4) и Зборник из Аустријске националне библиотеке у Бечу (cod. slav. 12).²⁶² У ово најраније време по обнови, у манастир су dospela и два кључна рукописа за познавање најстарије српске књижевне илуминације, Мирослављево и Вуканово јеванђеље.

У манастирској ризници сачувана су и дела ситне пластике, панагијари и камење од полудрагог камења, кости, стаклене пасте, која се по стилским одликама рељефа могу датовати у крај XII, односно почетак XIII века, и раније, али се са сигурношћу не може рећи да је реч о поклонима Симеона и Саве, јер су у манастир могла dospети и касније.²⁶³

Савини биографи говоре и о подизању обрушених бедема грчког Хиландара и грађењу највишег манастирског здања, које и данас доминира комплексом, пирга Светог Саве. Пирг је подигнут на највишој тачки старог манастирског дворишта, фундиран на стени и укључен у манастирски одбрамбени систем на тај начин што је призиан уз североисточни угао првобитног утврђења са источне стране. Пирг је правоугаоне основе (12,4 × 8,2 m) са плитким пиластрима који рашчлањују зидне површине на слободним спољним странама. Западна страна пирга, призиана уз првобитно утврђење није имала пиластре. Дебљина зидова у основи износи око 1,5 m. Првобитни улаз у пирг налазио се у приземљу.²⁶⁴ Не може се са сигурношћу утврдити првобитна висина пирга због каснијих доградњи, али је извесно да је на његовом врху постојао параклис посвећен светом Јовану Претечи, у који се Сава повукао у ноћи наводног објављивања Симеонових моштију.²⁶⁵

По својим димензијама, пирг Светог Саве је нешто мањи од оног у Просфориону, а незнатно већи од ватопедског пирга, са којим га још повезује истовестан начин рашчлањавања фасада. Није немогуће да је управо стара ватопедска кула послужила Савиним градитељима као узор.²⁶⁶

Пирг има триземеље и пет етажа, док се на фасади јасно издвајају три фазе грађења. Најстарији део грађевине из доба Симеона и Саве, лако препознатљив по карактеристичном начину зидања притесаним каменним квадерима и танкним

²⁶² J. Максимовић, Српске средњовековне минијатуре, Београд 1983, 22–23, 26, 30–32, 90–93; J. Проловић, Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар, ХЗ 6 (1986) 171–175.

²⁶³ B. Radojković, Sita plastika u staroj srpskoj umetnosti, Beograd 1977, 10–14; Lj. Popović, An Examination of Chilandar Cameos, ХЗ 5 (1983) 7–45.

²⁶⁴ Остаци овог зазиданог пролаза видљиви су испод данашњег улаза у пирг на делу најстаријег бедема, са чије је источне стране призиан пирг, cf. Theocharidis, Byzantine Fortified Enclosure, 61–62.

²⁶⁵ Доментијан, Симеон, 86. Због посвете параклиса, како је то уобичајено, пирг се у изворима помиње и као *пирг светијога Претече*. О данашњем параклису на врху пирга који је, највероватније као и првобитни, посвећен Рођењу светог Јована Претече, в. О. Томић, Београдски метрополит Симеон и његова хиландарска задужбина, Друга казивања о Светој Гори, Београд 1997, 153–176; такође в. стр. 41–42.

²⁶⁶ Theocharidis, Byzantine Fortified Enclosure, 62–63.

²⁵⁴ C. Pelikanidis, Βυζαντινὸν ἑπιτομικὸν τῆς Ἁγίας Ὁροῦς, Μελέτες παλαεοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, Солун 1977, 221–241.

²⁵⁵ В. стр. 69–70. Недостатак правог компаративног материјала, тј. врло слаба очуваност мобиларија византијских цркава, условила је и другачија датовања помесних двери из Хиландара и Протата. Рано датовање у другу половину X века, *исјео*, Θησαυροί, 336–337, бр. 9.15, чини се мало вероватно, ако ни због чега другог, оно због чињенице да на Светој гори нема поуздано датованих предмета од дрвета старијих од XII столећа. Постоји и мишљење да су хиландарске двери рад XIV века, *Радочић*, Уметнички споменици, 186; В. Хан, Двери из Хиландара украшене интарзијом од кости, Зборник Музеја примењене уметности 2 (Београд 1956) 5–23. Једино се са сигурношћу може рећи да због својих димензија ове двери нису припадале олтарској прегради Милутинове цркве.

²⁵⁶ Теодосије, 171.

²⁵⁷ Е. Миљковић, Хиландарски Часни крст и стара манастирска ставротекa, ЗРВИ 38 (1999/2000) 287–297.

²⁵⁸ Хрисовуља Јована III Ватаца помиње се у познатом попису хиландарских грчких аката с краја XIII века, cf. Solovjev, Un inventaire, 33; *Баршић*, Први попис, 30; П. И. Жаворонков, Дополнення к третьему тому «Регест» Ф. Дэлгера периода Никейской империи, ВВ 41 (1980) 188, бр. 17; Chilandar, 14, 33, и у исправни васељенског патријарха Самуила I од 1. јула 1768, Actes de Chilandar, I — Actes grecs, ed. L. Petit, ВВ 17 (1911) — репринт Амстердам 1975, 366–368, н° 171; другим актом се санкционише подела првобитног Часног крста на два дела, о чему сведоче и друга документа у хиландарском архиву: Х. Поленаковић, Неколико непознатих података о Пажисију Хиландарском, ХЗ 1 (1966) 175; Д. Медаковић, Манастир Хиландар у XVIII веку, ХЗ 3 (1974) 17.

²⁵⁹ Најстарије словенске рукописне књиге, које су биле или су и данас у манастиру, управо су ових редакција: руски Стихирар и Ирмологиј, бугарски Паримејник, И. *Шидијер*, Рукописно наслеђе, Манастир Хиландар, 115–116; *Богдановић*, Каталог, бр. 307, 308; Mount Athos Treasures in Russia. Tenth to Seventeenth Centuries, Moscow 2004, 163, н° III.2.

²⁶⁰ Најстарији сачувани грчки рукописи у Хиландару су: Хомилије Јована Хризостома (XI век), Четворојеванђеље (XII), Минсеј, дела Теодора Студита, Псалтир, Јеванђеље (XIII), cf. S. Lambros, Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos, I, Cambridge 1895, 28, н° 222–227.

²⁶¹ На основу трагова јусовског правописа, предложено је постојање старијег, руског предлошка за најстарије српско Четворојеванђеље из Хиландара, *Богдановић*, Каталог, бр. 22.

плочама од тамног шкриљца са сполијама, очуван је до висине трећег спрата. Фасаде последње две етаже зидане су наизменичном употребом камена и опеке. Друга фаза градње обично се приписује краљу Милутину, на основу сведочанства његовог животописца, архиепископа Данила II, по коме је овај владар подигао велике *пиргове* у Хиландару.²⁶⁷ Знатне измене изведене су у унутрашњости пирга током прве половине девете деценије XVII века средствима београдског митрополита Хаџи-Симеона. Тада је сазидан масиван стубац целом висином пирга до последњег спрата, са паром снажних потпорних лукова на свакој етажи који носе дрвене међусупратне конструкције. Није извесно у коликој су мери осликавању претходили грађевински радови на самом параклису Рођења светог Јована Претече истом приликом, с обзиром на то да је очувана спољна земљана оплата калоте и сводова са урезаним записима од којих неки претходе овој обнови.²⁶⁸ Највероватније је у исто време озидано и озупчано круниште куле.²⁶⁹

Међу грађевине неопходне за живот обновљеног манастира, које су подигли Симеон и Сава, спадају и конаци са монашким келијама. У манастиру нема конака старијих од XVI века,²⁷⁰ те се о њиховом изгледу и размештају унутар првобитног дворшита може само нагађати, тим пре што правих паралела за ово рано раздобље нема сачуваних ни у другим светогорским манастирима. Једино се са сигурношћу може тврдити да су келије биле предвиђене за суживот двојнице монаха без могућности индивидуалног припремања јела, како то изричито стоји у манастирском типичу.²⁷¹

Млађи Савин животописац бележи да су отац и син подигли нову трпезарију од темеља. Заједничка трпезарија такође спада у зграде неопходне за живот манастира киновијског типа, какав је био Хиландар, те ако је тачна Теодосијева констатација да је Сава затекао све сем цркве разорено, онда треба поклонити веру и овом другом податку. Није извесно где се налазила, мада је најлогичније да је била на истом месту где и данашња. *Terminus ante quem* за подизање данашње трпезарије, са подумом испод, индиректно представља живопис скривен од погледа дрвеном таваницом постављеном пре 16. новембра 1622.²⁷² По својим стилским одликама ове фреске се везују за сликарство католикона, те су нај-

²⁶⁷ ... и въздвиже пиргы великыи, Данило, Животи, 132.

²⁶⁸ *Theocharidis*, Byzantine Fortified Enclosure, 60–61.

²⁶⁹ О пиргу су још писали: *Бошковић*, Светогорски лабиринт, 77–84; *Ненадовић*, Осам векова, 21–23, 226–233; *Ковачевић*, Бедме и пиргови, 137–140; *P. L. Theocharidis*, I. A. *Papagelos*, St Sabbas Tower at Chilandar Monastery, Towers of Mount Athos, 62–65.

²⁷⁰ Најстарије монашке келије налазиле су се у тзв. *Белом конаку* из године 1598.

²⁷¹ Хиландарски типик, 37.33–34, 39.34–40.2. О броју монаха у прво време по обнови пружа обавештења исти текст. Непосредно по Симеоновој смрти, сем Саве и игумана Методија, било је још девет сабраће, *истио*, 9.20–23. Касније, када пише житије свога оца, Сава тврди да их је тада било укупно шеснаест, да би се убрзо њихов број увећао на деведесет монаха, Свети Сава, Сабрана дела, 184.

²⁷² У питању су остаци допојасних ликова Христа и једног анђела у медаљону, и три старозаветне сцене у врху северног трпезаријског зида, испод самог косог, двоводног крова: Житије Аврама и анђела код Мамвријског дуба, Света Троица — Гостољубље Аврамова и Жртва Аврамова. Судећи по овим фрескама, дрвена кровна конструкција првобитно је била одозло видљива, cf. *Djurić*, La peinture de Chilandar, 41–53.

вероватније настале непосредно по смрти краља Милутина,²⁷³ што би саму градњу трпезарије могло ставити у време његове владавине, како се уобичајено и сматра. У прилог овоме иде и чињеница да је здање конструктивно повезано тек са трећом, последњом фазом градње бедема који чине западни и јужни зид трпезарије.²⁷⁴ Да подсетимо, прве две фазе се приписују грчком Хиландару и српској обнови.²⁷⁵

Милеје

... и пакы оу прота и всѣх[ъ] с(в)е(т)огор[ъ]ць испроси милѣе и то быс(тъ) х[И]ЛАНДАР[ъ]

... и по врѣмени пакы испроси ѡт[ъ] с(в)е(т)огор[ъ]ць ѡт[ъ] всего събода манастьрѣ с(в)е(т)ын[ъ]х[ъ] исповѣдникъ и данѣ емоу быс(тъ) ...

И сложивъ заед'но до 'д[и] манастьрени и именова и х[И]ЛАНДАР[ъ] ...

(Доментијан, 90, 96)

... и опет од прота и свих светогораца испроси (Сава — прим. аутора) Милеје и то би Хиландар

... и после неког времена опет испроси од светогораца, од целог сабора, манастир Светих Исповедника и би му дат ...

И сложивши заједно до четрнаест манастира и именова их Хиландар.²⁷⁶

²⁷³ За ново датовање сликарства хиландарске главне цркве уочи саме Милутинове смрти в. *Марковић*, *Хостелџер*, Прилог хронологији. Као другом објекту по важности у сакралном животу манастира, украшавању трпезарије се највероватније приступило по завршетку осликавања католикона, уп. *Ђорђевић*, Зидно сликарство, 243–244.

²⁷⁴ *Theocharidis*, Byzantine Fortified Enclosure, 65–66.

²⁷⁵ В. стр. 86. Највећи део данашњег живописа у трпезарији извасо је Георгије Митрофановић 1622. Радови су извођени и касније, у XVIII и XIX веку: осликавање северног зида, подизање и осликавање трема и просторија изнад њега. Овим доградњама трпезарија је остала без основног извора дневне светлости, коју је добијала кроз пет правоугаоних прозора у горњем делу јужне половине источног зида, те су највероватније тада пробијени нови прозорски отвори, два на источном и три на западном трпезаријском зиду. О архитектури трпезарије и хипотетичној реконструкцији њеног средњовековног изгледа в. С. *Ненадовић*, Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије, ЗССК 14 (1963) 1–11.

²⁷⁶ На основу редоследа излагања старијег Савиног биографа могло би се закључити да су милејска свстлиништа дошла у посед новооснованог српског манастира тек после добијања манастира Зига, дакле после јуна 1199. године, в. стр. 82 и 104, у ствари, Милеје су по поменутој хрисовуји Алексија III из јуна 1198. највероватније ушле у састав хиландарског перниора још у практику начињеном за манастир Ватопед у првој половини исте године у присуству василевсовог вестижарита Лава Пепагомена и потписаном од стране епископа Јериса. За помен овог изгубљеног акта в. завршетак наведене хрисовује Алексија III, cf. *Chilandar*, 109, № 4.38–39. Међутим, с обзиром да Доментијан већ раније у тексту спомиње добијање Милеја, могућа су два закључка: или је манастир Светих исповедника накнадно прикључен већ формираном основном језгру светогорских поседа обновљеног Хиландара или је овде, што се чини вероватнијим, једноставно реч о хронолошкој недоследности Савиног животописца.

... испросиша же оу прота запоустѣвшихъ кѣлѣи, масличѣа и винограда, иже бѣху оу окрѣсть Хиландара, съ сими же и светаго Георгѣа, Имологѣте и светаго Николоу въ Милеахъ ...

(Теодосије, 51)

... испросише (Симеон и Сава — прим. аутора) од прота запустеле келије, маслињаке и винограде који беху око Хиландара, а са овим Светог Георгија, Имологите и светог Николу у Милејама, ...²⁷⁷

Симеон и Сава истим актом, хрисовуљом Алексија III од јуна 1198,²⁷⁸ пред Хиландара, добијају и друга светилишта у непосредној манастирској околини. Реч је свакако о мањим, запустелим манастирима и келијама, који се у овом документу не наводе поименице, већ групно. Ипак, захваљујући двојници писца, познате су посвете неких од њих.

Богати архиви атонских манастира пружају податке за још четири светилишта која су некада постојала у области Милеја:²⁷⁹ манастир зван Милеје,²⁸⁰ манастир кир Атанасија посвећен Богородици, манастир старца Лаврентија Паксимаде и манастир Светог Константина зван Зевигу. Потписи игумана и других чланова ових монашких обитељи сведоче о животоу ових манастира највећим делом у XI веку, да би у наредном столећу, а најкасније у његовој другој половини потпуно запустели.²⁸¹ Ако је

²⁷⁷ По казивањима обојице писца може се такође закључити да су Милеје добијене искључиво захваљујући молби двојице ерских монаха упућеној проту и светогорском сабору, а не да је реч о царској вољи како то стоји у хрисовуљи из претходне напомене. Услишеше молбе пропраћено је новчаним давањима и поклонима Протату, које не налазимо приликом добијања самог Хиландара и касније, Зига. Код млађег писца је последње неодређено исказано те се не може рећи на шта се *многа кѣливиша* тачно односи, в. стр. 101, на Милеје или Кареју, али Доментијан изричито спомиње злато, рухо и коње за уступање Светих исповедника.

Запустели светогорски манастири стављени су у надлежност прота хрисовуљом Алексија III између 1195. и 1197. За помен овог данас такође непостојећег документа в. навођену повелу овог владара од јуна 1198, Chilandar, 109, н° 4.41–42; за њено датовање, *Баршић*, Хронолошки проблеми, 42–43.

²⁷⁸ В. стр. 81–82, као и, *Живојиновић*, Хиландар и Милеје, 7–14; *eadem*, Chilandar et ses mémoires, 36–45.

²⁷⁹ Тешко је са прецизношћу утврдити границе ове области, пре свега зато што се под овим именом последњи пут јавља у повели Андроника II из јануара 1299, Chilandar, 170, н° 17.59, такође *Живојиновић*, Хиландар и Милеје, 14. Сам топоним, Јабучар, сведочи о некадашњој обрађености ових терена, данас обраслих густом медитеранском вегетацијом, и посредно потврђује казивање извора о гушћој насељености, тј. већем броју монашких насеобина у овој области у периоду који претходи ерској обнови Хиландара.

Не треба је мислити са истовременом обласћу, исихастичким центром из прве половине XIV века, у сливу речнице Милопотам, близу скита Магула.

²⁸⁰ Интересантно је да ерски манастир на Атопу носи назив Милеје у повели Немањиног наследника, в. Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 10, као и у Савиниом *Житију* његовог оца, Свети Сава, Сабрана дела, 172. Али с обзиром на то да су на два ивиронска и једном ватопедском документу са почетка XI века (1015. и 1018) потписи игумана Милеја и Хиландара, јасно је да је реч о два манастира, cf. Chilandar, 18–19.

²⁸¹ Ibidem, 18–20. Поред грчког Хиландара, у овој области најдуже се одржао Богородичин манастир кир Атанасија, ул. *Живојиновић*, Историја, 54–57. На основу потписа њихових игумана

Богородица Кариотиса, протатска црква Успења Богородичиног, Кареја, крај XIII столећа

Свети Симеон Богопримац са малим Христом, Лагудера на Кипру, 1192.

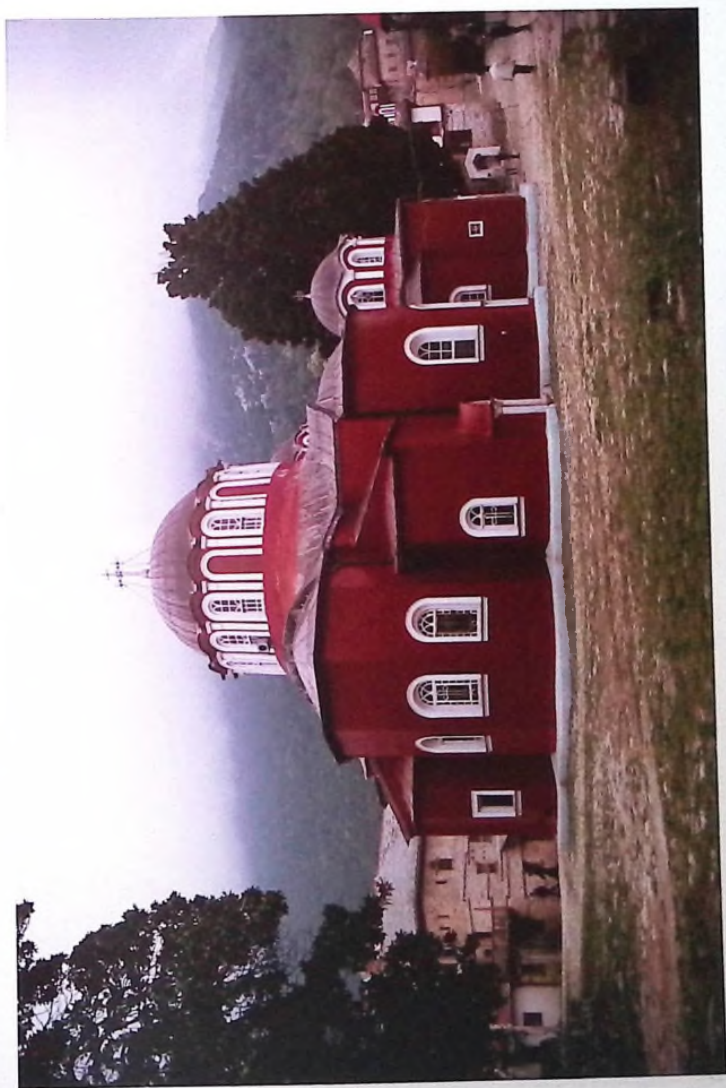

Икона са Спнаја, XII столеће

Икона из Ермитажа, крај XII столећа

Базилка Лјуба, католици

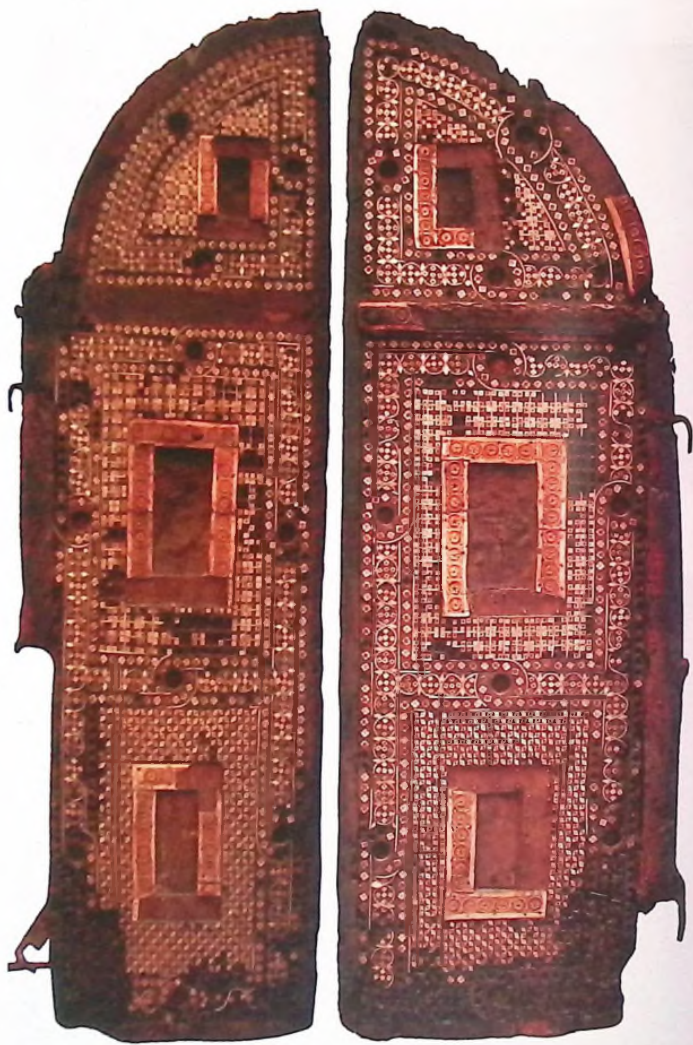

Парапетне плоче, јужна и северна бифора припрате, католикон Хиландара, крај X и крај XII столећа

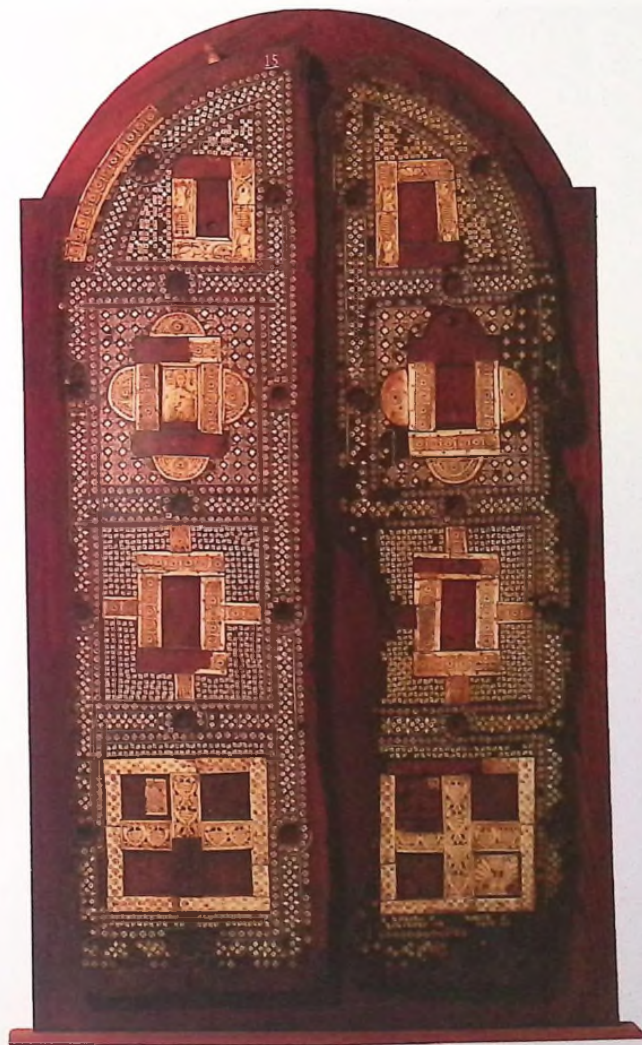

Парапетне плоче, јужна конха, католикон Хиландара, крај XII столећа

Царске двери, Хиландар, крај XII столећа

Царске двери, Протат, крај XII столећа

Стара хиландарска ставротска, 1229.

Мозаична икона Богородице са Христом, Хиландар, прва половина XII столећа

Пирг Преображења, Ватопед

Пирг Светог Саве, Хиландар

Фрагмент фреске
са Спасове Врде, око 1260.

Базилика Светог Димитрија у Солуну

Петрова црква, Нови Пазар

вероватно Доментијановој бројци од 14 манастира, све горе наведене обитељи нашле су се крајем XII stoleћа у поседу Хиландара.²⁸²

Међу хиландарским поседима у Милејама крајем XIII stoleћа налазио се, поред других светилишта, Светог Николе, Светог Георгија и Светих Омологита, и *мешо* Преображења Христовог, како стоји у хрисовуљи Андроника II Палеолога из јануара 1299.²⁸³ Нема података да је у овој области пре обнове Хиландара постојао неки грчки манастир посвећен Преображењу, али се са доста поузданости може тврдити да је у повељи ромејског василевса реч о *кули Преображења Сјасова*, коју је подигао српски краљ Урош (1243–1276) и у којој је Доментијан написао *Житије светог Симеона* 1263/4. године, како сазнајемо из општрног записа на крају овог дела.²⁸⁴ Не треба искључити могућност да је српски владар решио да утврди рушевине неког од бројних грчких манастира који су раније постојали у овој области.²⁸⁵

Истовремено је то једини локалитет у негдашњим Милејама чије се место може поуздано повезати са подацима из писаних извора. То је и учињено након случајног налаза остатака фреско-живописа у олтарској апсиди једне давно порушене капеле,²⁸⁶ приликом радова на санацији параклиса Свете Тројице, у истоименом скиту на Спасовој Води, 1961. године.²⁸⁷ Експресионистички ликови интензивног колорита, Богородице са Христом, анђела, светог Јована Христомата и светог Григорија папе римског, стилски најсроднији најстаријем сликарству пећких Апостола, датују се око 1260. и везују за поменуту градитељску активност краља Уроша.²⁸⁸ У исто време ове фреске сведоче да је тада, сем пирга, ако не сазирана, оно макар осликана и ова капела непознате посвете.²⁸⁹ Пред

Герасима и Мелетија, једино се за ове две обитељи може поуздано тврдити да су постојале 1169. године, cf. Saint-Pantéléimon, 85, n° 8.53, 63–64.

²⁸² Чњеница да је акт којим се запустели Паксимадин манастир уступа обитељи Светог Константина сачуван у хиландарској архиви најречитије говори да је утврв српски светогорски манастир *правни наследник* ове две обитељи, cf. Chilandar, 96–100, n° 2.

²⁸³ Ibidem, 170, n° 17.58–64.

²⁸⁴ Доментијан, Симеон, 117. Са Доментијаном је у истој кули живео и радио на преписивању *Шестоднева Јована Егзарха* и његов ученик Теодор Спан, како то сазнајемо на основу познатих записа из његовог рукописа, после много перипетија завршеног 1263. ван Свете горе, који се чува у московском Државно-историјском музеју, Записи и натписи, I, 8–11, бр. 20, 21.

²⁸⁵ Систематска археолошка истраживања, која би утврдила постојање више хронолошких слојева на овом локалитету, као и другде на Светој гори, нису вршена.

²⁸⁶ Djurić, Fresques médiévales, 61–65.

²⁸⁷ Радовима је руководио арх. Слободан Ненадовић. О архитектури постојећих објеката овог запустелог скита смештеног на пола сата хода у брдима југоисточно од Хиландара, близу извора из кога се манастир једним делом снабдева водом, као и о сликарству параклиса Свете Тројице насталог између 1682. и 1685. по жељи старца Никанора, в. С. Ненадовић, Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води, ХЗ 2 (1971) 99–111; О. Толмић, Хиландарски скит Свете Тројице на Спасовој Води, ХЗ 9 (1997) 173–275.

²⁸⁸ Остаци ових фресака нанети су на нову малтерну подлогу и смештени у манастирску ризницу, в. такође Θησαυροί, 42–43, бр. 1.3.

²⁸⁹ Свакако није реч о параклису Преображења, по коме је новосазирана кула добила име, не само због тога што су се параклиси у светогорским пирговима, готово без изузетка, налазили на последњој стажи већ и зато што зидови параклиса, сушећи по њиховој дебљини, никако нису могли бити зидови једног пирга у основи.

овим фрескама је служно литургију и последњи ученик преосвећенога првога кира Саве, јеромонах Доментијан.

Нешто слично се може претпоставити и за манастир Светог Георгија. Наиме, повељом братског сабора Хиландара на челу са игуманом јеромонахом Атанасијем, издатом пре августа 1428, пирг Светог Георгија, са виноградом, маслињацима и четири аделфа, даје се на доживотно уживање албанском великашу Јовану Кастриоту и тројици његових синова Репошу, Константину и Ђурђу.²⁹⁰ Није познато колико се поменута албанска господа користила овим својим правом стеченим уз новчану надокнаду у износу од шездесет флорина, али гроб једног од њих, Репоша, уз северни зид унутрашње припрате хиландарског католикона, сведочи да је он свој живот окончао у српском манастиру на Атону 1430/1. године.²⁹¹ Сликани украс аркосолијума изнад његовог гроба садржи сем уобичајених хиландарских посредника у спасењу душе преминулог, светог Симеона и светог Саве, и представу светог Георгија, према коме је *дуже илрици*, како је Репош назван у натпису, очигледно гајио посебно поштовање, или га је стекао везујући последње године свог живота за хиландарски пирг посвећен овом светитељу.²⁹²

Није извесно ни да ли су у овом пиргу потражили уточиште, следећи пример Кастриота, и неки други њихови сународници бежећи пред турским поробљивачем, или се, свакако краткотрајан, боравак поменутих албанских велика-

²⁹⁰ В. Мошин, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак скопског Филозофског факултета 4 (Скопље 1940) 197–199. Предложено датовање је засновано на помену најмлађег Јовановог сина Ђурђа, за кога се, на основу једног писма његовог оца Млечанина, зна да је пре 17. августа 1428. прихватио ислам и носио ново име, Скендерберг, *Радонић*, Ђурађ Кастриот, 4–5, бр. 5; ИИЦ, II/2, 156.

У хиландарском архиву сачувана је и једна повеља Јована Кастриота из 1425/6, којом он заједно са синовима Станишом, Репошем, Константином и Ђурђем поклања Хиландару два села, Радостуше и Требиште, удаљена нешто више од десетак километра од данашњег Дебра, на северистоку, уз долину реке Радике, cf. Actes de Chilandar, II, 561–562, n° 81; *Живојиновић*, Властелинство, 82.

²⁹¹ *Djurić*, Fresques médiévales, 94–95; *Појовић*, Сахране и гробови, 213; *Б. Клежеевић*, Аркосолији у Хиландару и у српским средњовековним манастирима, Осам векова Хиландара, 599–600.

²⁹² Записи и натписи, VI, 97, бр. 10038; Репош се судећи по световном имену и титули није упокојио као монах. Ваља напоменути да постоје и два записа у рукописима који доносе различите датуме његове смрти без године, 17. фебруар и 25. јул. У једном се он чак назива Ђурађ Репош, што би, уколико је реч о истој особи, такође објашњавало појаву светог Ђурђа изнад његовог гроба у Хиландару, *истио*, III, 74, бр. 5048, 5055.

Не постоје изворни подаци на основу којих би се остали чланови ове угледне властееке породице могли поуздано довести у везу са српским манастиром на Светој гори после поменутих повеља из треће деценије XV века, в. нап. 290. Најславнији од њих, Ђурађ Кастриот Скендерберг, умире у Љешу 17. јануара 1468, после четврт века дуге борбе са Османлијама, ODB, III, 1908. Станиша је још увек жив 12. фебруара 1445, судећи по једној одлуци Млстачког сената, којом се његовом брату Ђурђу и њему потврђује млстачко грађанство и гарантује азил, *Радонић*, Ђурађ Кастриот, 8, бр. 12; ИИЦ, II/2, 214. Константинова судбина није позната. Једино се за њиховог оца, Јована Кастриота, на основу записа из српских рукописних књига може закључити да је умро као монах Јоаким у Хиландару, почетком маја 1437, Записи и натписи, I, 87, бр. 270, 271; III, 74, бр. 5056; *Р. Грујић*, Светогорски азили за српске владатеље и властелу после Косовске битке, ГСНД II (1932) 81–82.

О арбанашком пиргу в. такође, *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 106–107, 117.

ша у њему тако дубоко урезао у памћење хиландарских монаха, тек Арбанашки пирг налазимо у документима и записима и из наредна два столећа, док је на бакорезу из 1757. наведен као први међу објектима ван Хиландара. У овом комплексу је, осим већ постојећег храма Светог Георгија, између 1512. и 1525. подигнута и црква посвећена светом Николи.²⁹³

Данас су видљиви само остаци доњих делова пирга на источним обронцима гребена познатог као Пурнара, на сат времена хода од Хиландара старим путем за Зограф. Правоугаоне је основе са по два плитка пиластра на свакој страни. Пирг је мањих димензија од пирга Светог Саве или оног у Просфориону.²⁹⁴ Не може се утврдити тачно време подизања пирга, али је сигуран *tempius ante quem* његово уступање Кастриотима. Положај овог пирга, као и његова посвета, могу се повезати са запустелим грчким манастиром Светог Георгија који се по попису грчких хиландарских аката из 1299–1300. налазио *више манастира*.²⁹⁵ Није немогуће да је неко од његових ктитора, угледајући се можда на краља Уроша или чак њему претходећи, решио да обнови и утврди остатке тог старог манастира за потребе издвојеног живота неколицине хиландарских монаха.²⁹⁶

Највише података светогорски архиви пружају за манастир Светих Омологита (Исповедника).²⁹⁷ На основу потписа игумана и монаха ове обитељи

²⁹³ Судећи по повељама сачуваним у хиландарском архиву, уживао је нарочиту благонаклоност утровлашких војвода у првој половини XVI века, ако њихова новчана помоћ пиргу није почела да пристиже већ у последњој четвртини претходног столећа. Спомиње се заједно са Светим Омологитима и у једној вакуфнама из 1569, а такође и у записима из два хиландарска рукописа с краја XVII века, *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 247–249; *В. Војовић*, Mont Athos, les princes roumains, Jean Castriot et la Tour albanaise (*Arbanaški pîrg*) dependance de Chilandar, *Balkanica* 37 (Belgrade 2007) 81–87.

²⁹⁴ Када је пре скоро четрдесет година овај локалитет обишао арх. С. Ненадовић, поред пирга били су видљиви и остаци подрума једне зграде призиране са северне стране пирга, као и остаци обимних зидова и рушевине других зграда које су некада окруживале пирг, *Ненадовић*, Хиландар, 105–106.

²⁹⁵ *Баршић*, Први попис, 39; Chilandar, 20. Иако је раније предложена идентификација манастира Светог Георгија са истоименим манастиром, чији се представници јављају у неколико светогорских аката, cf. *Живојиновић*, Chilandar et ses métèques, 37–38, данас се од ње одустаје због великог броја цркава које су посвећене овом светом ратнику на Атону, те се ово не може са сигурношћу утврдити. Такође није извесно да ли је црква Светог Георгија у *Ливаде*, из најстаријег хиландарског периода сачуваног у три фалсификована преписа на српском и на грчком, баш црква историског манастира у Милејана. На основу текста позног грчког преписа — *ὄρθξ εἰς τὸ βίβαν τοῦ Ἀγ(ίου) Γεωργίου* ... стиче се утисак да је ова црква остала ван хиландарског поседа. За тек српског преписа, cf. *Solovyev*, Un inventaire, 45–46; *Живојиновић*, Најстарији период, 10–11; за грчки текст, cf. Chilandar, 302–303, app. IV.

²⁹⁶ О месту овог пирга у одбрамбеном систему манастира, в. С. *Ненадовић*, Одбрана манастира Хиландара, ЗЛУ 8 (1972) 113–114. Недавно је у остацима пирга препознато више градитељских фаза, од којих су старије приписане неидентификованом грчком манастиру XI столећа, *П. Андрулис*, *Ερετζοεινός βυζαντινός πύργος στο Ἄγιον Ὄρος, Μακεδονικά* 32 (1999–2000) 355–363.

²⁹⁷ Реч је о историји мученика пострадалих у Персији под Шапуром II (310–379), Акиндину, Пигасију, Анемподисту, Афтонију и Елпидијору. Успомену на њих православна црква слави 2. новембра.

Иако се они врло ретко јављају као патрони цркава, на Светој гори и у њеном залеђу, у средњем веку је забележено постојање најмање три манастира посвећених овим светитељима. Изу-

можемо пратити њен живот кроз скоро цело једно столеће, од почетка XI до почетка наредног столећа,²⁹⁸ док се на основу једног познијег документа, акта прота Давида из јануара 1389. и неколико записа на њему, може утврдити и место на коме се овај манастир налазио.²⁹⁹ Реч је о хиландарском поседу Стефаници,³⁰⁰ који се на основу поменутог акта граничио са есфигменским поседом Ванницом, такође посвећеном Светим Омологитима, на северозападној обали Атона.

На основу извора можемо говорити само још о положају манастира Лаврентија Паксимде. Овај манастир се, судећи по тексту једног од најстаријих грчких докумената из хиландарског архива, акта прота Павла из јануара 1076, налазио на *ράχωνι τῆς τὸλ[ο]θεσίας τῶν Μιλέων*.³⁰¹ И данас се гребен који се пружа јужно од Прото Неро, према брду Ливарија, једноставно назива *Ραχώνι*, те се положај Паксимдине обитељи може тражити на овом гребену североисточно од данашњег поседа манастира Светог Павла, или пак, будући да су се Свети Омологити налазили на истим, у односу на Хиландар супротним, јужним падинама полуострва и такође били у области Милеја,³⁰² није искључено да се

зев хиландарског поседа, то је манастир Ванница, чије се постојање као самосталног манастира може пратити од почетка XI до краја XIII века, да би га као запустелог светогорски Протат уступило манастиру Есфигмену 14. маја 1316. Са светим Акиндином, првим од петорице мученика, тј. светим Омологитима као манастирским патронима јавља се тек после овог датума, те није извесно да ли је и раније имао исту посвету. Има места и таквој претпоставци јер су позната двојица представника манастира тоу *Ἀκυβίνου* из докумената манастира Лавре са годинама 996. и 1101/2, cf. *Actes d'Esphigmenou*, ed. J. Lefort, Paris 1973, 83–98, 147–152, n°s 12, 13, 24; Lavra, I, 132, 281, n°s 12.28–9, 54.24; сасвим сигурно се овај манастир не може поистоветити са хиландарским мостоком, јер се на једном зографском документу из априла 1049, налазе потписи игумана оба манастира, Свстих Омологита и Ваннице, cf. *Zographou*, 9, n° 3.48–9, 52; такође у лажном типнику патријарха Антонија, који је постао правоснажан 1498. године одлуком патријарха Јоанкима I, в. *Κ. Χρισχομίδης, Παραδόσεις καὶ πραγματικότητες στὸ Ἅγιον Ὅρος στὰ τέλη τοῦ ΙΕ' καὶ στὴς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα, Ὁ Ἄθως στοὺς 140–160 αἰῶνες* (ΑΣ 4), 99–108, споминуу се одвојено хиландарски Омологити и есфигменска Ванница, cf. *Meyer, Die Hauptkirchen*, 202.2–4, 6–7, на истом месту спомиње се и хиландарски посед Светог Георгија. Почетком XI века постојао је и манастир Светог Акиндина у месту званом Рулава, у залеђу Свете горе, Lavra, I, 135–139, n° 14.

²⁹⁸ Chilandar, 20.

²⁹⁹ *Živojinović, Chilandar et ses métoques*, 42–43.

³⁰⁰ Анастасија монаха и, највероватније, игумана манастира Стефанице налазимо као потписника једног документа из Велике Лавре (1101/2), међу представницима манастира који су се налазили на северозаладу Свсте горе, уз њену копнену границу, cf. Lavra, I, 281, n° 54.27–30; такође и *Živojinović, Chilandar et ses métoques*, loc. cit.

³⁰¹ Chilandar, 98, n° 2.7, в. нап. 282.

³⁰² Границе Милеја могу се само посредно утврдити. На истоку су то највероватније, уз мања одступања, данашње међе са Есфигменом и Зографом, док су на југу то поседи некада самосталних манастира Ваннице и светог Филипа, потом метоси Есфигмена и Ксенофона, cf. *ibidem*, 53–55. На западу се првобитни периор српског Хиландара највероватније граничио са манастиром Каликом, поседом Велике Лавре. У прецизном опису граница Калика, из акта којим се овај опали манастир уступа Филотеју 1141. године (о размени којом је Калик врло брзо дошао у посед Лавре светог Атанасија 1154. године, cf. Lavra, I, n°s 62, 63), стоји да се на истоку граничио са поседима манастира Воросколу и светог Теодосија, *ibidem*, 317–318, n° 61. С обзиром да је то последњи помен ова два манастира у светогорским документима, може се претпоставити да су они 1198. дошли у посед суседног Хиландара.

под *гребеном Милеја* тада подразумевао део масива Великог Зига, око Прото Неро и источно од њега.³⁰³

Кареја

... и въ Кареѣ коупивше мѣсто оу прота, кѣлѣ многы двокровны съзидаша на покой вънегда приходити игуменуу и братѣмъ монастырскимъ. и та вса въ наследѣе Хиландароу вѣдана быше коупаниемъ многомъ.

(Теодосије, 51)

... и у Кареји купивши место од прота многе двоспратне келије сазидаше (Симеон и Сава — прим. аутора) ради одмора када дођу игуман и братија манастирска. И то је све многом куповином било дато Хиландару у наслеђе.

и то коупиѣ шт[ъ] с(вѣ)тогоуць и сѣтвори сѣхастаѣю си: и оу немъ цр(ъ)ковъ с(вѣ)т(а)го сави іерωс(а)лѣмскаго на рѣбываніе двѣма или трѣма.

(Доментијан, 102)

и то купи од Светогораца и сатвори себи (Сава — прим. аутора) испосницу и у њој цркву Светог Саве Јерусалимског на пребивање двојици или тројици.

... мѣсто въ мѣстѣ рекомѣмъ Кареѣ изредно обрѣтъ, водами оудобраемо и плодосными дрѣвы оукрашаемо, и сие коупивъ штъ прота, мѣлчанію севѣ келію сѣтвараеть, и цркъвовъ светаго и рѣподобнаго шѣца Савы іеросалимскаго сздавъ, ...

(Теодосије, 61)

... место изванредно нађе у месту званом Кареја, са добрим водама и плодосним дрвѣм украшено, и ово купивши од прота себи сатвори млчаницу, и цркву светиног и преподобног оца Саве Јерусалимског сазиди, ...³⁰⁴

Обнови манастира уследило је, дакле, и подизање келија неопходних за смештај манастирских представника приликом њиховог боравка у средшту

³⁰³ У једном позном акту хиландарског братства издатом 25. јануара 1682, помиње се келија Светог Николе у Милејама. Њиме се ова келија уступа за 142 гроша јеромонасиња Григорију и Пајсију на доживотно уживање, али без података на основу којих би се могло нешто више закључити о месту где се тачно налазила, *С. М. Димитријевић*, Документи хиландарске архиве до XVIII века, Споменик 55 (1922) 29–30; *Фойиш*, Света Гора и Хиландар, 250. Овде ће пре бити реч о хиландарској келији у Кареји, познатој и из других савремених извора, него о келији у близини манастира, о којој немамо сигурног помена после XIII столећа. Тим пре што на основу једног познијег записа са хиландарске повеље Стефана Првовенчаног сазнајемо да је и у Кареји постојао крај зван Милејс, в. *Д. И. Синдик*, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, ХЗ 10 (1998) 16.

³⁰⁴ По Доментијану, подизање карејске испоснице се догодило пре, а по Теодосију после Симеонове смрти. С обзиром на доласк усвојено датовање *Карејског шѣпка* поменути послови су могли бити само довршени до краја лета 1199, а започети су свакако раније.

Свете горе, по угледу на друге атонске манастире.³⁰⁵ О њиховом грађењу и постојању са овом наменом сведочи и савремени *Карејски тийик* из 1199,³⁰⁶ као и други познији извори.³⁰⁷ На основу једног места из повеље краља Милутина издате 1317/8. испосници Светог Саве у Кареји, где су назване *доњим широким келијама*, може се закључити да су келије биле смештене испод испоснице Светог Саве, око главне протатске цркве или на падинама источно од ње.³⁰⁸ Највероватније су пострададе средином XIV века приликом неког од пљачкашких упада турских пирата, јер се током друге половине столећа Хиландарци обраћају Протату ради добијања адекватног смештаја за боравак својих представника који присуствују седницама светогорског сабора у Кареји.³⁰⁹

Поред поменутих келија, Сава је у Кареји, на земљишту купљеном од Протата,³¹⁰ подигао цркву Светог Саве Јерусалимског и келије за живот двојице, тројице монаха.³¹¹ Сам Сава се по очевој смрти повукао у новоосновану испосницу и саставно *Тийик*, којим је положио основе њене самосталности, економске и правне, у односу на прота и сам Хиландар, и одредио строга аскетска правила за оне који би у њој живели.³¹² Навраћао је у њу и касније, по свом повратку из Србије и као архиепископ.³¹³ У овој испосници је средином XIII века живео и јеромонах Доментијан пишући житије њеног оснивача.³¹⁴ И касније је била позната по књижевничкој делатности својих житеља, како стваралачкој тако и преписвачкој. У несигурним временима која су уследила, у испосници Светог Саве Освећеног сазидан је најпре пирг, а потом и читава мала утврда, ра-

³⁰⁵ *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 69–72.

³⁰⁶ Карејски тийик светог Саве, приредио Д. Богдановић, Београд 1985, 20–22 (фототипско издање начињено према пергаментном оригиналу са Савиним потписом и воштаним печатом). Годину која је истрвена, а налазила се на крају текста пре потписа, приређивач је реконструисао на основу познијих преписа и записа на самом оригиналу, в. стр. 3 уводног текста.

³⁰⁷ *Chilandar*, 170, н^о 17.67–69.

³⁰⁸ *Actes de Chilandar*, II, 422, 17.163.

³⁰⁹ *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 71–72.

³¹⁰ Устаљена пракса, све до велике продаје карејских келија 1661. због нагомиланих дугова Протата, в. *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 91–92, 268, подразумевала је уступање земљишта и келија под различитим условима закупа манастирима, а не и њихову продају. Овај изузетак од правила такође иде у прилог будуће независности испоснице од власти прота, *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 92.

³¹¹ Уп. *исѡа*, Историја, 79–84.

³¹² Тийик чак изричито забрањује Хиландарцима да својим доласком приликом обављања манастирских послова у Кареји ремете мир монаха у испосници, тим пре што су за њихове потребе, како смо видели, в. нап. 305, постојале посебне келије. Стога је неприхватљиво старије мишљење, по којем су Хиландарци одседали у келијама испоснице све до средине XIV века, *Р. Грујић*, Царица Јелена и хелија св. Саве у Кареји, ГСНД 14 (1935) 56; *Ненадовић*, Прилог за историју синастирије, 72–73; кришење ове одредбе типика десило се у много позније време, у другој половини XVI века, в. *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 270, и оставило трага у изворима као недопустив прецедан.

³¹³ О првом пише младић, а о другом старији писац, Теодосије, 117; Доментијан, 310. Савине касније боравке у Карсејској испосници посредно потврђује и документ из 1229, данас у хиландарској архиви, који говори о куповини земљишта за виноград од Протата, *Chilandar*, 117–122, н^о 6; *Живојиновић*, Историја, 90, 92–93, 212.

³¹⁴ Доментијан, 104, 432.

ди заштите од учесталих пљачкашких упада.³¹⁵ После бројних доградњи, за које углавном сазнајемо из записа и натписа,³¹⁶ али и рушења у потоњим временима, данас се, као и у време њеног оснивача, испосница састоји од цркве и зграде за становање, које су новијег датума.³¹⁷

Зиг

и приложи емоу ц(а)ру свон мектикъ: Зигъ ц(а)ру(ь)скы манастиру съ всѣми стаси своими и с мѣстохѡлами:

И написа емоу хрѡсовоу(ь) съ всѣкым(ь) оутворѣдениемъ ц(а)ру(ь)скымъ, ...

... и фундани емоу манастиру зигъ, ...

И идѣ въ карые къ протѣ и къ съборѣ с(ве)тых(ь) ш(т)ъць и дас(ть) имъ ц(а)ру(е)во повел(ѣ)нїе и възе ш(т)[ь] ных[ь] зигъ ц(а)ру(ь)скы манастиру и приложїи его къ с(ве)тѣи богородици хїландарскон, ...

(Доментијан, 94, 96)

И приложи њему цар (Алексије III Анђео — прим. аутора) свој део: Зиг, царски манастир, са свим поседима својим и са метохијама.

И написа му (Сави — прим. аутора) хрисовуљу са сваким утврђењем царским, ...

... и о томе да му је предат манастир Зиг, ...

И оде у Карије ка проту и ка сабору светих отаца и даде им цареву заповест и узе од њих Зиг, царски манастир, и приложи га ка Светој Богородици Хиландарској, ...

вспоминает же и запоустѣвши царскы манастиру глаголюемъ зигъ, аште да (си и) снемоу съ всакымъ еже ш(т) не прѣва имѣ достоанїемъ, въ подрѡужїе же севѣ и ктїтоѡа цара въведеште снмъ прѣданїемъ, глаголю. ... ѡвие даѡуѣть манастиру выше речени зигъ съ метохѡлами и съ всакымъ населенїемъ въ властѣ манастироу хїландароу, ...

(Теодосије, 52)

³¹⁵ Први помен пирга, тачније царске хрисовуље за овај пирг, налазимо на крају познатогписа хиландарских грчких аката из 1299/1300, међу исправама *Савине келије*, *Баришић*. Први попис, 50–51; *Chilandar*, 18, 55. Овај податак би упућивао на закључак да је пирг подигнут у другој половини XIII века, а потом два пута обнављан у наредном столећу. За историју испоснице у прва два века њеног постојања в. *Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови, 91–103.

³¹⁶ *Фотић*, Света Гора и Хиландар, 270.

³¹⁷ Црква је грађевина XVIII века, док је зграда за становање савремена, *Ненадовић*, Прилог за историју синастирије, 71–87.

спомену и запустели царски манастир звани Зиг, да да и њега овоме са сваким достојанством што га је имао испрва, уводећи овим поклоном у заједницу са собом и цара као ктitora. ... Одмах дарова вишеречени манастир Зиг с метохијама и са свим насељима у област манастиру Хиландару, ...

По казивањима Доментијана и Теодосија, византијски василевс Алексеје III је даривањем манастира Зига са свим његовим поседима постао удеоник у обнови Хиландара још за Симеоновог живота. Уз хрисовуљу која је потврђивала учињени поклон, помиње се и *многа злато* које је Сава том приликом добио на цариградском двору. Како смо већ показали,³¹⁸ двојица писаца нису у потпуности била упозната са редоследом догађаја, јер је у овом акту, тј. златопечатном сигилнону из јуна 1199, српски велики жупан Немања, у монаштву Симеон, већ назван покојним.³¹⁹

Манастир Зиг, посвећен светом Илији,³²⁰ средином XI столећа био је међу најугледнијим светогорским манастирима судећи по потпису његовог игумана Јована одмах иза представника Лавре, Ватопеда и Ивирона на типнику Константина IX Мономаха из септембра 1045.³²¹ Манастир је основан пре краја X века, а последњи сачувани потпис неког његовог представника на светогорским документима, који сведочи о неоспорном постојању братства у том тренутку, потиче из 1101/2.³²² Није познато да ли је живот у манастиру обнављан по преласку у српске руке крајем истог столећа, о томе нема података у изворима. Али из акта прота Исака од 3. септембра 1329. сазнајемо да се тада Зиг, поред других набројаних светогорских манастира, налазио у рушевинама.³²³

Није поуздано утврђено место где се овај манастир налазио.³²⁴ Посредно се може закључити, на основу докумената из светогорских архива,³²⁵ да је био смештен на западним обронцима Велике Вигле, природној граници Свете горе,³²⁶ што би и одговарало податку из више пута помињане хрисовуље Андро-

³¹⁸ В. стр. 82.

³¹⁹ Chilandar, 114, n° 5.3; *Баришић*, Хронолошки проблеми, 38–40.

³²⁰ Vatopeđi, I, 102, n° 8.46; Chilandar, 170, n° 17.70.

³²¹ Pröaton, 231, n° 8.187.

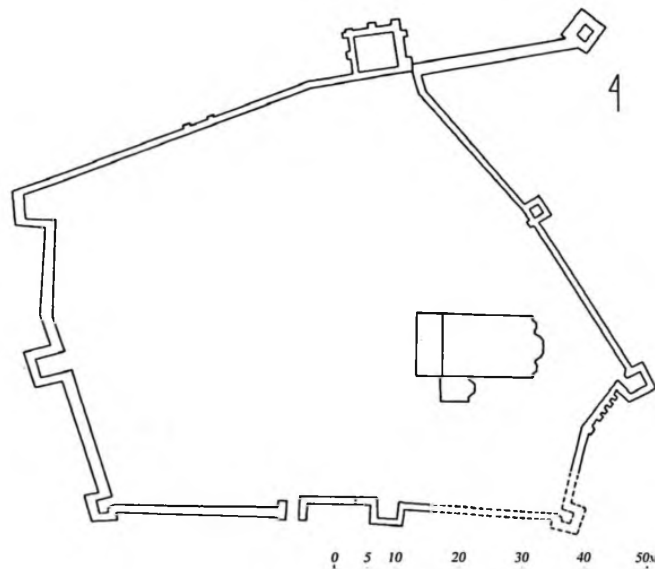
³²² Ibidem, 93; *Živojinović*, Chilandar et ses métèques, 47–51; Chilandar, 21–22.

³²³ Kullumus, 73, n° 15.34–41. Оно што је светогорски Протат настојао да избегне додељивањем Хиландара Ватопеду, десило се Зигу — највероватније никад није био обновљен, в. нап. 201.

³²⁴ Chilandar, 56–57.

³²⁵ Актом прота Нинифора и светогорског сабора из априла 1018, терен зван Палеокастра дарује се његовом непосредном северном суседу, манастиру Зигу. Такође се помиње и у два документа о разграничењу са суседним поседима, ватопедским метохом Просфорниом и манастиром Хреницином, из децембра исте године. Сва три посела излазила су на обале Атоњског залива у непосредној близини светогорске границе, cf. Vatopeđi, I, 77–86, n° 4, 5; Chilandar, 91–96, n° 1. Зиг, сада већ као хиландарски метох, налазимо и на супротној страни полуострва, у суседству Комитисе и манастира Скорпија, у документима из 1325. и 1326, којима се Хиландару потврђују стечена права над потоним манастиром и његовим поседима уз новчану надокнаду Протату у износу од 600 перпера, cf. Vatopeđi, I, 337–344, n° 63; Actes de Chilandar, II, 227–230, n° 110, 111.

³²⁶ За границу Свете горе, в. *Пайахрисанџу*, Монаштво, 112–120.

План Франкокастрона (Зига ?)

ника II из јануара 1299, где се о овом метоху говори као о првом међу хиландарским поседима *ван Свете горе*.³²⁷

До данас су, на овом подручју, предложене две локације на којима би се налазили остаци манастира Зига. Најпре је, на основу монашког предања и пронађених уломака камене пластике, то претпостављено за локалитет на северозападним обронцима Велике Вигле, између стазе која се спушта према обалама Јеринског залива и порушене цркве Светог Николе,³²⁸ у сливу истоименог потока.³²⁹ Да

³²⁷ Chilandar, 170, n° 17.69–72.

³²⁸ Темљи ове триконхалне цркве са бочним параклисима делимично су рашчишћени 1984. Постоје претпоставке да она представља католикон чак два стара манастира, Скорпија или Мелисургџа, за које се зна да су били посвећени мрлинкијском епископу, *Смирнакис*, Ἁγίου Ὁρος, 431; Iviron, I, 75; *J. A. Παϊανγελος*, Εἰδησεις γὰρ τὰ ἱερτικά μετόχια τῆς Ἱερῆσσοῦ, Βυζαντινά 13/2 (1985) 1604–1605.

³²⁹ *Ненадовић*, Зиг, 163–169. Овај локалитет би одговарао и једном податку из описа међа манастира Калника, cf. Lavra, I, 318, n° 61.31–32 — напме ту се као један од међаша, северно од Велике Вигле према мору, спомиње и пролаз којим *царски ђуџи* наставља према манастиру Зигу и Ложикиону. С обзиром да се Ложикион налазио у суседству Комитисе, Iviron, I, 78, једини могући прилаз с копна северно од Велике Вигле, не рачунајући стазу која иде самом обалом мора доста даље на северу, управо је на овом месту, где нешто мањи нагиб терена то дозвољава.

би релативно недавно, остаци Франкокастро на јужној обали полуострва били поновостењени са местом на које је манастир пресељен после стицања поседа Палеокастра у априлу 1018. године.³³⁰

Каракал

Приложи же с(е) плѣниѣе домоу с(вѣ)тнх(ъ) ап(о)с(то)ль манастироу рѣ-
комомоу каракалоу шт[ъ] разбонник(ъ) мѡу[ъ]скнх[ъ] тако иако пасти
се емоу конъч(ъ)ным(ъ) падѣнїемъ:

(Доментѣан, 126)

Догоди се плѣнење дому Светих Апостола, манастиру званом Каракал, од
морских разбојника, тако да је пао коначним падом.

Монастырь несть въ светѣи горѣ светыхъ апостоаь нарицаеми Каракаль.
сего же и по мѡроу разбонници въ ношти оукрадше повѡваше, игоумена
оубв и братїю въ свое корабле свезавше штьведоше, и вса монастырскаа
плѣннвше съ нїмн штьнесоше. ... монастырь оубв и съ всакымъ достоа-
нїемъ искоупнв, игоумена же и съ братїамн изгнанныхъ въ нь въселїемъ.
не се же тчью, нь и недостатчнаа монастыроу и разофенаа называвь, ...

(Теодосїе, 65–66)

Сам манастир је име највероватније добио по масиву Μέγας Ζυγός, који доминира североза-
падним делом атоноског полуострва. И то може бити један од разлога због којих положај манастира
треба тражити дубље у брдима, даље од морске обале (Зиг је иначе чест назив у средњовјековној то-
понимији ових простора и означавао је гребен, греду планинског или брдског масива са пролазом,
дакле превојем — о самом значењу овог оронима на основу детаљно анализираних византијских изво-
рова в. Љ. Максимовић, Зигос на српско-византијској граници, ЗФФ 15/1 (Београд 1985) 83–88).

³³⁰ Chilandar, 56; *J. Папангелос*, Η Ιστορία της Χαλκιδικής, Солун 1993, 94; овој претпо-
ставши би у прилог најпре ишао опис граница из лажне повеље цара Душана, : ..., и одаїше ирво
на море и морем исеод Зига и мимо Зига наїред морем, ... састављене пре 1485/6, *Фотїић*, Света
Гора и Хиладар, 280.

Реч је о остацима цркве, пирга и простране утврде неправилне петоугаоне основе, са најду-
жом страном у правцу запад–исток од око 100 м, недалеко од мора и светогорске границе, 2 km ју-
гонточно од Урануполиса. Црква је судећи по темељима била немала грађевина (са припратама
више од 20 м у дужину) са оснoвом у облику уписаног крста, куполом и двема припратама, од ко-
јих је спољна, заједно са капелом уз јужни зид унутрашње припрате, накидно дозидана. Ова до-
градња такође сведочи о дужем култном животу локалитета. У току су опсежна ископавања под
руководством Јоакима Палангелоса, објављивање резултата свакако ће употпуниати наша сазнања.
За до сада откопане, покретне налазе са овог локалитета, cf. Athos. Monastic Life on the Holy Moun-
tain, Helsinki 2006, 137–140.

Франкокастрон је сматран за утарјење које је подигао латински епископ од Севасте (Сама-
рије) уз помоћ латинских барона, непосредно по добијању јурисдикције над Светом гором, крајем
1206, и коришћен је као база из које је вршен притисак и одакле се кретало у пљачкашке походе на
Свету гору у првим годинама латинске власти. *Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског цар-
ства, 80–85; *исїа*, Света гора око 1204. године, 94–95. Срѣнемо га и касније, у документима који
су се тicali земљишних спорова и разграничења у овој области, као пирг и хиладарски пирг, cf.
Chilandar, 139–144, n° 11.16–17; *Фотїић*, Света Гора и Хиладар, 281, а хиладарски парници наста-
њени у његовој околини се чак називају Франкиотима, Chilandar, 156, n° 14.33.

Постоји у Светој гори манастир Светих Апостола звани Каракал. Овај но-
ћу нападоше морски разбојници и опљачкаше, а игумана и братију свезав-
ши у своје лађе одведоше, и све манастирско запленивши са собом однесо-
ше, ... манастир са сваким достојањем испуивши (Сава — прим. аутора),
усели у њега изгнане, игумана са братијом. И не само ово, него и потребно
манастиру и разорено називавши, ...

Пишући о Савиној дарежљивости према светогорским обитељима, обоји-
ца његових животописаца доносе епизоду о Каракалу, која следи Симеоновој
смрти. Реч је о нападу морских разбојника на овај манастир, који су том прили-
ком заробили цело братство на челу са игуманом, а манастир опљачкали.³³¹ Ве-
лика Лавра је откупила каракалско братство и њихов манастир потчинила себи
као метох.³³² Сава је на молбу монаха ове грчке обитељи откупио братство и за-
једно са манастиром ослободио их обавеза према Лаври, стекавши тако за себе и
своје родитеље вечни помен.

Опис ових догађаја је код млађег писца изложен са нешто више детаља:
напад разбојника је извршен по ноћи, игуман Каракала је у договору са својом
сабраћом предложио монасима Велике Лавре да их откупе у замену за свој ма-
настир и имања, и тако их спасу сигурне смрти, о Савином трошку су извођени
и неки градитељски радови у манастиру проузроковани разарањем гусара.

Оба писца пишу о овој грчкој обитељи као о дому (манастиру) Светих
Апостола, којима је посвећен манастирски католикон.³³³

Ксиропотам

Такожде и манастироу с(вѣ)тнх(ъ) м(оу)ч(е)никъ запоустѣвшоу
шт[ъ] тѣх[ъ]жде разбонник(ъ) такожде до конѣа рѣѣконишоу са въ па-
денїе, ... и сыхъ с(вѣ)тнх(ъ) м(оу)ч(е)никъ домъ въздвнже въ мѣстѣ
рекомѣмъ ксиропотамѣ злато мнгоу давъ и всемн потрѣбам' оуѣраснвъ
и оуѣрѣдїен(вѣ)тоуоу цр(ъ)квн(ъ) с(вѣ)тнх(ъ) м(оу)ч(е)никъ и всоудѣ
оуѣрѣдїен'ноуоу поставивъ:

И написа въ нїен родителмъ своего и севѣ и в(о)г(о)мъ нар(е)чена выста иствова
хѣттога и тоу положїи помень родителъ своих[ъ] и себе еж[е] и до д(ъ)н(ъ)сь.

(Доментѣан, 128)

³³¹ Исти манастир ће у релативно кратком временском периоду претрпети још једну похару
у време латинске власти над Светом гором (1205–1224), судећи по подацима из једне хоризме ма-
настира Зографа, Зографоу, 84.30–35; *Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, 81–82;
исїа, Света гора око 1204. године, 91 — уколико овде није реч о истом догађају.

³³² У питању је неубичајен, тачније речено јединствен, у другим изворима непотврђен, на-
чин потчињавања једног светогорског манастира другом, који није нашао одјека у документима из
Лавре. У архиву самог Каракала не постоје акта настала пре краја XIII века која би се директно од-
носила на манастир, в. АΣ 1 (1985).

³³³ Данашња црква са припратом подигнута је средином XVI, док је ексонартеке са звоник-
ом дозидан почетком XVIII века, *Смирнакис*, Άγιον Όρος, 577; *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*,
100–101, n°s 306–308.

Такође у манастиру Светих Четрдесет мученика који је запустео од истих разбојника и такође се до краја преклонио паду, ... и ових Светих Четрдесет мученика дом подиже (Сава — прим. аутора) у месту званом Ксиропотам, злато много давши и свим потребама украсивши и ослика свету цркву Светих Четрдесет мученика и свуда утврђену поставивши.

И записа у њој родитеља свог и себе и Богом названи бише истинитим ктиторима и ту положи помен родитеља својих и себе како је и до данас.

Иствѣ и ннѣ монастырѣ светыхъ м. мученикѣ въ мѣстѣ зовомѣмъ Ксиропотамѣ. и съ вѣтѣ тѣхъжде разбоиникѣ започѣствѣ и въ коньчине паденіе прѣклон се, ... и запроданнаа монастырскаа вѣтѣкоупочѣтъ, и разараема оутвѣрди вѣ и цркъовѣ пописавѣ и всакымъ влаголѣпїемъ оукрасивѣ ктиторуѣ нафцает се.

(Теодосије, 66)

Постоји и други манастир Светих Четрдесет мученика у месту званом Ксиропотам који је од истих разбојника запустео и приклонио се коначном паду, ... и заложена манастирска имања откупивши, и разорено утврдивши и цркву осликавши и сваким благолепљем украсивши назва се ктитором.

Од истих плачкаша страдао је, по речима Доментјана и Теодосија, и манастир Ксиропотам. Сава је приложеним средствима обновио манастир, и како двојица писаца изричито сведоче, платио осликавање манастирског католикона посвећеног Четрдесеторици севастијских мученика.³³⁴

Њихова казивања о разарањима која је ова обитељ претрпела посредно потврђују узгредни подаци и сазнања која црпемо из докумената у манастирском архиву. Наиме, из сигилиона севастократора Нићифора Петралифе, који се датује око 1200, дознајемо да је *манастир изгубио стару сигилију*. У истом акту такође налазимо последњи помен ове древне обитељи као манастира *свѣтѣо великолученика Нићифора*. Она ће се према новој посвети католикона будућу звати *манастиром свѣтѣ четрдесеторице*.³³⁵

Већ у трећој четвртини XIII столећа у манастиру су извођени обимни радови средствима царевог брата, деспота Јована Палеолога, који се у документи-

³³⁴ На основу казивања млађег писца може се закључити да је протекло извесно време од плачкања манастира, јер Сава откупљује и манастирска имања која су у међувремену заложена. О опсежним радовима изведеним под Савиним покровитељством у Ксиропотаму сведочи и Данилов Настављач у житију свог учитеља, скоро век и по касније, Данило, Животи, 353.

³³⁵ Χέρωτομου, 69, nº 8.2–4, 278–279; *Vinon*, Les origines légendaires, 107; *Живојиновић*, Ктиторска делатност, 19–20; *Г. Субојић*, Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, ЗРВИ 22 (1983) 209; уп. такође и резултате најновијих археолошких истраживања, *P. L. Theodorides*, Architectural organization of the Athonite monasteries during the Byzantine period, АΣ 10 (2007) 104–105.

ма назива манастирским *оснивачем и градишћем*.³³⁶ Овоме је свакако претходило веће разарање.³³⁷

Данашњи католикон сазидан је 1761–1764. и осликан двадесет година касније.³³⁸ Претходна петокуполна грађевина, коју је Барски средином истог столећа затекао у доста лошем стању, била је саграђена после великог пожара који је опустошио манастир почетком XVI столећа.³³⁹ Тако данас не постоје материјални остаци који би потицали из времена Савине обнове.³⁴⁰

Филотеј

Филотен нафцаемѣ монастырѣ, сего боголюбивѣ нѣкто поче здати, съврѣшити же немѣнїемѣ възврати се, и съ яко и вси къ светомоу приходитѣ, и сего ктитора въведе съврѣшенїа помошти проситѣ. и семоу светын смѣренїю смѣрае се веселоу доушею еже на съврѣшенїе богато подает.

(Теодосије, 66–67)

Манастир који се зове Филотеј поче зидати неки богољубиви човек, а није могао довршити због недостатка средстава. И он као и сви дође ка светоме (Сави — прим. аутора), и њега уводећи као ктитора замоли за помоћ да га доврши. А свети, смирујући се смерношћу, веселе душе и овоме богато даде потребно за довршење.

Теодосијев податак да је манастир Филотеј сазидан тек у Савино време, у дословном смислу није тачан, јер овај манастир спада у групу најстаријих на Светој гори.³⁴¹ А његове представнике налазимо као потписнике светогорских аката и средином XII века.³⁴²

³³⁶ Χέρωτομου, 8–9, 82, nº 9A.75.

³³⁷ Постојни претпоставка да је обнова уследила земљотресу који је погодио Свсту гору за владавине Михаила VIII, *Vinon*, Les origines légendaires, 178.

³³⁸ *М. Д. Поливу*, Το καθολικό της μονής Προπότάμου, Атина 1999.

³³⁹ *Ф. Маринеску*, Ρομανικά Έγγραφα του Αγίου Όρους, Αρχείο Ιερής Μονής Προπότάμου, I, Атина 1997, 5–6; *И. Коловас*, Νέα στοιχεία γιά την ιστορία του καθολικού της Μονής Προπότάμου, Καρπουπόλι 29 (1997) 121–153; о изгледу ове грађевине, подигнутог заслугом влашких војвода, сазнајемо из описа Јована Комнина и Барског, као и цртежа руског путописца и бакрореза из 1759, *Комнин*, Προσκυνητάριον, 75; Второе посѣщение, 308–310, 319; *Паисаѣтрићу*, Χάρτινες εἰκόνας, 450–451 (nº 481).

³⁴⁰ У југозападном углу ексонартекса, у првој зони, на слоју сликарства из друге половине XIX века, налазимо ликове светог Саве и светог Симеона. Не може се са сигурношћу утврдити да ли су српски светитељи били и део првобитног програма живописа насталог 1783, cf. *Inscriptions chrétiennes de l'Athos*, 183–184, nº 542. Такође није извесно да ли је свети Сава са својим оцем овде насликан због својих ктиторских заслуга за овај манастир или су једноставно овде представљени као светогорски светитељи, с обзиром да их натпис назива само ктиторима хиландарским.

³⁴¹ *У. Кравари*, Nouveaux documents du monastère de Philothéou, TM 10 (1987) 273–278.

³⁴² Потпис јеромонаха Гаврила на акту прота Јована из августа 1169, *Saint-Pantéléémon*, 84, nº 8.52. За наредни период, дужи од једног столећа, до краја XIII века, нема помена манастира ни његових представника у документима из архива атонских манастира.

Постоји, међутим, претпоставка да је реч о великој обнови, а не о оснивању манастира.³⁴³ Наиме, пошто се у Теодосијевом тексту помиње непосредно иза двеју обитељи које су пострадале од гусара и пошто се налази у непосредној близини једне од њих, Каракала, са разлогом је претпостављено да је и Филотеј доживео исту судбину, иако то изричито не стоји у тексту. Размере разарања и касније обнове, у том случају, биле би такве да су у светогорском предању које српски писац бележи оставиле утисак поновног оснивања манастира.³⁴⁴

Такође се може претпоставити да избор личности којој су се старешине Каракала и Филотеја обратиле за помоћ није био случајан. Наиме, дарежљивог српског монаха су могли упознати још крајем 1197. или почетком 1198, када је са Симеоном Немањом обилазио атонска светилишта. Иако се то нигде изричито не каже, логично је претпоставити да су отац и син макар свратили у ова два манастира на путу између Ивирона и Велике Јавре, за које се по казивањима обојице писаца зна да су их том приликом посетили.³⁴⁵

Солунске цркве — Света Софија, Свети Димитрије и манастир Филокал³⁴⁶

После Симеонове смрти монаха Сава је за ђакона и свеишћеника рукополагши надлежни епископ Јериса и Свете горе Никола.³⁴⁷ После неког времена на литургији у солунској митрополији коју је служио митрополиј Констинтин, а саслуживали епископ Никола јерински, Михаило касандријски и Димитрије арманијски, јеромонах Сава је поштом послан за архимандритија са иравом ношења на бедренице и наруквица приликом богослужења

... вѣ мѣтрополѣи солѣнѣскои вѣ с(вѣ)тѣи софѣи ...

(Доментијан, 142)

³⁴³ Cf. R. Alison, Founders and refounders of Philothou monastery on Mt Athos, Founders and refounders, 465–524.

³⁴⁴ Живојиновић, Ктиторска делатност, 20; Д. Коран, Светогорски манастир Филотеј и Срби, ХЗ 9 (1997) 8–9, 11–13.

³⁴⁵ Из Теодосијевог текста зна се за посете другим манастирима, али писац не доноси њихова имена, в. нап. 172.

³⁴⁶ Сава је у више наврата боравио у другом граду Царства; са опширним коментарима, Живојиновић, О боравицима, 63–71; за грчки текст в. испѣа, "Επιστολὴς καὶ παρακλήσεις τοῦ Ἀγίου Σάββα στὴ Θεσσαλονίκη, Actes du XVe Congrès international d'études byzantines, IV, Athènes 1980, 442–453. Његови биографи пишу о три боравка, мада се из ових описа индиректно сазнаје да је први српски архиепископ био најмање још једном у Солуну, в. стр. 115. Најпре је у њему боравио као јеромонах у првим годинама XIII столећа, а потом још два пута као архиепископ: по хиротонији у Никеји и на повратку са првог пута по Светој земљи 1229. године.

³⁴⁷ Свакако је то било пре успостављања јурisdикције латинског бискупа над Светом гором у другој половини 1206, уп. Живојиновић, Света Гора у доба Латинског царства, 77–81; испѣа, Света гора око 1204. године, 92–93.

... у митрополији солунској, у Светој Софији ...

... вѣ градѣ солуѣнскы пѣити, и вѣшдѣ вѣ светою цѣрковѣ светаго страстѣноса христовѣ великомученика димитриѣ, и светыи мѣроточивыи грѣб его любѣзно цѣловавѣ, ..., и тако вѣ свои мѣнастырь вѣ Фѣлокалѣи вѣшдѣ шѣитаеѣ. и тоу во бѣ много давѣ злата на вѣзвигноуѣтѣ мѣнастыра тогѣ, тѣмже ико ктитѣра имѣхуѣ иже вѣ немѣ живоушѣи. ... и наведѣрнициѣ вѣнегда слоужити светою мѣтѣрополию благословише и посити, и изъшдѣшнѣ изъ цѣркѣвѣ, ...

(Теодосије, 76–78)

... у град солунски је дошао, и ушавши у свету цркву светога страстѣноса Христовѣ, великомученика Димитрија, и свети мироточиви грѣб његов љубазно целивавши, ..., и тако у свој манастир, у Филокалији, ушавши обитаваше. И ту беше дао много злата за подизање тога манастира, и зато га његови житѣљи сматраху као ктитѣра. ... и благословише га да носи на бедреницу када служи свету литургију, и изајоше из цркѣвѣ (Свете Софије — прим. аутора), ...³⁴⁸

На ѿвѣрајуку из Никеје новоружкоположени архиепископѣи ѿсле боравка на Светѣиј гори долази у Солун.

в пѣрншѣствѣи пѣрѣс(вѣ)щѣннаг(ѣ) ѣу град[ѣ] солѣнѣ:

И тако пѣинде вѣ солуѣнскы град[ѣ] и покѣлѣи в'сес(вѣ)т(ѣ)моу великомѣшчѣу дѣтворѣцу дѣмитрију и вѣсѣм с(вѣ)тѣм цр(ѣ)к(ѣ)вѣм по рѣдѣ: ...

И тако идѣ вѣ мѣнастырь свои фѣлокалѣ идѣже имѣше испѣрѣва пѣрѣвѣванѣе. тоу златѣ много давѣ и братѣство свое приложи вѣ и помен родитѣлѣма своимѣ и сѣбѣ незабытно до конѣчины. и тоу пѣрѣвѣвѣ елико хотѣ и книги мнѣгѣи пѣрѣписа законѣныи вѣ исправлѣнии вѣрѣ нѣже тѣрѣбоваше сѣборнаа емоу цр(ѣ)к(ѣ)вѣи.

(Доментијан, 212)

О доласку преосвѣћеног у град Солун:

И тако дође у солунски град и покѣлѣи се свесветѣм великом чудотворцу Димитрију и свим светим црквама по реду. ...

И тако оде у манастир свој Филокал, где од почетка имаше пребивалниште. Ту давши много злата и у братство своје приложи и помен родитѣлѣма својим и себи незаборавно до краја учини. И ту оставши колико хтеде, и преписа многе законске књиге о исправлѣњу вере, које потребоваше његова саборна црква.

³⁴⁸ Млађи писац је опширнији, он пре свечане празничне литургије у митрополији спомњене Савину посету базилици Светог Димитрија и његов боравак у Филокалу.

пришѣдъ же въ великыи градъ Солоуѣнъ. И светомоу великомоученикоу и страстотрпцоу Димитрѣю поклонив се, ... въ Филокали монастыри обитает. и ни малы шѣложь, искоуспѣвшихъ животописца призывает, и въ скорѣ двѣ иконѣ въ великою высоту стоештихъ написати молитъ, на едином оубѣ прѣвысокаго и неиспаннаго вожьствомъ цара Христа бога, ... на древоу же вьвѣшюую се емоу прѣвѣшьшоую небесъ, неизреченною горуу божию, всечистою царицоу, дѣвоу же и матеръ того самого Христа цара и бога нашего. и тако сиѣхъ иконъ златыми вѣнци, каменѣмъ же чьстныимъ и вьсромъ свѣтло оукрасивъ, въ томъ же монастыри Филокали поставиметь, иже въ чьстѣ богоу и до нынѣ и на вьспоминанѣ светаго стоеть на мѣстѣ, идеже и поставише се. по сиѣхъ же светымъ вьса потрѣбнамаже великонъ цркви достоина съраваъ, и книги законныя съ собою вьзьмь, ...

(Теодосије, 135–136)

Дошавши у велики град Солун и светом великомученику и страстотрпцу Димитрију поклонивши се, ... у Филокалу монастыру настани се. И ни мало одложивши, веште живописце призва и замоли их да брзо насликају две иконе велике висине, стојеће (у пуној фигури — прим. аутора), на једној превисоког и божанством неописаног цара Христа Бога, ... на другој вишу од небеса, која му се јавила у сну, неизрециву Гору Божију, свечисту царицу, деу и матер тога самога Христа цара и Бога нашега. И тако ове иконе златним крунама, драгим камењем и бисером светло украсивши, у томе манастиру Филокали постави их, које у част Бога и до сада на спомен светога стоје на месту где беху и постављене. После овога свети све достојно што је потребно Великој цркви сабра, и књиге законске са собом узе, ...

Приликом њовајика са њвог њушовања у Свейш земљу, архиепископ Сави крајко задржава у Малој Азији, на Свейш гори, и долази у Солун.

Тако поиде къ солѣнѣ и пришѣдъ въ солоуѣнскыи градъ, поклонив се (св)т(о)моу димитрѣю, и целовавъ ч(ь)ст(ь)ноу факоу его, ...

(Доментијан, 312)

Тако пође ка Солуну, и дошавши у солунски град, поклони се светоме Димитрију и целова часну раку његову, ...

пришѣдъ же въ градъ Солоуѣн налицемь, и въ цркви светаго Христова Димитрѣа мученика поклонив се, и светыи гробъ его, въ немже мурѣ точештея светые мошти его лежеть, топлоу вѣроу и любовию цѣловаваъ, ...

(Теодосије, 173)

Дошавши у град који се зове Солун, и у цркви светога Христова мученика Димитрија поклони се, и свети гроб његов, у коме његове мироточиве светые мошти леже, са топлом вером и љубављу целова, ...

Према списима његових животописаца, за првог свог боравка у Солуну Сава је постао архимандрит са правом ношења набедренице и наруквица.³⁴⁹ Има разлога да се сумња у истинитост ових казивања. Иако се прецизно наводе имена чак четворице архијереја који су том приликом служили,³⁵⁰ добијање архимандритског чина био би преседан, јер у до сада објављеним изворима није забележен помен нити једног архимандрита на Светој гори у средњем веку.³⁵¹ То је сасвим разумљиво јер је на челу ове велике монашке заједнице био прот,³⁵² који је право ношења набедренице на литургији стекао тек познатим сигилном патријарха Нифона из новембра 1312, на молбу самога василевса, што је непосредно затим својом хрисовулом потврдио и Андроник II.³⁵³

Страна сматрамо да је достојанство архимандрита Сава могао да добије тек у Студеници, на начин који и сам детаљно описује у типичку овог манастира: пошто би се на позив манастирског економа, епископа и најстарије братије у манастиру окупили — владар са епископом и игуманима *Свейшѣ Турѣа у Расу и Свейше Богородице Градѣчке и Свейшѣа Николе у Тѣлицѣ и другога Николе у Казновицима и другога Свейшѣа Николе у Дабру и Свейшѣа Георгија у Дабру* и пошто би изабрали *прејдобна мужа, који ће бити архимандрит међу овима игуманима и пастѣир оволе сѣаду*, архимандрита је постављао надлежни архијереј, тада рашки епископ Охридске архиепископије, вешајући му о лево бедро

³⁴⁹ Kissas, When did St Sabbas, 21–24.

³⁵⁰ Двојица од њих су познати и из других извора с краја XII и првих деценија наредног столећа. За познату личноћ солунског митрополита Константина Месопотамита, cf. V. Laurent, La succession épiscopale de la métropole de Thessalonique dans la première moitié du XIIIe siècle, BZ 56 (1963) 284–296. Ардамерѣјски епископ Димитрије својим потписом је потврдио аутентичност преписа два документа из архива Лавре, Lavra, I, 230–231, 235, н° 42.69, 360, н° 69.23. Други акт је датован у октобар 1196.

Ипак, навођење имена учесника није још увек доказ да се догађај заиста и десно: прот Дометије Јерусалимит, cf. Kutlumus, 37–40, н° 2, изричито се помиње у вези са опширно описаним мироточељем Симеонових моштију, које се уопште није одиграло у Хиландару, в. нап. 241, док Доментијан тврди да је Сава по добијању архиепископског чина посетио у Солуну митрополита Константина, у време латинске власти, када потоњи сигурно није могао бити у граду. Још колико 12. маја 1223. охридски архиепископ Димитрије Хоматин рукополаже суфрагана Солунске митрополије, епископа Срвије, јер је митрополит у изгнанству, cf. Chomatani, 263, н° 78, 433–434, н° 150. О времену повратка овог архијереја у седмште своје дијецезе, cf. Laurent, op. cit., 291.

³⁵¹ Архимандрити се у светогорским манастирима јављају тек у другој половини XVI века, у време када централна управа слаби, а сама функција прота се крајем истог столећа гаси, в. *Фотин*, Света Гора и Хиландар, 90. Тада је, пак, и сам архимандритски чин сведен на престижну титулу која није, као у средњем веку, подразумевала стварну функцију старешинства, не само у свом манастиру већ и у широј монашкој заједници, јер архимандрите срѣмоу у готово сваком манастиру, а негде чак и двојицу или више њих у једном братству. Први познати помен архимандрита на Светој гори јесте онај угледног Хиландарца Прохора из 1558, у једној од тада честих манастирских делегација на руском двору, в. *исѣо*, 209–210.

Подсетимо да Сава на Атону борави најмање још три године, од 14. септембра 1203, што је terminus ante quem за наводно стицање архимандритског достојанства, cf. Kissas, When did St Sabbas, 23, до преноса очевних моштију у Србију почетком 1207, *Максимиовић*. О години преноса, 437–442.

³⁵² Cf. Meester, L'archimandritat, 115–137, нарочито стр. 120. Архимандрит и прот у суштини представљају синониме.

³⁵³ Prôtaton, 248, 253, н° 11.160–164, н° 12.159–168, 180.

набедренци са којом ће убудуће служити литургију, у присуству самог самодржавног господара све српске земље, из чијих руку по свршеној литургији новоизабрани прима архимандритски штап.³⁵⁴ Ово у потпуности одговара ономе што се зна о звању архимандрита у средњем веку:³⁵⁵ да је старешина не само свог манастира него и шире монашке заједнице, у горњем случају читаве једне државе,³⁵⁶ са правом ношења набедреннице приликом богослужења.³⁵⁷

У сваком случају, не треба сумњати у податке Савиних биографа о посетама највећим солунским црквама приликом његових боравака у Другом граду Царства. Незаобилазна и, у ствари, прва станица била је црква Светог Димитрија и поклоњење његовом гробу.³⁵⁸ Као центар култа овог светитеља, пространа

³⁵⁴ Тринаеста глава *Студеничког житија*, Свети Сава, Сабрана дела, 138–142. Такође в. поглавље *Студеница*, стр. 130.

³⁵⁵ Meester, L'archimandrit, 116–123, 129–131.

³⁵⁶ У Византији је архимандрит био на челу групе манастира у једном граду или на једној гори, као што су битинијски Олимп, Латрос, *ibidem*. Да се архимандрит пак могао налазити на челу целокупне ортодоксне монашке заједнице једне државе, за то српски пример није једини на периферији ромејског културног монокулта. Положај сличан студеничком игуману заузимао је у сицилијанском краљевству Рожера II (1130–1154) и касније, архимандрит и игуман манастира Христа Спаситеља (San Salvatore) у Месини, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, II, 623–624, 638.

³⁵⁷ Иако су ἐπιτομήτιον и ἐπιτάφιακός још крајем XII stoleћа сматрани за искључиве прерогативе архиепископског достојанства, како то сазнајемо из одговора чувеног престоничког канонисте Теодора Валсамона, тада антиохијског патријарха, на питања александријског патријарха Марка III, PG 138, 988–989, о стварном стању у живој црквеној пракси, нарочито у областима удаљеним од Цариграда, не сведочи само питање александријског прелата које се односило на право њиховог ношења од стране јереја, игумана и протојереја већ и Савин *Студенички житијак*. Посредно се, преко ликовних извора, може закључити да ово правило није доследно спроведено ни у престоничкој пракси. Доказ за то је најстарија позната представа светог Теодора, чувеног игумана Студиског манастира, са нарукницама и набедренцом старијег типа — ἐυχέρτιον у Нерезима из 1164, cf. I. Sinkevič. The Church of St. Pantelimon at Nerezi, Wiesbaden 2000, 61–62; D. Mouriki. The Portraits of Theodore Studites in Byzantine art, *JOB* 20 (1971) 249–280. Кроз текстове и описе литургија из наредна два и по stoleћа, може се видети да је то постала општеприхваћена пракса у грчкој цркви, T. Pappas, Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus, München 1965, 81–105, 130–153.

³⁵⁸ Подизање грађевине се датује око средине V stoleћа, cf. W. E. Kleinbauer. Some observations on the dating of S. Demetrios in Thessaloniki, Byz. 40 (1970) 36–44; M. Vickers. Sirmium or Thessaloniki? A critical examination of the St. Demetrios legend, *BZ* 67 (1974) 337–350.

За архитектуру, в. Г. А. Сојурицу, М. Г. Сојурицу, *Н βωστική τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Атина 1952; P. Lemerle, Saint-Démétrios de Thessalonique et les problèmes du martyrium et du transept, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 77 (Athènes 1953) 660–694; D. I. Pallas, Le ciborium hexagonal de Saint-Démétrios de Thessalonique, *Зорграф* 10 (1979) 44–58.

Више пута је, кроз своју дугу историју, страдала и била обнављана. А последњи пут, у великом пожару 1917, изгубила је највише део мозаичке декорације северног унутрашњег брода, непуну десетину пошто је она откривена, П. Н. Папагеоргиу, Μνημεία τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου, *BZ* 17 (1908) 321–381; Θ. И. Успенскиј, О вновь открытых мозаиках вь церкви Св. Димитрия вь Солуни, *ИРАИК* 14 (1909) 1–61; R. S. Cormack. The Mosaic Decoration of S. Demetrios, Thessaloniki: a re-examination in the light of the drawings of W. S. George, *The Annual of the British School at Athens* 64 (1969) 17–52. Данашњи сликани украс састоји се од мозаика и фреска настајалих у различита времена током првих хиљаду година њеног постојања, А. Кештобиулис. Les mosaïques de l'église de Saint Démétrios à Thessalonique, Солун 1969; Т. Папазоиљос. Το ψηφιδωτό τῶν κτηρίων τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανῶυ Πελεκανίδη, Солун 1983, 365–375.

петобродна базилика прва је привлачила пажњу побожних посетилаца града.³⁵⁹ Сава је свакако бивао и у солунској митрополији, у цркви Свете Софије,³⁶⁰ иако до његовог проглашења за архимандрита у њој никад није дошло, како смо покушали да покажемо, а свакако и у другим црквама *по реду*, чија се имена изричито не наводе.

Не може се тачно одредити када је Сава први пут боравио у манастиру Филокалу. Обојица писаца приликом првог помена манастир називају његовим и пишу да је у њему већ раније боравио, дао много злата и да је сматран за ктитора.³⁶¹

Манастир је био посвећен Христу Пантократору,³⁶² а име је добио по свом оснивачу, неком од припадника породице Филокала пре 1112. године.³⁶³ О

³⁵⁹ Чудотворни гроб из кога је истакало миро и грандиозна црква били су главни, а често и једини предмет описа виђеног у Солуну, А. Мендос, Το προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στὰ βυζαντινά χρόνια, Атина 1994; С. Тамбаки, Η Θεσσαλονίκη στὴν περίοδο τῶν περιπλητῶν, Солун 1998, за типолитисе до претварања цркве у цамију октобра 1492, в. παράρτημα 2–7.

³⁶⁰ Црква Свете Софије подигнута је крајем VIII stoleћа као катедрална црква Солуна, што је и била све до претварања у цамију 1523/4. Само делимично сачувана, унутрашња декорација састоји се од мозаичног украса у полукалоти апсиде и своду олтарског простора из времена градње цркве (фигуре Богородице и Христа су, највероватније у XI веку, замениле првобитну декорацију, крст са постолем), мозаик Христовог Вознесења у калоти куполе, настао око 885, и фреско-сликарство XI stoleћа из нартекса са представама светих монаха и монахиња. Од огромне литературе о овој цркви наводимо само основну: *И. Смирнов*, О временни мозаик св. Софиј Солунској, ВВ 5 (1898) 370–392; *ист.*, Еще о времени, 62–67; *Spieser*, Les inscriptions, 159–161, n° 9, 10; *Janin*, Grands centres, 406–411; *R. Cormack*, The apse mosaics of S. Sophia at Thessaloniki, *ΔΧΑΕ* 10 (1981) 111–135.

Постоји и мишљење да је грађевина старија за читаво stoleће, К. *Теохариду*, Τὰ ψηφιδωτά τοῦ τρούλου στὴν Ἁγία Соφία Θεσσαλονίκης. Φάσεις καὶ προβλήματα χρονολόγησης, *ΑΔ* 31 – 1976 (1980) 265–273; иста је аутор монографије о архитектури цркве — *The Architecture of Hagia Sophia*, Thessaloniki, Oxford 1988 (= Η ἀρχιτεκτονική του ναοῦ τῆς Ἁγίας Соφίας στὴν Θεσσαλονίκη, Атина 1994).

Црква је подигнута на темељима западног дела огромне петобродне базилике која се датује у V век, *ист.*, 34–39; А. Мендос, Συμβολή στὴν ἐρευνα τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ τῆς Ἁγίας Соφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 21 (1981) 201–220. Ова грађевина својом величином, која далеко премашује тадашње солунске базилике, упућује на претпоставку да је и она служила као катедрални храм Солуна. Le plus anciens recueils des miracles de Saint-Démétrios, I, ed. P. Lemerle, Paris 1979, 90, 10, *Велику цркву* из петог чуда светог Димитрија (књига архиепископа Јована, 610–630) из времена цара Маврикија (582–602), приређивач идентификације као Свету Софију.

³⁶¹ Једина разлика је у томе што Доментијан први и једини пут говори о Филокалу описујући Савин боравак у граду по повратку из Никеје 1219, док Теодосије манастир помиње већ приликом наводног постављања за архимандрита почетком XIII stoleћа.

³⁶² О Филокалу као Пантократоровој обители зна се из докумената Лавре Светог Атанасија у којима се помињу неки бивши поседи солунског манастира, *Laava*, II, 10, 224, 229, 230, n° 71.68–69, n° 109.33, 138, 157; III, 203, App. XI.63–64; IV, 90, 94, као и на основу акта патријарха Матеја I из јула 1401, којим за свог егзарха у солунској области и Тесалији именује Игњатија, архимандрита и игумана манастира тоῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ παντοκράτορος καὶ ἐπιτεκλεμηένης τοῦ Φιλοκαλάου, Acta et diplomata, II, 524, n° 662; *Regestes*, VI, 445–446, n° 3223.

³⁶³ Из фебруара наведене године имамо најстарији помени манастира и неког његовог представника, игумана Иларiona у купопродајном акту светогорске обители Дохијара, *Actes de Docheiariou*, ed. N. Oikonomides, Paris 1984, 63–64, 67, n° 3.14. Ниједан од тројице познатих Филокала,

историји овог манастира писано је у неколико наврата,³⁶⁴ па ћемо се овде укратко осврнути само на оне податке из извора који до сада нису узимани у разматрање. Пантократоров манастир у Солуну помиње се и у једној повељи василевса Манојла I Комнина из марта 1149.³⁶⁵ Несумњиво је реч о Филокалу, јер је други манастир посвећен Христу Пантократору у Солуну, Влатадон, основан тек почетком друге половине XIV столећа.³⁶⁶ Богати архив Велике Лавре пружа неколико података о положају и границама поседа Филокала у широј околини Солуна,³⁶⁷ а једна хрисовуља Андроника II, издата фебруара 1322. манастиру Ксенофону, казује да се кућа са дворштем овог светогорског манастира у Солуну налазила у непосредном суседству Филокала.³⁶⁸ Нажалост, оно што је савременицима било сасвим довољно као одредница њеног положаја, данас је потпуна непознаница.

Сава је свакако већ у првим годинама XIII столећа боравио у Филокалу и богато га даривао. Убрзо по латинској окупацији града, папски легат, кардинал Бенедикт од Свете Сузана предао је манастир са свим његовим поседима у руке темплара. Ову донацију је својим писмом од 17. септембра 1210. потврдио и папа Иноћентије III.³⁶⁹ У науци је прихваћено мишљење да том приликом монаси нису изгнани из манастира, већ да су манастирске приходе темплари користили само као потпору својих активности у Светој земљи.³⁷⁰ И Савин боравак у манастиру приликом повратка из Никеје на изврстан је начин потврда оваквог ми-

Михајло, Манојло и Евматје, који су заузимали високе положаје у цивилној и војној управи за владаније Алексија I Комнина, не може се довести у ближу везу са Солуном.

³⁶⁴ М. Т. Ласкарис, *Νοοὶ καὶ νομαὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὀβολορικόν τοῦ ἔκ Σουλῆνος Ἰωαννῶν, Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Солун 1952, 318, 322–324; Janin, *Grands centres*, 418–419; P. Magdalino, *Some additions and corrections to the list of Byzantine churches and monasteries in Thessalonica*, REB 35 (1977) 282; *Цицхуриду*, Манастир Филокал, 263–268; J. J. Teakardis, *Μία ἑξαφανισθεῖσα στυλιαιτική μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ μονὴ Φιλοκάλλα, Μακεδονικὴ 21* (1981) 319–348.

³⁶⁵ F. Dölger, P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, II, München 1995², 216, n° 1375.

³⁶⁶ Janin, *Grands centres*, 356–358. Исти аутор тврди да су почетком XV столећа у Солуну три манастира била посвећена Пантократору, *ibidem*, 416–417, погрешно тумачећи помен обитељи Пантодинамоса, коју у свом путопису из 1405. спомине руски ходочасник Игњатије из Смоленска. Манастир посвећен Христу са овим ретким епитетом, заиста је постојао у Солуну. Основали су га пре 1282. браћа Керемеас, Теодор, солунски архиепископ, и Никола, доместик западних тема, уз помоћ василевса Михаила VIII Палеолога, cf. Lavra, II, 27–33, n° 75.

³⁶⁷ Lavra, II, 31, 83, 186, n° 70.31, n° 90.106, 111, 233, n° 108.62, 70; IV, 103, 106.

³⁶⁸ Actes de Xénophon, ed. D. Parachryssanthou, Paris 1986, 150, n° 17.60–61.

³⁶⁹ PL 216, 328.

³⁷⁰ R. Janin, *L'Église latine à Thessalonique de 1204 à la conquête turque*, REB 16 (1958) 214; *Живојиновић*, О бораваима, 66–67, 70; *Цицхуриду*, Манастир Филокал, 265.

Од бројних примера који сведоче да су монаси *базилјанског реда* наставили да живе у својим манастирима на територијама које су креташи запосели после 1204, наведено само Филокалу најближи пример солунске обитељи Акапину. Писмом од 30. марта 1210. Иноћентије III узима овај манастир под заштиту Свете Столице на молбу Марије Монфератске. Највероватније је грчко братство суочено са злоупотребама Латина, полут светогорских манастира нешто касније, решило да преко бивше византијске царице и ромејске васпитанице нађе заштиту код врховног ауторитета у католичком свету, Janin, op. cit., 214–215.

шљења. Упадљива је и разумљива следећа разлика: док је први српски архиепископ приликом свог последњег боравка у граду у другој половини 1229. године био гост самог цара Теодора Анђела,³⁷¹ у време латинског краљевства он је одседао у манастиру. Кренувши тада, 1219, из Солуна,³⁷² Сава *сае достојно ишто је йојребно Великој цркви* (новооснованој српској архиепископији — прим. аутора) *сабра, и књиже законске са собом уз*.³⁷³

Истом приликом, после хиротонисања у Никеји, Сава је у Филокалу по Теодосијевом казивању наручио да се израде две иконе, Христа и Богородице, које је потом поклонно овој солунској обитељи.³⁷⁴ Овој поручбини претходило је јављање Богородице–Горе првом српском архиепископу у сну.³⁷⁵ Теодосијев текст пружа и податке о изгледу поменутих икона: реч је о иконама већих димензија, на којима су насликане стојеће фигуре Христа и Богородице украшене скупоценим златним оковом са драгим камењем и бисерима.³⁷⁶ Епитет *Гора* не може помоћи у евентуалном одгонетању изгледа Богородичине иконе, односно

³⁷¹ Млађем Савином животописцу је чак позната и основна тема разговора који су том приликом са Савом водили цар и солунски митрополит: реч је била о потреби очувања мира и убудуће, између солунског царства и Србије. Теодор Анђел је очигледно већ тада почео *дипломатске* припреме за предстојећи поход на Цариград, у коме му државе рашког владара није било без значаја. Као што је познато, а и сам Теодосије о томе два пута пише, подухват се по солунског цара трагично завршио поразом на Клокотници 9. марта наредне године, пао је у заробљеништво бугарског цара Јована Асена II и био ослепљен, D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 109–111.

³⁷² Није извесно да ли Теодосијеве речи: *митрополитома оцѣм владохом и пѣвљаним града свѣтло поводадема*, Теодосије, 136, представљају само фразу без историјске подлоге или је солунски латински архиепископ Гарин са градским правцима то заиста учинио. Прва се могућност чини вероватнијом, тим пре што о овом свечаном испраћају нема речи код Доментијана.

³⁷³ Није познато колико се Сава овом приликом задржао у Солуну, али је вероватније штирано казивање млађег писца да је само прибавио потребне књиге, него да се тада прихватио и дуготрајног послат њиховог превођења, како се може закључити из Доментијановог текста. О настанку и текстовима византијског права, који су ушли у састав првог српског правног кодекса, светосавске Крмчије, в. С. Троицки, Ко је пресаво Крмчију са тумачењима?, Глас САН 193 (1949) 119–142; *исти*, Како треба издати Светосавско Крмчију (Номоканон са тумачењима), Споменик 102 (1952); *исти*, Да ли је словенски *Nomokanon* са тумачењима постојао пре светог Save, Slovo 4–5 (Zagreb 1955) 111–122; Д. Богдановић, Крмчија Светог Саве, Сава Немањин, 91–98; за фототипско издање најстаријег сачуваног преписа, Иловичке крмчије из 1262, в. Законправило или Номоканон светог Саве, приредио М. М. Пейровић, Горњ Милановац 1991; такође в. Законправило светог Саве, пр. М. М. Пейровић, Ј. Штјављанин-Ђорђевић, Београд 2005.

³⁷⁴ *Станојевић*, Беслешке, 7.

³⁷⁵ Визија, тек наговештана код старијег, Доментијана, 210–212, детаљно је разрађена код млађег писца, Теодосије, 134–135.

Цитирани делови Теодосијевог текста послужили су С. Радојичићу за објашњење неубичајне позадине једне хиладарске литијске иконе Богородице са Христом, која језиком византијске слике имитира структуру камена, С. Радојичић, Епизода о Богородици — Гори у Теодосијевом „Животу св. Саве“ и њена веза са сликарством XIII и XIV века, ПКИФ 23–4 (1957) 212–222, икона је овде погрешно датована у XVI век. Чишћење иконе омогућило је потпуно читање епитета исписаног поред лика Мајке Божије стена недовољно прузетог из Богородичиног Акатиста и ново датовање око 1400, В. Ј. Бурић, Необориме стене државе и цркве, Спаљивање моштију, 161–186.

³⁷⁶ Није извесно да ли је оков покривао целу позадину, што је чест случај у византијској уметности, за највећи број примера, cf. A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen âge*, Venise 1975, или је због великих димензија икона био сведен само на нимбов. У прилог другој претпоставци као да иде и изричит помен *златних венаца*.

њеног иконографског типа. Не само што нису познати други примери икона Мајке Божје са овим епитетом из средњег века у Византији и земљама њеног културног круга,³⁷⁷ већ и због чињенице да поетски епитет није нужно одређивао и иконографски тип Богородице.³⁷⁸ Иконе је Теодосије највероватније видео у манастирском католикону.³⁷⁹

Манастир Богородице Евергетиде и метох Светог Андреја у Цариграду

Део шекста који говори о Богородичином чуду са Савом зайочније истинцањем дарезљивости сина и оца према, између осталих цариградских свеишцима, Богородици Евергетиди.

Иногда ш[ъ]дъшоу емоу въ ц(а)риградѣ, идѣже мнѡгыѣ добродѣтели сѣтвори къ с(в)етымъ цр(к)к(ъ)вамъ и къ оубоугым(ъ), паче же и къ прѣс(в)етѣи и прѣч(и)стѣи и величѣи цр(к)к(ъ)вы с(в)етые в(о)городице еверготисе,³⁸⁰ рѣкше вл(а)годателнице, тоу же оустави помень родителемъ своимъ(ъ) и себѣ до скончаны вѣка. И еще си живѡущѣ о(т)ц(о)у его с(в)етомоу сѣмешноу:

Даста въ домъ с(в)етые вл(а)годателнице в-къбла злата и сребра, егда же прѣиде с(в)еты сѣмешнъ новъ въ с(в)етоую горѡу, паче же и прѣжде того, много добро сѣтвориста домоу с(в)етые в(о)городице и мѡрѣтигѣ шт[ъ] своего шт(ъ)чества сѣтвориста, ...

³⁷⁷ Најстарији познати примери потичу из руске уметности XVI столећа, Н. П. Кондаков, Русская икона, IV, Праг 1933, 290.

³⁷⁸ *Бавиш*, Епитети, 261–262.

³⁷⁹ На крају овог поглавља, укратко ћемо се осврнути и на питање хиландарског метоха у Солуну. Описујући ктиторску делатност краља Милутина у другом граду Царства, архиепископ Данило II пише да је српски владар обновио и цркви въ име светааго мѡученика христова Георгѣина. Пубомоу оубо оубокоположенио иже светааго господина ны княз Савы, Данило, Животи, 136. С обзиром да Доментијан и Теодосије не помињу подизање цркве Светог Георгија приликом Савиних боравака у Солуну, а за њу су као Хиландарци могли знати јер је, како ћемо видети, у њихово време највероватније постојала, податак који пружа позитиван извор не може се сматрати поузданим.

У попису грчких аката с краја XIII столећа помиње се периор солунске келије, а на њу се односе и следећа два документа: повеља једног деспота и акт за Мелидонски виноград ван града. Неименовани деспот се идентификује са солунским господаром Димитријем Анѣолом (1244–1246), *Баршиш*, Први попис, 37–38. Опис граница метоха представља и његов најстарији помен, и највероватније је, заједно с другим документом, издат приликом његовог оснивања.

О овом метоху је писано у више навраћа, а предложено је и место на коме се налазио — идентично са оним на коме се и данас налази хиландарска кућа са црквицом Светог Саве у Солуну, ул. Камбулион, бр. 1, *С. Кисас*, Српски средњовековни споменици у Солуну, Зограф 11 (1980) 29–34; *М. Живојиновић*, The Houses of Hilandar Monastery in Thessalonike during the Fourteenth Century, То Еλληνικόν, New York 1993, 465–474; *исѣа*, Солунски метох манастира Хиландара, ЗРВИ 37 (1998) 111–118; *исѣа*, Белешка о једном Богородичином манастиру у Солуну, ХЗ 11 (2004) 175–178. У прилогу овој претпостави, као доказ континуитета постојања метоха на овом месту, иду и подаци документа насталих у време турске владавине, *Фотиш*, Света Гора и Хиландар, 328–332.

³⁸⁰ Од грчког ἡ εβερῆτις, односно εβερῆτισσα, што значи добротворка.

С(в)еты же в(о)гоуѣмнии кѡу сава приздаѣи сѣтвори къ с(в)етѣи цр(к)к(ъ)ви с(в)етые вл(а)годателнице, елико тѣбѡваше тоу оу манастири, еж[е] и д(ъ)н(ъ)съ стоить на памет(ъ) с(в)ет(а)го:

И елико прихѡждаше въ ц(а)риград(ъ) всегда тоу обытѣль имѣше ико домъ истовы имѣе, ...

(Доментијан, 120)

Једном када је ишао у Цариград, где је многа добра дела сатворио ка светим црквама и ка убогима, а још и ка Пресветој и Пречистој и великој цркви Свете Богородице Еверготисе, зване Благодателнице, ту постави помен родитељима својим и себи до свршетка века. И још док је живео отац његов, Свети Симеон, дадоше у дом Свете Благодателнице два кабла злата и сребра када дође свети Симеон Нови у Свету гору, али и пре тога многа добра сатворише дому Свете Богородице и мертиг од свога отачаства приложише сваке године, ...

Свети богоумни кир Сава приздаѣе сатвори ка светој цркви Свете Благодателнице, колико требаше ту у манастиру, које и данас стоји у спомен Светога.

И колико долажаше у Цариград, увек ту обитељ имаше као истинити дом, ...

И тако блажени царемъ покои полоуѣчити шѣпоуштает се. И пришьдъ въ свои наредени емоу манастирь въ домъ прѣчистые богоматере еврѣтице,³⁸¹ си рѣчь благодѣлнице, и тоу оубо съ шѣцемъ ико ктитора наредена выста. Много во злато испрѣва давша на въздвиженіе того манастира, и причестіа и населеніа коупивша мнѡга, и призыдавше иже тѣбѡваахоу менованіи, сихъ ради ико свое ктиторе имѣхоу тые, и написани съ прѣвыми поминати се. И тогда пакын светын много злата съ собою принесли имъ вѣше. ... Пришьдъ же шѣ цага прѣподобныи въ манастирь прѣчистые богоматере еврѣтице, еже вѣ злато царемъ данно емоу шѣтоу донести, все ништѣимъ раздавъ, ...

(Теодосије, 51–53)

И тако цар отпусти блаженога да се одмори. И дође у свој звани му манастир, у дом пречисте Богоматере Евергетиде, то јест Добротворке, јер је и ту са оцем био назван као китор.³⁸² Много злата од почетка даваше на подизање тога манастира, и метохе и насеља куповаше многа, и призидавши оно што је требало обновити, овога ради сматрали су их својим киторима, и били су написани да се помињу са првим киторима. И тада опет свети много злата са собом им беше донео. ... Преподобни дошавши од цара

³⁸¹ В. претходну напомену.

³⁸² Док старих писаца не одређено казује, из Теодосијевог текста јасно је да Сава и приликом својих првих посета Цариграду и Алексију III борави у евергетидској обитељи.

Свој последњи боравак у Константинопољу тада већ бивши српски архиепископ је искористио да *појтреба твори свеће са мајсторима царским*. Драгоцену је обавештење да у Цариграду под Латинима има и даље уметника који су задовољавали потребе православног клира за предметима уметничке израде. Теодосије поред осталих *појтреба* изричито спомиње набавку црквених сасуда и моштију светих у Константинопољу, а захваљујући детаљно наведеним стварима које су чиниле Савин пртљаг у Трнову, код истог писца, може се стећи потпунија представа о томе шта је Сава све прибавио у престоници латинског царства, као и друге на Истоку: богослужбене одежде и предмете златарске израде, свећњаке, сасуде, као и кодексе са оплатама од племенитих метала.³⁹³ Део ових драгоцености, слутећи скору смрт, послао је по својим пратиоцима у седиште Архиепископије, у Жичу, део у Студеницу, а део је поклатио и бугарској патријаршији. Не постоје дела примењене уметности из ризница поменутих српских манастира и Трнова која се могу довести у везу са овим, последњим Савиним путовањем.³⁹⁴

Манастир Богородице Евергетиде више не постоји, а није могуће ни прецизно утврдити место на коме се налазио. Да је био смештен у подграђу, удаљен нешто мање од две миље од градских зидина, сазнајемо из самог манастирског типика и акта већ помињаног папског легата Бенедикта од свете Сузанае, којим је ова обитељ са својим поседима 1206. године додељена познатој бенедектинској опатији у Монте Касину.³⁹⁵

Манастир је на свом поседу основао богати и учени Цариграђанин, у монаштву Павле, јуна 1049. године. Схромну задужбину после смрти оснивача (1054) наследио је Тимотеј, који се као игуман последњи пут помиње 1067. године.³⁹⁶ Он је био заслужан за састављање типика који ће имати велику будућност, за подизање католикона који је снабдео неопходним богослужбеним књигама, сасудима, иконама, завесима и одеждама, саградио је нове монашке келије, даривао земљишне поседе, давши манастиру изглед какав је овај најве-

³⁹³ Теодосије, 200, 201.

³⁹⁴ Познате реликвије из Пијенце — Претечина десница и крст-ставротекта, в. *V. J. Турић*, „Престо светога Саве“, Споменница у част новозабраних чланова САНУ, Београд 1972, 97; *Ђоровић-Љубићковић*, Свети Сава, 294–295; *Д. Појовић*, *Sacrae reliquiae* Спасове цркве у Жичи, Манастир Жича, 17–31 — биле су у поседу Жичке цркве још за живота Стефана Првовенчаног, дакле, пре Савиног другог путовања на Исток. У покушају стицања представе о изгледу предмета који су се том приликом нашли у пртљагу српског архиепископа могу помоћи два сребрна свећњака са позлатом и натписима на латинском, пронађени поред вилгејемске базилике Рођења, а данас похрањени у музеју Бичевања у Јерусалиму, *A. J. Boas*, *Crusader Archaeology*, London — New York 1999, 157–158.

³⁹⁵ *L. Rodly*, *The monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople: where it was and what it looked like, Theotokos Evergetis*, 17–29. Као и у солунском Филокалу, православни монаси су остали и овом манастиру све време латинске управе. О овоме најбоље сведочи писмо Николе Месарита упућено игуману и монасима Евергетидског манастира у коме говори о свом путу из Никеје у Цариград, и повратку, 1208. године, cf. *A. Heisenberg*, *Die Unionsverhandlungen vom 30. August 1206. Patriarchenwahl und Kaiserkrönung in Nikaia 1208, Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, London 1973, 35.14–16; за цело писмо, cf. 35–46.

³⁹⁶ *B. Crostini Lappin*, *Paul of Evergetis as founder and reformer, Founders and refounders, 379–395; R. Jordan*, *Founders and second founders: Paul and Timothy*, *ibidem*, 412–442.

роватније имао и у време Савиних боравака у њему. Поред главне манастирске цркве посвећене Успењу Богородичином, постојали су још параклиси Христа Спаса и Светих Апостола. На основу једног екфрасиса са почетка тринаестог столећа, познато је да се у дворишту манастира налазила и фијала као самостална грађевина наткривена калотом са оловним покривачем, коју је носило осам стубова.³⁹⁷ Њена сликана декорација састојала се од представа анђела који су симболизовали Небеско царство у средишњем медаљону, док су у њихим зонама биле приказане старозаветне сцене, Излазак Јевреја из Египта и Примање таблица закона на Синајској гори, новозаветни циклус Крштавања народа на Јордану укључујући и Христово крштење и пророке са текстовима који се односе на овај догађај, као и представу апостола Павла и стихове који величају умеће аутора, сликара Павла из Отранта,³⁹⁸ и писца екфрасиса, Николу, из овог апулијског града.³⁹⁹ У великој несразмери стоје штуре подаци везани за оснивање манастира, његов положај, изглед и историју, са утицајем који ће манастирски типик, сачуван у коначној редакцији из првих деценија XII века, извршити на унутрашње устројство великог броја манастира основаних у том столећу, међу којима и на царске задужбине комнинске династије, попут Пантократоровог или манастира Кехаритомене у престоници, или Космосотире у Фере.⁴⁰⁰

Савино одавање поште Богородици Евергетиди поклоњеном, на исти начин као и атонским чудотворним иконама, отвара могућност постојања неке нарочито поштоване сликане представе Богомајке у овом престоничком манастиру.⁴⁰¹ О њеном евентуалном изгледу сведочи неколико оловних печата Константина Мелисина датованих у другу половину XI столећа.⁴⁰² На њима је Бо-

³⁹⁷ *P. Magdalino, L. Rodley*, *The Evergetis fountain in the early thirteenth century: an ekphrasis of the paintings in the cupola, Work and worship*, 432–447.

³⁹⁸ Дела истоименог сликара, готово идентичне тематике из крстонице Свете Софије, и једна скупопена представа Христа из исте цркве славе се у горе помнутом опису града од стране будућег новгородског архиепископа Антонија око 1200, *Khitrovo, Itinéraires russes*, 96. Највероватније је реч о истом уметнику који је деловао у Цариграду почетком XIII века, *Magdalino, Rodley*, *The Evergetis fountain*, 434, 436.

³⁹⁹ Никола из Отранта, Савин савременик, писац и дипломата (око 1155/1160–1235), монашко име Нектарије, од 1219/1220. игуман манастира Светог Николе у Казолу, у више наврата боравио у Цариграду и на истоку, као преводилац у мисијама папских легата, кардинала Бенедикта, 1205–1207, и Пелагија, 1214/5, и касније у дипломатској мисији на никејском двору, око 1225, cf. *J. M. Hoeck, R. J. Loenerz, Nikolaos-Nektarios von Otranto, Abt von Casole, Etal* 1965.

⁴⁰⁰ За историју манастира cf. *J. Pargoire*, *Constantinople. Le couvent de l'Evergetis*, EO 9 (1906) 366–373; *idem*, *Constantinople. Le monastère de l'Evergetis*, EO 10 (1907) 155–167, 259–263; *Janin*, *Constantinople*, 186–192; *П. К. Христуј*, Манастир Пресвете Богородице Евергетидске у Цариграду, Осам векова Студенице, 61–73, и два зборника радова насталих као део ширег пројекта проучавања целокупног наслеђа Евергетидског манастира, *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Belfast 1994; *Work and worship at the Theotokos Evergetis*, Belfast 1997. За издање типика, cf. *Gautier*, *Theotokos Evergetis*, 5–101; за однос према хиландарском типнику, в. *Живојиновић*, Хиландарски и Евергетидски типик, 85–101 (са старијом литературом).

⁴⁰¹ Уп. *Сјанојевић*, Белешке, 18; *М. Тајић-Ђурић*, Из наше средњовековне мариологије. Икона Богородице Евергетиде, ЗЛУ 6 (1970) 13–32.

⁴⁰² *G. Schlumberger*, *Sigillographic de l'Empire byzantin*, Paris 1884, 38, 48, 679–680; *F. Laurent*, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, Athènes 1932, 77, 80, n°s 212, 224; *J. W. Nesbitt*, *Overstruck Seals in the Dumbarton Oaks Collection: Reused or Counterstamped*, *Studies in Byzantine*

Оловни печат Константина Мелиссина, друга половина XI столећа

городница представљена у пуној фигури, са Христом на десној руци, и натписом и ΕΥΕΡΓΕΤΙΣ.

Евергетидски градски метох поистовећен је са манастиром Светог Андреја Јуродивог, који се налазио у југозападном делу града. Ту је као једна од највећих реликвија чуван гвоздени штап са крстом на врху овог цариградског светог човека из V века. Тачан положај манастира није познат, али се из драгоцених описа руских путописаца зна да је био у близини познатијег манастира посвећеног истоименом апостоу, Светом Андреју ἐν τῇ Κρίσει, према северу.⁴⁰³

Свакако је Сава приликом својих боравака посећивао и друга светилишта Новог Рима и даривао их, према изричитом сведочењу својих биографа; нажалост, њихова имена се не наводе.

Црква светих апостола Петра и Павла код Новог Пазара

Одлучивши да се њовуче са ѱρεσι̅џола велики жуйан Сѣефан Немања сазива сабор и са сином Сѣефаном, ейискојом Калиником

Sigillography, II, Washington 1990, 73, no 4; I. Koltzida-Makre, The Iconography of the Virgin through Inscriptions on Byzantine Lead Seals of the Athens Numismatic Museum Collections, ibidem, VIII, München-Leipzig 2003, 30.

⁴⁰³ Majeska, Russian Travelers, 315–316, § 37.

Доњи делови католикона потоњег манастира постоје и данас, заоденути у рухо исламске богомоље Коуа Мустафа-пашине џамије, cf. A. van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, 106–121; W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen 1977, 172–176. У овај манастир се непуно столеће касније повукла бивша српска краљица Симониди, на вест о објављивању моштију свог супруга, светог краља Милутина у пролеће 1324, Данило, Животи краљева, 148–149; ВИНН, VI, 194–195.

и съ всѣми благоудными въходить въ црквиѣ светыхъ и прѣвпоустѣ столныхъ апостолѣ Петра и Павла.

(Теодосије, 38)

и са свима благороднима уђе у цркву светих и првопрестоних апостола Петра и Павла.

Теодосије једини изричито говори о месту, цркви светих апостола Петра и Павла, где је обављено крунисање Немањиног наследника на великожупанском престолу 1196. године. Старији извори доносе вести о времену крунисања, празнику Благовештења, и чинодејствујућем рашком епископу Охридске архиепископије, Калинику, без прецизирања места догађаја.⁴⁰⁴ Из истих извора се закључује да је Немања свој монашки постриг такође примио у поменутој цркви и потом се придружио монашком братству у својој задужбини, Студеници.⁴⁰⁵ Реч је о древној Петровој цркви код Новог Пазара. Саграђена је у IX или X веку на темељима ранохришћанске крстионице, а од 1020. служила је као катедра рашког епископа охридске цркве. На њеним зидовима очувана су и три слоја живописа, најстарији из времена градње цркве у тамбуру и поткуполном простору, други који се датује у време Стефановог крунисања 1196. у апсиди и источним деловима цркве и трећи из првих деценија Милутинове владавине.⁴⁰⁶

Студеница

Моштии свейго Силмеона, које је Сава са одабраним монасима донео из Хиландара, велики жуйан Сѣефан са брашом, кнезом Вуканом, ейискојом, свейштенси̅џом, изууманима, монасима и властѣлои, дочекује на граници своје земље, у Хвосну.⁴⁰⁷ Свечана ѱоворка ѱџџом насийавља до Сѣуденице.

И провадише и с(ы)новѣ его съ д(оу)ховъными пѣс(ь)ными и съ кадыми вл(а)гоууханными къ оуготованъномуу емоу гробоу оу пѣс(е)тыѣ в(ого)родице стоуѣденичскыѣ лавъзы, егож[е] салы севѣ оуготова. И положише и въ гробѣ ч(ь)ст(ь)но, ...

(Доментијан, 152)

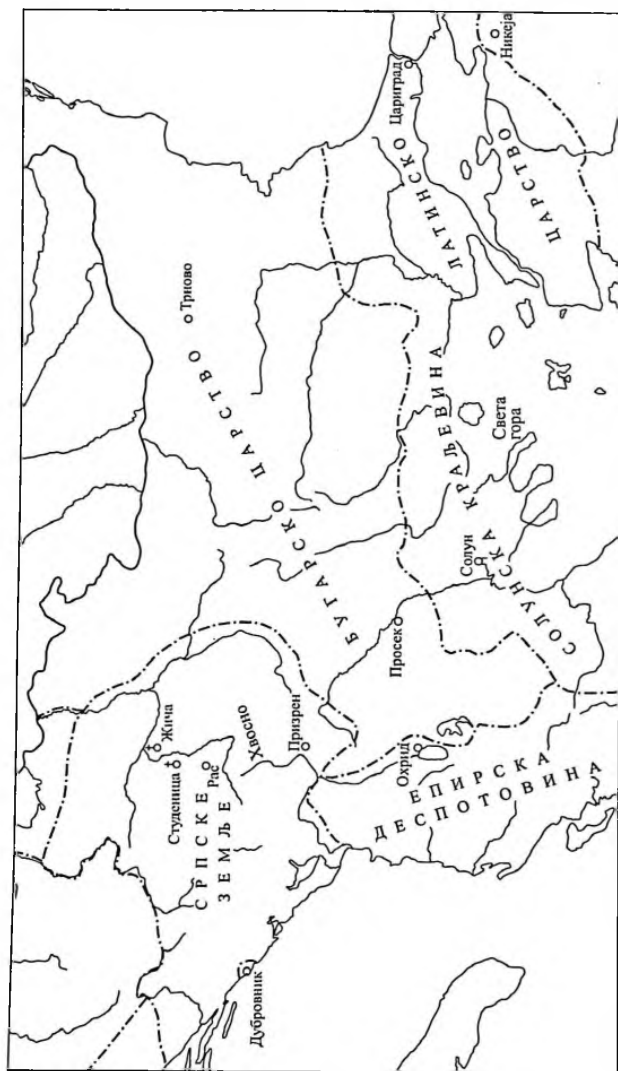
⁴⁰⁴ Свети Сава, Сабрана дела, 154–164; Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 50; Доментијан, 64–68.

⁴⁰⁵ Једино Теодосије пише да је Немања замонашен у Студеници, уп. М. Живојиновић, Стефан Немања као монах Симсон, Стефан Немања, 106.

⁴⁰⁶ Ј. Нешковић, Петрова црква код Новог Пазара, ЗФ 6/5 (1960/1) 1–33; М. Лаћковић, Резултати испитивачких радова на фрескама цркве св. Петра и Павла крај Новог Пазара, Саопштења 4 (1961) 149–162; М. Ђоровић-Љубинковић, Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара, Старишар 20 (1970) 35–49; Ђурић, Византјиске фреске, 25–26, 28, 43.

⁴⁰⁷ О овоме најдетаљније учесник самих ових догађаја, Свети Сава, сабрана дела, 186.

Балканске земље после четвртог крсташког похода

И проведоше га синови његови с духовним песмама и кадилима добромисним ка припремљеном њему гробу у Пресветој Богородици Студеничке лавре, који сам себи припреми. И положише га у гробу часно, ...

... кѣ оуготованномоу его гробоу допроводише, и чѣстно въ монастырь въ цркви прѣсветыя богородице, юже самъ прѣподобныи създаде вѣ, въ мѣстѣ нарицаемѣ Студеница, шалмы же и пѣсьми чѣстно чѣстны(є) и светыя его мошти въ гробѣ мрамора положише злата чѣстнѣиша.

(Теодосије, 84)

... ка спремљеном његовом гробу спредоше га, и часно у манастир у цркви пресвете Богородице, коју сам преподобни беше сздао, на месту званом Студеница, са псалмима и песмама часно, часне и свете његове мошти у гроб мраморни положише, скупоценији од злата.

Миројочене Немањиних моштију у Студеници, млађи Савин живојоипсац описује следећим речима:

... авіе въ незапоу оузоу прѣбѣликии тѣ иже злата чѣстнѣиши мраморныи гробъ иако водами многыми доуха светаго благодѣтію мрзомъ испльняемъ и шоумештѣ въсоудоу мрфоврѣнїемъ, ... и се пакы стѣннописанїе чѣстнаго шѣрза прѣподобнаго подобїе, идеже въ цркви соуште, и въ тѣпезѣ написано вѣше, иже источникъ чюдесемъ богъ, ... и сїа втѣ соухаго вада мрвопрозвѣтелна сѣтвори силоу своею, ... нѣ и стѣннописанїе светаго и чѣстнаго его шѣрза подобїе втѣ жестокаго камене и втѣ соухаго вада мрвопрозвѣтелна на славоу емоу сѣтвори, ...

(Теодосије, 87–88, 90)

... одмах изненада угледа превелики тај, од злата скупоценији, мраморни гроб као водама многим, благодаћу Духа Светога миром испуњен, и шумѣћи одасвуд врењем мира, ... и опет зидна слика, часног лика преподобнаго подобїе, која је била у цркви, и у трпезарији насликана, Бог који је источникъ чуда, ... учини силом својом да и ова (слика — прим. аутора) од сухога креча миром извире, ... но и зидна слика, светог и часног његовог лика подобїе, од тврдог камена и сухог креча миром извире на славу његову, ...

Стефан, њрвовенчани краљ, умире њошїо је од свог млађег брајїа, архїепископїа Саве, њрїмїо монашкї њосїрїг и имє Сїмон монах у самрїїном часу.

И тако положи с(вє)тые его мшци сѣ с(вє)тымъ сѣмешном(ь) ш(тѣ)цель его вѣ домоу с(вє)тыя б(огороди)це студеничѣскыя:

(Доментијан, 274)

И тако положи свете његове мошти са светим Симеоном, оцем његовим, у дому Свете Богородице Студеничке.

... въздвигыше и, и съ нимъ великыя лавры иже въ Стоуденици святаго Симеона дошдыше, и тако фаллы и пѣсли и милостію еже къ ништимъ яко достоино и богоугодно почытше его, и тоу оубв въ цркви светые богородице близъ святаго Симеона штыца его и положише и.

(Теодосије, 165)

... поднгоше га, и са њиме великој лаври која је у Студеници святаго Симеона дођоше, и тако псалмима и песама и милостињом према ништинама како је достојно и богоугодно одаше му почаст, и ту у цркви Свете Богородице, близу сватаго Симеона, оца његовог, положише га.

По њоурајку у ошаџбину са свог њрвог њуша њо Свейој земљи, архиепископ Сава најпре одлази у Сѡуденицу.

И прѣшлѣ въ лавроу с(в)етые в(огороди)це стоуденичѣскыя и поклонивъ се прѣс(в)етѣи в(огороди)ци и мощель прѣп[о]добнаго ш(т)ца симеона,

(Доментијан, 314)

И дошавши у лавру Свете Богородице Студеничке и поклонивши се пресветој Богородици и моштима преподобнога оца Симеона,

Прѣиде же светынъ въ лавроу светые богородице стоуденичѣскыя. въ вожию же поклонивъ се цркви, и чыстнынъ гробъ прѣподобнаго си штыца Симеона, въ немже мѡро издаюште светые мошти его лежеть, любвзно и съ слызалии цѣловавъ, ...

(Теодосије, 174)

Дође свети у лавру Свете Богородице Студеничке. У Божјој се поклонивши цркви, и часни гроб преподобнога му оца Симеона, у коме миро изливајући свете мошти његове леже, с љубављу и сузама целиваше, ...

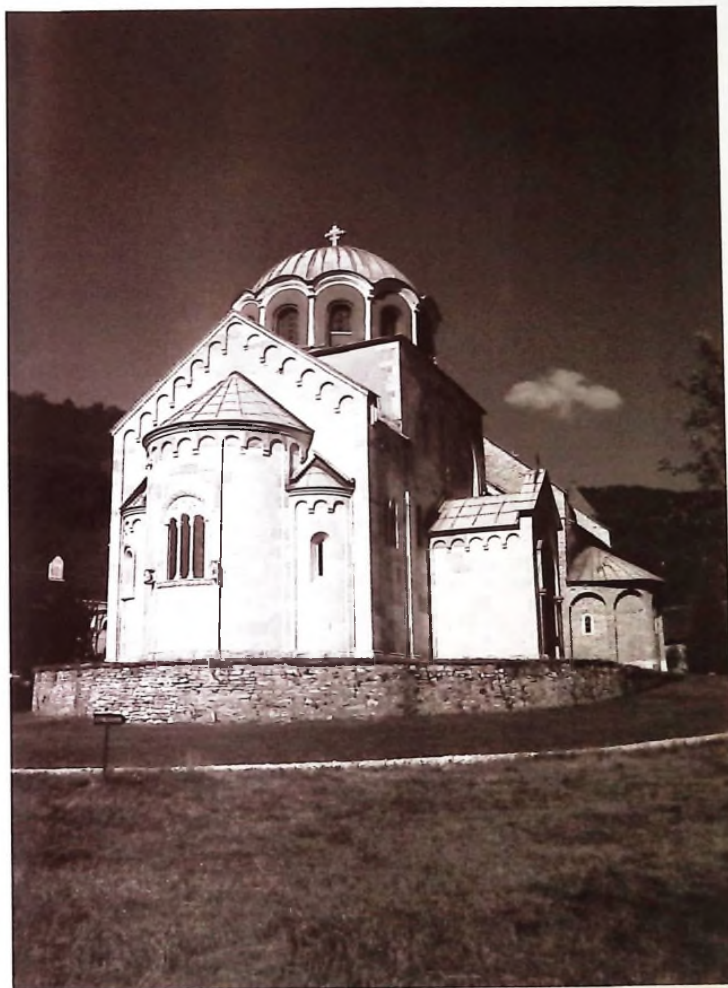
После деценије и по монашког живота на Светој гори, Сава се са моштима свог оца обрео у Србији почетком 1207. године.⁴⁰⁸ Мошти Симеона Немање положене су у одраније припремљени студенички гроб 19. фебруара, према изричитом сведочењу његовог најмлађег сина.⁴⁰⁹ По доласку у очев манастир, јеромонах Сава се прихватио послова око осликавања католикона и састављања манастирског типика. Према натпису у прстену куполе,⁴¹⁰ сликарство Богородичине цркве, као и оно на западном манастирском улазу, довршено је 1208/9.⁴¹¹

⁴⁰⁸ Максимовић, О години преноса, 437–442.

⁴⁰⁹ Свети Сава, Сабрана дела, 188. Постоји претпоставка да је реч о грцини преписивача и да је у питању 9. фебруар, С. Мандић, Последњи датум у Савиној повести о светом Симеону, Осам векова Студенице, 173–184. О Немањиним студеничком гробу, в. Д. Појовић, Гроб светог Симеона у Студеници, Осам векова Студенице, 155–166; *иста*, Српски владарски гроб, 26–31.

⁴¹⁰ С. Мандић, М. Лађевић, Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштења I (1956) 38–40; С. Мандић, Сетите се Саве грциног, Дреник, Београд 1975, 81–88.

⁴¹¹ О најстаријем студеничком сликарству в. G. Babić, Les plus anciennes fresques de Studenica (1208/1209), Actes du XVe Congrès, II, 31–42; две монографије и два зборника радова са стари-

Црква Успења Богородичиног, Студеница

Свети Сава, Богородичина црква,
Студеница. 1208/9.

Богородица Студеничка. 1208/9.

Дочек Симеонових моштију испред Студенице, детаљ, јужни параклис Радослављеве приправе, Студеница, 1234.

Чланови владарске куће Немњића, јужни параклис Радослављевог припрате, Студеница, 1234.

Спасова црква, Жича

Свети Лука, Жича. 1220.

Распятие, Жича, 1220.

Распятие, Студеница, 1208/9.

Свети Константин и Јелена, параклис у жичком звонику, око 1230.

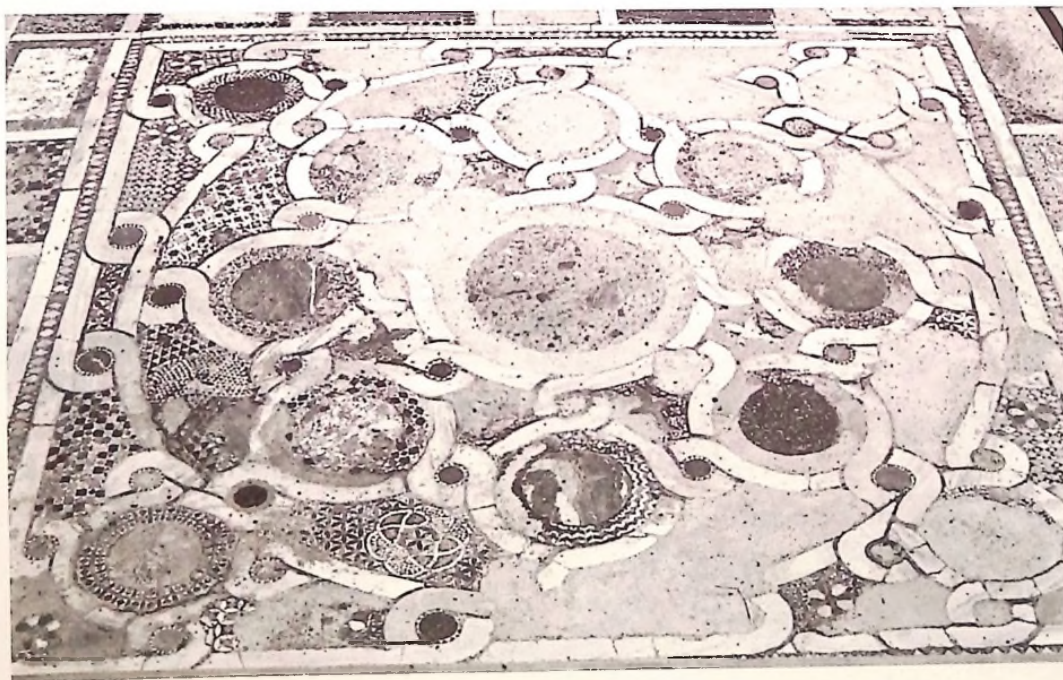

Богородица Аракиотиса, Лагудера на Кипру, 1192.

Богородица Хисидарска, Свети Стефан, Коиче, 1366–1371.

Део мермерног пода Свете Софије у Нишеји

Света Софија у Нимеји, поглед са југозапада

Сава је манастирски типик,⁴¹² уз одговарајуће измене, саставио према хиландарском узору, односно његовом евергетидском прототипу, по завршетку осликавања главне манастирске цркве. То се да закључити на основу једног места из Симеоновог *Житија*, које представља уводни део Студеничког типика: када пише о оснивању манастира, Сава помиње и Немањину златопечатну повељу, као и њен текст исписан на зиду унутар цркве.⁴¹³ Имајући у виду место где је натпис о осликавању католикона исписан, високо у прстену куполе, као и величину студеничког храма, најниже зоне живописа, у којима судећи по осталим сачуваним примерима треба тражити и текст повеље,⁴¹⁴ могле су бити завршене најраније у лето 1209. То је уједно и *terminus post quem* настанка Студеничког типика.⁴¹⁵

Завршетак Студеничког типика је и доња хронолошка граница следећег важног догађаја у историји студеничке лавре, чудесног мироточења Немањиних моштију. С обзиром да у Савином тексту нема помена овог догађаја, објављивање Симеоно Немање као новог мироточца најраније се могло одиграти 13. фебруара 1210. Теодосијево сведочанство да источник мира није био само гроб, већ и Симеонове слике на зиду у цркви и трпезарији, такође иде у прилог оваквом датовању, по завршетку сликарских радова из 1208/9. године,⁴¹⁶ пружају-

јем литературом, публикације издате поводом осам стотина година манастира, *Г. Бабић, В. Кораћ, С. Пирковић*, Студеница, Београд 1986; *Б. Тодић* у Манастир Студеница, Београд 1986; Осам векова Студенице, Београд 1986; Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988. В. такође *У. Ј. Ђурић*, *Le pouceau Joasaph*, *СА 33* (1985) 100–102; *И. М. Ђорђевић*, Милешева и Студеница, Милешева у историји, 69–79; *испн*. Представа светог Саве Јерусалимског у студеничкој Богородичиној цркви, Студеница у црквеном животу, 171–186; *Б. Миљковић*, Сликарство западног улаза у манастир Студеницу из 1208/9. године. Трећа југословенска конференција византолога, Београд – Крушевац 2002, 183–187. Највиши уметнички квалитети сликарства и особености сликаног програма несумњиво одају Савину утицај, а нарочито треба истаћи појаву српскословенског језика на фрескама која, уз постојање богослужбених књига — да поменемо најрепрезентативније, Мислослављиво и Вуканово јеванђеље — представља сигуран доказ његове литургијске употребе пре стицања црквене самосталности 1219. године. Реч је, дакле, о постојању богослужбене дипломе у најсевернијим епархијама Охридске архиепископије, што у потпуности одговара њеном грчко-словенском карактеру. С обзиром на то да се међу разлозима напада Димитрија Хоматина на новонастављеног српског архиепископа у његовом чувеном писму из маја 1220, питање језика уопште не спомиње, а такође, по сведочењу Доментијана и Теодосија, ни у Савиној молби никејском владару Теодору I Ласкарису приликом добијања аутокефалије, може се закључити да проблем литургијске употребе српскословенског језика није био изражен уочи 1219. године.

⁴¹² За фототипско издање најстаријег сачуваног преписа из 1619, в. Студенички типик, изд. *Н. Р. Синдик*, Београд 1992.

⁴¹³ Свети Сава, Сабрана дела, 150–152.

⁴¹⁴ За највећи број примера из српског и византијског сликарства средњег века (Апологија, Манастир, Жича, Грачаница, Богородица Единигитрија у Мистри, катедрала Богородичиног Успења у Каламбаки, Гелати у Грузији, Андрејаш, Свети Константин и Јелена у Охриду), в. *П. Паић, В. Ј. Ђурић, С. Пирковић*, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд — Смедерево 1989, 40–46; не може се поуздано утврдити у ком делу студеничког храма је Немањина повеља била исписана, јер се део зидних површина у доњим зонама наоса и припрате налази под слојем сликарства из 1568, нав. дело, 41. Текстови повеља исписивани фреско-техником настајају су у исто време кад и остали делови живописа у горе наведеним црквама или накнадно, сведочећи о позијним донацијама.

⁴¹⁵ Уп. *Трифунковић*, О настанку, 67–70.

⁴¹⁶ О мироточењу из лика светог Симеоно са зида црквеног говори се у опису последњег чуда светог Симеоно у спису његовог сина Стефана, које се може датовати у пролеће 1215, в. даљи текст и нап. 421. О хитторској композицији из наоса Богородичине цркве на слоју из 1568, и поку-

ћи на тај начин посредно сведочанство да је у исто време и манастирска трпезарија добила свој сликарни украс.⁴¹⁷

Хронологија поменутих догађаја реконструисана је према подацима из старијих извора, јер за то дела Доментијана и Теодосија, изузев њиховог следа, не пружају довољно података. О примању пак старешинства над Студеницом на молбу свог брата великог жупана Стефана говоре само њих двојица.⁴¹⁸ Сава је на месту игумана наследио јеромонаха Дионисија, кога је за манастирског старешину поставио још Симеон Немања када је полазио на Свету гору 8. октобра 1197, и који је игуман био и у време објављивања моштију светог Симеона.⁴¹⁹ Прихвативши се нове, одговорне дужности, Сава је тек тада понео и титулу архимандрита, како је сам одредио 13. главом манастирског типика.⁴²⁰ Није извесно колико је времена Сава провео на челу студеничког братства. Поуздано је у Србији још крајем априла 1215 — Стефан Првовенчани га спомиње описујући последње чудо светог Симеона и заједнички поход угарског краља Андрије II и латинског цара Хенрика Фландријског на Србију после Ускрса, који је те године био 19. априла.⁴²¹

Првовенчани српски краљ Стефан умро је као монах Симон 24. септембра 1227,⁴²² и његово тело је положено у Студеницу, где су већ почивале мироточиве Немањине мошти. Остаци мермерног саркофага уз северни зид западног травеја у наосу Богородичине цркве поистовeћени су са надземним обележјем гроба Првовенчаног.⁴²³ Стефанове мошти нису дуго почивале у Студеници, већ су изгледа после две године пренете у његову задужбину, архиепископско седиште, Жичу.⁴²⁴ Из текстова Савиних живописаца не може се одгонетнути прави разлог

шају реконструкције изгледа првобитне представе из 1209. године, *Ђорђевић*, Свети Симеон Немања, 159–166; *Б. Тођић*, Ктиторска композиција у наосу Богородичине цркве у Студеници, Саопштења 29 (1997) 35–45.

⁴¹⁷ Оскудни фрагменти живописа — орнаменталног украса — сачувани су у прозорима на јужном зиду трпезарије. *С. М. Ненадовић*, Студенички проблеми (Саопштења 3), Београд 1957, 67.

⁴¹⁸ Доментијан, 168, 170; Теодосије, 93–95.

⁴¹⁹ Свети Сава, Сабрана дела, 168; Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 78. Година Дионисијеве смрти није позната, али се на основу натписа, урезаног на јужној фасади Богородичине цркве, над његовим гробом, зна датум: *бывши први игуман* преминуо је 1. јуна. Интересантно је да се поред овог налази још један надгробни натпис, који некое Игњатија именује *првим игуманом* студеничким. Већ је показано, на основу једног места из Савиног *Студеничког типика*, Свети Сава, Сабрана дела, 138, да је у питању титула студеничког старешине, а не хронолошка класификација, *С. Мандић*, Први игумани манастира Студенице, Древник, Београд 1975, 89–95; *Д. Појковић*, Средњовековни надгробни споменици у Студеници, Студеница и византијска уметност, 497–498.

⁴²⁰ Увођењем звања архимандрита као старешине шире монашке заједнице по византијском утору, Сава је у студеничком типичу само санкционисао првенство које је манастирски игуман већ имао у односу на старешине осталих манастира у држави по жељи оснивача Студенице, Стефана Немање, у поглавље Солунске цркве..., стр. 113–114 и претходну напомену.

⁴²¹ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 100–102; *J. Longon*, L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949, 150.

⁴²² *Љ. Ковачевић*, Неколико хронолошких исправака у српској историји, Годишњак НЧ 3 (Београд 1879) 362–366.

⁴²³ *Појковић*, Српски владарски гроб, 42–43.

⁴²⁴ Иако се по редоследу казивања код Доментијана може закључити да се пренос моштију одиграо пре Савиног првог пута на Исток, вероватнијим се чини Теодосијев податак да је то учињено по

транслације моштију Првовенчаног и напуштање идеје породичног владарског маузолеја, улоге коју је Студеница свакако имала у првим деценијама XIII столећа.⁴²⁵ Такође није извесно да ли је нетљено тело Стефана Првовенчаног по преносу било положено у нови гроб, попут Немањиних моштију у Студеници или Савиних у Милешеву по преносу из Трнова. Резултати систематских археолошких истраживања,⁴²⁶ као и Доментијанове речи да Првовенчани и *данас лежи шеломи неовређеним и целим* у Жичи, пре говоре у прилог претпоставци да су његове мошти биле изложене у дрвеном ковчегу на поклоњење верницима.⁴²⁷

Савино поклоњење пред Богородицом у Студеници по повратку из Свете земље, указивало би према Доментијану на постојање какве нарочито поштоване иконе у овом манастиру. На то упућују и сликарна сведочанства са најстаријих студеничких фресака. На источној страни југозападног пиластра у наосу Богородичине цркве, у првој зони, између својих монашких узора, светог Саве Освећеног и светог Јоасафа, наручилац⁴²⁸ је дао да се изрази стојећа фигура Богомајке, фронтално окренута, која са обе руке испред својих груди држи Младенца који благосиља. Иконографски тип у науци познат као *Николија* или *Кириотиса*⁴²⁹ носи јединствен епитет *ствденичска*.⁴³⁰ Особени топонимски епитети пратили су готово без изузетка реплике чудотворних икона.⁴³¹ Са друге стране, на челу литије која је испред Студенице дочекала Симеонове мошти, на фресци насталој 1234. из јужне капеле Радослављеве припрате, насликана је икона Богородице *Параклисе*, односно *Заступнице*.⁴³² Могуће је стога претпоставити да је у Студеници, у првим деценијама XIII столећа, постојала више него једна, нарочито поштована икона Богородице.

Савином повратку, у јесен 1229, Теодосије, 174–175. Од свих познатих примера елевације и транслације моштију святих у средњовековној Србији, време протекло између *успућа* и објављивања нетљености моштију подразумевао је један дужи период: у Немањиним случајима осам година, архиепископа Јоаникија I две године и девет месеци, Јелене Анжујске три године, краља Милутића две и по године, Стефана Дечанског дванаест година, у свим осталим случајевима реч је о неколико година.

⁴²⁵ О овоме, *Појковић*, Српски владарски гроб, 24–47, 175.

⁴²⁶ Једини средњовековни гроб у Спасовој цркви јесте онај архиепископа Јевстатија I (1279–1286) у северној страни улуца старе припрате, *Д. Мунђ*, Археолошки подаци о манастиру Жичи, Манастир Жича, 231–233.

⁴²⁷ *Појковић*, Српски владарски гроб, 43.

⁴²⁸ О Савином уделу у осликавању главног студеничког храма најречитије сведочи завршетак натписа у куполи: *и мене фавотаваша[го помену]т[е] Саву гвјшанаго, в. Ђ. Трифуновић*, Глагол *рабојашин* у студеничком натпису из 1209. године, Зограф 2 (1967) 6–7.

⁴²⁹ *M. Tatić-Durić*, L'icône de Kyriotissa, Actes du XVe Congrès, II, 759–786; *истица*, Студеничка Богородица Кириотиса, Осам векова Студенице, 191–195; *М. Ђорђевић-Ђукиновић*, Икона Богородице Студеничке, исто, 185–189; *M. Tatić-Durić*, Les icônes de la Vierge à Studenica, Студеница и византијска уметност, 199–200; ODB, III, p. 2176.

⁴³⁰ Епитет написан са леве стране Богородичине главе јасно је читљив, док су златна слова којима је натпис био исписан са њене десне стране у великој мери истрева. Ипак на основу њихових трагова може се реконструисати као *мнтрин* *вспућа* (св)т[а]м (в)гвд[е]ница.

⁴³¹ *Бабић*, О живописаном украсу, 30; *истица*, Епитети, 266, 270; *Бабић*, *Кораћ*, *Ђурковић*, Студеница, 72; *Babić*, II modello, 11–75.

⁴³² Уп. *Ђурић*, Историјске композиције (I), 75–76; за иконографски тип, cf. *I. M. Djordjević*, *M. Marković*, On the Dialogic Relationship Between the Virgin and Christ in East Christian Art, Зограф 28 (2000/1) 13–47.

На основу података које пружају Савини живописци посредно се може доста прецизно одредити време настанка живописа у јужном параклису Радослављево припрате. По Доментијановим речима, сукоб двојице браће око престола Сава је окончао крунисањем млађег синовца Владислава за краља, а потом поставио дотадашњег жичког епископа и свог васпитаника јеромонаха Арсенија за наследника на архиепископском трону, да би онда отишао пут Свете земље.⁴³³ Једина поуздана хронолошка одредница ових догађаја јесте позната повеља Стефана Радослава Дубровчанима, издата 4. фебруара 1234, из које се сазнаје да је најстарији син Првовенчаног непосредно пре тог датума био приморан да напусти земљу, у јесен или током зиме, али да још увек гаји наде у повратак на српски престо.⁴³⁴ У истој 1233/4. години, први српски архиепископ се повукао са дужности поглавара новоосноване српске цркве, како сведочи његов старији живописац, после четрнаест година проведених на њеном челу.⁴³⁵ Уколико се Теодосијева тврдња да је по повратку у Србију екс краљ Радослав примио монашки постриг и ново име Јован од свог стрица Саве,⁴³⁶ прихвати као тачна, живопис студеничког јужног параклиса верно одражава новонасталу ситуацију и промене на челу српске државе и цркве. Завршетак сликарских радова у параклису, где су у првој зони један поред другог насликана двојица српских архиепископа, бивши, Сава и други, Арсеније, као и Радослав у световној одећи без ознака краљевског достојанства, једино је био могућ пре Савиног другог пута на Исток, дакле у пролеће или рано лето 1234. године.⁴³⁷

Испод јужног прозора овог параклиса, у једва видљивим траговима, назире се клечећа фигура у монашкој одежди која се молитвено обраћа родоначелнику династије, светом Симеону. Реч је без сумње о личности која се старала око осликавања параклиса, ако није у питању и идејни творца овог изузетно значајног сликаног ансамбла. Само је на основу таквих заслуга могао стећи право да, у иначе сведеном програму параклиса, буде насликан у његовој првој зони, између најславнијих светитеља хришћанске цркве, с једне стране, и ктитора, бившег краља Радослава, почивших и живих чланова владарске куће и поглавара српске цркве, с друге стране.⁴³⁸ То је највероватније био студенички архи-

⁴³³ Доментијан, 340–346.

⁴³⁴ Monumenta Serbiae spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, ed. F. Miklosich, Graz 1964², 19–20, no 23. О боравку Радослава са супругом Аном у Дубровнику обавештава нас и други извор, простагма солунског деспота Манојла Комнина Дуке овом граду из марта 1234, *М. Марковић*, Византијске повеље Дубровачког архива, ЗРВИ 1 (1952) 211–220.

⁴³⁵ Доментијан, 340.

⁴³⁶ Теодосије, 178. Иако је у науци давно оспорена веродостојност епизоде која претходи, о Радослављевом изгнанству у Драчу и жепином неверству, *Ласкарис*, Византијске принцезе, 48–52, у податак млађег писца да је Сава замонашио збаченог Радослава, нема разлога сумњати. Управо је стричев велики морални ауторитет одговарао једном оваквом чину, којим су дефинитивно окончане борбе двојице његових синоваца око круне.

⁴³⁷ О времену другог Савиног путовања за Палестину в. поглавље *Александрија и околнина*.

⁴³⁸ На западном делу северног зида, окренут према двојници архиепископа, насликан је јеромонах Сава, трелин син Првовенчаног краља. Он ипак овде представљен, као су то претпоставили још први проучаваоци овог живописа, *С. Смирнов*, *Ђ. Бошковић*, Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице, Старинар 8–9 (1933/4) 342, као личност за коју се још тада, триде-

мандрит и познати кореспондент првог српског архиепископа, јеромонах Спиридон,⁴³⁹ коме Сава из Јерусалима, већ у другој половини исте, 1234. године, шаље дарове и писмо обавештавајући га о намераваоном путу у Александрију и на Синајску гору.⁴⁴⁰

Предложеном датовању у прилог иде и чињеница да је бивши краљ насликан без владарских инсигнија, које је по узору на византијске владаре носио, ако је судити по представама на новцу који је ковао за своје владавине.⁴⁴¹ По наведеном нумизматичком материјалу може се закључити да управо у време владавине Стефана Радослава инсигније које су некада биле искључив прерогатив ромејског василевса: куполна круна, лорос и дивитсион постају саставни део српског владарског костима.⁴⁴² Увођење спољних ознака највишег световног достојанства по византијском моделу најпре се могло очекивати од овог владара, који је био најдоследнији баштиник ромејског наслеђа на српском престолу у XIII столећу. Сматрао је себе изданком древног царског рода Дука, што се најбоље види из грчког натписа са веридбеног прстена његове будуће супруге Ане, или из његовог потписа на грчком са поменути повеље Дубровчанима, чији је основни текст иначе на српскословенском — *Στέφανος ῥῆς ὁ Δούκας*. Истоветан натпис прати и Радослављево представе на сребрном и бакарном новцу који је ковао по угледу на солунске Анђеле, док се за одговоре на нека специфична питања литургијске природе обраћао ученом канонисти Димитрију Хоматину, охридском архиепископу, који је само десетак година раније оштро устао против осамостаљења српске цркве.⁴⁴³ На ову својеврсну узурпацију регалија утицале су и опште идеолошко-политичке прилике на Балкану после окончања четвртог крсташког похода. Није више било јединственог Ромејског царства на Босфору, а претенденти који су се борили око његовог наслеђа присвајали су себи, сваки понаособ, право ношења царских инсигнија. То је омогућило и суверенима из окружења, чије су земље до пре само неколико деценија биле чврсто

сет година раније, знало да ће наследити тек рукоположеног Арсенија. Он је овде једноставно приказан као један од Немањина. Може се с разлогом претпоставити да су на западном делу полукружног зида, на коме данас нема живописа, била представљена и преостала двојица синова Стефана Првовенчаног, тадашњи краљ Владислав, вероватно са женом, и млади Урош. *Б. Тодић*, Репрезентативни портрети светог Саве у средњовековном сликарству, Свети Сава у српској историји, 231–232.

⁴³⁹ За овакву идентификацију в. *Ђорђевић*, Свети Симеон Немања, 164.

⁴⁴⁰ О Савином итинерару у тој и наредној 1235. години, в. стр. 154–159.

⁴⁴¹ О овом, најстаријем српском новцу в. *Д. Гај-Појковић*, Новац и кованица краља Радослава, Нумизматичар 8 (Београд 1985) 102–118; *В. Иванчишевић*, Новац краља Радослава, ЗРВИ 37 (1998) 87–94; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, ed. *A. R. Bellinger*, *Ph. Grierson*, IV/2, Alexius I to Michel VIII (1081–1261) — The Emperors of Nicea and Their Contemporaries (1204–1261), ed. *M. F. Hendy*, Washington 1999, 635–638; *В. Иванчишевић*, Новчарство средњовековне Србије, Београд 2001, 87–89.

⁴⁴² Уп. *Ђурић*, Српска династија и Византија, 22.

⁴⁴³ За поменути прстен в. *Ф. Баршић*, Веридбени прстен краљевина Стефана Дуке (Радослава Немањина), ЗРВИ 18 (1978) 257–268; за писмо на грчком охридског архиепископа в. *Ф. Гранић*, Одговори охридског архиепископа Димитрија Хоматинца на питања српског краља Стефана Радослава, Светосавски зборник, II, 147–189; уп. такође *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века (1204–1261), ЗРВИ 27–28 (1989) 131–137.

под скиптром последњих Комнина, да и на овај начин истакну самодржавни карактер своје власти и новостечену независност.⁴⁴⁴

Жича

Као студенички архимандрит, Сава се сѝарао око њодизања брашњовљеве задужбине.

шт[ъ] нѝеже и сы в(о)голюб'ць основа великоу аѡ'хїеп(и)ск(о)пїю домъ сп(а)совъ рекомоу жит'чю юже зачьнь и с'вѡрши съ вл(а)говѡр'нымъ братомъ си великимъ жоупаншл(ъ) кувъ стефаншл[ъ]:

И нѝне с(ве)тые цр(ъ)к(ъ)вы по вса мѣста из'вѡд'на зачьнь и с'вѡрши и старые оуѡрѣпи а новыє с'здавъ и все постави на всаком(ъ) бл(а)гозакон'їи. И всаки оуѡразъ с(ве)тые горы прѣнесе въ свое шт(ъ)ч'ство, кїновїями, и г'сѡвїями,⁴⁴⁵ сїхастаїями:

(Доментијан, 170)

Од које и овај богољубац основа велику архиепископију, дом Спасов, звану Жичу, коју започевши и сврши са благоверним братом својим, великим жупаном кнр Стефаном.

И друге свете цркве по свим местима изабраним започевши и сврши, и старе утврди а нове сазда и све постави на сваком добром закону. И сваки узор Свете горе пренесе у своје отачство, киновијама, игуманијама, мучалнишама.

... тогда же и великоу цркъвь господни възнесенїа иже въ Жїичи, глаголемоу аѡхїепископїю, начеше здати, нѝне цркъви многїи, малїе и великїе с'здани быше светымъ, дондеже прѣбысть аѡхїмандритомъ въ Стоуденици, не т'чїю каменны нь и дрѡвены, ...

(Теодосије, 97)

... тада и велику цркву Господњег Вознесења у Жичи, званој Архиепископија, почеше зидати, и друге цркве многе, мале и велике свети беше сазидати.

⁴⁴⁴ Постоји мишљење неких истраживача да је на глави ктитора првобитно био насликан владарски венац отвореног типа, какав се на главама Неманића јавља у старијем студеничком и милешевском сликарству, и истовестан онима које у јужној капели носе његови претходници, свети Симеон Неманѡ и Првовенчани, *Р. Николић*, Ко је ктитор припрате Богородичине цркве у Студеници?, *Саопштења* 13 (1981) 64; *Ђорђевић*, Свети Симеон Неманѡ, 159; на основу оваквих запажања и младих извора, учињен је покушај да се ово сликарство датираје у крај Радослављеве владавине, *Б. Цвейкович*, Студенички ексонартскс и краљ Радослав: прилог датовању, *ЗРВИ* 37 (1998) 75–85.

⁴⁴⁵ Термин означава манастире највишег ранга, слободне од било какве локалне духовне или световне власти, какви су *царски манастири* у Византији. Били су потчињени директно владару, углавном што су њихове старешине приликом постављења добијали игумански штап из руке суверена, уп. Свети Сава, *Сабрана дела*, 66; *Живојиновић*, Хиландарски и Евергетидски типик, 93; *Бабић*, *Коран*, *Ђорђевић*, Студеница, 18.

дао,⁴⁴⁶ док је био архимандрит у Студеници, не само камене но и дрвене,⁴⁴⁷ ...

Архимандрит Сава исцѡљује ослабљеног у Жичи.

въз'м же ослабљенаго и внесе и въ цр(ъ)к(ъ)вы с(ве)тоу ... и никомоу же сѡцѡ съ нимъ въ цр(ъ)к(ъ)вы развѣ томоу самоу и ослабленомоу лежецоу прѣд[ъ] оуѡразом(ъ) хрїстовѡвѡмъ.

(Доментијан, 182–184)

Узевши ослабљенога унесе га у цркву свету, ... и нико не беше с њима у цркви осим он сам и ослабљени који лежаше пред иконом Христовом.

Въ вѡвѡме же нѣкоє пришедьшоу емоу съ самодрѡжцемъ сгледати зиждоуштихъ аѡхїепископїю, бѣ во и многѡхъ дѣлатель здыць и мраморникъ искоусныхъ прївель изъ грѡчьскыє землїе, а самъ съ ними прѣбывае, наоучавааше по воли его оуѡрасити, ико и до днь съ въ истиноу вѡсѣли оуѡрашена цркъви видит се, ... и съ разслабленнаго того въ мандїю вьложъ съ оученикомъ въ цркъвь вьноситъ, и прѣдъ хрїстовомъ иконоу поставлеть, ...

(Теодосије, 98)

Једном када је дошао са самодршаре да види оне који су зидали архиепископију, јер је многе раднике неимаре и веште мраморнике довео из грчке земље, и сам са њима пребивајући, учаше их да по вољи његовој украсе цркву, тако да се и до данас уистину свим украсена црква види, ... и разслабљеног тог у мантију положи и с учеником у цркву унесе, и пред Христовом иконом га постави, ...

Пошио је у Никеји рукојоложен за архиепископа, Сава преко Свете горе долази у Солун, обузеи суморним мислима о предстојећим искушењима и изазовима које је са собом носила новостичена архиепископска иницијатива и послови на организацији самостјалне цркве. По Доментијану, сам Свети Дух даје снагу првом српском архиепископу да истраје на богоугодном путу просветљења свог народа, а као један од његових послова по његовом повраћу у ошацибину наговештава довршење Жиче.

⁴⁴⁶ Савнини живописци, кажу да је као студенички старешина, и касније као архиепископ, он био ктитор и *многих других светских цркава*, чија имена на жалост не донос. У напути се посредним путем, на основу особености сликаног програма и позицијих натписа. Савни приписује и ктиторска делатност у Милешеву и пећким Апостолима. Без чврсте подлоге у савременим ликовним и писаним изворима, оваква закључивања морају остати у сфери претпоставки. За први храм в. стр. 194–195. За други, в. *Коран*, Свети Сава, 242; Пећка патријаршија, 31–32, 50–51, и нарочито *М. Чанак-Медић*, Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије, Архиепископ Данило II, 306; *иста*, Архитектура прве половине XIII века, II. Београд 1995, 16, 73–77.

⁴⁴⁷ Најстарији помен црква-брвнара у српским средњовековним изворима.

... поспѣшеніемъ с(вѣ)т(а)го д(оу)ха цр(ь)ковъ твою великоу а҃хѣп(и)-ск(о)пѣю съврѣшт(ь) ч(ь)ст(ь)но съ шаротали прѣкрасными и съ лѣпотами б(о)ж(ь)ствѣными, ...

(Доментијан, 212)

... уз помоћ Светог Духа цркву твоју, велику архиепископију, да свршиш часно с бојама прекрасним и лепотама божанственим, ...

По повраћку у земљу и после исцељења браћма освећеном водом, сѣларији исаец говори о заједничкој делатној и првовенчаног краља и првог архиепископа на довршењу Жиче.

... и ѡ съврѣшеніи с(вѣ)тыи великыи а҃хѣп(и)ск(о)пыи: Иже испрѣва зачѣста съ великою любовію юже и по врѣмени съврѣшиста изрѣднѣ б(о)ж(ь)ствѣными лѣпотами и с(вѣ)т(и)ми образы оукрашша и шаротали прѣкрасными изъвамоу постависта ю и б(о)г(о)у и ѡ(т)ц(о)у и с(вѣ)т(о)моу д(оу)хоу с(вѣ)тым(ь) кр(ь)щеніем(ь) прѣдаста ю.

(Доментијан, 214–216)

... и о свршењу свете велике архиепископије. Коју од почетка започеше с великом љубављу и после некога времена завршише изванредно божанственим лепотама и светим сликама је украсише и бојама прекрасним извајану поставише је, и Богу и Оцу и Светом Духу светим крштењем предадоше је.

После њосете Студеници, новоистављени архиепископ долази у Жичу.

... иде на нареченныи емоу ште бога прѣстоля прѣвосветительства къ цркви Христа спаса и бога нашего иже въ Житчи. нь оубо цркви велика и еште не пописана вѣше, и сию оубо осветивъ и светою трпезою и светлыми моштли светих оукрасивъ и оутврѣдивъ, ... самъ же ѡ съврѣшеніи цркви прилежаше. вѣше бо мраморники съ совою и пишоуштихъ ште Константинова града привель.

Скофо же и съ вѣсьми лѣпотами подобными иже въ Житчи великою цркви съврѣшеніи вывши, ...

(Теодосије, 139,141)

... оде на наречени му од Бога престо првосветительства ка цркви Христа Спаса и Бога нашега у Жичи. Но црква велика и још неосликана беше, и ову освети и свету трпезу и светим моштима светих украси и утврди, ... сам се о довршењу цркве бринуо. Беше мраморнике са собом и живописце из Константинова града довео.

Ускоро је са свим лепотама како доликује у Жичи велика црква била довршена, ...

По повраћку са свог првог ходочашћа у Свету земљу, архиепископ Саво после Студенице долази у Жичу.

И ѡт[ъ] т[оу]доу иде въ домъ сп(а)с(о)въ въ великою а҃хѣп(и)ск(о)пѣю рекомоу жит'чу, и тоу поклонив се сп(а)соу водителю своемоу и пр(ѣ)ч(и)стѣи его матери, ...

... и сꙋгледа вса дѣла свома творима оу домоу сп(а)совѣ и недокончанна испльнахоу се а прѣболша начинати повелѣваше еже прѣд[ъ]лежаше на лѣпотѣ домѣ б(о)ж(и)ю:

(Доментијан, 314, 316)

И отуда оде у дом Спасов, у Велику Архиепископију, звану Жичу, и ту поклонивши се Спасу водителю свома и пречистој његовој матери, ...

... и сагледа сва дела своја учињена у дому Спасовом, и недокончана испулаваху се, а још већа заповедаше да се започну, што је требало на лепоту дому Божјем.

Подаци које пружају Савини животописци о изградњи и украшавању Спасове цркве омогућују да се наслути основна хронологија догађаја из најстарије њене историје. Као студенички архимандрит Саво се старао око подизања братовљеве задужбине. Тако се градња цркве може сместити у прву половину друге деценије XIII столећа, односно њену средину.⁴⁴⁸ Описујући Савино чудо о подизању ослабљеног, обојица писаца сведоче да се исцељење одиграло пред Христовом иконом унутар цркве, у време док су по млађем писцу још извођени радови на њој. У науци се прихвата Теодосијево сведочанство о грчком пореклу жичких мајстора, нарочито *мраморника*, као могуће,⁴⁴⁹ иако до сада познати делови архитектонске пластике и црквеног мобилијара не пружају довољно потврда за ову претпоставку.

Несумњив је пак Савин утицај у остваривању идеје замисли жичког храма. Студенички модел који у себи сједињује достигнућа рашког градитељства претходног пернода, једнобродне куполне цркве са троделним олтарским простором, бочним вестибелима и припратом, овде је трансформисан у сасвим ново остварење, које ће угледом архиепископског седишта извршити снажан утицај на потоње црквено градитељство у Рашкој. Новине које се најпре могу приписати светогорском искуству студеничког архимандрита јесу увођење бочних параклиса уз припрату, формирање пространих певница уз поткуполни простор затварањем некадашњих вестибела, као и црвено обојене фасаде Спасове цркве.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ В. стр. 130.

⁴⁴⁹ *Кораћ*, Свети Саво, 237–238; *М. Шћућ*, Мраморници у Жичи, ЗЛУ 20 (1984) 157–160; *М. Чанак-Медић*, Дело мраморника светога Саве у Жичи, Спаљивање моштију, 113–131.

⁴⁵⁰ О архитектури Жиче в. *М. Чанак-Медић*, Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављево припрате, Саопштења 24 (1992) 7–29; *исидр. Кандић*, Архитектура, 13–116 (са старијом литературом); *М. Чанак-Медић*, Жичка Спасова црква — замисао светога Саве, Свети Саво у српској

За датовање најстаријег жичког сликарства Савини *биографи* су такође основни извори. Послови око осликавања Спасове цркве предузети су по Савином повратку из Никеје, дакле у току 1220. године. Теодосије нам пружа детаљнија обавештења од старијег писца. По повратку у Србију, Сава најпре освешће жичку цркву, која по изричитом сведочењу његовог млађег животописца у то време још није била осликана. Овом чину је уследило рукополагање епископа новоосноване српске цркве, пре маја 1220.⁴⁵¹ А потом довршетак радова на Спасовој цркви, које су под архиепископовим надзором изводили мраморници и живописци доведени из Цариграда. У поузданост податка о пореклу мајстора може се са разлогом сумњати. Наиме, у тексту који непосредно претходи и стоји у вези са горе цитираним деловима, Теодосије прави *грешку* када пише да се Савино хиротонисање за архиепископа одиграло у Константинопољу, а не у Нијеји. Самим тим, Сава са собом није могао повести мајсторе из града у коме том приликом није ни боравио.⁴⁵²

Првобитни сликани украс жичке цркве очуван је само у првој зони певница, представе Распећа и Скидања са крста, и стојеће фигуре апостола, као и попрсја арханђела у лунетама изнад улаза у бочне параклисе. Иако тешко оштећеног горњег, бојеног слоја, ове фреске одају врсног мајстора који је био део најсавременијих токова у византијској уметности првих деценија XIII столећа. Првобитни сликани програм храма може се реконструисати на основу живописа са почетка наредног столећа, који највећим делом понавља старије сликарство. Програмска замисао фресака Спасове цркве која ће, попут њене архитектуре, извршити јак утицај на познија остварења у српској уметности XIII столећа,⁴⁵³ а такође и избор мајстора, одају несумњив утицај првог српског архиепископа.⁴⁵⁴

И у току треће деценије настављени су радови у Жичи. Судећи по резултатима археолошких истраживања, најпре су дозидане пастофорије уз олтарски простор, тремови испред бочних параклиса и положени темељи за спољну припрату. Потом се одустало од првобитне замисли ексонартекса и он је заједно са кулом-звоником подигнут на новим основама. Употребљено градиво и очувани архитектонски елементи упућују на начин рада приморских мајстора.⁴⁵⁵ Град-

историји, 173–186; *М. Шућућ*, О простору и о његовој функцији у црквеној архитектури из времена светог Саве, исто, 193–201.

⁴⁵¹ Као један од Савиних *грехова* у познатом писму Димитрија Хоматина са овим датумом, наводи се и архидјереско хиротонисање — *καὶ πάλωδὸς ἀρχιδιερέως χιροτονείσαστο, Γ. Οσπύρογερικι, Πισμο Димитрија Хоматијана Св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник, II, 98; Сhomateni, 297, no 86.34–35.*

⁴⁵² Уп. *Тодић*, Иконографска истраживања, 25–26.

⁴⁵³ Уп. поглавље *Кийшторска делатносиј Саве и Симеона у Вајтоједу*, стр. 52–53.

⁴⁵⁴ О најстаријем жичком сликарству в. *Ђурић*, Византијске фреске, 33–34; *исти*, Свети Сава и сликарство његовог доба, Сава Немањин, 249–253; *Тодић*, Иконографска истраживања, 25–39; као и најновији радови у зборнику Манастир Жича, Краљево 2000. О уломицима фресака који су припадали првобитном сликаном украсу и били пронађени приликом последњих археолошких истраживања, в. *З. Злајић-Иковић*, Најстарије жичко зидно сликарство на похрањеним фрагментима фресака, *Наша прошлост 7* (Краљево 2006) 9–27.

⁴⁵⁵ *Крпач*, Рад једне групе мајстора, 21–35; 203–213.

тељски послови су свакако окончани већ у првој половини треће деценије, јер су новосаграђени простори потом добили и сликани украс, најкасније до јесени 1227, судећи по портрету Стефана Првовенчаног, који је заједно са сином и савладаром Радославом насликан око улаза у ексонартекс.⁴⁵⁶ Ипак, по Доментијановим речима изгледа да су неки додатни послови на украшавању архиепископског седишта још увек били у току по Савином повратку са првог пута у Свету земљу 1229. године.⁴⁵⁷

На Савину кључну улогу указују извесне особености, заједничке сликаним програмима Студенице и Жиче. Једно од најистакнутијих места у њима заузима страдање сина Господњег на крсту ради икупљења људских грехова, како својим димензијама тако и необичајним местом у оквиру сликане декорације храма. Монументално Распеће Христово доминира западним зидом у наосу Богородичиног студеничког храма, у Спасовој цркви је смештено у прву зону јужне певнице на њеном источном зиду, са представом Скидања са крста као панданом на истом месту у северној певници, у параклису на спрату жичке куле-звоника, као једина вишефигурална композиција испод које су стојеће фигуре светог Константина и Јелене са Часним крстом, краси источну страну крстастог свода, док истакнуто место и готово истоветну композициону схему, попут студеничког, има Распеће Христово насликано у врху јужног зида у параклису Светог Стефана на поновљеном слоју сликарства с почетка XIV столећа. Ако се овоме додају представе светог Саве Освећеног испод сликане аркаде на чеonoј страни југозападног пиластра у првој зони наоса студеничког католикона, још истакнутије место уз олтарску преграду у Жичи, у којој је њему посвећен и северни параклис уз некадашњу унутрашњу припрату, као и његово попрсје у сликаном оквиру који имитира икону на источном делу јужног зида капеле у жичком звоннику,⁴⁵⁸ несумњив је заједнички идејни творац — архимандрит и потом први српски архиепископ, Сава.

⁴⁵⁶ И ови портрети налазе се на слоју из XIV столећа, несумњиво понављајући првобитни распоред фресака.

⁴⁵⁷ Можда је тек тада осликан параклис на другом спрату жичког звоника. О архитектури и сликарству западних постројења жичког храма в. нап. 450 и 454, као и *И. Николајевић*, Ексонартекс Дома Спасовог у Жичи, Студеница и византијска уметност, 447–454; *М. Чапак-Медвић*, Архитектура и програм ексонартекса жичке Спасове цркве, Манастир Жича, 57–79; *С. Ђурић*, Смисао и функција катихумена у позновизантијској и српској архитектури, исто, 83–92.

⁴⁵⁸ Опонашање икона окачених о зид у фреско-техници такође се среће у сва три ансамбла, и јавља се у старијем византијском сликарству. Овакав начин зидање декорације прави је андроником почетком XIV столећа, када настаје други слој сликарства у наосу Жиче, а нарочито средином XVI века, када се обнавља живопис Богородичине цркве у Студеници, те несумњиво понавља првобитно сликарство из Савиног времена, уп. *И. Ђорђевић*, О фреско иконама код Срба у средњем веку, ЗЛУ 14 (1978) 80–83. Уз поменуте представе, фигуралну декорацију параклиса у жичком звоннику још чине, у првој зони, Христово попрсје у олтарској ниши и стојећа фигура архидјереса Стефана десно од улаза на источном зиду, свети Теодор Студит, Григорије Богослов, Јован Златоуст и још два попрсја архидјереса, чија су имена истрасена, полуфигуре Богородице Оранте и двојице арханђела у кружним медальонима у лунетама изнад бифора, док су у крстастом своду, осим Распећа, насликана три пара стојећих фигура, од којих су очувани само доњи делови. Иако их је извео мајстор далеко скромнијег умећа од водећих сликара који су под Савиним руководством радили у главним просторима студеничког и жичког храма, поменуте особености одају заједничког

О постојању иконе Христа која је била нарочито поштована у Жичи изричито сведоче оба Савина живописца, а на основу Доментијановог текста који описује поклоњење првог српског архиепископа по повратку са првог ходочашћа у Свету земљу, може се претпоставити да је као пандан првопоменутој постојала и нека Богородичина икона којој је он одавао посебну почит. И док изглед Христове иконе, пред којом се уз Савино посредовање догодило чудесно исцељење ослабљеног, данас више није познат, за икону Богородице као да постоје извесне назнаке. Наиме, на источној страни југозападног пиластра, наспрам олтару, на истом месту где је насликана и Богородица Студеничка, у Жичи је, на слоју с почетка XIV stoleћа, представљена Богомајка са младенцем познатог иконографског типа Богородице Страсне.⁴⁵⁹ Због недостатка простора фигура арханђела са *инструментима страдања* насликана је на суседној, такође уској површини истог пиластра. Како је већ показано,⁴⁶⁰ ове фреске, као и друге из потпуног и осталих простора жичког наоса, верно понављају првобитни сликарски програм настао по Савиној жељи 1220. године.

Исти иконографски тип Богородице са Христом и епитетом м(а)ти в(о)жња хиландарини насликан је између 1366. и 1371, уз олтарску преграду хиландарског метоха, цркве Светог Стефана у селу Конче, задужбини великог војводе Николе Ставевића.⁴⁶¹ Топонимски епитет сведочи о постојању неке нарочито поштоване иконе Богородице Страсне у српском светогорском манастиру средином XIV stoleћа.⁴⁶² Одавно је у науци настанак ове иконе, с разлогом, повезан са Савиним личношћу.⁴⁶³ По Доментијановим речима, може се претпоставити да је њена реплика постојала и у Жичи, као пандан Христове чудотворне иконе. Овој хипотези иде у прилог и најстарија сачувана представа Богородице Страсне у Лагудери на Кипру из 1192,⁴⁶⁴ која сведочи да је као потпуно оформљени иконографски тип са извесним варијацијама постојала већ крајем XII stoleћа у византијској уметности.⁴⁶⁵

поручиоца. Сликарство параклиса је у неком тренутку свог вишевековног постојања претрпело и дејство ватре, те је оно данас измењених колористичких вредности.

⁴⁵⁹ М. Ташић-Ђурић, Богородица Страсна у Жичи, Манастир Жича, 149–163.

⁴⁶⁰ Уп. литературу из нап. 454.

⁴⁶¹ И. М. Ђорђевић, Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина, Београд 1994, 175–176.

⁴⁶² L. Mirković, Die italo-byzantinische Ikonenmalerfamilie Rico, Actes du IVe Congrès international d'études byzantines, II, Sofia 1936, 132–133 (= Итало-византијска породица иконописаца Рицо, Иконографске студије, Нови Сад 1974, 347–348); S. Radojčić, Die serbische Ikonenmalerei vom 12. Jahrhundert bis zum Jahre 1459., JOBG 5 (1956) 76–77.

⁴⁶³ Ђурић, Византијске фреске, 202.

⁴⁶⁴ Winfield, Panaghia tou Atrakos, 244–249.

⁴⁶⁵ О настанку и символном значењу овог иконографског типа насталог под утицајем бослужбених текстова, D. I. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus — das Bild, München 1965, 173–180; M. Сошур, Παναγία τοῦ Πάθους, Πανηγυρικός τόμος ἐπὶ τῇ 1400-ῃ ἀφιέρωσίν τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Атина 1969, 29–40; M. Ташић-Ђурић, Iconographie de la Vierge de Passion. Genèse du dogme et des symboles. De cultu mariano sacculis XII–XV (Acta congressus mariologici Mariani internationalis, vol. VI), Romae 1981, 135–168.

Град Просек

Бугарски великаш Стрез, сродник цара Калојана (1197–1207) и претендент на трновски престо, учврстио се уз помоћ српског великог жупана Стефана у граду Просеку, највероватније у току 1208. године. У наредних неколико година играо је запажену улогу у средишњим областима Балкана. Из свог упоришта покрај Вардара, кретао је у походе на југ против Латина у Солуну, претходно се измиривши са својим рођаком, бугарским царем Борилом (1207–1218), да би казније своју освајачку политику усмерио ка северу, према српским земљама свог дојучерашњег савезника и добротвора. Напрасна смрт га је задесила у току припрема за напад на српског великог жупана 1214, од којег је настајао да га одговори у својој мисији студенички архимандрит Сава.⁴⁶⁶

Утврђени град Просек био је смештен на високој стени са леве стране Вардара на почетку 10 километара дуге клисуре, недалеко од данашње Демир Капије. Његов стратешки изузетно важан положај — град је контролисао пут вардарском долином — нарочито долази до изражаја крајем XII и почетком XIII stoleћа, када постаје главно упориште двојице моћних обласних господара, Добромира Хрса и поменутог Стреза.⁴⁶⁷ Средњовековни град импозантне величине, са остацима дворца и два акропоља, био је са три стране браћен водама Вардара, Человечке реке и окомитим литицама, а са четврте снажним зидинама.⁴⁶⁸ Теодосијев опис: *оутврѣдив во сеѣѣ домѣ на камени вѣ выше реченомѣ Просѣцѣ, иесть же камень тѣ и зѣѣ(о) высокъ како деѣ стѣ сежани и воле(ю), подѣ нилже прилѣпнаишти се ѣѣка вели(ка) текоушти, Вардаѣѣ нарицаема. у потпуности одговара природном положају утврде са које је, по речима истог писца, Стрез бацао у понор несретнике који су пали у његову немилост.⁴⁶⁹*

Никеја

Ниједан од двојице биографа светог Саве, не спомине Никеју као место посвећивања првог српског архиепископа.⁴⁷⁰ По Доментијану, јеромонах Сава одлази *на исток ка њиријашељу своле*⁴⁷¹ *цариградском цару кир Теодору, званом*

⁴⁶⁶ О Стрезу и границама његове области в. Ф. Барилућ, Б. Ферјанчић, Вести Димитрија Хоматијана о „власти Другувита“, ЗРВИ 20 (1981) 41–56; Радич, Обласни господари, 223–234. Такође в. *исти*, Свети Сава и смрт обласног господара Стреза, Свети Сава у српској историји, 51–61.

⁴⁶⁷ Просек се у изворима јавља од почетка XI stoleћа, а најдрагоценији опис града је сачуван код Никите Хонијата, cf. Nicetas Choniata, 502–507; ВИНН, IV, 159–163. За остале изворе в. Радич, Обласни господари, 198.

⁴⁶⁸ И. Микулчић, Средновековни градови и тврђине во Македонији, Скопје 1996, 230–238.

⁴⁶⁹ Теодосије, 105–106.

⁴⁷⁰ Уп. *Оболенска*, Шест византијских портрета, 153–155.

⁴⁷¹ Старији писац је *добро обавештен* о родбинским везама првих Немањина са византијским дворанима: василевс Александар III Анђео (1195–1203) постао је свате Симеон и Савин браком његове ћерке Евдокије и наследника српског великожупанског престола Стефана, Теодор I Ласкарис (1205–1221) јер је био ожењен Аном, рођеном Евдокијиним сестром, док је Теодор Анђео

Ласкару.⁴⁷² док је Теодосије изричит да се хиротонија одиграла у *Константинополској граду*, погрешно поистовећујући никејског владара са тастом Стефановог сина Радослава.⁴⁷³ Невероватним се чини да су у питању грешке двојне српских писаца, односно да им није било познато да су у то време на Босфору столovali латински цареве. Код старијег писца назив *цариградског цара* за Теодора Ласкариса може се објаснити ставом светогорског монаха о примату никејског владара, као василевса Ромеја, међу претендентима у борби око византијског наслеђа после пада Цариграда. Код млађег писца пак у даљем тексту као да се назире намера са којом он чини *грешку* око места посвећења првог српског архиепископа. Епизоду о Савинјој хиротонији Теодосије завршава речима: *не њидоби ѡресѣю безакоњем, ... не украде власѣи мѣшом, ни разбојнички, не узграби је ѡдобно силѣма, не гонѣћи частѣ но чашиу гоњен и једва умољен*, и потом још једном наглашава да се исприповедано десило у Цариграду.⁴⁷⁴ Као да у Теодосијево време још увек живе Хоматиново оптужбе против Саве, које су код Теодосија створиле потребу да и оваквим, помало реторским завршетком оправда чин стицања аутокефалности српске цркве.⁴⁷⁵ Помен Константинопоља као места хиротоније могао је да буде додатни аргумент у прилог легалности поменутог чина.

И док се изостављање Никеје може тумачити на овај или онај начин, Доментијан свакако греша када као чинодејствујућег васељенског патријарха 1219. године спомиње Германа II.⁴⁷⁶ Неубичајено дуг понтификат овог прелата (1223–1240) бацио је у засенак његовог претходника Манојла I Сарантина, који је у ствари рукоположио првог српског архиепископа.⁴⁷⁷ И поред ове омашке,

(1215–1230) био таст Савиног синовца Радослава, *Ласкарис*, Византиске принцезе, 7–52. Новија истраживања једино оповргавају Доментијанову тврдњу да је Радослав склопио брак са Теодоровом ћерком Аном и проглашен за савладара тек уочи смрти свог оца. Брак је склопљен још крајем 1219. или почетком наредне године, а тада је највероватније Радослав проглашен и за *наместника* оцегог престола. *С. К. Кисас*, О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнинином, ЗРВИ 18 (1978) 131–138; *Д. Синдик*, О савладарству краља Стефана Радослава, ИЧ 35 (1988) 23–28.

⁴⁷² Доментијан, 194. У Пећком рукопису Доментијановог житија, цело поглавље које описује догађаје по Савини напуштају Теодосије носи наслов *О възвѣдѣнѣи вогонѣца Савѣ въ свѣтѣу гогоу и ш пошѣствѣ егѣ въ конѣстанѣинѣ граду, Јагѣд*. *Opisi i izvodi*, 10.

⁴⁷³ Теодосије, 126.

⁴⁷⁴ Исто, 132.

⁴⁷⁵ После писма Димитрија Хоматина из маја 1220, самосталност српске архиепископије, као и бугарске патријаршије, доведена је у питање потврдом хрисовуљом цара Михаила VIII Охридској архиепископији из августа 1272, уочи склапања Лионске уније, *Осѣррогорски*, Историја Византије, 428; оспорувају права поменутих цркава од стране византијског цара свакако је изазвало реакције, те уколико су штирани редови код Теодосија заиста њихов непосредан одјек, добили бисмо и посредан доказ за иначе неизвесно датовање млађег Савиног житија.

⁴⁷⁶ Доментијан, 198, 200. Грешка се понавља и у делу млађег животописца. Интересантно је да у Пећком рукопису Доментијановог житија постоји исправка патријарховог имена: истресно је име *германа* у тексту, и позиционо руком дописано у marginи — *манѣила, Јагѣд*. *Opisi i izvodi*, 15; Манојла као васељенског патријарха који је хиротонисао Саву бележи његово прошлост житије и најстарија служба, *В. Горовић*, Прошлошћу житије Св. Саве, Светосавски зборник, II, 1.24, II.29; *Д. Богдановић*, Најстарија служба светом Сави, Београд 1980, 79.20.

⁴⁷⁷ На основу документа патријаршијске канцеларије, Манојло I је поуздано био на престолу између пролѣћа 1217. и јесени 1222, cf. *V. Laurent*, La chronologie des patriarches de Constantinople au XIIIe s. (1208–1309), REB 27 (1969) 136.

Доментијан нас детаљно обавештава о редоследу догађаја. Пошто је од цара изабран, Саву је на *нарочити дан* рукоположио патријарх уз саслуживање бројних митрополита, епископа и свештенства, после чега је василевс приредно славио у част овог догађаја. Провешши неко време са патријархом, који га је подучавао у црквеним стварима, Сава је за новоосновану српску цркву издејствовао основни прерогатив њене аутокефалности: право на самосталан избор и посвећивање будућих архиепископа — уз једно формално ограничење које је требало да симболизује духовни примат мајке цркве, обавезу помињања васељенског патријарха као првог на литургији.⁴⁷⁸

Том приликом патријарх је новопостављеног архиепископа обдарно *възвали своими патерѣи(ѣ)шъскими и ѡдѣланѣмъ своимъ(ѣ) и мѣски съ седлы всемъ вагѣномъ ц(а)р(ѣ)скою ч(ѣ)стѣю почтѣ егѣ*.⁴⁷⁹ Сава је од патријарха такође добио архијерејски штап и писану *заповѣст* у *сву васељену*.⁴⁸⁰

Сава је хиротонисан у никејској катедралној цркви Свете Софије. Древна тробродна базилика у којој је заседао VII васељенски сабор 787,⁴⁸¹ страдала је у два снажна земљотреса, која су задесила Никеју 23. септембра 1063. и две годи-

⁴⁷⁸ Доментијан, 198–202. Последња одредба, помињање васељенског патријарха испред поглавара помесне цркве приликом узношења светих дарова на Великому входу, било је у обавези и у другим црквама истог или сличног ранга са српском, *Осѣррогорски*, Историја Византије, 410. Подсетимо на реакцију цариградског патријарха Калиста I из 1361/2, због непоштовања овог његовог права од стране трновског патријарха, кога је на то обавезивао још томос Германа II, којим је 1235. обновљена Бугарска патријаршија, *Acta et diplomata*, I, no 186, 436–438; *Regestes*, V, no 2442, 368–369. У Теодосијевом тексту нема поменуте обавезе, можда је она код млађег писца, као чињеница која донекле кријљ тада стечену аутокефалност, намерно изостављена због горе наведених разлога, в. стр. 142 и нап. 475.

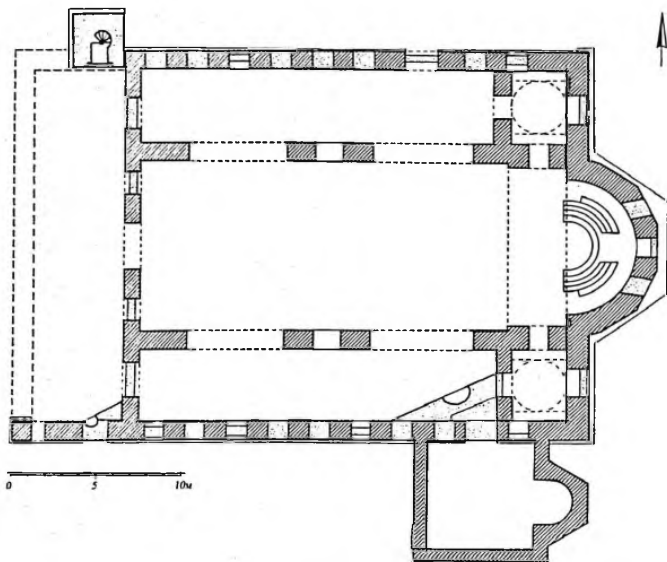
Добро је познато да су формирањем независне српске цркве грубо поврњена канонска права Охридске архиепископије, о овоме *Б. Ферјанчић*, Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Сава Немањин, 65–72, са старијом литературом; такође уп. *Обаленски*, Шест византијских портрета, 160–163.

⁴⁷⁹ У Пећком рукопису Доментијана на овом месту стоји *съ седлы напѣвлѣнѣи ѡшко иже естѣ въ пагренѣѣ звалѣно иже патрѣиски имають, Јагѣд*. *Opisi i izvodi*, 15. ѡшко, од грчког *οὐσος*, овде се користи као синоним за царски пурпур, а зелена боја се истиче као патријархов прерогатив, очигледно са циљем да се истакну почасти с којима је будући архиепископ дочекан и, по хиротонији, испраћен из Никеје. Да је Сава у свом пртљаку на повратку из Мале Азије имао и скупоцене пурпурне тканине, јасно говори даљи Доментијанов текст о Савини чуду са прерабањем окорелог морског ракојужника на Светој гори, в. наредно поглавље.

⁴⁸⁰ Стицање аутокефалности потврђивала су и писана документа — подсетимо на повеље Василија II издате Охридској архиепископији око 1019, 1020 и пре 1025, поменути томос патријарха Германа II, којим је обновљена самостална Трновска патријаршија 1235, или акт патријарха Нилфора II и синода од 1. јануара 1261. којим се трапезунтској митрополији додељује аутономија, *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, II, BZ 2 (1893) 42–46; *Regestes*, IV, no 1285, 93, no 1351, 153–155.

У Теодосијевом тексту реч је о два патријаршијска документа — први, који је потписао патријарх са архијерејима васељенске цркве, односи се на право самосталног избора и постављања поглавара српске цркве, док би се други односио на саму Савину хиротонију, Теодосије, 131; *Regestes*, IV, 31–32, nos 1225, 1226.

⁴⁸¹ Сама саборска акта сведоче о месту одржавања последњег васељенског сабора, *Sacrosanctum concilium*, XII, 999B, 1051C; као и један наративни извор — *The Chronicle of Theophanes Confessor*, ed. *C. Mango, R. Scott*, Oxford 1999, 637.

Основа Свете Софије у Никеји

не касније, у септембру 1065.⁴⁸² Убрзо потом на поравнатим рушевинама, уз коришћење остатака обимних зидова, подигнута је нова црква. Њен раскошно израђен мермерни под, чији су делови пронађени приликом археолошких ископавања, налазио се на око 1,40 m изнад нивоа пода старе базилике. Том приликом су, судећи по начину градње,⁴⁸³ изнова подигнути западни и преградни зидови између бродова, као и засебна одељења — пастофорије на источним крајевима бочних бродова и надвишени куполама са осмостраним тамбурима. Црква је, као и пређашња, била покривена равним дрвеним кровом, док су зидови били украшени мермерним оплатама и мозаицима. Фрагменти фреско-сликарства, чије су остатке у ђаконикону, олтару и на западном зиду истраживачи видели још у трећој деценији прошлог столећа, датовани су у другу четвртину, односно средину XIII века. По заузимању Никеје 2. марта 1331. године,⁴⁸⁴ султан Орхан

⁴⁸² Michaelis Attaliotae Historia, rec. J. Bekkerus, Bonnæ 1853, 90.22–91.6; C. Mango, The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea, DOP 13 (1959) 248–249. О том да је катедрални храм Никеје страдао и у првом потресу, уп. вести кратке хронике, P. Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, II, Wien 1977, 152.

⁴⁸³ Mango, op. cit., 250.

⁴⁸⁴ Schreiner, op. cit., 238.

је цркву претворио у џамију,⁴⁸⁵ када су према потребама исламског богослужења извршене и одређене промене у унутрашњости грађевине. Богомоља је после једног пожара била обнављана и у време Сулејмана Величанственог (1520–1566), под надзором славног султановог неимара Коца Синана. Почетком XIX века грађевина је већ била у рушевинама.⁴⁸⁶

Хаљине од великог оловера

Пошио је рукојоложен за архиепископској, Сава се на повраћку из Никеје неко време задржао на Ајону. У Лаври Светиој Ајанасија, као и другде њом приликом на Светиој гори, рукојологао је свештенике и ђаконе,⁴⁸⁷ а за Саву се везује и чудо његовога морског разбојника. Тада је њрви српској архиепископској даривао нејоизнајог његовога између осталога и скупоценим хаљинама,

повелѣ донѣсти свити красны мновоцѣн'нии шт[ъ] великаго оловере л'вы оукрашеніи ...

(Доментијан, 208)

заповеди да се донесу скупоцена дивна одела од великог оловера лавовина украшена ...

Епитет holoverus, ὀλόβρος,⁴⁸⁸ представљао је синоним за царски пурпур, скупоцену боју која се добијала од специјалне врсте шкољки (из рода Murex) из

⁴⁸⁵ Истраживачи ову богомољу идентификују са Улу-џамијом, чији помен налазимо код енглеског путописца Јона Ковела, J. Raby, A Seventeenth Century Description of Iznik-Nicaea, Istanbul Mitteilungen 26 (Tübingen 1976) 181; Dr John Covel, Voyages en Turquie 1675–1677, ed. J.-P. Grégoire, Paris 1998, 292, n. 833.

⁴⁸⁶ M. Alpatoff, Les fresques de Sainte-Sophie de Nicée, EO 25 (1926) 42–45; K. Otto-Dorn, Das islamische Iznik, IF 13 (1941) 9–15; A. M. Schneider, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, IF 16 (1943) 10–17; S. Eyice, Two Mosaic Pavements from Bythinia, DOP 17 (1963) 373–374; Janin, Grands centres, 119–120; M. Altripp, Überlegungen zum Synthronos der Hagia Sophia in Iznik/Nikaia, BZ 92/2 (1999) 448–454; Ch. Pinasi, New observations on the pavement of the church of Hagia Sophia in Nicaea, BZ 99/1 (2006) 119–126. Однедавно овај значајни споменик има и своју монографију S. Möllers, Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia, Alfter 1994.

⁴⁸⁷ Чином хиротоније јереја и ђакона новопостављени српски архиепископ директно је задрио у основна архиепископска права месног епископа тј. епископа Јеруса. То се најлакше да објасни чињеницом да у то време, у доба латинског краљевства у Солуну, највероватније није било грчког прелата на епископском престолу у Јерусу. Уосталом, десет година касније, када се Сава преко Атона враћа из Свете земље, нема помена о рукополагањима, грчки архиепископи су враћени у седишта својих епархија у држави Теодора Анђела, уп. Живојиновић, О брависима, 69; иста. Епископ Јеруса и Свете Горе. Архиепископска права, Црква. Календар Српске православне патријаршије за просту 2001. годину, Београд 2001, 80–85.

Неприхватљиво је тумачење да су Светогорци по свом нахођењу могли позивати архиепископе ради чинодејствовања, заобилазећи при томе права месног епископа загарантована канонима Источне цркве — D. Papachryssanthou, Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, TM 8 (1981) 375–376.

⁴⁸⁸ Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, Ia, ed. P. Kruegeri, Berolini 1905, 565 (X,21.3); Corpus iuris civilis, II, Codex Justinianus, ed. P. Krueger, Berolini 1895, 431 (11.9) — De

Средоземног мора. У XIII столећу, код старијег Савиног животописца, у руским и дубровачким изворима, несумњиво је пак реч о врсти тканине, вероватно пурпурне боје и непознатог састава. Претпоставља се да је реч о свиленој тканици.⁴⁸⁹ У покушају стицања представе о изгледу ове тканине, коју је први српски архиепископ највероватније добио на царском двору у Nikeји, прва асоцијација су пурпурне свилене тканине украшене лавовима из царских лавоница X века, чији се фрагменти налазе у три збирке у Немачкој,⁴⁹⁰ али не треба искључити ни могућност да су лавови изведени техником веза која ће свој врхунац доживети у наредној епохи Палеолога.

Кандило за гроб светог Петра⁴⁹¹

Сава њо повраћку из Nikeје шаље тек рукоположеног епископа Методија у Рим ради добијања краљевског венца за свог брата Стефана.⁴⁹² Као њоклон њослао је

многo чeстнo кандилo богoмыслнннмь рзозумомь сьставленo и рѣсьтлнмь льчтаннн извзвaнo и рѣѣкраснмь шлрфотамн извмѣно кеже и до дньсь стонтъ въ гробв⁴⁹³

vestibus holoveris et auratis. Procopii Caesariensis opera omnia, III, Historia quae dicitur arcana, ed. J. Haury, Lipsiae 1963, 157.8.

⁴⁸⁹ V. F. Rēga, О тканях до-монгольской Руси, BSI 4/2 (1932) 404; J. Ковачевић, Средњовокна ношња балканских словена, Београд 1953, 199–200. По дубровачком статуату из 1272. године, 16 комада ове тканине чинило је једну балу, cf. Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, ed. V. Bogišić, C. Jireček, Zagrabiae 1904, 163–164 (Liber VII, cap. XXXVIII); Д. Динић-Кнежевић, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Београд 1982, 32.

⁴⁹⁰ Berlin – Schloß Köpenick, Köln – Diözesanmuseum, Düsseldorf – Kunst Museum. Ове тканине су поуздано датоване на основу помена цара Романа и Христофора у 921–931. и Василија и Константина у 976–1025, cf. A. Muthesius, Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200, Vienna 1997, 34–38, 180–182.

⁴⁹¹ Код Доментијана, 247–249, то је гроб прехвалних апостола Петра и Павла. Несумњиво је реч о најсветијем делу базилике Светог Петра, познатом као Nicchia dei Pallii или Confessione di San Pietro.

⁴⁹² У науци је, као релевантно, прихваћено сведочанство Доментијановог савременика, Томе архијакона, по коме је великог жулана Стефана крунисао папски легат 1217, круном добијеном од врховног поглавара католичке цркве, Хонорија III, Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, ed. F. Rački, Zagrabiae 1894, 91; писање сплитског хроничара потврђује и један савремени документ, писмо Стефана, крунисаног краља — rex coronatus, истом папи из марта 1220, F. Rački, Pismo prvoprićenoga kralja srbskoga Stjepana I papi Honoriju III g. 1220, Starine 7 (1875) 53–56; K. Јуречек, Историја Срба, I, Београд 1978, 169; такође ул. И. Руварца, Одломак из написане пре 1891. расправе о главним моментима из живота св. Саве, првог српског архиепископа, Летопис МС 208 (1901) 1–44; ИСН, I, 300. Интересантно је да се као посредник између првовенчаног српског краља и Свете столице у поменутом писму јавља епископ Методије, кога у истој улози налазимо и у спису старијег Савиног животописца, Оболениски, Шест византијских портрета, 148–149.

⁴⁹³ Цитирали део писмој само у Пехком рукопису, Јагић, Описи i izvodi, 15. Из описа није могуће са сигурношћу закључити од каквог је материјала кандило било сачињено, али се највероватнијим чини неки племенити метал украшен емалем. Оваква кандила су нам позната и из илустрација византијских манастира, L. Bouras, Byzantine Lighting Devices, JOB 32/3 (1982) 479–480. О украшавању светилског гроба кандилом у средњовековној Србији и Византији навешћемо само неколико при-

многo часно кандило богoмисленнм разумом састављено и пресветлом замншљу уобличено и прекраснм бојама изумљено, које и до данас стоји у гробу.

Неуобичајено надахнути Доментијанов опис поклона за гроб првоапостола оставља утисак не само реално постојећег предмета већ се чини да је и његов изглед био познат писцу. Први српски архиепископ овим поклоном само следн пример свога оца, за кога се такође зна да је слао дарове у базилику Светог Петра.⁴⁹⁴

Папа Иноћентије III извео је замашне радове на обнови и украшавању источног дела ове древне базилике Константина Великог: обновио је мозаик из IV столећа у олтарској апсиди, додавши првобитној композицији свој и лик женске персонификације римске цркве,⁴⁹⁵ док је улаз у малу нишу изнад гроба светог Петра украсио представама Христа и дванаест апостола, изведеним у релефу и украшеним нилео техником, и поставио бронзану решетку са натписом.⁴⁹⁶ Предложено је и прецизно датовање завршетка ових радова уочи Четвртог латеранског концила 1215. године.⁴⁹⁷ Савин поклон је, после неколико година, био намењен унутрашњости овог невеликог простора, чију је малу апсиду крусно допојасио Христов мозаик, настао највероватније почетком VIII века.⁴⁹⁸ Није нам познато да је у ватиканским ризницама сачувано скупоцено кандило, дар првог српског архиепископа, које би било извор Доментијановог надахнућа и директна потврда његовог казивања.

Мозаик Христовог Рођења из витлејемске базилике

Бројни подаци које Савини биографи пружају о најзнаменијијим храмовима и местима ходочашћа у Палестини били су предмет истраживања Миодрага Марковића у његовом магистарском раду под насловом „Значај првог путовања светог Саве у Палестину за архитектуру и живопис средишњих Српске архиепископије“, који ће се незнатно измењен иакође појавити у оквиру Посебних издања Византолошког института. Нарочити акценат је њом приликом био сачињен на утврђивање стања и изгле-

мера, в. даљи текст, стр. 190; Данило, Животи краљева, 149; Majeska, Russian Travelers, 227–228; Khitrovo, Ichnéaires russes, 262; као и ликовни извори и сачувани предмети, Glory of Byzantium, 167–168, № 116; Καθημερινή ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, Атина 2002, 178, 285–286, бр. 201, 299, 300.

⁴⁹⁴ Стефан Првовенчанин, Сабрана дела, 42.

⁴⁹⁵ Портрет Иноћентија III и поменута персонификација су, уз фрагмент са ликом апостола Павла, једино што је остало од овог мозаика, о чијем изгледу говоре ликовни извори и описи настали пре рушења апсиде старе базилике крајем XVI века, cf. H. N. Schumacher, Eine römische Arsis-komposition, Römische Quartalschrift 54 (Freiburg 1959) 148–202; Oakeshott, Mosaics, 67–70.

⁴⁹⁶ Горњи део решетке са натписом је још увек in situ, као и позадина са аркадама испод којих су биле смештене фигуре које се чувају у Ватиканском музеју (Христос и пет апостола), F. Stohman, Gli smalti del Museo Sacro Vaticano, Città del Vaticano 1939, 15–16, 33–34, №5 20–25.

⁴⁹⁷ Cf. M.-M. Gauthier, La clôture émaillée de la confession de Saint Pierre au Vatican, lors du Concile de Lateran, IV, 1215, Synthronon, Paris 1968, 237–246.

⁴⁹⁸ За изглед гроба светог Петра, cf. J. Toynbee, J. W. Perkins, The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations, London 1956, 220–226; Oakeshott, Mosaics, 158–9.

да палестинских светиљница и њиховог украса у време Савине њрве ѡсетје Свештој земљи. Будући да је исти ѡсетјуац у мейподолничком смислу ѡрсуитан и у овој књизи, овде се неће поново анализирати делови ѡскѡвова двојице ѡсцаца који се односе на ѡрво Савино ѡѡѡвовање и на Палестину у целини. Украјско ћемо се само ѡзабавити оним малобројним ѡдацима о Свештој земљи из ѡскѡвова Савиних жѡитија који су остали ван ѡлемјских оквира истѡраживања М. Марковића.⁴⁹⁹

Прва наредна сѡаница на Савином ходочашићу, ѡсле ѡклоњења у јерусалимском храму Васкрсења Христовог, била је древна базилика Христовог Рођења у Виљлејему.

и того оворѡт истинно п[о]добје написано оворозомь сѡмѡѡенја его вѡ
ислѡтх[ѡ] лежѡца и томѡ слад[ѡ]ѡтѡ прикосноуѡв се и поклоненје ч(ѡ)ст(ѡ)но
и смѡѡенје пѡѡлмнво п[о]добно вл[а]д[ѡ]цѡ своѡмоу принѡсѡ сѡ ѡвоѡѡ
ср[ѡ]д[ѡ]чноу оворовиза и на земли овллаждѡша се ц(а)рѡ и е(ѡ)е(ѡ)сѡмь и
земли.

(Доментѡијан, 284)

И тога нашавши истинито подобје је написано образом смерности његове у јаслама лежећи, и њега слатко дотакавши, и поклоњење часно и смерност премногу подобно Владици своје приневши, с ѡубављу срдачном целова га, цара неба и земље који је на земљи постао младенац.

Доментѡијанове речи које доста касније следе, *И када сам био у Јерусалиму и у Свештој гори, свети древни сѡарци сѡолојитини, ... и оворе* (Сави — прим. аутора) *оѡѡѡ били врѡнаци и сѡодвижници*,⁵⁰⁰ недвосмислено сведоче о томе да је писац посетио Свети град, али не као пратилац првог српског архиепископа. На то упућује чињеница да Савин ученик правѡѡи увод за похвалу своје учитељу саткану од сведочења Савиних савременика, који су у Доментѡијаново време били већ *свети древни сѡарци*, говори о себи у јединици. Свакако не би пропустио прилику да истакне да је и сам непосредно учествовао у догађајима из живота свога учитеља које описује.⁵⁰¹

Време Доментѡијанове посете Јерусалиму не може се прецизно одредити, али се она са сигурношћу може сместити између другог Савиног боравка у овом

⁴⁹⁹ Користимо прилику да се захвалимо колеги Миодрату Марковићу што нам је омогућило да се користимо резултатима његових истраживања, с обзиром да она још увек нису публикована.

⁵⁰⁰ Доментѡијан, 360. Иако би се на основу заједничког помѡна са Јерусалимом могло помислити да је овде реч о Светој гори синајској, у питању је Атон. За Доментѡијана као светогорског монаха само је једна Света гора, док је Синај: *гора синајска, свети гора синајска, Синај*.

⁵⁰¹ Када пише о Савиним новчаним прилозима ђурђијанском манастиру Часног крста код Јерусалима, намењеним подизању зграда за становање на његовом првом путовању по Светој земљи, Доментѡијан тврди: *а још и данас сѡије палѡѡе које је он сѡградно и сѡмен родитѡѡе ѡеговог и ѡега самог*, Доментѡијан, 288. Прилошка одредба за време *данас*, најпре не се односити на Доментѡијанов каснији боравак у Јерусалиму када се и сам могао уверити у Савина добротинства.

У науци постоји и другачије мишљење, *Костѡић*, Је ли Доментѡијан био ученик Савини, 936–937.

граду 1234/5. и настанка његовог старијег житија 1253/4, највероватније у прву половину овог временског раздобља, док је град био још у рукама хришћана, тим пре што у Доментѡијановом делу нема одјека трагичних догађаја из 1244, везаних за муслиманско освајање Јерусалима — мученичке смрти грчког патријарха Атанасија (1223–1244),⁵⁰² кога Доментѡијан помиње на више места у свом спису, скрнављења и рушења бројних цркава Свете земље.⁵⁰³

Доментѡијан је само један у низу истакнутих српских духовника XIII столећа који су се поклонили светим местима Истока. Подсетимо да су Палестину у овом периоду посетили и потоњи српски архиепископи, Сава II, Јоаникије I, Јевстатије I.⁵⁰⁴ Следећи пример првог нама познатог српског хаѡије, светог Саве, они представљају наставак веза које је успоставио још велики жупан Стефан Немања у другој половини претходног столећа, слањем дарова у цркве и манастире Свете земље. По речима свог старијег сина и животописца,⁵⁰⁵ Немања је даривао најпознатије палестинско светилиште, цркву Васкрсења Христовог у Јерусалиму, Светог Јована Претечу⁵⁰⁶ и манастир Светог Теодосија Кивовијарха у Јудејској пустињи.⁵⁰⁷

Пишући о храмовима и светим местима Палестине којима се на свом првом путовању Сава поклонио, Доментѡијан доноси и податке о делима сликарства у њима. Ови узгредни помени су за нас драгоцени јер су иначе ретки у Доментѡијановим списима, па ћемо се овде укратко осврнути на њих.

⁵⁰² *V. Grumel*, La chronologie des patriarches grecs de Jerusalem au XIIIe siècle, REB 20 (1962) 198–199.

⁵⁰³ *Prawer*, Histoire, II, 311.

Податак који пружа Доментѡијан, а односи се на сионску базилику — *ид[ѡ]ѡе м(а)тти цр(ѡ)н(ѡ)убављѡ пѡѡждѡ вѡѡ*, Доментѡијан, 286, не може послужити као сигуран ослонац за датовање пишчевог ходочашћа после 1244, јер има индицију да је грађевина претрпела озбиљна оштећења и у деценијама пре коначног рушења у време муслиманске опсаде града, *Марковић*, Значај, 45–46.

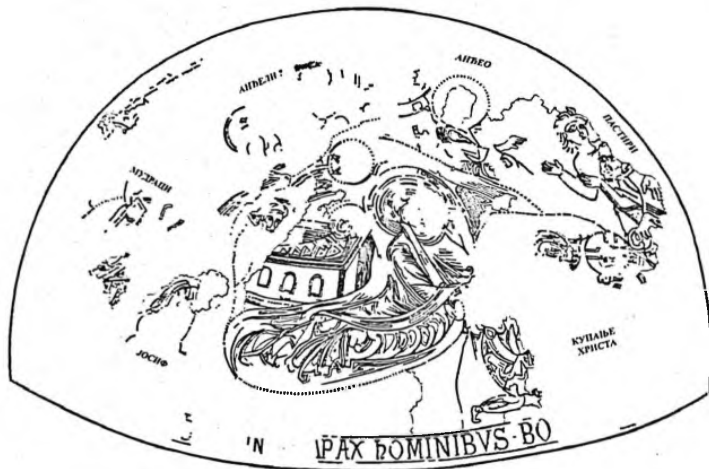
⁵⁰⁴ О писаним сведочанствима српских средњовековних ходочасника у Свету земљу, cf. *G. Podskalsky*, Die Jerusalemwallfahrt in der bulgarischen und serbischen Literatur des Mittelalters. BSl 56/3 (1995) 679–686.

⁵⁰⁵ Стефан Провенчанни, Сабрана дела, 42.

⁵⁰⁶ Није извесно на који се од три центра Претечиног култа у Палестини друге половине XII столећа односе речи Провенчаног: Севастују, Подгорје (Ен-Керем) или манастир близу Јордана. Ипак, највероватније је реч о последњем, православном манастиру, који је нешто раније, после разарања проузрокованих земљотресом, обновно византијски василеј Манојло I, в. нац. 616. Интересантно је да и касније српски владари одржавају везе са овим братством; тако се јерусалимски патријарх Теофило (1419–1424) обраћа деспоту Стефану за материјалну помоћ овој обitelji, в. *Г. Daničić*, Poslanica Teofila patrijarha jerusalimskoga despotu srpskom Stefanu, Starine 4 (1872) 232–234. Највероватније је у овом манастиру на Јордану обитавао и Галактион, духовни отац краља Драгутина (1276–1282), кога спомиње писац житија овог српског краља, Данило, Животи краљева, 71.

⁵⁰⁷ Савин боравак у овом манастиру помиње само његов млађи биограф, Теодосије, 169. Иако је већ указано на све непрестаности, па и омашке које Теодосије доноси када пише о боравку првог српског архиепископа у Светој земљи, *Марковић*, Значај, 165–167, сматрамо да овај податак не треба доводити у сумњу јер Сава свакако није пропустио да посети православни манастир који је његов отац даривао, тим пре што је по Доментѡијану обилазно светиљшта у околини. За историју овог манастира cf. *Pringle*, The Churches, II, 271–278, n° 221.

Мозаик из пећине Христовог рођења, витлејемска базилика, 1168/9

Доментијанове речи цитиране на почетку овог поглавља односе се на мозаичну представу, данас само фрагментарно очувану, Рођења Христовог из апсиде Пећине Христовог рођења у Витлејему. Да је реч о најсветијем делу витлејемске базилике и главном циљу ходочашћа, а не о мозаику који је у Савино време био смештен високо у полукалоти јужне конхе у наосу изнад крипте, говори и Доментијанов опис Савиног поклоњења. Детаљан опис исте композиције сачуван нам је и у нешто старијем опису светих места Палестине, критског монаха Јована Фоке из 1185.⁵⁰⁸

У питању је дело византијског уметника са натписом из Лукиног јеванђеља (2:14) на латинском: [Gloria in excelsis Deo et] in [ter]ra pax hominibus bo[n]ae voluntatis] — симбиоза карактеристична за целокупну мозаичну декорацију базилике. По двојезичном натпису — латинском и грчком — са јужног олтарског зида, радови на мозаицима су окончани 1168/9. године, по жељи чак тројице ктитора: византијског василевса Манојла I Комнина, јерусалимског краља Амалрика I и витлејемског бискупа Раула. На челу скупине уметника налазио се

⁵⁰⁸ PG 133, 957–960; за енглески превод cf. Jerusalem Pilgrimage, 333–334, 27.12–27.18. Од целокупног, иначе обимног, сликаног програма витлејемске базилике, овај путописац, осим представе Рођења из олтара Пећине, спомиње још само портрете василевса Манојла I Комнина (1143–1180), у чијој је служби пре замонашења војевао широм Царства.

монах Јефрем, а позната су и имена његових сарадника, ђакона Василија и, највероватније, Захарија.⁵⁰⁹

Од представе, која је уобичајеног композиционог решења за уметност средњовизантијског периода, данас су видљиве: лежеће фигуре Богородице и новорођеног Христа у јаслама, изнад којих је очувана само глава вола, оскудни фрагменти седеће фигуре Јосифа, делови фигура анђела и пастира, део звезде која је показала пут мудрацима са Истока и фрагменти сцене купања новорођенчета. На основу описа Јована Фоке, знамо да је поред јасала био и магарац, као је то уобичајено, као и животиње из стада пастира и клечеће фигуре трију мудраца који приносе дарове. За три нише на подужној страни јасала у којима лежи Христос, изнета је претпоставка да представљају реалан одраз изгледа мермерне оплате јасала чуваних у ниши са леве стране јужног степеништа којим се тада, као и сада, силазило до Пећине Рођења. Оплата је, према описима ходочасника, имала три кружна отвора који су омогућавали целивање драгоцене реликвије.⁵¹⁰

Гроб светог Саве Освећеног

Пошио је обичао јерусалимска светиљница, као и она у његовој околини, у Витлејему, Подгорју, Галилеји, Витјанији, Јудејској пустињи и на Јордану, први српски архиепископ долази у Велику лавру Светог Саве Освећеног. После манастирског кайоликона, поклонио се и гробу свог светог имењака

и сладцѣ целовавъ образъ с(вѣ)т(а)го написанъ на ч(ь)ст(ь)нѣмъ гробѣ его:
(Доментијан, 296–298)

И слатко целивавши лик светог написан на часном гробу његовом.

О изгледу надгробне конструкције и сликаног украса на гробу светог Саве, који се уздизао по средини манастирског дворишта, западно од католикона, детаљније нас обавештавају познији руски путописци.⁵¹¹ Била је то кружна едидула наткривена калотом коју је носило шест стубова. Њена висина је износила четири, а ширина два сежња. Испод ње је био смештен саркофаг оснивача манастира прекривен платненим покровом са светитељевим ликом. Едикулу над гробом светог Саве Освећеног први помиње руски игуман Данило (1106–1108),⁵¹² те ју је највероватније, у међувремену, и Сава видео у горе описаном облику и целивао представу свог *саликосиојника* са покрва. Током времена њен изглед

⁵⁰⁹ G. Kihnel, The Twelfth-Century Decoration of the Church of the Nativity: Eastern and Western Concord, Ancient Churches Revealed, Jerusalem 1993, 197–203; *Kil'eer*, Peregrinatio graeca, 146; *Folda*, The Art, 347–364 (мозаици наоса), 371–378 (мозаик Рођења).

⁵¹⁰ *Ibidem*, 372, 378.

⁵¹¹ Архимандрит Гретенје (?), око 1400, и монах Софронје, 1547, *Khitrowo*, Itinéraires russes, 188–189, 274.

⁵¹² *Ibidem*, 34.

је мењан, а данашњи је добила 1929, после земљотреса који је две године раније погодио манастир.⁵¹³

Представа Христа из катедрале у Назарету

Кренувши из Јерусалима назад у ошаџину, архиепископ Саве најпре долази на њокоњење у Назарет, у градски саборни храм

И тоу свѣтло и слад'цѣ целовавъ написанаго на образѣ љубителя своего Х(рист)а

(Доментијан, 302)

И ту светло и слатко целивавши насликаног на слици љубителя свога Христа

Док је мозаик Христовог рођења из Витлејемске пећине сачуван *in situ*, а о представи светог Саве Јерусалимског се сазнаје из познијих извора да је красила покров на његовом саркофагу, за сликану представу из Благовештенске катедрале у Назарету зна се само из Доментијановог списка. Није познато ни да ли је реч о слици на зиду или дасци, нити где се налазила. О сликаној декорацији ове грандиозне романичке базилике, пре но што ју је један од емира мамелучког султана Бајбара, априла 1263, сравнио са земљом, писао је још само Јован Фока, 1185. године.⁵¹⁴ Он једино помиње представу Благовести и Сусрета Марије и Јелисавете изнад улаза у најсветији део храма, крипту, где је арханђео Гаврило најавио Марији рођење Сина Господњег.⁵¹⁵

Александрија и околина

Кренувши њо други љуџи на Исѣок, Саве љреко Бриндизија, Акра, Велике Кесарије и Јафе, стиже у Јерусалим. После њокоњења гробу Господњем и сусрећиа са јерусалимским љаџијархом љанасијем, Саве је „љочину од љуџинога љируда“ у манастиру Свѣџог Јована Богослова на Сиону. Убрзо љаџуџија Свѣџи Град.

О шѣствѣи въ александриѣ прѣбос(вѣ)щен'наго:

⁵¹³ За историјат, градље и разарања најславнијег палестинског манастира, в. *Марковић*, Значај, 48–59; *Pringle*, The Churches, II, 258–268, nos 216–219. Платински покрови са извезеним представама свѣтитѣла у пуној фигури из познијих времена, од почетка XVI века и касније, сачувани су у нарочито великом броју у руским збиркама, в. *Е. А. Моршкова*, *Т. Е. Самоилова*, Реликвији русских свѣтѣх, Христианские реликвији в Московском Кремле, Москва 2000, 213–214, бр. 66; *Byzantium. Faith and Power*, 59–60, 332–333, nos 29, 200.

⁵¹⁴ *PG* 133, 936; *Jerusalem Pilgrimage*, 320, 10.7.

⁵¹⁵ О овој базилици и њеном богатом познороманичком скулпторалном украсу, cf. *Folda*, The Art. 414–440; *Pringle*, The Churches, II, 116–140, no 169.

Прѣем' же провѣдѣтелѣ изъ ерѣс(а)лѣма и вѣставъ иде въ александриѣ и до стиг'шѣ емоу тамо града того прѣтеъ вѣс(тъ) ч(ѣ)ст(ѣ)но патрѣарх(ѣ)-хѣм[ѣ] александриѣским[ѣ] ... и различ'ными дар'ми дарѣг дѣрга почѣтѣ, въ вт[ѣ] зап[а]да западными, въ вт[ѣ] вѣстока вѣсточ'ным(и), свѣщеними различ'ными дары, ч(ѣ)стѣми ап(о)ст(о)льскими и шѣбаны патрѣархѣским(и) и кадилы бл(а)гоухан'ными и злато ли(о)го давѣ цр(ѣ)к(ѣ)вы тои ...

О похѣждѣнѣи с(вѣ)тынх(ѣ) поустын'ник(ѣ) сѣ прѣб(вѣ)щен'ным(ѣ) крѣ(ѣ) савом[ѣ]:

Прѣем' же вт[ѣ] него с(вѣ)ты моужѣ добра и д(оу)хов(ѣ)на знающа окр(ѣ)стѣ поути поустынѣ елександриѣскихх[ѣ] и живѣщѣе въ нихх[ѣ] с(вѣ)тые моужѣ, овы въ марѣвдѣ, овы въскран лоуѣта, въ поустын'ныхх[ѣ] с(вѣ)тыхх(ѣ) мѣстѣхх[ѣ] ...

И вт[ѣ] т[оу]доу паки иде въ дивандѣ: И оу скитѣ: И въ чрѣноу гоуоу, въ неже скитскы образѣ имѣють манастирѣи и живѣщѣи въ нихх[ѣ] с(вѣ)ты моужѣ по два или по три. вѣсѣ же сѣрѣю около вѣвш[ѣ]дѣ и перѣю: и егѣп'тъ всѣ и страни его.

(Доментијан, 364, 366)

О одласку Преосвѣненога у Александрију:

Добивши водиче из Јерусалима, уставши оде у Александрију. И када је стигао тамо до тога града, примѣнѣ би часно од патријарха александријског, ... и различитим даровима друг друга почаста, овај од запада западним, овај од истока источним, различитим свѣштеним даровима, частима апостолским и одеждама патријаршијским и кадилима добромирским, и злато много давши цркви тој ...

О похѣђењу свѣтих пустињака са преосвѣненим кир Савом:

Свети примивши од њега (александријског патријарха — прим. аутора) мужа доброг и духовног који је знао околне путеве пустиња александријских и свѣте мужеве који живе у њима, једне у Марѣоту, друге крај Ливије, у пустињским свѣтим местима, ...

И отуда опет оде у Тиваиду, и у Скит, и у Црну гору, у којој скитски образ имају манастири и свѣте мужеве који у њима живе по двојца или по тројца. Сву Сирију около обиђе и Персију и Египат сав и крајеве његове.

Прѣем же благословѣнѣи шѣ светаго патрѣарха, и до александриѣ провѣдѣтихѣ его вѣзѣмѣ, и богомѣ сѣхранѣмѣ и александриѣскаго града дошѣдѣшимѣ, въ величѣи же цркви светаго апостола ѣвагѣанста Марка вѣвѣшемѣ, ... Светлым же александриѣ патрѣархомѣ чѣстно светым оуѣсѣтѣнѣи прѣтеъ вѣвъ, ... различ'ными же и изред'ными почѣстѣми дарѣугѣ дарѣуга шѣдарѣвава, ... вѣсѣхотѣ же свѣтын иже окрѣсть александриѣ въ поустын'ныхъ мѣчалѣво пошѣтѣнѣмѣ живѣоуш'тѣихъ свѣтынхъ житѣи оуходѣти. ... патрѣархъ же прошенѣи его испѣльнѣе, и на се искоуѣснѣхъ моужѣ иже поустынѣноу

штихъ провѣдѣти его дасть емоу. светиѣ же въ цркви светноу моученикоу и чудотворцоу Кира и Иованна и въ цркви свѣтаго и великаго и дневнаго моученика Мины поклонив се, и ништихъ оуштедѣвѣвъ, и тако града Александрьскаго изыде. поиде же къ светѣмъ и поустыннымъ штецельмъ иже въ Мареутѣ. швы же въс краи Лѣтѣ мльчанѣмъ аггелскимъ и молитвами и поштенѣмъ моученичско съвршахоу житѣ. ... поиде же въ Ѡвѣандоу, таже въ Скытѣ и чрною гороу и въ прочаа свѣтаа мѣста, ...

(Теодосије, 187–189)

Примивши благослов од светога патријарха (јерусалимског — прим. аутора) и узевши људе који ће га проводити до Александрије, и Богом чуван стиге у Александријски град. Био је у великој цркви Светога апостола и јеванђелисте Марка, ... Свети патријарх Александрије часно предусрете светога (Сава — прим. аутора), ... различитим и изванредним даровима друг друга дароваше, ... Захте свети да посети и живот свѣтих који у околини Александрије у пустињама ћутећи у посту живе. ... Патријарх испуњавајући његову молбу, даде му искусне људе који познају пустиње да га воде. Свети се у цркви Свѣтих мученика и чудотвораца Кира и Јована и у цркви Светога и великаго и дивнога мученика Мине поклати, и ниште обдаривши, и тако из града Александријског изиђе. Дође ка свѣтим и пустињским оцима који су у Мареоту. Ови дуж Ливије анђеоским ћутањем и молитвама и постом мученички проводише живот. ... Дође у Тиваиду, затим у Скит и Црну гору и у остала свѣта места, ...

Када говори о Савином ходочашћу по Светој земљи, Доментијан даје врло прештна и поуздана обавѣштења о кретањима првог српског архиепископа, која у потпуности одговарају ситуацији *на шѣрену*, као и онемо што знамо из бројних других путописа XII и XIII столећа.⁵¹⁶ То је сасвим разумљиво с обзиром на чињеницу да се и сам писац, нешто касније, поклонно свѣтим местима Палестине.⁵¹⁷ То, међутим, није случај када пише о Савином другом боравку на Истоку. Пишчево недовољно познавање области које Сава обилази има за последицу прављење грешака у просторном, *географском* смислу, али и доста нелогичних маршрута које могу ставити под сумњу неке догађаје или макар њихов след. Покушаћемо да то покажемо кратким освртом на Савин итинерар 1234/5. године.⁵¹⁸

Сава полази са источне јадранске обале из Старог Града⁵¹⁹ на југозапад и најпре пристаје у Бриндизи. Ова велика апулијска лука била је полазна тачка за

⁵¹⁶ О овоме нарочито *Марковић*, Прво путовање, 47–88.

⁵¹⁷ В. стр. 148–149.

⁵¹⁸ Доментијан, 342–397. Сава је по други пут кренуо у Свету земљу најраније у пролеће 1234, или неколико месеци касније. За овакву хронологију в. поглавље *Сјуденциа*, стр. 132, као и *Анастасијевић*, Свети Сава, 242–245.

О другом Савином путу на Исток исцрпно, *Вийковић*, Друго путовање, 1–16.

⁵¹⁹ Савини животописци не именују источнојадранску луку из које Сава испловљава. Податак је преузет из Даниловог житија светога Арсенија, Данило, Животи краљева, 165. Реч је о другом имену средњовековне Будве, латински *Civitas antiqua*, ВИИИ, II, 64; в. такође *Вийковић*, нав. дело, 1.

бројне ходочаснике из западне Европе који су се овде укривали на бродове за Свету земљу.⁵²⁰ Следећа станица коју Доментијан помиње је Акр, главна крстачка лука на палестинској обали. Успутне станице писац не спомине иако их је свакако било судећи по описима морског пута забележеним у списима двојнице поклоника са Запада из XII столећа.⁵²¹ Интересантно је да старији Савин животописац помиње само *Диоклишијско* и *велико Сиријско море* — то су у ствари биле две највеће раздаљине које су бродови превлађивали на путу за Свету земљу, излазећи на пучину и пловећи отвореним морем. Остали део пута пловили су на начин уобичајен у средњем веку, у непосредној близини копна са бројним станицама. Очигледно су се пловидба пучином и непрегледно морско пространство на почетку и крају пута најдубље урезали у памћење старог српског писца, о чијем односу према мору најбоље сведоче његове сопствене речи којима га именује — *водослани гроб*.⁵²²

Прву грешку Доментијан прави када описује Савину пловидбу између Акра и Јафе. Српски архиепископ се између ове две луке на кратко зауставио у Великој Кесарији, како је назива његов животописац и погрешно сматра за *Caesarea Philippi*, у близини које је Христос са само пет хлебова нахранио пет хиљада људи. Сава се приликом свог боравка у овој значајној луци,⁵²³ сигурно није поклатио на месту поменутог Христовог чуда, јер се оно није ни налазило у овом граду већ седамдесетак километара северноисточно на обали Галилејског језера.⁵²⁴ Интересантно је да исту грешку праве и двојица православних ходочасника XII столећа, руски игуман Данило и Јован Фока.⁵²⁵

Судећи по даљем току Доментијановог излагања да се закључити да је Сава после задржавања у Јерусалиму, у два наврата узастопце ишао у Египат. Најпре је *добивши водиче из Јерусалима* отишао у Александрију. Проводитељи су били неопходни за пут копном, а пошто од лађе нема ни помена, закључујемо да је први српски архиепископ изабрао сувоземну маршруту.⁵²⁶ После боравка у друштву александријског патријарха и обиласка монашких центара везаних за најстарију историју монаштва у Египту, враћа се у Јерусалим. Потом се у погла-

⁵²⁰ Од оних који су о томе оставили и писана сведочанства поменућемо британског ходочасника Сивулфа (1101–1103) и исландског опата Николу (око 1140), cf. *Jerusalem Pilgrimage*, 94, 215.33, као и анонимног путописца из истог столећа, cf. *Palestine Pilgrims*, 12. Из Бриндизија је кренуо у први крсташки поход и део трупа норманског војводе Боелмунда, почетком јесени 1096, а из ове луке су пут Истока кретале царске трупе, и касније, сам немачки цар Фридрих II, 28. јуна 1228, *Prætor*, *Histoire*, I, 198; II, 177–186.

⁵²¹ *Jerusalem Pilgrimage*, 94–99, 215.33–216.58.

⁵²² Доментијан, 346. Исту нелагодност пред недокучним дубинама мора срећемо и код млађег Савиног биографа, Теодосије, 185. О страху средњовековног човека од мора, в. *P. Raduli*, *Страх у позној Византији* 1180–1453, I, Београд 2000, 257–283.

⁵²³ За ово јако приморско утврђење, познато као *Caesarea Maritima* или *Caesarea Palaestinae*, које је потпуно разорено 1265, са бројним црквама које су највѣшим делом познате само из извора cf. *Pringle*, *The Churches*, I, 166–183, nos 68–76.

⁵²⁴ Уп. *Вийковић*, Друго путовање, 2–3.

⁵²⁵ Они је само поистовећују са Кесаријом Галилејском, не говорећи притом о Христовом чуду умножавања хлебова, *Jerusalem Pilgrimage*, 152, 335. 30.1–3; *Kilzer*, *Peregrinatio graeca*, 229.

⁵²⁶ Уп. *Вийковић*, нав. дело, 5.

вљу које носи наслов *О одласку Превосвећенога на гору Синајску* Сава, по Доментијану, упућује на ходочашће путем којим је некада Богородица са тек рођеним Христом и Јосифом побегла од Иродових војника у Египат. Путешествије започиње проласком јерихонских крајева и преласком реке Јордана, са првом станицом у манастиру Каламону који је погрешно смештен на источној обалу ове реке.⁵²⁷ Обрввши се у граду Кераку,⁵²⁸ источно од Мртвог мора, Сава одједном мења маршруту и упућује се у Велики Вавилон. Да је овде код Доментијана реч о библијском Вавилону цара Навуходоносора,⁵²⁹ сведочи Савино поклоњење тројици младих Ананији, Азарији и Мисаилу, које је Господ спасао из ужарене пећи управо у овом граду. Потом први српски архиепископ, поново са *Иреводитељем*, креће султану у Египат, и тек одатле стиже на своје коначно одређиште, судећи по наслову поглавља, на Синајску гору.

Сматрамо неопходним да овде скренемо пажњу на неке чињенице, пре свега из географије ових просторстава, али и на оне које се тичу реалних историјских околности и легендарних предања, које стварају извесне недоумице када се упореде са следом догађаја описаним код Доментијана.

Српски архиепископ је оба пута боравио на Истоку у време десетогодишњег мира закљученог између немачког цара Фридриха II и ејубидског султана ал-Камла у фебруару 1229. године.⁵³⁰ Прекид ратних дејстава на дуже време најпре је морао погодовати ходочасницима који су долазили на поклоњење у Свету земљу.⁵³¹ Највећи број поклоника је пристизао из Западне Европе и њихова су кретања, судећи по текстовима путописа, била углавном ограничена на невелику територију Другог латинског краљевства. Већ самим тим, Савин пут у Александрију и Египат био је неубичајан и изван устаљених маршрута западноевропских ходочасника. Иако сам боравак бившег српског архиепископа у главним средиштима ејубидског Египта не треба доводити у сумњу — о својој намери да посети александријског патријарха Сава нас обавештава у познатој посланици студеничком архимандриту Спиридону⁵³² — мало је вероватно да се

⁵²⁷ О овом манастиру који се налази 13 километара западно од обала Јордана, в. стр. 175–176. Једна од уобичајених ходочасничких маршрута у XII веку била је и посета месту Христовог крштења на Јордану. Пут, који је водио од Јерусалима, преко Јерихона и православних манастира Светог Јована Хризостома, Каламоније, запустелог манастира Светог Герасима и оног познатог Претечи на самој обали ове реке, био је браћен низом мањих крсташких утврда, cf. *D. Pringle, Templar Castles on the Road to the Jordan, The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick, London 1994, 148–153.*

⁵²⁸ Такође в. стр. 176.

⁵²⁹ Доментијан, 370.

⁵³⁰ *Pravler, Histoire, II, 198–201.*

⁵³¹ У време другог Савиног боравака у Палестини 1234/5, познати су само оружани сукоби између муслимана. У граничним областима својих територија далеко на северу, планинска подручја горњег тока Тигра и Еуфрата, Ејубиди су се сукобљавали са селдучким султаном, cf. *A History of the Crusades, ed. K. M. Setton, II, Madison–London 1969, 703–705.*

⁵³² Свети Сава, *Сабрана дела*, 224–228. Судећи по хронологији Савиног итинерара, посланица је настала у другој половини 1234, пре него што је први српски архиепископ напустио Јерусалим.

Постоји и другачије мишљење, по коме је Сава писмо студеничком игуману упутио са свог првог пута по Истоку 1229, *С. Мандић*. Време писања Посланице архиепископа Саве игуману Спиридону, Студеница у црквеном животу, 55–64.

утледни српски прелат два пута излагао напорима и опасностима дугог пута у релативно кратком временском периоду.

Најкраћи копнени пут од Јерусалима до Александрије водио је уз обалу Средоземног мора кроз широку делту Нила. Доста дужи је онај који је обилазио разгранато ушће испресецано бројним мочварама, каналима и рукавцима ове велике реке и неизбежно водио кроз египатску престоницу, у средњовековним изворима познату као Велики Вавилон (Вавилонија),⁵³³ данашњи Каиро. Судећи по даљем опису Савиног итинерара код Доментијана, бивши српски архиепископ је поново прошао надамак или кроз саму престоницу ејубидских султана.⁵³⁴ Напустивши Александрију, Сава је доспео чак до Тиваиде у Горњем Египту, више стотина километара узводно Нилом од Каира. Незнано куда, први српски архиепископ се враћа у свети град Јерусалим.

Напуштајући по други пут Јерусалим, Сава је по речима свог старијег животописца кренуо путем којим је некада Света породица са новорођеним Христом побегла у Египат. Текстови Матејевог и апокрифних јеванђеља која нас обавештавају о Бекству и Христовом детињству у Египту не говоре прецизно о маршрути којом су се бегунци упутили.⁵³⁵ Крајње се нелогичном чини она у Доментијановој интерпретацији, по којој су Богородица са Христом и Јосиф са својим синовима кренули из Витлејема на север, поред самог Јерусалима, из кога су Иродови војници већ кретали у свој крвави поход, да би се прешавши Јордан и обилашши читаво Мртво море упутили тек тада ка Мисиру. Такав правац постаје, међутим, сасвим јасан ако се у виду има наслов поглавља које говори о Савином путу на Синај. Пут који је водио преко Јордана и са источне стране Мртвог мора био је уобичајена маршрута ходочасника који су кретали пут Синаја, према путописима који се могу датовати од XI до XIII столећа. Раздаљина од Јордана до Синаја преваљивала се за нешто више од недеље дана.⁵³⁶

Први српски архиепископ, међутим, скреће са устаљене ходочасничке маршруте и креће у готово невероватну авантуру, прелазећи притом огромна

⁵³³ Реч је о грчком имену римско-византијског утврђења на почетку делте Нила, на његовој источној обали. Падом ове утврде 9. априла 641, широм су отворена врата Египта арабљанским освајачима, RBK, I, 452–460. Од војног логора Арабљана под његовим северним зидинама у време опсаде, развину се у наредним вековима град који је постао египатска престоница, постепено померајући своје средиште ка северу. Тако је средњовековни Каиро настао од насеља основаног 969. године неколико километара североисточно од старог Вавилона. У Савино време, снажне зидине новог града са цитаделом чију је изградњу започео славни Саладин (1169–1193), довршавао је његов братучед ал-Камил (1218–1238). У хришћанским изворима наставило је да живи старо грчко име рановизантијске утврде за египатску престоницу, *Wilkinson, Jerusalem, 88, 119, 141–142; Abū Šālih, Churches and Monasteries, 71–72, 86; EI, I, 868.*

⁵³⁴ Савину посету египатском султану ал-Камилу исти писац описује касније, пошто је бивши српски архиепископ по други пут напустио Јерусалим, а непосредно пред одлазак на Синајску гору.

⁵³⁵ Локална предања у средњем веку везивала су ове догађаје за бројне градове и локалитете у Палестини и Египту, Аскалон, Фарама (Пелусијум), Давијета, Мемфис, и чак Хермополски Магна у Горњем Египту, *Wilkinson, Jerusalem, 38, 85, 88, 119, 142; Abū Šālih, Churches and Monasteries, 217–227; Maraval, Lieux saints, 325; O. F. A. Meinardus, Eine biblische Erfüllungserzählung: Die Heilige Familie in Ägypten, Komet 6/4 (Kaigo 1997) 36–43.* Једно од тих предања везано је и за име манастира Каламон, в. стр. 175.

⁵³⁶ *Jerusalem Pilgrimage, 88, 185–186, 331, 25.4; Palestine Pilgrims', 3, 25.*

пространства. Пошто се обрео у Трансјорданији, Сава, по Доментијану, креће у библијски Вавилон. Реч је о скоро хиљаду километара дугом путу кроз негостољубиву Сиријску пустињу. Култ пророка Данила и Тројице младића везиван је за овај древни град, за који су посетиоци Свете земље још од почетка VI века знали да је пусто станиште змија и дивљих звери.⁵³⁷ Багдад, престоница некада моћног калифата, у средњовековним хришћанским изворима се такође назива Велики Вавилон, по свом славном библијском суседу.⁵³⁸

Оно што је додатно могло збунити Савиног старијег животописца јесте чињеница да је и египатска престоница, у коју Сава потом креће, била позната у средњем веку под истим именом.⁵³⁹ Далеко се пак вероватнијом чини могућност да је први српски архиепископ посетио ејубидски Вавилон приликом свог боравка у Египту,⁵⁴⁰ јер је сасвим нереална Савина маршрута којом он, по Доментијану, креће са *преводитељем* на још дужи пут, из далекне Месопотамије египатском султану,⁵⁴¹ да би се потом са новим водичем враћао назад на Синајску гору. У настојању да проникнемо куда је све Сава стигао на свом другом путовању по Истоку, склони смо претпоставци да се описани, у географском смислу прегрци и нелогични експерси на путу за Синај нису ни догодили и да су једноставно плод Доментијанове забуне, којом је Савин боравак у египатској престоници, чије име не помиње схваћен као његова посета библијском граду у Месопотамији. Склон антиципацији будућих догађања и притом преувеличавајући или довољно не познајући реална збивања и територијална пространства — прва два поступка су општа места жанра у коме пише — исти писац, већ после описа путовања долином Нила, тврди да је Сава обишао *сву Сурију и Персију и ње Египтај*.

Као што се из претходно изнетог да закључити, на основу Доментијановог текста не може се утврдити прецизан итинерар првог дела Савиног боравка на

⁵³⁷ Wilkinson, Jerusalem, 71, 144. Један савремени арапски извор XIII столећа говори да локално становништво разноси опеке са рушевина града ради подизања кућа, као и да се унутар његових зидина налази гроб пророка Данила, који је предмет поштовања Јевреја и хришћана из околине, Е. I, 869.

⁵³⁸ Byzance et les Arabes, ed. A. A. Vasiliev, III, Bruxelles 1935, 172, 212.

⁵³⁹ В. стр. 157 и нап. 533.

⁵⁴⁰ Нав. место.

⁵⁴¹ За било какво посредовање између два муслиманска суверена, ал-Камла и претпоследњег абасидског калифа ал-Мустазира (1226–1242), које би било повремено православно архиепископство из далекне Сирије и које би могло оправдати овакав пут, нема никаквог основа у познатим историјским изворима.

Најпознатија Савина *тајна мисија* на његовом другом путу по Истоку јесте посредовање у стицању аутокефалности бугарске цркве код источних патријарха, С. *Танојевић*, Св. Сава и проглас бугарске патријаршије, Глас СКА 156 (1933) 171–188. Иако је врло брзо добила своју темељну критику, Н. *Радојчић*, Свети Сава и аутокефалност српске и бугарске цркве, Глас СКА 175 (1939) 237–254, ова хипотеза наставила је да живи у науци. Подсетимо на хронологију кључног догађаја, која несумњиво говори у прилог неосдрживости ове, у изворима несасноване претпоставке: проглашење самосталне бугарске патријаршије уз претходну сагласност источних патријарха одиграло се у пролеће 1235. године у Ламиску на малоазијској обали Дарданела, *Осборговски*, Историја Византије, 410, у то време бивши српски архиепископ је далеко на Истоку; прославивши Ускрс 8. априла на Синају, в. стр. 178, враћа се у Јерусалим.

Истоку 1234/5. Савремени извор, написан руком самог српског архиепископа у Јерусалиму, Посланица архимандриту Спиридону,⁵⁴² обавештава нас само о његовој намери да посети Александрију и потом одатле крене на Синај,⁵⁴³ да би се већ на пролеће вратио у Србију. До измене овог првобитног плана с јесени 1234, у који је укључен и обилазак Сирије и малоазијских страна по описима другог дела пута код његових животописца, свакако је дошло судећи већ по самој чињеници да је Сава на ходочашћу провео више од године дана, не дочекавши да се врати у домовину. Покушаћемо да покажемо шта је све први српски архиепископ могао видети на овом свом путу, по сведочењу Доментијана и Теодосија.

У Александрији, богатом лучком граду славне прошлости, Саву је дочекао тадашњи мелкитски патријарх Никола I (1210–1243).⁵⁴⁴ Двојица високих црквених достојанственика међусобно су се богато даривали. Сава је у Александрији по свом обичају дао *многа злати* и уписао у поменик своје родитеље и брата Стефана у цркви коју Доментијан не именује. Из Савине посланице Спиридону може се закључити да је основни циљ његовог путовања било поклоњење светом Марку,⁵⁴⁵ а о његовој посети овој цркви говори и Теодосије.

Познато је пак, да древна ранохришћанска базилика апостола и јеванђелисте Марка у Савино време више не постоји, и да се његове мошти тада већ четири столећа чувају у Венецији.⁵⁴⁶ Пети крсташки поход (1218–1221) опсадом и освајањем Дамијете,⁵⁴⁷ најзначајније луке у делти Нила и јаког упоришта за даљи продрог ка самој египатској престоници, унео је велику пометњу међу муслиманима у залеђу и изазвао погроме над локалним хришћанским и јеврејским становништвом. Тада је међу бројним порушеним и опљачканим црквама хришћанског Египта страдало и најславније александријско светилиште. Манастир Светог Марка, који се налазио ван источних зидина средњовековне Александрије,⁵⁴⁸ био

⁵⁴² Свети Сава, Сабрана дела, 226.

⁵⁴³ По Теодосију, главни циљ Савиног другог путовања на Исток је посета Синајској светој гори, Теодосије, 179.

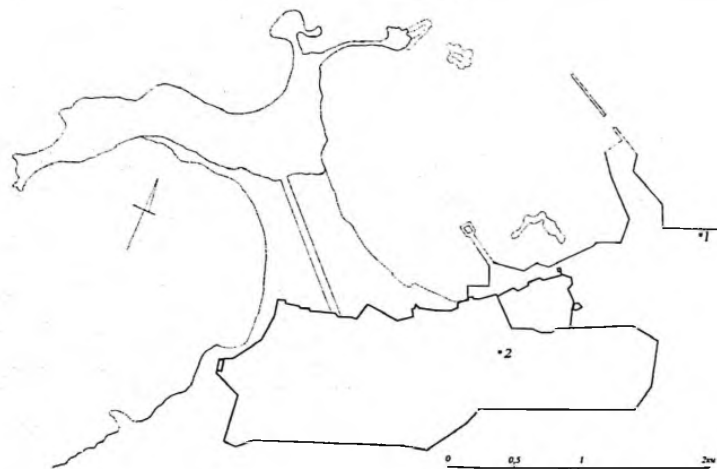
⁵⁴⁴ Бившег српског архиепископа је у Александрији могао дочекати само поменути православни поглавар. Престо коптске патријаршије био је већ скоро две деценије уграђен у то време, Grumel, La chronologie, 444–445.

⁵⁴⁵ Свети Сава, Сабрана дела, 226.

⁵⁴⁶ Описе старе цркве као велике правоугаоне грађевине и самог гроба светог Марка у њеном источном делу испред олтара, налазио узгред забележене у описима ходочасника чији је главни циљ била посета Светој змији, Wilkinson, Jerusalem, 110. Црква се налазила у северноисточном делу античке Александрије, ἐν τοῖς Βουκόλοις, близу морске обале. A. Calderini, Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto greco-romano, Cairo 1935 (reprint Milano 1972) 105, 173–174. Такође, у време Савине посете Александрији мошти јеванђелисте већ давно нису почивале у свом првобитном гробу. По предању, двојица млетачких трговаца пренели су их 828. године у Венецију, D. M. Nicol, Byzantium and Venice, Cambridge 1988, 24–25. По познијој коптској легенди само је глава јеванђелисте остала у Египту, од средине XI столећа чувала се у манастиру Светог Макарија у Скитској пустињи. Почетком XV века и ова реликвија је дошла у посед Млетачна, White, The Monasteries, II, 345–346.

⁵⁴⁷ Praver, Histoire, II, 150–170.

⁵⁴⁸ Wilkinson, Jerusalem, 142. По једном извору из средине XIV столећа, остаци гробне цркве јеванђелисте налазили су се око три километра источно од александријских зидина. Palestine Pilgrims', 33.

Средњовековна Александрија — порушена базилика Светог Марка (1), манастир Светог Саве (2)

је потпуно разорен у страху да не послужи као упориште крсташима приликом евентуалне опсаде града.⁵⁴⁹ Иако су ове чињенице свакако биле познате у Јерусалиму одакле Сава узима водиче, стара традиција о легендарном оснивачу александријске цркве и даље је жива, те Савине и речи његовог старијег животописца у овом случају не треба схватити дословно као поклоњење пред конкретном реликвијом или у конкретном храму, већ као ходочашће у град и посету цркви чији је заштитник био свети Марко. Неименована црква код Доментинјана, најпре ће бити седиште александријског патријарха, градски манастир Светог Саве Освећеног.⁵⁵⁰

Теодосије тврди да је Сава пре напуштања Александрије посетио и цркве Светих мученика Кира и Јована и великомученика Мине. Није познато да су у самом граду постојали храмови посвећени овим светима, али су се у близини околини Александрије налазила њихова светилишта, два најпознатија центра ходочашћа у Египту у раном средњем веку.

⁵⁴⁹ О страдањима хришћана и рушењу црква пише 1223. александријски патријарх Никола I у свом писму римском папи Хонорију III, *Хризостом, архиепископ*, 'Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Александрија 1935, 562–563.

⁵⁵⁰ Црква Светог Саве се први пут помиње у *Аналима* Евтихија Александријског из 938, када пише о обнављању александријске патријаршије после арабљанског освајања у време патријарха Козме I (742–768), као једини храм који је припадао мелкитима у граду, PG 111, 1122; *J. Favre, L'église Saint-Sabas et le martyrium de Saint-Marc à Alexandrie, Bulletin de l'Association des amis de l'art copte* 3 (Caire 1937) 59–74.

Храм мученика Кира и Јована, познат само из писаних извора, налазио се на обали мора у Менутису, источном делу древне Канопе, неких двадесетак километара источно од Александрије, недалеко од данашњег Абукира, који је по овом светилишту и добио име. Александријски патријарх Кирил (412–444) пренео је мошти ових мученика, пострадалих у време Диоклецијана (284–305), из александријског храма Светог Марка и положио их у задужбину свог ујака и претходника на патријаршијском престолу Теофила (384/5–412).⁵⁵¹ Исцелитељска моћ њихових моштију привлачила је бројне ходочаснике са целог хришћанског Истока, а култ ових мученика је наставио да живи и после арабљанског освајања у VII столећу. Црква се помиње још у IX веку. Текст који описује њихова чуда садржи доста података на основу којих се може стећи представа о некадашњем изгледу комплекса.⁵⁵² Светилиште је свакако било пусто у Савино време.

Сличну судбину је доживело и познатије светилиште Светог Мине у Мареоту.⁵⁵³ Археолошки локалитет Абу Мина представља остатке читавог града са више цркава, формираног око мартирејума и грандиозне базилике, центра култа овог великомученика пострадаога око 300. године, који се налази 43 километра југозападно од Александрије, путем који једним делом води преко Мареотског језера до обода Либијске пустиње. Градитељски полет је одражавао развој култа и трајао је од краја IV до почетка VII столећа.⁵⁵⁴ Град је разорен у време персијске инвазије око 620, а покушај обнове прекинут је арабљанским освајањем Египта две деценије касније. Међу његовим рушевинама уточиште је пронашло локално коптско становништво, формирајући сеоску насеобину која је захватала тек десети део некадашње територије града. Нема података који би са сигурношћу указивали да је гробна базилика Светог Мине била предмет ходочашћа под иноверним господаром у потоњим вековима.⁵⁵⁵ Остаци материјалне културе у најмлађим слојевима сведоче да се живот у овој насеобини постепено гаси у другој половини XI века и да потпуно замире почетком наредног, тако да је овај локалитет у Савино време пуст већ читаво столеће.⁵⁵⁶

⁵⁵¹ PG 77, 1101; 87/3, 3379–3422, 3685–3689, 3693–3696.

⁵⁵² *Maraval, Lieux saints*, 317–319.

⁵⁵³ О овој области кроз историју до данашњих дана, *A. De Cosson, Marcotis. Being a Short Account of the History and Ancient Monuments of the North-Western Desert of Egypt and of Lake Mareotis*, London 1935.

⁵⁵⁴ *M. Krause, Die Menasstadt, Koptische Kunst*, Essen 1963, 65–70; RBK, III, 1116–1158; *Maraval, Lieux saints*, 319–322. О снази култа светог Мине најбоље сведоче бројне ампуле које су поклоници доносили са својих ходочашћа и које се данас чувају у више европских и египатских збирки, cf. *C. M. Kaufmann, Zur Ikonographie der Monas-Ampullen*, Kairo 1910; *C. Metzger, Les Ampoules à eulogie du musée du Louvre*, Paris 1981.

⁵⁵⁵ Систематска археолошка ископавања на овом локалитету у последње две деценије резултирала су већим бројем студија које расветљавају најстарију историју овог ходочасничког центра, cf. *P. Grossmann, Abū Minā. Eine der letzten Städtegründungen der Antike. Stadt und Umland. Diskussion zur archäologischen Bau Forschung*, vol. 7, Mainz 1999, 287–293.

⁵⁵⁶ На самој грађевини нема трагова позице обнове.

⁵⁵⁷ *J. Kościuk, The Latest Phase of Abū Minā — the Mediaeval Settlement*, Bulletin de la Société d'archéologie copte 42 (Le Caire 2003) 43–54.

По Доментијану, Сава је са водичем обишао ове крајеве, Мареот и делове Ливије, посећујући и даривајући испоснике који су се тамо подвизавали.

Као и у опису обиласка *александријских пустиња*, Доментијан крајње општено пише о даљем Савином итинерару, по коме први српски архиепископ превалаује велике раздалине и који је морао трајати сразмерно дуго, те смо и овде склонни извесном опрезу, који се пре свега тиче обавештености старог српског писца. Први разлог сумњи је чињеница да се Скит, данас Вади Натрун, смештен на ивици Либнјске пустиње, западно од делте Нила, налазио у суседству Мареота и могао је представљати прву успутну станицу по напуштању александријских крајева. Под претпоставком да редослед у набрајању посећених места није био од пресудног значаја за Доментијана, ипак се може са разлогом изразити сумња у погледу самог боравка српског архиепископа у Тиваиди, смештеној више стотина километара на југ, у Горњем Египту.

Под Тивандом се подразумевала колевка киновијског монаштва и обухвата је једну широк долину Нила, смештену више од 500 километара узводно од данашњег Каира. Овде је свети Пахомије у првој половини IV столећа, у близини једног пустог села, Тавениси, на источној обали Нила, основао прву општежителну монашку заједницу са строго одређеним правилима живота, који се састојао од молитве и рада. Убрзо, још за Пахомијевог живота, у околини је формирано више манастира истог устројства, који су у наредном столећу окупљали више хиљада монаха и монахиња. Откопани остаци старије базилике из IV века у манастиру Пав, у коме се 346. свети Пахомије упокојио, представљају највећу црквену грађевину у Египту,⁵⁵⁷ што је сасвим разумљиво с обзиром на брзо нарастали број његових следбеника, који су се у њој окупљали на заједничкој молитви. Положивши темеље општежителног монаштва, које ће имати своју велику будућност, ова напредна монашка заједница опада у време Јустинијана (527–565) услед масовних прогона монаха — присталица монофизитизма,⁵⁵⁸ да би се коначно утасила по арабљанском освајању.⁵⁵⁹ Дуже су се одржала два манастира основана у V веку у близини града Сохага, познати као Бели и Црвени манастир.⁵⁶⁰ Бели манастир, у коме су се чувале мошти њиховог оснивача и свештатеља кога празнује коптска црква, светог Сенуфија, помиње се у изворима XI

⁵⁵⁷ О њеним грандиозним размерама, мермерним стубовима и мозаичкој зидној декорацији сведоче познати извори, Abū Ṣāliḥ, Churches and Monasteries, 281–282. Овај извор коначно разарање базилике приписује озлоглашаном фатимидском калифу ал-Хакиму (1009/10).

⁵⁵⁸ J. E. Goehring, Chalcedonian Power Politics and the Demise of Pachomian Monasticism, Clarendon 1989.

⁵⁵⁹ ODB, III, 1549–1550, 1610–1611, 2003.

⁵⁶⁰ За разлику од претходних, који су познати само као археолошки локалитети, пронађени католони ова два манастира су добрим делом очувани, што омогућава да се у извесној мери стекне представа о њиховом првобитном изгледу, DACL, IV, 459–502; H.-G. Evers, R. Romero, Rotes und Weisses Kloster bei Sohag. Probleme der Rekonstruktion, Christentum am Nil, Recklinghausen 1964, 175–199; R. Krauthemer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmonsworth 1975, 121–124.

и XII столећа, као заједница коптских и јерменских јаковита судећи по натписима на живопису.⁵⁶¹

Као циљ ходочашћа, ретко посећивани и у време ромејске власти над античким провинцијама Доње и Горње Тиваиде,⁵⁶² слава ових некада многољудних монашких центара наставила је у средњем веку готово искључиво да живи кроз житија својих оснивача, пре свих, светог Пахомија.⁵⁶³ По познатим изворима, насталим после арабљанског освајања Египта у VII веку, нема података да су ходочасници из Византије или Западне Европе кретали тако далеко на југ.⁵⁶⁴ Стога сматрамо да посета малим јеретичким братствима у нестајању, дуж долине Нила, никако није могла бити разлог који би једног ортодоксног архиепископа у XIII столећу навео на овако далек и неизванпутан пут. Тим пре што један западни извор, нешто више од пола столећа млађи, погрешно поистовећује древну Тиваиду са у то време живим монашким насеобинама у ништа мање познатом Скиту.⁵⁶⁵

Насупрот организованог живота заједнице по строго прописаним правилима у Тиваиди, у северноисточном углу Либнјске пустиње, недалеко од делте Нила, средином IV столећа формиран је други монашки центар, у коме се око Макарија Великог (Египатског) окупно већи број испосника одредили су се за повучени живот и тиховање у осами. Настањивали су се и живели у одвојеним келијама око свог учитеља, окупљајући се једино недељом на заједничко богослужење у цркви. Издвојени живот испосника донео је и име овој области — Скит, у долини која је у претходном периоду била позната по експлоатацији шалитре — Вади Натрун. Да је ава Макарије око себе за релативно кратко време окупно велики број следбеника најбоље сведочи чињеница да су у Скиту већ крајем четвртог столећа биле четири цркве. Најранија историја Скита пре арабљанских освајања била је уско повезана са историјом две суседне монашке заједнице сличног типа недалеко на северу, познате као Нитријска гора и Келије.⁵⁶⁶ Уче-

⁵⁶¹ DACL, IV, 475–476; White, The Monasteries, III, 196.

Само се условно у ову групу манастира може убројати и онај Светог Аполонија у Бавиту, смештеност доста низводно Нилом, чувеног по остацима сликарства из VI века, али је он највероватније запустео већ почетком друге половине XII столећа. О овом манастиру, cf. DACL, II, 203–251.

⁵⁶² Maraval, Lieux saints, 326–327.

⁵⁶³ На грчком језику је сачувано неколико верзија житија светог Пахомија, cf. Sancti Pachomii. Vitaе grassae, ed. F. Halkin, Subsidia hagiographica 19, Bruxelles 1932.

⁵⁶⁴ Само у познатом спису Епифанија Агиополита, сачуваног у коначној редакцији с краја VIII, односно почетка наредног столећа, налазимо помен синајске Тебе, до које се стигало за осам дана са Синајске горе. Није извесно да је путописац заиста и посетио ову област у Горњем Египту, до које се најкраћим путем могло стиги преко Суецког залива и Арабијске пустиње. Wilkinson, Jerusalem, 120.

⁵⁶⁵ Рец је о Тајнама за истините крштане венецијанца Мариа Сануда Торсела, cf. White, The Monasteries, II, 399–400. Ово није једина забуда које су у средњовековним изворима стварали извесно недовољно познавање ових географских простора и монашких предања, тако поменути Епифаније Агиополит тврди да у Теби лежи ава Пимен са својим братом и многим другим блаженим и светим оцима, в. нав. место из претходне нап. Међу малобројним познатим подацима из живота овог духовника с краја IV и прве половине V столећа, које преслимо из *Катаваса оцаца*, једино се поуздано може гврдити да је једно време обитавао у Скиту. PG 65, 71–440.

⁵⁶⁶ Нитријска гора је била удаљена 83, а Келије 65 километара од Скита.

стали упади локалних берберских племена у првој половини V столећа и касније, потом верски сукоби⁵⁶⁷ и арабљанска инвазија, довели су до опадања броја монаха, монашке насеобине су у неколико махова чак и запустеле, али је живот у њима поново обновљан. Непрестана разарања и пљачкање црква и келија принудили су монахе да заштиту потраже иза снажних зидина, које су почевши од друге половине IX столећа почели да подижу око већих монашких насеобина. Оне су већ у претходном периоду почеле да добијају одлике организованих заједница, манастира. Временом је Скит постао права међународна монашка заједница јаковита — сем Копта, ту су своје келије или манастире оформили и монаси из Сирије, Абисиније и Јерменије. У Савино време постојало је више манастира — најстарији и најугледнији су одреда посвећени Богородици, а углавном су били познати по именима својих легендарних оснивача, чије су мошти у њима и чуване: Светог Макарија,⁵⁶⁸ Сиријски манастир, Светог Јована Колова, аве Пајсија или Бели манастир, и други. Ове обитељи су имале значајну улогу у животу коптске цркве, а њени поглавари су често претходно били становници Скитеке пустиње.⁵⁶⁹

Међу топонимима позноантичког и средњовековног Египта не постоји еквивалент Доментијановој Црној гори.⁵⁷⁰ Судићи по њеном помену иза Скита, најпре се може помислити на суседну Нитријску гору, али на њој, према познатим изворима, нема података о монашком животу после арабљанског освајања.⁵⁷¹ Једина нама позната Црна гора у областима које је Сава обишао на свом другом путу, јесте она која се простире на северозапад и север од Антиохије у Сирији.⁵⁷² У Савино време је на овој гори постојало више манастира који су одражавали сву разноликост, религијску и националну, Сирије у то доба: бенедик-

⁵⁶⁷ После Халкедонског сабора 451. године дошло је, као и свуда на Истоку, до поделе на православне и монофизите међу монасима Нитријске горе, Келија и Скита, да би овај последњи временом постао, нарочито у време прогона под Јустинијаном и Ираклијем (610–641), један од главних упоришта коптске цркве.

⁵⁶⁸ Манастир оснивача монашког живота у Скиту врло рано је стекао велики углед међу Коптима. У време прогона у њему је боравио коптски патријарх, а касније је по устолочењу долазио на конфирманцију у овај манастир, у коме је по правилу проводио Велики пост, варио миро и прослављао Ускрс.

⁵⁶⁹ Непосредно пре Саве, ове је манастире, на повратку из Александрије, посетио 1228. и сам султан ал-Камил и издао им том приликом повељу која се тичала новчаних давања манастира. О веома добро документованој историји монашке заједнице Скита, cf. *White, The Monasteries*, I–III. И данас постоје манастири Светог Макарија, Бели, Сиријски и манастир „Римљана“ — Максима и Домшијана, легендарних синова римског цара Валентинијана I (364–375), које слави коптска црква.

⁵⁷⁰ *A. Grohmann, Studien zur historischen Geographie und Verwaltung des frühmittelalterlichen Ägypten*, Wien 1959.

⁵⁷¹ *White, The Monasteries*, II, 17–24, 257–258.

Такође је неприхватљиво тумачење по коме је овде реч о преносу на српскословенски, коптског имена Египта — *Кемп*, уп. *Вийковић*, Друго путовање, 5–6. Не само што је његов дословни превод Црна земља, по прослављујућој црној боји тла — прици, најплоднијој земљи у долини Нила, већ и због тога што се у тексту старог српског писца у набралају места које је Сава тада обишао, после помена Црне горе изричито наводи и „цео Египат“, те је свакако реч о именима две различите области.

⁵⁷² Ова планина је у изворима позната и под именом *Ἀκανός*, cf. *F. Hild, H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini*, 5, Wien 1990, 174–176.

тинска, касније цистерцитска опатија, јерменски и јаковитски манастири и православне обитељи Грузијаца и Грка.⁵⁷³ Није искључено да је код Доментијана реч о овој живој монашкој насеобини,⁵⁷⁴ тим пре што у његовом тексту неопредно следи помен обиласка *све Сирије*.

Добро познававши начин живота у скитовима на Светој гори — и сам је на исти начин живео у Кареји и на Спасовој Води — Доментијан, вероватно понукао самим поменом Скита, сасвим анахроно приписује *скијски образ* манастирима које је Сава посетио у XIII столећу у Египту. Златно доба египатског монаштва у то време давна је прошлост, а општа несигурност под иноверним господарем приморала је јаковитске баштинике древних египатских анахорета да заштиту траже иза чврстих манастирских зидина и у оквиру већих заједница, већ неколико векова уназад.⁵⁷⁵ И ова, помало реторска, неприцизност додатно доводи под сумњу добру обавештеност старог српског писца о ономе што је први српски архиепископ заиста могао видети на свом египатском путовању.⁵⁷⁶

Вавилон

*Бившег срѣског архиепископа са њаићном ѡрмио је египајски султан*⁵⁷⁷

и повеѣ емоу ити вѣ мѣтр(о)полю: И тоу пѣпчиноути вѣ домоу
пѣс(ве)тѣ е(огороди)це ид[е]же г(оспод)а пѣжде того пѣбѣ мѣ-

⁵⁷³ *Cahen, La Syrie du nord*, 323, 332, 334.

⁵⁷⁴ Маѡрон брос као монашки центар у Сирији помиње у свом путопису и Јован Фока крајем XII столећа, а на овој планини, у манастиру који је основао Лука, бивши митрополит Аназарба, монашки постриг је, из његових руку, више од столећа раније, примио још један бивши војник који је служио под Константином IX Мономахом (1042–1055), касније познати мелкитечки канониста, Никон са Црне горе, cf. *Külzer, Peregrinatio graeca*, 236; *I. Doens, Nicon de la Montagne Noire*, Byz. 24 (1954) 131–140.

⁵⁷⁵ Узредни податак о величини братства у манастиру Светог Макарија у Скиту налазимо у жалби његових монаха приликом посете ејубидског султана ал-Камила, 1228: манастир који је некад бројао осамдесет, тада је имао свега четири јеромонаха, због упражњености престола коптског патријарха (од 1216) који је рукополагао свештенике овој обитељи, *White, The Monasteries*, II, 385.

⁵⁷⁶ У истом смислу, треба са резервом тумачити и помен пустињских житеља Марсота и Ливие.

⁵⁷⁷ Египтом је тада владао султан ал-Камил.

Интересантно је споменути дарове забележене код Теодосија, које на одласку из Капра Сава добија од египатског суверена: мирншљава аромате — балисамово уље и велики трупца ксилалата (алојиног дрвета), шећер и урме, Теодосије, 192. Обиљу и квалитету ових егзотичних производа дивили су се и касније, у XVII веку, руски путописци приликом својих посета Египту, *Левинд, Исрусалимъ*, 112–115, 121–122. Док се у православној цркви само тајанјан користи приликом богослужбе, коптска и абисинијска црква употребљавају и друга *добромислиа кадија*, између осталог и комадиће алојиног дрвета. Такође, шећер и балсам су сматрани карактеристичним производима средњовековног Мисира, cf. *Abū Šālih, Churches and Monasteries*, 22, 66, 286.

Први српски архиепископ свакако није био једини хришћанин из Европе који се тих година обрсе на двору ал-Камила. Познато је да петнаест година пре њега, у време крсташке оспале Дамира у позно лето 1219, у својој широко замисљеној мисији покрштавања муслимана, на двору египатског султана краткотрајно борави и познати проповедник, оснивач реда маје браће и младић Савин савременик, Фрањо Асишки са својим следбеницима, *Pravoslav, Histoire*, II, 158–159.

дѣнствуеть плѣтјю оубѣжавъ ѡт[в] незаконнаго ірода ... И поклонив се жилищу г(осподь)но и прѣч(и)ст.е его м(а)тере и оудививъ се неизр(е)чен/н.м(ъ) чюдесемя его и бесчл(о)в(ѣ)колюбю и прѣвеликому смѣренію его² В» зракъ чрнн. егѣVпѣтск. прѣобразившомоу прѣсветлоу его доброту обр[а]за б(о)ж(ь)ствѣнаго си чл(овѣ)колюба и прѣч(и)ст.е свое м(а)тере очрнѣвшаго радј адама в» адѣ и тѣмъ своимъ прѣображеніемъ хоте в» прѣсвѣтлї зракъ облѣчи его и в» прѣвгю красотоу пак. оукрасити и падшюю свою иконоу в»здвигнути и на прѣстолѣ слав. своее поставити²

(Доментијан, 370, 372)

и заповеди њему (Сави — прим. аутора) да иде у митрополију. И ту се одмори у дому Пресвете Богородице где Господ пре тога станова, младенствујући телом, побегавши од незаконног Ирода ... И поклони се жилишту Господьем и пречисте његове Матере, и удививши се неизречивим чудесима његовим и неизмерном човекољубљу и превеликом смирењу његовом: у лик црни, египатски, преобразивши пресветлу своју доброту божанственог лика свога човекољубља и пречисте своје Матере, који је поцрнео ради Адама у Аду и тим својим преображењем хтео је у пресветли вид обући њега и опет у прву красоту украсити и палу своју слику уздигнути и на престо своје славе поставити.

и въ митрополиѣ же почити емоу повелѣвъ, светши же въшеде въ митрополию, и въ цркви прѣсветые вогородице поклонив се, идеже съ Исусомъ и съ оворочникомъ Исифомъ сама богородица, егда ѡтѣ Ирода въ Егѣптъ прѣбѣгши, прѣбываше, дондеже възвратише се и въ Галилею въ градъ свон Назарет, оудни же се светши вешчальномоу вождю чловѣкклоубю. естъ бо тоу въ Егѣптѣ чюдо творештїа икона прѣсветые вогородице, Христа Исуса въ роукоу дръжешти, тоуже иконоу прѣвбразилъ богу по свонхъ неизреченихъ соудьбахъ въ зракъ чрньн егѣптъскы, непштоу бо ико учрнѣвша(го) ради адама въ адѣ сию чрньность на иконѣ тои извои прѣети, хоти въ прѣсвѣтлїи зракъ швѣшти и падшою свою иконоу в»здвигнути, и въ прѣвоюю свою красотоу в»вбразити, и на прѣстолѣ славы своее оукрасивъ поставити.

(Теодосије, 190–191)

и у митрополији му (Сави — прим. аутора) заповеди да се одмори. Свети ушавши у митрополију, и у цркви Пресвете Богородице се поклони, где је, са Исусом и са заручником Јосифом, сама Богородица била, када је од Ирода у Египат побегла, док се не вратише у Галилеју, у свој град Назарет, задиви се свети неизмерном Божијем човекољубљу. Има ту у Египту чудоворна икона пресвете Богородице, која Христа Исуса на рукама држи. Ту је икону преобразио Бог по свом неизреченом промислу у вид црни, египатски, јер због поцрнелог Адама у Аду, ово црнило на тој икони се исто појавити. А хтео је у пресветли лик обући и своју палу икону узди-

ћи, и у своју прву красоту преобразити, и на престо славе своје украсивши је поставити.

Иако у Савино време египатска престоница није била седиште митрополије, ни мелкитске нити коптске,⁵⁷⁸ овде је свакако реч о најпознатијој канрској цркви посвећеној Богородици, средњовековном седишту коптског патријарха,⁵⁷⁹ познатој као *Вишећа црква* или ал-Муалак. Престиж који је уживао међу осталим црквама старог Вавилона овај храм дугује легенди коју доноси и Доментијан — по том предању, први пут забележеном у другој половини XI столећа, ово је било једно од места на коме се Света породица зауставила приликом свог борака у Мисиру.⁵⁸⁰ *Вишећа црква*, отуда и назив, била је сазидана над остацима двеју кула које су уоквиривале југозападну капију града. Делови грађевине и дрвеног мобилијара потичу из средњег века.⁵⁸¹

Једна од знаменитости овог храма у време Савине посете по његовим животописцима, била је и чудотворна представа Богородице са Христом, *црно египатског вида*.⁵⁸² Порекло њеног култа може се препознати у коптској легенди по којој се, после три дана поста и молитве верних у овој цркви, Богородица јавила патријарху Јефрему (975–978) поред стуба у олтару.⁵⁸³ Чудесна појава Богомајке створила је од овог стуба објекат венерације, те се у потоњим вековима, а нарочито у ретким западним изворима, *вавилонски* катедрални храм најчешће назива *l'église de la colonne*. По једном од најстаријих међу овим изворима (Nicolas de Poggibonsi, 1346–1350), на стубу се налазила Богородичина скулптура, вероватно израђена у плитком рељефу.⁵⁸⁴ Уколико је код Савиних животописаца реч о истој представи, онда су њихови текстови најстарија писана сведочанства о постојању култа ове, како је они називају, *иконе*.⁵⁸⁵ Познији латински

⁵⁷⁸ Мелкитски архиепископ је имао титулу епископа, Abū Šālih. Churches and Monasteries, 129. а у граду је од средине XI века столовао поглавар египатских јаковита, в. следѣћу нап.

Док код старијег писца стоји само помен митрополије, Теодосије пише о Савином наводном боравку са хришћанским митрополитима како у библијском, тако и у египатском Вавилону, Теодосије, 190–191.

⁵⁷⁹ Уместо Александрије, средиште коптске цркве постаје Стари Каиро, односно Богородичина црква, у време патријарха Христула, који је у њој и усталичен децембра 1047. године, Coquin, Les édifices chrétiens, 69–71.

⁵⁸⁰ *Op. cit.*, 75. Већ у Савино време још је један локалитет у Старом Каиру био нарочито поштован из истих разлога, крипта цркве Светог Сергија. Она ће у потоњим вековима постати главни центар хришћанског ходочашћа у граду, *ibidem*, 96–98; G. Viaud, Les pèlerinages copies en Égypte, Caïre 1979, 39–40.

⁵⁸¹ RBK, I, 459–460; R. Habib, The Ancient Coptic Churches of Cairo, Caïre 1967, 12–22. Неки од делова средњовековног мобилијара из ове цркве чувају се у Коптском музеју у Каиру, *idem*, Coptic Museum, 102, 104, 107–108.

⁵⁸² Уп. *Саванојевић*, Белешке, 18.

⁵⁸³ Coquin, Les édifices chrétiens, 74–75.

⁵⁸⁴ *Op. cit.*, 79.

⁵⁸⁵ Богородичина представа на стубу уживала је нарочито поштовање, била је чак предмет оптужбе једног Јеврејина против хришћана пред самим египатским султаном, како бележи италијански путописац Фрескобалди 1384. године, *op. cit.*, 74.

извори не говоре о боји лица Мајке и Детета,⁵⁸⁶ те се не може са сигурношћу говорити ни о утицају који је ова представа могла имати на бројне скулптуре Богородице Црне са Христом, које нарочито поштоване налазимо разасуте по бројним катедралама Западне Европе, а нарочито у Француској. Готово све одреда се везују за Луја IX Светог (1226–1270) и крсташе.⁵⁸⁷

Стари српски писци дају и занимљиву *иконографску* интерпретацију представљених ликова, проткану сотириолошком поруком. По њима, лица Мајке и Детета је сам Господ преобразио у *црни египтајски вид* због прародитељског греха, истовремено том трансформацијом навештавајући да ће *јалу слику своју*, тј. људски род, *уздићи и поставиши на престо славе своје* кроз страдање Сина. Данашња објашњења су далеко прозачније природе. Реч је била највероватније о делу веће старине у то време или бојеног рељефа, код кога је услед нагомилане чађи и прашине дошло до визуелне промене пигмента, привлачивши на тај начин, својом тамном бојом, пажњу путника са севера.⁵⁸⁸

Манастири Светог Антонија Великог и Светог Арсенија Великог

Приликом свог боравка у египтајској пресјоници

вѣсхотѣ же светынѣ въ поустыни прѣбыванїа свѣтаго оца Антонїа великаго и свѣтаго Арсенїа великаго донти

(Теодосије, 191)

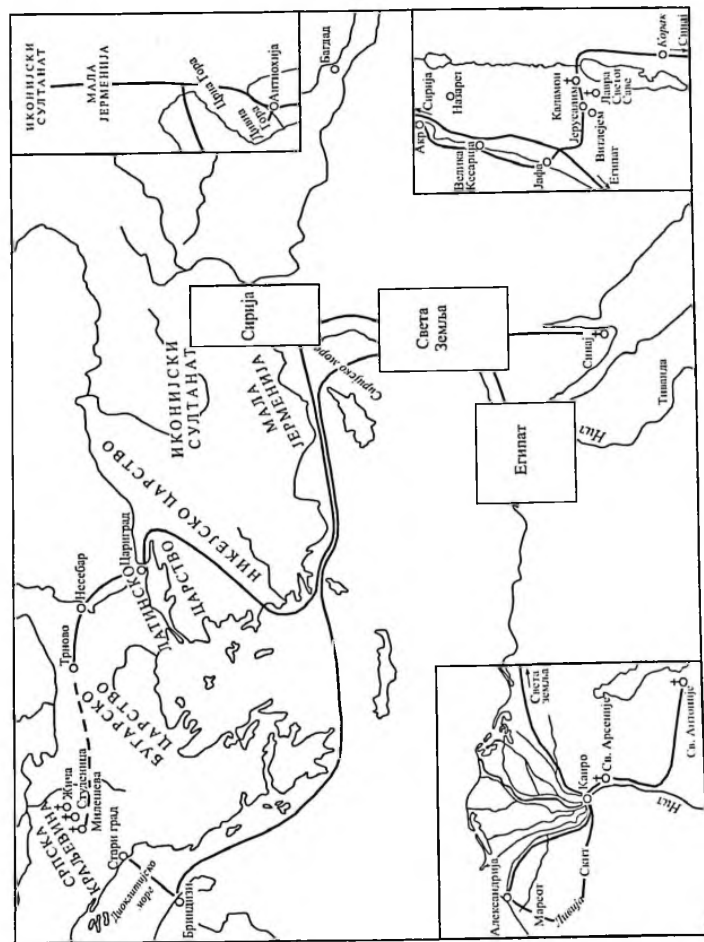
Пожеље свети (Сава — прим. аутора) да оде у пустињска пребивалишта светог оца Антонија Великог и светог Арсенија Великог

Једино млађи Савин животописац говори о боравку првог српског архиепископа у поменути манастирима. О историјату ове две обитељи не зна се пу-

⁵⁸⁶ Наглашава се само да је стуб био израђен од белог мермера.

⁵⁸⁷ *Bréhier, A propos de l'origine*, 379–386. Ваља подсетити да је француски владар започео свој први крсташки поход 1249/50, освајањем Данијете и продором у делту Нила, истим правцем којим су се, четири деценије раније, западни ритери кретали у летом крсташком рату, с нестварним циљем освајања египатске престонице. Од значаја је можда поменути, да је у интерпретацији горе поменути легенде од стране једног западног путописца из треће деценије XIV века, Ириа Сиона Семеониса, Богородица поред стуба најавила коптском патријарху ослобађање хришћана од власти неврника, *Coquin, Les edifices chrétiens*, 74.

⁵⁸⁸ За неке од *црних* Богородица са сврског Запада, показало се после чишћења да њихова лица првобитно нису била црна, *Bréhier, A propos de l'origine*, 384. Можда је најсличнији пример, такође изведен у рељефу, онај нарочито поштоване иконе Богородице са Христом из манастира тоу Μεγάλου Σπηλαίου, коју је због њене црне боје, поводећи се за сведочанством Барског, славни Никодим Павлович Кондаков назвао Египатском Богородицом и на основу ње изводио закључке о овом иконографском типу, *Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, II, Петроград 1915*, 29, 90, 275. О поменутој икони са Псалописа, која се може датовати у XIII столбче, в. *А. Кснгопулос, Η εικών της Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῆ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Αρχαιολογική Ἐφημερίς 1933* (1935) 101–119.

Друго Савино ходочашће, смрт и пренос моштију

но. Ретко су биле циљ страних ходочасника, судећи макар по писаним сведочанствима.⁵⁸⁹ Иако нису биле удаљене од престонице Египта. По Епифанију Агиополиту, оба манастира су се налазила источно од Вавилона⁵⁹⁰ — обитељ Арсенија Великог на око десетак километара удаљености, а до манастира Антонија Великог се стизало после шест дана, најпре узводно Нилом до града Итфиха, античког Афродитополиса, а потом за још три дана пута кроз Арабијску пустињу према Црвеном мору.⁵⁹¹

У пустињи где се у првој половини IV столећа подвизавао узор средњовековних анахорета, Антоније Велики, и око себе окупио бројне следбенике који су се под његовим духовним вођством подвизавали у најстрожијој аскези,⁵⁹² временом је формиран манастир. Постоји више узредних помена о животу ове обитељи кроз средњи век. Старији Савин савременик, Абу Салих Јерменин, у свом делу о египатским црквама и манастирима насталом око 1210, сведочи да се тело Светог Антонија налази погребено у пештери у којој се подвизавао, у брдима изнад манастира.⁵⁹³ За сам манастир каже да има многе поседе у Мисру, да је опасан зидинама и да у њему живи много монаха. Нарочито хвали велику башту унутар зидина, у којој се узгаја бројно плодносно дрвеће, палмово, јабуково, крушково, нариво и друго, као и поврће и виноград, које се напаја водом из чак три извора текуће воде. Монашке келије гледају на ову праву оазу усред пустиње. Абу Салих тврди да се ништа слично не може видети у другим египатским манастирима и да братство чине јаковитски монаси.⁵⁹⁴ О животу у манастиру сведочи и један податак готово савремен Савином боравку у Египту. Из записа у једном сиријском рукопису XIII века сазнајемо да је игуман Сиријског манастира у Скиту, Константин, због неких несугласица напустио своје братство и дошао у манастир Светог Антонија, поневши са собом поменути рукопис и сребрни крст. У манастир је дошао 1235, и у њему остао све до своје смрти десет година касније.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ Међу оним малобројним изворима који садрже помен манастира Светог Арсенија налази се и Никол Јерусалимац, почетком XV столећа, уп. Ђ. Трифуновић, Две посланице Јелене Балшић и Никонова „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима.“ Књижевна историја 5/18 (Београд 1972) 307. Непуна два века касније, око 1560. и 1584, овај запустели манастир су посетили двојица московских трговаца Василије Пољњак и Трифон Коробејников. Да је манастир пут сведочи неколико десења после тога и Нектарије Крићанин, синајски монах и касније јерусалимски патријарх, а у потоњим вековима унутар зидина овог манастира основана је дрвеника текија, в. *Leonide*, Јерусалим, 102: *Фирриду*, *Готорџа*, 102, 107, 119, 197–198.

⁵⁹⁰ У ствари јужно и југоисточно од града.

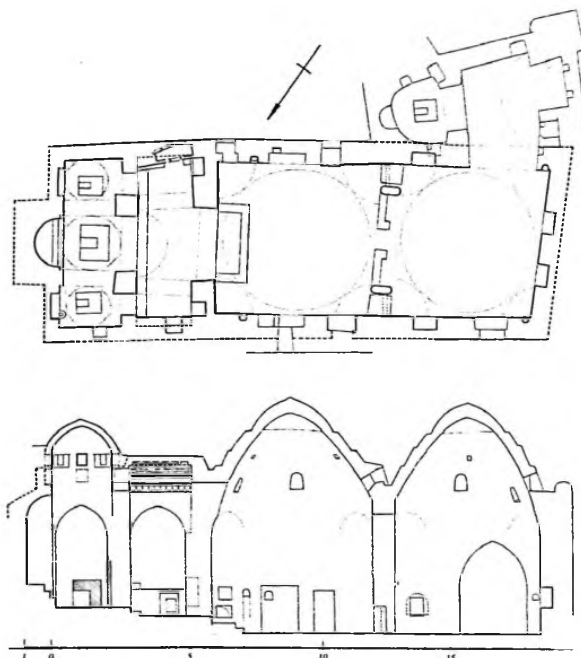
⁵⁹¹ *Wilkinson*, Jerusalem, 119; *Moorsel*, Les peintures, VI.

⁵⁹² О Антонијевом животу обавиштава нас једно од ремек-дела средњовековне житијне књижевности настало из пера познатог александријског патријарха Атанасија (328–373), PG 26, 835–978.

⁵⁹³ *T. Vivian*, St. Antony the Great and the Monastery of St. Antony at the Red Sea, ca a.d. 251 to 1232/1233, *Monastic Visions*, 10.

⁵⁹⁴ *Abū Ṣālih*, Churches and Monasteries, 159–163.

⁵⁹⁵ *White*, The Monasteries, II, 389–390; *Moorsel*, Les peintures, VII. У манастиру је 1232. преписан рукопис на арапском који садржи коментаре јеванђеља, *Habib*, Coptic Museum, 134, № 214. Са XII столећем почиње појачани продор арапског језика у богослужењу коптске цркве.

Основа и пресек католикона, манастир Светог Антонија Великог

Манастирски католикон посвећен чувеном испоснику релативно је нова грађевина у Савино време. Правоугаоне основе и дужине око 20 метара, сазида на је најраније почетком XIII столећа по обрасцима давно прихваћеним у коптској сакралној архитектури. Наос се састоји од два травеја наткривена карактеристичним купастим калотама великог распона. Источни део цркве састоји се од хора — *хурус*⁵⁹⁶ и самог светилишта — *хаикал*. Над три олтара у светлишту уздиже се исто толико купола са споља невидљивим тамбурима, од којих је средишња већих димензија него бочне.⁵⁹⁷ Архитектуром одређена, сакрална хи-

⁵⁹⁶ О овом специфичном простору резервисаном за свештенике и ђаконе у коптским црквама, у којима се среше од VIII века, cf. *P. Grossmann*, Early Christian Architecture in the Nile Valley, Coptic Art and Culture, Cairo 1990, 9.

⁵⁹⁷ *Moorsel*, Les peintures, 1–19 (*P. Grossmann*); за мишљење да је црква ранијег датума и почетком XIII века само продужена према истоку, односно да је тада доддан олтарски простор, cf. *M. Jones*, The Church of St. Antony, *Monastic Visions*, 21–30.

јерархија унутрашњег простора цркве додатно је обележена и распоредом сликаног украса на њеним зидовима. Главни олтар уоквиривају визије Христа у славни окруженог небеским силама у куполи и полукалоти апсиде, као и представа Богородице са Христом, 24 старца Апокалипсе и старозаветне сцене. Наспрам бочних олтара, у посебним нишама, насликана су два најпознатија прелата александријске цркве, њен легендарни оснивач, апостол и јеванђелист Марко и свети Атанасије, а на суседним зидним површинама светилишта и други александријски архијереји. Најистакнутије место у следећем компартименту према западу, на бочним зидовима *хуруса*, заузимају монументалне коњаничке представе двојице најпоштованијих светих ратника у Египту, Светог Меркурија и Георгија, док су на западној површини лука који одваја наос од хора насликани на северу Богородица са Христом на престолу, а на југу патрон храма, свети Антоније и његов пустињски друг, свети Павле Испосник.⁵⁹⁸ Њих двојица предводе низ египатских монаха и подвизаних насликаних у источном травеју наоса,⁵⁹⁹ док је западни резервисан за мученике које слави коптска црква, међу којима доминира прави *ескадрон* коњаничких фигура светих ратника.⁶⁰⁰

Чак шест натписа у цркви сведоче о сликару, наручиоцима и години завршетка радова. Испод Жртве Аврааме на јужном поткуполном зиду и у северно-сточном углу источног травеја наоса, поред представе Богородице са Христом на престолу, сликар је забележио податке о себи, звао се Теодор и био је духовни ученик аве Гаврила, епископа града Итфиха, познатог и из других извора. Нарочито заслужни за представљање Светог Меркурија на јужном зиду хора 1232/3. били су два брата, јеромонах ава Михаил и архијакон Салиб, синови Абу Галиба, док су имена правих ктитора, припадника манастирског братства и других приложника на челу са игуманом Петром и истом годином, исписана изнад првобитног улаза у наос, на северном зиду његовог источног травеја.⁶⁰¹ Сликару Теодору приписује се и зидни украс апсиде параклиса са јужне стране цркве,⁶⁰² који се састојао од представа Христа на престолу у мандорли коју носе четири анђела, а

⁵⁹⁸ Манастир Светог Павла Тивејског се налази са друге стране планинског масива, на удаљености од 25 километара ваздушном линијом, југоисточно од манастира Светог Антонија, према Црвеном мору, а постојао је и у Савино време, Abu Šālih, Churches and Monasteries, 166–167.

⁵⁹⁹ Међу њима је и представа ава Барсуме, оца сиријског монофизитског монаштва, великог противника халкедонског учења, чији је свитак исписан на сиријском и коптском, Bolman, Theodore, 53. Његово присуство у сликаном програму храма, упућује на претпоставку да су у манастиру Светог Антонија у време живописања католикона заједно живели коптски и сиријски монаси, уп. стр. 170.

⁶⁰⁰ Moorsel, Les peintures, 21–166; Bolman, Theodore, 37–73, 76.

⁶⁰¹ Преостала два натписа исписана испод главне куполе и у дну олтарске апсиде, dobrim делом су општењени, али се и у њима могу препознати нека од имена приложника поменутих у претходним натписима, Moorsel, Les peintures, 36, 91–92, 181–183; Bolman, Theodore, 37–38; B. A. Pearson, The Coptic Inscriptions in the Church of St. Antony, Monastic Visions, 218–219, 227–230, 233, 235.

⁶⁰² Параклис је свакако најстарији објекат у манастиру судећи по сликарству — Христос у мандорли окружен попрејима апостола — сачуваном на потрбушју лука који дели олтарске простор од наоса ове мале грађевине и које се може датовати у VI или VII столеће, E. S. Bolman, The Early Paintings, Monastic Visions, 31–36. Накнадним пробијањем великог пролаза завршеног преломљеним луком на јужном зиду западног травеја наоса, параклис је повезан са црквом. Ово се највероватније догодило у XIV веку.

клањају му се четири симбола јеванђелиста, Богородица и свети Јован Претеча.⁶⁰³ Иако локални мајстор, чије се умеће граничило са занатством, сликар Теодор је у Светом Антонију остварио, у погледу сликаног програма, иконографије и богатог ликовног материјала за познавање монашких, свештеничких и архијерејских одежди коптске цркве, свакако најзначајнији ансамбл египатског зидног сликарства XIII столећа.

Живот другог славног анахорете, Арсенија Великог, око једног столећа млађег од светог Антонија, највећим делом је био везан за Скит. Ову монашку насеобину он напушта у првој половини V века и од тада више пута мења своја станишта, узнемираван непрестаним упадима варварских племена, да би живот окончао у осами *Иусишње*, односно, у пећини на источним обронцима планине Туре на десној обали Нила, наспрам древног Мемфиса и *Јосифових жетивница*,⁶⁰⁴ са малобројним ученицима.⁶⁰⁵ Над гробом овог испосника касније је подигнут манастир у коме се 8. маја сваке године окупула велики број верника из околине свечано прослављајући његов празник. Тома, јеромонах и игуман обитеља Светог Арсенија εν Αἰγύπτῳ ὄνω Βοῦβουῶνος, био је један од потписника одлука седмог васељенског сабора у Nikeји 787, као антипросоп источних патријаршија, александријске, антиохијске и јерусалимске.⁶⁰⁶ Због свог изузетног положаја, на заравни испод самог планинског врха, одакле се пружао велелепан поглед на долину Нила, манастир је привлачио и неуобичајене посетиоце. По предању, у манастиру је више пута боравио и био његов приложник, учени господар Египта и велики љубитељ уметности, Кумараваих (884–896), син оснивача Тулунидске династије. Био је задивљен лепотом лика Богородице са Христом, окружене анђелима и апостолима, изведеним у мозаику, који су красили зидове старог манастирског католикона посвећеног Христовим ученицима.⁶⁰⁷ По опису из 1175, којим се користио Абу Салих, осим саборног храма посвећеног Светом Арсенију, постојало је још девет параклиса, од којих два ван манастирских зидина — били су посвећени Богородици, апостолима Петру и Павлу, првомученику Стефану, светом Сави, мученици Варвари, Светом Томи, бесребреницима Козми и Дамјану, као и Светом Ђорђу на планинском врху изнад, и Светом Јовану Крститељу и Претечи испод манастира. У околини се налазио већи број испосничких пештера, а у једној

⁶⁰³ Moorsel, Les peintures, 169–177; Bolman, Theodore, 73–76.

⁶⁰⁴ За чувене пирамиде код Гизе у средишњем делу везивана су различита предања. Локалном становништву била је позната њихова гробна намена, у њима су били сахрањени дрвени краљевини (фараони) или њихови легендарни конструктори, Хермес и Агатодемон, док су за стране хришћанске поклонике то били остаци фараонове палате или житнице које је подигао библијски Јосиф (Καὶ ἐκ τῶν ἐκεῖσε Ἀποθνήσκων τοῦ Πατρὸς τερνῆς τὸν ποταμὸν Φισῶν... — Епифаније Агиополит) уочи седам гладних година најављених фараоновим сном.

⁶⁰⁵ PG 99, 882; ODB, I, 187–188.

⁶⁰⁶ Sacrorum conciliorum, XII, 1119, 1136; игуман Тома, касније постаје митрополит Солуна, L. Petit, Les évêques de Thessalonique, EO 4 (1900/1) 215–216.

⁶⁰⁷ Подизање и украшавање цркве приписује се потоњем александријском патријарху Евстатију (813–817), а њено, као и разарање многих других хришћанских богомоља на Блиском Истоку калуфи ал-Хакиму (996–1021). За разарање манастира уп. сведочење савременика овог догађаја, Jaxje Antiochijskog, Histoire de Yahya-ibn-Sa'ïd d'Antioche, continuateur de Sa'ïd-ibn-Bitriq, éd. I. Kratchkovsky, A. Vasiliev, Paris 1924, 495.

од њих, која је приписивана светом Арсенију, посетиоцима је показиван камен који је овом испоснику служно уместо јастука.⁶⁰⁸

Описујући положај и изглед манастира, исти писац доноси и епилог једног занимљивог раскола у крилу коптске цркве друге половине XII века на територији Доњег Египта. Наиме, у време патријарха Јована V (1146–1166), свештеник Марко Слепи је својим проповедима стекао велики број следбеника међу локалним коптским становништвом у делти Нила. Одбацивши основне монофизитског учења о једној Христовој природи, он је критиковао и нека спољашња обележја богослужења и верских обреда давно прихваћених у коптској цркви. Попут исповести над кадионицом, обичаја обрезивања или бријања главе. Употребом пређеосвећених дарова на литургији и исповедањем грехова својих следбеника, он се у потпуности приближио одредбама Халкедонског сабора и пракси мелкитске цркве, које су коптски хришћани сматрали јеретичким. Раширњен и анатемисан, он је фебруара 1175. био интерниран у манастир Светог Антонија по одлуци сабора којим је председавао патријарх Марко III.⁶⁰⁹ Напослетку, Марко Слепи ступа под окриље мелкитске цркве и крајем девете деценије, по одобрењу александријског патријарха, са мноштвом својих следбеника долази у манастир Светог Арсенија где и умире у другој половини фебруара 1208. Сам Абу Салих, који нема симпатија за овог отпадника од монофизитске догме, сведочи да манастир одвајкада припада мелкитима, да је братство у његово време било бројно, али сиромашно.⁶¹⁰ Последњи поуздани податак о постојању монашког живота у манастиру Светог Арсенија исписан је арапским писмом средином XIV века у два мињеја који су данас похрањени у збирци патријаршијске библиотеке у Александрији. Записи сведоче да су ова два рукописа преписана у овом манастиру 1342. и 1353. године.⁶¹¹

За разлику од старијег писца који, изузев Богородичине цркве у Вавилону, наводи само имена градова, области и монашких насеобина које је Сава посетио приликом свог боравка у Египту, Теодосије помиње и сасвим конкретне сакралне објекте. Само су последња два манастира, уз оне у Скиту, биле живе монашке заједнице у Савино време, па самим тим и могућ предмет његовог ходочашћа. Славни поклонички центри у доњем Египту из времена пре арабљанског освајања одавно су запустели, а делови исцелитељских моштију великомученика Мине, Кира и Јована, у то време су већ неколико векова биле чуване у храмовима посвећеним овим светима у Старом Каиру. Житија која садрже и повести о чудима која су се дешавала на њиховим гробовима, највероватније су послужила као извор млађем Савином животописцу да надомести своје недовољно познавање ових крајева и читаоцу учини занимљивијим опис овог дела Савиног другог пута по источним светим местима.⁶¹²

⁶⁰⁸ Abū Ṣālih, Churches and Monasteries, 145–153.

⁶⁰⁹ Сабор је одржан у вавилонској катедралијој цркви Ал-Муалак.

⁶¹⁰ *Ibidem*, 20–43.

⁶¹¹ *Фиринду*, *Тоторија*, 193–194.

⁶¹² Да је Теодосије користио старију хагиографску литературу приликом писања свог најомиљенијег дела, давно је показано, в. *Предговор*, нап. 27.

Манастир Каламон

Приликом свог другог ходочашћа по Палестини, Сава долази из Јерусалима на Синај, исцим иуиџем којим је некада давно Светија породица пред Иродом побегла у Египтај.

и милош[ъ]дѣ ерѣхонскыѣ страны и поѣш[ъ]дѣ иѡфдан[ъ] и зрѣ къ поустыням[ъ] иофданскым[ъ]: И приш[ъ]дѣ въ каломонію въ манастир[ъ] прѣсв[ѣ]тѣ (Доментијан, 368)

(Доментијан, 368)

И прошавши јерихонске стране, и прешавши Јордан, и гледајући ка пустиняма јорданским. И дође у Каломонију, у манастир Пресвете Богородице

мимощѣдѣ же Іерѣхонѣ, и поѣшѣдѣ поустыне Іорданскыѣ, поїде въ Каломонію, и тоу въ манастири прѣсвѣтѣе богородице покои полоучивъ, ...

(Теодосије, 189–190)

Минувши Јерихон и прешавши пустиње јорданске, дође у Каломонију, и ту се у манастиру пресвете Богородице одмори, ...

Назив манастира, Доментијан, као и руски игуман Данило век и по раније,⁶¹³ тумачи највероватније локалним предањем, по коме се Света породица приликом бекства у Египат, пред Иродовим погромом, на овом месту зауставила ради одмора и окрепљења.⁶¹⁴ Отуда и старосрпски превод *дѡвѡѣ поѣло-жнѣце*. С обзиром да у грчким изворима не налазимо овако етимолошко тумачење, не треба искључити могућност да је манастир добио име по трсци, грчки *κλάδος*, која расте у околини.⁶¹⁵

Каламон је основан у другој половини V столећа. Судећи по једном натпису који се чува у манастиру, био је обновљен у трећој четвртини XII столећа, у време патријарха Јована и игумана Јакова.⁶¹⁶ Православни ходочасници, Данило и Јован Фока, видели су у истом столећу и чудотворну икону Богородице са

⁶¹³ Jerusalem Pilgrimage, 138.

⁶¹⁴ Разорени манастир *Пречистѣија Богородици*, *когда шестѣвоела во Египетѣ изъ Вифлѣма на ушуу Јордана у Мртво море*, споминѣ и руски јерѡбакон Јоан 1651. године, *Леонид*, *Јерусалимъ*, 99.

⁶¹⁵ Pringle, The Churches, I, 197.

⁶¹⁶ Поменути патријарх се поистовећује са ортодоксним поглаваром јерусалимске цркве у егзилу, Јованом IX, који је узео учешћа на познатом црквеном сабору у Цариграду 12. маја 1157. и хронолошки се везује за разгранате ктиторске активности византијског василева Маноја I у Светој земљи из седме и осме деценије столећа, које најисцрпније описује Јован Фока, PG 133, 952–957; Jerusalem Pilgrimage, 329–333. Подсетићемо да је овај византијски владар обновио земљотресом разорене манастире: Светог Јована Претече близу Јордана и Светог Илије између Јерусалима и Витлејема, и био ктитор мозаичког украса древне вилејемске базилике. Такође, cf. A. Heyl Carr, The Mural Paintings of Abu Ghosh and the Patronage of Manuel Comnenus in the Holy Land, Crusader Art in the Twelfth Century, Jerusalem 1982, 221–224.

Христом у овом манастиру.⁶¹⁷ О њој нема речи код Доментијана. Од краја XIII столећа ова Богородичина обитељ почиње се у изворима називати и манастиром Светога Герасима (†475), највероватније по преносу моштију оснивача оближњег истоименог манастира, који је у то време био пуст. Каламон је и касније трпео разарања и бивао обнављан, да би свој данашњи изглед стекао замашном обновом 1882–1885.⁶¹⁸ Из времена Савиног боравка у овом манастиру данас постоји само крипта и доњи делови југоисточних зидова католикона изнад ње, као и делимично очуван мозаични под северног брода наоса. Ваља скренути пажњу да први српски архиепископ по казивању свог старијег животописца и овде *злато даде на поидзање овог манастира*.

Град Корак

Напустивши Каламон, Сава преко јорданске пустиње долази у град Керак или К(а)рак, смештен источно од Мртвог мора, са снажном утврдом коју су крсташи изградиле 1142. године. Представљао је најистуренију тачку одбране првог Јерусалимског краљевства према истоку и важну раскрсницу караванских путева између Сирије и Египта са једне, и муслиманских светих места Арабије са друге стране. Због таквог свог положаја брзо се нашао на мети ејубидских напада. Саладин је после више узастопних покушаја коначно загосподарио градом у септембру 1187, у време опсаде Јерусалима, док се гарнизон у добро брањеној цитадели предао султановом нећаку тек после вишемесечне опсаде у новембру наредне године. По сведочанству немачког поклоника Тетмара, у граду је 1217. постојао православни епископ, а из других извора сазнајемо да је синајски манастир у XIII столећу поседовао неколико кућа у Кераку које су служиле за пријем поклоника на путу за Синај.⁶¹⁹

Синај

О пришастѣи прѣос(вѣ)щеннаго кѣр(ъ) савы, вѣ с(вѣ)тоѣю гоу8 синаискѣ:

И приш[ъ]дѣ вѣ град[ъ] синаискыи приѣтъ выс(тъ) ч(ъ)ст(ъ)но еп(и)-ск(о)п(м[ъ]) града того и приш[ъ]дѣ вѣ манастирь прѣч(и)стые в(о)гоу-дице, и поклоние се с(вѣ)тѣи цр(ъ)к(ъ)вы и тои самои вл(а)годател'ници и

⁶¹⁷ Jerusalem Pilgrimage, 138, 331, 24.2–4. Млађи путописац је икону видео у олтару параклиса уз јужни зид цркве и пореди њен изглед са чувеном цариградском иконом Богородице Одигитрије. Такође доноси предање по коме је икона дело јеванђелисте Луке.

⁶¹⁸ S. Vailhé, Les laures de saint Gerasime et de Calamon, EO 2 (1898/9) 106–119; Kiltzer, Peregrinatio graeca, 170; Pringle, The Churches, I, 197–202, n° 85, II, 238–239, n° 207.

⁶¹⁹ P. Deschamps, Les Châteaux des croisés en Terre Sainte, II. La défense du royaume de Jérusalem, Paris 1939, 36–98; H. Kennedy, Crusader Castles, Cambridge 1995, 45–52; D. Pringle, Town Defences in the Crusader Kingdom of Jerusalem, The Medieval City Under Siege, Woodbridge 1995, 77; idem, The Churches, I, 286–287, 293; Mag. Thietmari Peregrinatio, ed. J. C. M. Laurent, Hamburgi 1857, 36, XIV.

с(вѣ)т(о)м8 мѣстоу ид[е]же кѣпина огнемѣ горѣщи не сѣгазаше. идѣже самѣ г(оспод)ъ ис коупины пламенемѣ горѣшиє р(е)че кѣ великомѣ пр(о)-року мѣш[ъ]сею изоуи сапогы шт[ъ] ног8 твоєю мѣсто бо на немѣже стоиши земля с(вѣ)таа ес(тъ). ид(е)же и до д(ъ)н(ъ)сѣ иєрен в(ос)м[ъ] сл(о)ужетѣ с(вѣ)тоѣю литоу(ъ)г[ъ]ю. И тѣ самѣ прѣос(вѣ)щен'ны на мѣсте томѣ сл(о)уживѣ прѣд' г(оспо)д[е]мѣ с(вѣ)тоѣю литоу(ъ)г[ъ]ю тѣм[ъ]ждѣ образомѣ по г(лаго)лоу г(оспод)ѣню ...

Гоуѣ же вѣш[ъ]дѣ на с(вѣ)ты вѣрѣхъ гоуы синаиске ...

И на то мѣсто прѣос(вѣ)щен'ны вѣш[ъ]дѣ и поклон' се и целова в'се-дѣрѣжывныє деснице с(вѣ)тоє под[ъ]ложєнїє на с(вѣ)тѣмѣ камени томѣ ...

(Доментијан, 372, 374)

О доласку преосвећеног кир Саве у Свету гору синајску:

и дошавши у Град Синајски примљен би часно од епископа града тог. И дошавши у манастир Пречисте Богородице поклони се светој цркви и тој самој Добротворки, и светом месту где купина огњем горећи не изгараше, где сам Господ из купине, која је горела пламеном, рече ка великом пророку Мојсију: Изуи обућу са ногу својих, место на коме стојиш је света земља. Тамо и до данас јереји боси служе свету литургију. И овај сам Преосвећени на месту томе служио је пред Господом свету литургију на исти начин, по речи Господњој, ...

Горе се попевши на свети врх горе Синајске, ...

И на то место, Преосвећени попевши се и поклони се и целива свето подложење свемоћне деснице на светом камену том, ...

прѣиде же светын вѣ светоѣю гороу Синаискоѣю, и вѣшедѣ вѣ монастырь вѣ црковѣ прѣсветые богородице, и на мѣстѣ светѣмѣ поклони се, идеже коупина огнемѣ горѣшти не сѣгазаше, ... тѣмѣ оубо и до нына иєрен в(ос)тѣмѣ нѣгѣма светоѣю и божѣствноѣю сл(о)ужбоу на светѣмѣ мѣстѣ томѣ сѣврѣшаєтъ. любѣзно же епископомѣ, иже естѣ вѣ мѣсто игоумена, и всєєм брѣтѣи прѣнєтъ вѣстѣ. Покои же вѣ монастырь полоучивѣ, и тако на светын вѣрѣхъ поклонити се вѣсх(о)дитѣ, идеже господѣ многожди сѣх(о)де и сѣ мѣш[ъ]сеомѣ глаголює законѣ даше ієранїю людемѣ своимѣ. и вѣ цркви светога пророка Илїє бывѣ и мнѣгымѣ сѣззѣми поклонїє се цѣловаше мѣсто, ш нємѣжє кѣ мѣш[ъ]сею рече господѣ: се мѣсто оу мене, и стѣнши при камени, и покори те роукоу моею, и тогда заднѣма м(о)я виднши, лице же мое не явнѣтъ ти се, не можєтъ бо чловѣкѣмѣ лица моего видѣвѣ и живѣ быти. на томѣже оубо камени и до нына дѣрѣжывныє деснице господнє положєнїє знаєт се. мнѣгымѣ же оумилєнїемѣ похвалѣмѣ бога, сподобѣмѣшаго и на тѣ желѣанныи и светын вѣрѣхъ вѣзѣити и поклонити се, ... радостно вѣ монастырь снїиде. в(о)у же светоу четѣрѣдєсетнїцоу вѣ монастырь поштенѣмѣ сѣ брѣтнєкѣмѣ пров(о)днѣвѣ, и по все соуѣшѣты на светын вѣсх(о)ждѣмѣ вѣрѣхъ, и всєноштное вѣ недѣлю вѣ пѣснєхъ же и вѣ молїтѣвахъ стоанїє тамошнєє

испљанише, и светојоу и вождествојоу слоужбоу сьвршивъ, и пакы въ монастырь къ братѣи приходе пѣбываше, ... и много злата въ монастырь давъ, себе же и свое родителе и пѣваго краля врата своего Стефана въ въспоминаніе въ монастыри съ братѣю написавъ, ...

(Теодосије, 192–194)

Дође свети у Свету гору синајску, и ушавши у манастир у цркву пресвете Богородице, на месту светом поклони се, где купина огњем горећи не сагореваше. ... тамо дакле и до сада јереј с босим ногама свету и божанствену службу на светом месту том свршава. Љубазно је од епископа, који је тамо уместо игумана, и од све братије био примљен. Одморивши се у манастиру, на свети врх је пошао ради поклоњенја, где је Господ много пута силазно и са Мојсијем говорио, закон давши Израилу, људима својим. И у цркви Светога Илије је био, и клањајући се са многим сузама целиваше место, о коме Господ рече Мојсију: ево места код мене, стани на камен, и покрићу те руком мојом, и подићи ћу руку моју, и тада ћеш ме с леђа видети, лице моје неће ти се јавити, јер не може човек лице моје видети и жив бити. На том камену и до сада се познаје положјење мојне деснице Господње. С многим умиљењем хваљаше Бога, који га је удостојио да и на тај жељени и свети врх узиде и да се поклони, ... радосно у манастир сиђе. Целу је свету четрдесетницу у манастиру постивши са братијом провео, и сваке суботе на свети усхођаше врх, и испуњаваше тамо свенобно стојање у недељу у песмама и у молитвама, и свету и божанствену службу свршавши опет у манастир ка братији долазећи остајаше. ... и много злато у манастир даде, себе и своје родитеље и првога краља, брата својега Стефана, ради спомнињања у манастиру са братијом записавши, ...

Изузев саме Савине смрти, на његовом другом путовању по Истоку са прецизношћу можемо одредити још само време његовог боравка на Синајској гори. По казивању својих животописаца, бивши српски архиепископ је на њој провео Велики пост и највероватније прославио Ускрс 1235. године. С обзиром да је празник Христовог васкрсења те године био 8. априла,⁶²⁰ Сава се дакле већ крајем фебруара обрео на Синају.

Иако се из цитираног дела Доментијановог текста може помислити да је овде реч о Савиној посети најпре неком синајском граду, а потом манастиру, несумњиво је у питању један локалитет, познати Богородичин манастир τής Βάτου у подножју највишег врха Синаја,⁶²¹ Хорив или Цебел Муса. Снажне зидине које опасују насеобину на средњовековне путнике су свакако остављале утисак

⁶²⁰ Grumel, La chronologie, 259. О временским оквирима другог Савиног ходочашћа в. нап. 518.

⁶²¹ Познатији као манастир Свете Катарине. Са овом посевом спорадично се јавља у изворима од XI столећа, после чудесног проналаска моштију ове александријске мученице. За историју манастира в. К. Амантос, Σύνοδος ιστορία τής ἑραῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, Солун 1953.

правог утврђеног града усред планинског беспућа.⁶²² Архијереј који је примио Саву није носио титулу епископа, већ архиепископа Синајске горе и Раита. Он је у исто време био и игуман синајског манастира. Напуштање старог епископског седишта у граду Фарану и ишчезавање хришћанског становништва на полуострву, као последица арабљанског освајања, довели су до овог јединственог феномена у православној свету, по коме је старешина братства у исто време био и архијереј,⁶²³ иначе суфраган јерусалимске патријаршије.

Сава се потом поклонно у древној Богородичиној цркви, коју је између 548. и 565. године као тробродну базилику са бочним параклисима подигао цар Јустинијан,⁶²⁴ на месту где је расла Неопалима купина,⁶²⁵ која се указала пророку Мојсију очи избављења Јевреја из египатског ропства. Најсветији део храма, источно од олтара базилике, био је претворен у параклис τής Βάτου,⁶²⁶ где

⁶²² Оваком утиску могло је допринети и необичајено постојање исламске богомоље унутар комплекса. Стара манастирска трпезарија, смислена западно од цркве, како је то уочијено, била је у XI или почетком наредног столећа претворена у мошеју, Forsyth, The Monastery, 7–8; Σινᾶ, 14, 38.

⁶²³ На ово су свакако утицали пре свега практични разлози, попут рукополагања јеромонаха неопходних у свакодневном литургијском животу ове бројне монашке заједнице. У противном, надлежни архијереј или сами кандидати били би принуђени да се због хиротоније упућују на дуг и опасан пут кроз негостољубиве крајеве насељене неверницима, *ibidem*, 14. Најпре епископи, синајски игумани су постали архиепископи пре XII века, судећи по познатој синајској икони Небеске лествице, у чијем је врху представљен, одмах иза светог Јована Лествичника, највероватније локални архијереј сингиран као ο ΑΓΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ. Икона се може датовати у почетак XII столећа, Glory of Byzantium, 376–377, № 247. У двојичном натпису, на грчком и арапском, са мерсерне надгробне плоче јерусалимског патријарха Евтимија II, који се упокојио 13. децембра 1224. на Синају и био сахрањен на источном крају северног брода Богородичине цркве, помиње се синајски архиепископ Макарије, Mouriki, Four Thirteenth-Century Sinai Icons, 335.

⁶²⁴ На основу два натписа на градема кровне конструкције знамо да је црква подигнута за Јустинијановог живота, а после Теодорине смрти, Benešević, Sur la date, 151; Ševcenko, The Early Period, 262.

О оснивању манастира говори и један наративни извор. Прокопије из Цезареје у свом делу Περί ιστοριῶν пише да је Јустинијан синајским монасима подигао цркву посвећену Богородици доста испод планинског врха, а нешто касније такође говори о подизању снажне утврде у подножју планине у којој је смештен брижљиво одабран гарнизон са задатком да спречава упаде локалних бедуинских племена у Палестину, Procopii Caesariensis opera omnia, ed. J. Haury, IV, Lipsiae 1964, 168.11–22, 168.27–169.5. Из ова два, иако одвојена, дела текста, већина истраживача је извлачила неприхватљив закључак да је првобитно у Синајском манастиру био стационаран и војни гарнизон. Не само да на великом простору које заузимају манастирске зидине никада нису могли да постоје услови за суживот монаха и војника, већ се из самог манастира, смештеног дубоко на јуту и тешко приступачног, ни на који начин нису могли контролисати путеве који су водили ка Палестини. Други део цитираног Прокопијевог текста односи се на град Фаран, о чему јасно сведочи и ходоцасник Антонин из Пјаџенце, који је ове крајеве посетио нешто више од деценије по настанку Прокопијевињих дела, око 570, Wilkinson, Jerusalem, 87, 88. Док је овај путописац на Синају видео само монахе, у Фарану је, поред епископа, видео и осам стотина војника који на коњима свакодневно патролирају околином спречавајући пљачкашке походе, што у складу са задатком извојара задатку описаном код Прокопија. О археолошким ископавањима на локалитету овог града, cf. P. Grossmann, M. Jones, A. Reichert, Report on the season in Firan — Sinai (February — March 1992), BZ 89/1 (1996) 11–36; P. Grossmann, M. Jones, Y. Melmaris, Report on the season in Firan — Sinai (February — March 1995), BZ 91/2 (1998) 345–358; P. Grossmann, Die antike Stadt Pharān, Kairo 1998.

⁶²⁵ Једна од најомиљенијих старозаветних префигурација Богородице.

⁶²⁶ Претпоставља се да је Неопалима купина најпре била у некој врсти отвореног и ограђеног простора до кога се доспевао кроз параклисе који су са источне стране уоквиривали олтарску

се литургија служи босих ногу због светости места, на шта је још сам Господ упозорио Мојсија када је овај на њега ступао. По Доментијану, и Сава је овде служио босоног.⁶²⁷ На ову обавезу поклонице је подсећала и икона великог формата на којој је насликан млади Мојсије како изува сандале испред Неопалиме купине. Малени лик дародавца иконе у проскинези, са турбаном на глави, насликан је на оквиру иконе, доле лево, док су горе десно, у висини пророкове главе, видљиви остаци натписа на грчком, који понавља одговарајући библијски текст ("Ἐξόδος 3.4).⁶²⁸ Заједно са својим панданом, иконом на којој је насликан Мојсије како из руке Господње прима таблице Закона, дело су истог сликара и настале су нешто пре Савиног боравка на Синају,⁶²⁹ и у ствари представљају копије рановизантијских мозаика са истим темама, који и данас красе тријумфални лук, изнад олтарске апсиде древне базилике.⁶³⁰

Сама црква са раскошним мозаицима из времена њеног подизања сачувана је до данас. Мозаички украс краси источне делове храма: Христово Преображење уоквирено попрсјама апостола и пророка у полукалоти апсиде, Агнец Божиј са анђелима у лету, попрсја Богородице и светог Јована Претече и две сцене са пророком Мојсијем, Неопалима купина и Примање таблица Закона, на источној зиду изнад олтарске апсиде.⁶³¹ Изузетно сува клима и изолованост манастира погодовали су очувању и првобитних делова грађевине изведених од дрвета, кровне конструкције и врата, са драгоценим натписима који нас обавештавају о најстаријој историји храма:⁶³² ктитору, датовању, али и самом градитељу, ђакону Стефану, који је био локалног порекла из града Аила.⁶³³ Натписи

апсиду, да би у неком тренутку ту био подигнут данашњи параклис. Полукалота апсиде овог параклиса је том приликом украшена нефигуралним мозаиком са натписом који споминје епископа Соломона. Крај натписа, који је вероватно садржао годину, уништен је, ΣΙΥΒ, 66. Најстарији помен параклиса налазимо код немачког поклоника Тетмара 1216/7, *Forsyth, The Monastery*, 5–6. У обилном делу Ἐκτοῦ τῆς Ἱεροκοιτίης Ἱστορίας из 1659/1660, Нектарија Крићанина, синајског монаха и потоњег јерусалимског патријарха, сачуван је и детаљан опис дводелних северних врата параклиса, која су била сачињена од дрвета и украсна плочицама и интарзијом од слоноваче са опширним натписима око фигуралних представа које илустрирују најзначајније догађаје из Мојсијевог живота, збивања везана за Христово преображење на Тавору, као и помен епископа Јова, cf. *J. Ševčenko, The Lost Panels of the North Door to the Chapel of the Burning Bush at Sinai, 'Αετός, Stuttgart–Leipzig* 1998, 284–298. Датовање ових врата није извесно, али су она, с обзиром да су синајски прелати већ у XII столетњу носили титулу архиепископа, настала свакако пре овог времена, в. нап. 623.

Ваља напоменути да је ово свето место везано за пророка Мојсија, у исламској традицији Муса, поштовано и од муслимана, чиме се најлакше може објаснити постојање џамије унутар манастирских зидина.

⁶²⁷ О овом обичају в. и друге изворе, *Леонидъ*, Јерусалимъ, 105.

⁶²⁸ *Glory of Byzantium*, 379–380, n° 250.

⁶²⁹ Иконе се датују у рано XIII столеће, cf. *D. Mouriki, A pair of Early 13th-century Moses icons at Sinai with the scenes of the Burning Bush and the Receiving of the Law, ΔΧΑΕ* 16 (1991/2) 171–184.

⁶³⁰ В. следџни параграф.

⁶³¹ О овом и позицијем сликаном украсу који је Сава могао видети на зидовима ове базилике cf. ΣΙΥΒ, 61–70.

⁶³² *Ševčenko, The Early Period*, 262.

⁶³³ Данашња Акаба, у врху истоименог залива Црвеног мора, који са истока ограничава Синајско полуострво.

и два монашка портрета у медаљонима из олтарске апсиде обавештавају нас о најсаклунијима за извођење мозаичне декорације: игуману јеромонаху Лонгину, ђакону Јовану, јеромонаху Теодору. Судџи по 14. индикту, мозаици су довршени 565/6.⁶³⁴

Векови који су уследили под иноверном влашћу нису погодовали неговању монументалне уметности, тако да су највеће површине зидова старе базилике остале без сликаног украса. Заузврат, манастир је постао права ризница византијске уметности, са најбогатијом колекцијом икона на свету, почевши од оних изведених у техници енкаустике у VI веку до поствизантијских,⁶³⁵ као и пребогатом збирком илуминираних рукописа.⁶³⁶

Доментијанов текст по коме се Сава покљонио у Богородичиној цркви, али и *џој самој Добројворки*, упућује на постојање неког нарочито поштованог лика Мајке Божије у Синајском манастиру. На основу једне иконе сликара Петра, која се датује у трећу деценију XIII столећа и на којој је представљена Богородица са Христом у наручју и епитетом ΜΗ(ΤΗ)Ρ Θ(Ε)ΟΥ Ο(Ι) ΤΙΣ ΒΑΤΟΥ, окружена четворице светих синајских монаха: Георгијем Ислайлитоном, Нилом Синаитом, Анастасијем, синајским игуманом и Јованом Лествичником, игуманом Синаја, претпостављен је изглед најпоштованије синајске иконе Богородице — стојећа фигура Богородице на украшеном супеданеуму обема рукама држи Христа, док он десном руком благосиља, а у левој држи свитак.⁶³⁷ Ову хипотезу потврђују, осим јединственог епитета, присуство четворице локалних светитеља из најстарије историје синајског монаштва, као и велики број реплика истог иконографског типа *Κυριοϋισε*, које се чувају у богатој синајској збирци икона. Најстарија копија се датује у рани десети век и на њој је Мајка са Дететом окружена светим врачима, Пантелејмоном и Јермолајем, а од нарочитог су интереса десет мањих икона тринаестог столећа, на којима је Богородица са Христом истог иконографског типа насликана у пару са светим личностима које су нарочито поштоване на Синају и у Светој земљи (Мојсије, Аврам, Исаија, Јоаким, Симеон, свети Ђорђе или Сава Освећени).⁶³⁸

Поред манастира Сава је посетио и пећинску цркву пророка Илије изнад манастира и храм који је подигнут на самом врху планине на месту где се Го-

⁶³⁴ *Benešević, Sur la date*, 145–172. Мозаици су најбоље репродуковани, као и архитектура цркве и утврђења, у *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor s.d.

⁶³⁵ О сликару Петру, који је измечеу 1224. и 1227. насликао четири иконе у синајском манастиру, као и великом броју икона из овог столећа у синајској збирци, cf. *Mouriki, Four Thirteenth-Century Sinai Icons*, 329–346; ΣΙΥΒ, 108–120.

⁶³⁶ За иконе в. *J. и M. Coenraets, Εικόνας της Μονής Σινά*, I–II, Атина 1956, 1958; *K. Weitzmann, Ikonen aus dem Katharinenkloster auf dem Berge Sinai*, Berlin 1980; ΣΙΥΒ, 91–227; за рукописе cf. *K. Weitzmann, G. Galavaris, The Illuminated Greek Manuscripts*, Princeton 1990; ΣΙΥΒ, 311–345.

⁶³⁷ *Mouriki, Four Thirteenth-Century Sinai Icons*, 331–332, 337–341.

⁶³⁸ *K. Weitzmann, Loca Sancta and the Representational Arts of Palestine*, DOP 28 (1974) 53. Од поменутих икона из XIII века, на Синају се и данас чува девет, док је десета икона са представама Богородице са Христом и светог Саве Јерусалимског, у XIX веку однета у Кијев, где је страдала у Другом светском рату.

спод јавно Мојсију.⁶³⁹ Црква посвећена пророку Илији налазила се на пола пута према планинском врху и још од VI века је поштована као пећина у којој је, бежећи пред Језавељином претњом, Илија после четрдесет дана и ноћи пешачења без хране занеоћи и испред које му се Господ јавио.⁶⁴⁰ На врху библијског Хорива, у време посете Антонина из Пјаџенце око 570. постојала је само капела минијатурних размера (1,8 × 1,8 m).⁶⁴¹ Убрзо потом, а свакако пре арабљанског освајања, на том месту је подигнута далеко већа тробродна црква.⁶⁴² Није извесно у ком облику је била сачувана у време Савиног боравка на Синају, с обзиром да је над њеним западним делом почетком XII столећа подигнута мања цамија.⁶⁴³ По Теодосијевом казивању, први српски архиепископ је током целог Ускршњег поста, проведеног у Богородичином манастиру, суботом излазио у цркву на врху на бдење и свеноћне молитве, да би се по свршавању недељне литургије враћао у манастир. О местима ходочашћа изнад синајског манастира, односно о израженим култовима пророка Илије и Мојсија, који су у овој обитељи нарочито неговани, можда најбоље сведоче две иконе, поново великих димензија, ових старозаветних личности. Оне се данас чувају у северном и јужном броду базилике и представљају ремек-дела византијског иконописа око 1200, које је потписао сликар Стефан, оставивши на њима и двојезичне натписе, на грчком и арапском.⁶⁴⁴

Антиохија, Дивна гора, Мала Јерменија и шурске сџирани

Први српски архиепископ, ирејходно се ойростивши са њаиријархом Аџанасијем и брајијом и игуманом Велике лавре Свейтог Саве, јеромонахом Николом, најшшија Јерусалим и креће на север.

въ ан'дѣлѣхѣ же приш[ь]дѣ и поклонив се с(в)етѣи цр(ь)к(ь)ви и порадова се съ патрїа[р]х[ом] ан'дѣлѣскимъ] и приеть им[ь] выс(ть) ч(ь)с(ть)но

⁶³⁹ Црква Светог Илије се помиње и у Психом рукопису Доментијановог дела — и црквеним светаго Илије поклоњ се, *Jagić, Opisi i izvodi*, 16, а о постојању друге цркве посредно сазнајемо из Теодосијевог текста, јер говори о Савином богослужбју на светом врху. Старији Савин житотописец пише само о Савином поклоњсју и целивању светог камена на планинском врху на који је Господ положио своју десницу дајући Мојсију таблице Закона. О посвети цркве Христовом Преображсју в. *Леонидъ, Иерусалимъ*, 106–107, 115.

⁶⁴⁰ *Wilkinson, Jerusalem*, 87, 119, 138; *Külzer, Peregrinatio graeca*, 265. Помињу је и Никол Јерусалимац у XV веку, и касније московски трговац Трифон Коробејников 1584, в. нап. 589; *Леонидъ, Иерусалимъ*, 106.

⁶⁴¹ *Wilkinson*, op. cit., 87.

⁶⁴² Величина грађевине је према пронађеним остацима темелја била отприлике упола мања од Јустинијанове базилике у манастиру испод.

⁶⁴³ *Слѣд*, 36–38. Као што је већ примечено, света места Синаја била су поштована и од локалног муслиманског жњља, в. нап. 626. Можда је и то један од разлога што је сам синајски манастир кроз столећа остао нетакнут.

⁶⁴⁴ *K. Weitzmann, Icon programs of the 12th and 13th centuries at Sinai*, ДХАЕ 12 (1984) 102–106.

... И с(в)етѣи цр(ь)к(ь)ви давѣ в(лаго)сл(о)вѣнїе златомѣ: И того самого даѣмѣ поч'те еже ве п[о]дов[ь]но с(в)етѣи его и онѣ сего прѣсв(е)щеннаго прѣсв(о)лшими даѣи с(в)етѣими и дозвонными почѣстѣи цр(ь)ков'ными поч'те и рѣзали патрїа[р]х'скими ... с(в)ет(а)го же и чюд'наго сѣмешна иже на дивнѣи горѣ с(в)ет(о)мѣ грѣвѣ поклонив се ... и давѣ в(лаго)сл(о)вѣнїе с(в)етѣи цр(ь)к(ь)ви златом[ь] изыде: И приш[ь]дѣ аѣмѣнїю: И тоѣрѣчьскѣю странѣ: И приш[ь]дѣ на море сиријско оверѣте кораб'ль идоѣць вѣ анатолию ...

И прѣде анатолию: И потол(ь) византїю: И прѣде вѣ ц(а)нград(ь):

(Доментијан, 396, 398, 400)

У Антиохију дошавши и поклонивши се светој цркви и порадова се са патријархом антиохијским и од њега би часно примљен ... И светој цркви давши благослов златом. И тога самога (антиохијског патријарха — прим. аутора) даровима одликова како беше подобно светињи његовој и он овог преосвешеног (Саву — прим. аутора) превеликим даровима светим и добромисним почастима црквеним одликова и ризама патријаршким ... Поклонивши се светоме гробу светог и чудесног Симеона који је на Дивној гори ... и давши благослов светој цркви златом, изађе. И прошавши Јерменију и турске крајеве, и дошавши на море сиријско нађе лађу која је ишла у Анатолију ...

И прође Анатолију, и потом Византију, и дође у Цариград.

Светаго же града Јерусалима изыде светињи, прѣде вѣ великою Ан'дѣлѣхѣ, вѣ светѣи же и сѣборнѣи величѣи цркви поклонив се, чѣстно же и любезно светињам ан'дѣлѣскимъ приеть бивѣ патрїа[р]х[ом], ... по сиѣ же благословенїе светињи шѣ светаго испрошь патрїа[р]ха, и светаго сѣмешна иже на дивнѣи горѣ светѣе ограда дошедѣ, светѣи же цркви и чѣстномоу грѣвоу, вѣ немже прѣподобныи лежить, многими слъзали поклонив се, свѣтло же игоуменовѣ и братнею приеть бивѣ, и вѣ монастырѣ давѣ шѣ злата, егоже ношаше, и тако изыде шѣ ограда, и пакы прѣде вѣ Ан'дѣлѣхѣ. патрїа[р]х[ом] же и слоужештиѣмъ цркви дасть благословенїе, и светаго же патрїа[р]х[ом] моштми светињихъ и чѣстными црковными потрѣбамѣ даѣвовавѣ, ... шѣ тоѣдоу же прѣде вѣ Јермению, моштнїи светињихъ възыскати. прошьдѣ Јермению и тоѣрѣчьскоу странѣ, и прѣде пакы на сиријско море, и вѣ Константиѣнѣ вѣ градѣ кораб'ль везомѣ оверѣтѣ, ...

(Теодосије, 194–195)

Свети изашавши из Светога града Јерусалима, дође у Велику Антиохију, у светој и саборној великој цркви покљони се. Часно и љубазно од светог антиохијског патријарха би примљен, ... Потом свети (Сава — прим. аутора) благослов од светог патријарха испросивши, дође у свети манастир светога Симеона који је на Дивној гори; светој се цркви и часном гробу, у којем преподобни лежи, са многим сузама покљони и сјајно од игумана и братије

би примљен, и у манастир давши од злата које ношаше, и тако изиђе из манастира и поново дође у Антиохију. Патријарху и служитељима цркве даде благослов, а патријарх моштима светих и часним црквеним потребама дарова светого, ... Отуда дође у Јерменију да тражи мошти светих. Прошавши Јерменију и турске крајеве, и дође поново на Сиријско море, и нашавши лађу која плови у Константинов Град, ...

Из Јерусалима је бивши српски архиепископ кренуо пут Антиохије, највероватније копненим путем, с обзиром да нема помена пловљења морем. Саву је у граду под латинском управом дочекао ватрени противник уније, мелкитски патријарх Симеон II (1206-после 1235).⁶⁴⁵ Не помиње се посвета цркве у којој се први српски архиепископ поклонио по приспећу у град и даривао златом — највероватније је реч о катедрали мелкитске патријаршије.⁶⁴⁶ Као увек приликом сусрета са поглаварима источних патријаршија на својим путовањима, Сава је и са антиохијским патријархом разменио богате поклоне.⁶⁴⁷

Сава се потом упутио на Дивну гору (Θαυμασιὸν Ὄρος), смештену неких петнаестак километара југозападно од Антиохије, у манастир Светог Симеона Стилита Млађег.⁶⁴⁸ Ту се поклонио гробу светог Симеона и златом обдарио тамошње братство.⁶⁴⁹

Око стуба на коме се овај свети столпник подвизавао више од пола века, развио се још за његово живота, у другој половини VI века, велики манастирски комплекс. По угледу на старије светилиште у Калат Семану, око централног октогона, у чијем средишту се налазио подвижников стуб, крстообразно је подигнут читав низ грађевина, међу којима и три цркве у источном делу комплекса, који је био опасан манастирским зидинама. Са доста вероватноће се може прет-

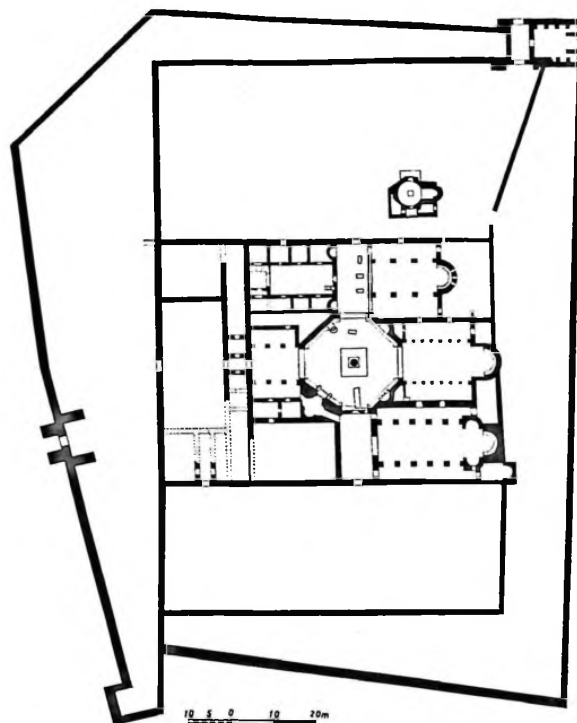
⁶⁴⁵ О овом антиохијском прелату cf. *S. Runciman, The Greeks in Antioch at the time of the Crusaders, Πελαγονία τοῦ Θ' Αἰώνου Βυζαντινολογικῆς Συνεδρίου*, Атина 1956, 588–589. Сачуван је и један његов оловни печат, *N. Oikonomides, A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington 1986, 124, n° 131.

⁶⁴⁶ Није могуће поуздано утврдити која је од антиохијских цркава служила као саборна православним верицима у граду. Стара катедрала Светог Петра била је у време краткотрајне турске власти претворена у мошеју, а од доласка крсташа у њој је служио латински клир. Мелкити су у време латинске власти изгледа задржали оне храмове у којима су служили и под Турцима. Међу њима је најугледнија била дрвена ротонда посвећена Богородици, па је можда њу посветио и први српски архиепископ. Од бројних антиохијских светилишта сада су познати само археолошки остаци, некада славни град тешко је разорен приликом мамелучког освајања 1268. године, *Cahen, La Syrie du nord*, 334, 716. За попис антиохијских цркава пре арабљанског освајања cf. *R. Devreesse, Le patrimoine d'Antioche*, Paris 1945, 109–111; *Maraval, Lieux saints*, 337–342; приликом своје посете овом граду, новембра 1211, Вилбранд из Олденбурга, осим зидина, помиње и велики број цркава, међу којима нарочито ону посвећену светом Петру и ротонду, *G. Downey, A History of Antioch in Syria, Princeton* 1961, 666.

⁶⁴⁷ Међу поклонима које је Сава том приликом добио, његов млађи животописац на нарочито место ставља свститељске мошти.

⁶⁴⁸ За разлику од Светог Симеона Старијег, чији се манастир Калат Семан налази доста даље од Антиохије на исток, према Алпу, и припадао монофизитима, у манастиру на Дивној гори служиле су присталице никејско-халкедонског симбола вере, *Maraval, Lieux saints*, 344.

⁶⁴⁹ По млађем животописцу Сава се потом још једном враћа у Антиохију.

План манастира Светог Симеона Стилита Млађег на Дивној гори

поставити да је гроб, пронађен са северне стране стуба, у самом октогону, представљао средиште култа светог Симеона са Дивне горе. Још за живота овог столпника, место је било предмет бројних ходочашћа, нарочито поклоника са Истока, а манастир је наставио да живи и после арабљанских освајања.⁶⁵⁰

После ромејске реконквите ових области, новоформирано грчко-ђурђијанско братство даје нови импулс животу манастира уз мање обнове, а њима се

⁶⁵⁰ *La Vie ancienne de s. Syméon Stylite le Jeune*, ed. *P. van den Ven*, I-II, Brussels 1962–1970; *Maraval, Lieux saints*, 345. Амунде са благословом овог светог места произвођене су у манастиру до његове пропасти у XIII веку, *Lafontaine-Dosogne, Itinéraires archéologiques*, 140–158; *eadem, Une cultologie inédite de St. Syméon Stylite le Jeune*, *Byz. 41/2* (1981) 631–634; *Συλλογὴ Γεωργίου Τεολοζίδη*, Атина 2001, 34, бр. 48, 49.

по доласку крсташа придружују и бенедиктински монаси, формирајући уз православне монахе једну од најзначајнијих опатија овог реда у Антиохијској кнежевини.⁶⁵¹ Све три заједнице на Дивној гори свакако је затекао и први српски архиепископ, непуне три деценије пре него што су мамелучки ратници 1260. године разорили манастир.⁶⁵²

По напуштању околине Антиохије, први српски архиепископ се, према Доментијановом књижању, упутно на север, у области малојерменске краљевине у Киликији и доспео чак до *йурских сѣрана*, територије Иконијског султана. Млађи Савин животописац наводи и разлог овог његовог пута — српски архиепископ је желео да прибави мошти светитеља.⁶⁵³ По обиласку ових крајева, Сава лађом креће у *Анаџолију*,⁶⁵⁴ односно у Никејско царство, одакле копном стиге у Цариград.

Трново

Из нејоизнатних разлога Сава мења првобитни план,⁶⁵⁵ и умесџо на Свеџу гору, он из Цариграда одлази у Бугарску, свом пријатељу, цару Јовану II Асену. Преко Несебра, сџиже у Трново.

И **wt[ь]** трѡѡа емоу волеџиѡ и **ц(а)ѡу** поѡдаѡшѡ емоу свое полаты же соуѡь самоѡѡ томоу сѡтворени топлоты ради ... **Сам** же мнѡго злато давѡ емоу еже трѡбѡваше за потрѡбѡь ради **с(ве)тыих(ь)**: ... и изыде вѡнь г[а]да вѡ иные двѡры лѡва ради:

По **wt[ь]**шѡьстви же **ц(а)ѡе** приложи се емоу волѡзънь крѡпѡка. **в(о)го** оумнимъ же расѡужденѡемъ расписа и все **с(ве)тые** потрѡбѡь **цф(ь)ков(ь)**ные сѡзранѡе вѡ **с(ве)тыих(ь) стѡранах[ь]** **срѡс(а)лѡмских(ь)**: ... И сѡ **с(ве)тым(ь) в(лаг)с(а)о(вен)ѡем(ь)** и сѡ **с(ве)тыми** потрѡбѡами **wt[ь]**сла оуѡченики свое поѡѡд[ь] собою поѡвѡе поѡнѡсти вѡ земљу **wt(ь)чѡства** своего ...

(Доментијан, 402, 404)

И када је од труда боловао, цар њему предаде своје палате,⁶⁵⁶ које су њему самеоме сачињене ради топлоте, ... Сам (Јован Асен — прим. аутора) је

много злата дао њему (Сави — прим. аутора), што требоваше ради светих потреба. ... и изиђе ван града у друге дворове, лова ради (цар — прим. аутора).

По одласку царевом додаде се њему (Сави — прим. аутора) болест крепка. Богоумним расуђењем расписа и све свете потребе црквене сабране у светим крајевима јерусалимским. ... И са светим благословом и са светим потребама одасла ученике своје пред собом прве да их пренесу у земљу отаѡства његовог.

поишьдѡшѡ же светомоу вѡ градѡ Трѡновѡ, и **цѡѡу оуѡсѡѡтѡшѡ** и, и **люѡвѡно** того **прѡемѡшѡу**, ... и **вѡ своиѡх** **топлым(ь) полатах(ь)** **настоѡште** ради **стоуѡдены** **поѡбѡывати** **емоу** **повелѡвѡша**, ... оставив же его **вѡ своиѡх** **топлым(ь) полатах(ь)**, ... **даст** же **емоу** и **злато** много **цѡрѡ**, **еже** **вѡ потрѡбѡу** **свою** **имѡети**, ...

По **ошѡьстви** же **цѡрѡвѡ** **волѡзѡнию** **ошѡьеть** **быѡь** **светын**, ... и **призѡвавѡ** **оуѡченики** **свое**, и **вѡса** **светаа** же и **чѡстнаа**, **аже** и **вѡ** **Палестинѡ** и **вѡ** **всѡи** **Сѡрѡи**, **вѡ** **Срѡптѡѡ** же и **вѡ** **Вавлѡвинѡ**, **вѡ** **Иѡси** и **вѡ** **Константинѡ** **градѡ** **искоуѡповѡе** **сѡзрѡалѡ** **бѡѡ**, **чѡстныѡ** **сѡвѡщенства** **одежде** и **сѡвѡшѡтѡники** **златокованны** **каменѡемъ** и **бисѡрѡмъ** **оуѡкрашѡены** и **прѡчѡе** **сѡсоуды** **црѡковныѡ**, **моштѡи** же **светыиѡх** **много**, **сѡи** **вѡса** **расписавѡ** и **вѡ** **арѡхѡепископию**, **дрѡугаа** же и **вѡ** **Стоуѡденищѡу** **донѡсти** **повелѡвѡь**, ... и **тако** **свое** **оуѡченики** **вѡ** **срѡбѡскою** **земљу** **штѡ** **пѡпѡустивѡ**, **сам** же **сѡ** **малыи** **вѡставѡ**, **даст** же и **вѡ** **патрѡарѡхию** **бѡлгарскою** **сѡвѡшѡтѡнныѡ** **чѡстныѡ** **одежде** и **книгы** **златокованны** и **сѡвѡшѡтѡники** **каменѡемъ** и **бисѡрѡмъ** **оуѡкрашѡенѡи** и **прѡчѡе** **сѡсоуды** **црѡковныѡ**, **еже** и **до** **ныи** **вѡ** **чѡсть** **вожѡиѡ** **црѡкви** и **вѡ** **вѡсполнѡниѡе** **светаго** **стоѡеть** **сѡблюдаѡма**, ...

(Теодосије, 199–201)

Када је свети дошао у град Трнов, предусрете га цар и љубазно прими, ... и у својим топлим палатама, због тадашње студени, заповеди му да станује, ... Оставивши га у својим топлим палатама, ... даде му цар и много злата да има на своју потребу, ...

По одласку царевом, обузе светога болест, ... и позвавши ученике своје, и све свето и часно, што у Палестини и у целој Сирији, у Египту и у Вавилону, у Азији и Константиновом граду купујући беше сабрао, часне свештене одежде и свењакѡ златоковане, драгим камењем и бисером украшене и остале сасуде црквене, многе свете мошти, све ово пописавши заповеди да се једне однесу у Архиепископију, а друге у Студеницу, ... и тако своје ученику у српску земљу отпусти, а сам са мало њих остаде. Дале и у Патријаршију бугарску часне свештене одежде и књиге златоковане и свењакѡе драгим камењем и бисером украшене и остале сасуде црквене, што и до сада стоји сачувано на част Божијој цркви и у спомен светога,⁶⁵⁷ ...

⁶⁵⁷ Оваква формулација упуђује на претпоставку да је млађи Савин животописац неком приликом посетио Трново. За богослужбене предмете које је Сава сакупио на свом другом путу по Истоку в. и стр. 122.

⁶⁵¹ Cahen, La Syrie du nord, 323, 332, 334–335. J. Lafontaine-Dosogne, L'influence du culte de Saint Syméon Stylite le Jeune sur les monuments et les représentations figurées de Georgie, Byz. 41 (1971) 184.

⁶⁵² О остацима овог манастира cf. Lafontaine-Dosogne, Itinéraires archéologiques, 67–135.

⁶⁵³ За познатија светилишта ових крајева са реликвијама локалних светитеља, Maraval, Lieux saints, 353–358, 371–374, 386–389.

⁶⁵⁴ Млађи животописац нише да се Сава укрпао на брод који је директно пловио у латински Цариград, описује његову болест, чудо са рибом и резмира шта је све први српски архиепископ обилао на овом путовању: „сѡу Палестину, Сирију и Персију, Вавилон и Египат, Азију и Тракију;“ наравно уз уобичајено претеривање за житијни жанр, Теодосије, 195–198.

⁶⁵⁵ Према старијем Савином животописцу на промену одлуке утицао је сам Свети Дух.

⁶⁵⁶ О двору „загорских царева“ и патријаршијском двору са црквама Свете Параскеве и Христовог Вазнесења на брду Царевѡ наспрам данашњег Великог Трнова, чији су остаци у потпуности археолошки истражени, в. у Царевград Трново, I–III, Софија 1973–1980.

Цара обавештавају о Савиној смрти, и он налаже да се његово тело положи

Въ рѣкотвореннѣмъ емоу манастиру въ домоу с(в)ѣтѣныхъ м(оу)ч(е)нникъ ...

И тако погребени быше с(в)ѣтѣе мошти его оу домоу с(в)ѣтѣныхъ м(оу)ч(е)нникъ при рѣцѣ етоѣ въ градѣ новѣмъ а оу мѣстѣ рѣкомѣмъ трновоѣ ...

(Доментѣян, 410)

У манастиру који је сам (Јован II Асен — прим. аутора) подигао, у дому Светих Четрдесет мученика ...

И тако погребене бише свете мошти његове у дому Светих Четрдесет мученика, при реци Јетри, у граду Новом, а у месту званом Трново,⁶⁵⁸ ...

въ своемъ рѣкотворенномъ манастиру въ цркви светѣныхъ и великихъ м(оу)ч(е)нникъ ... и тако въ припатѣ црковнѣмъ ... въ царевѣ положише манастиру, ... и ни мали же закъснѣвъ и възидати гробъ его повелѣвъ, и камень чьстѣнь врьхоу гроба положивъ, и царскимъ багромъ того покривъ, свѣштники же и златокованна кандила надъ гробомъ въ чьстѣ светаго мко посвѣштати гробъ его поставивъ.

(Теодосије, 202–203)

у манастиру који је он подигао, у цркви светих и великих Четрдесет мученика, ... и тако у припрати црквеној⁶⁵⁹ ... у цареву положише (Сава — прим. аутора) манастиру, ... и ни мало не закъснивши (цар — прим. аутора) заповеди да се озидат гроб његов, и положивши камен часни поврх гроба, и царском баграницом га покривши, свећњаке и златокована кандила над гробом у част светога, да би осветљавали гроб његов, постави.

На свом путу из латинског Цариграда у Бугарску, Сава се најпре обрео у Несебру (виз. Μεσσηβρία).⁶⁶⁰ Пошто је у њему сачекао пратњу коју му је упу-

⁶⁵⁸ По свему судећи Доментѣјану је била врло добро позната топографија средњовековног Трнова. Манастир Четрдесет мученика је заиста био смештен над самом реком Јантром, са западне стране утарбеног Царевца, у подграју званом *Нови Град*, *А. Пойов*, Новият град у средновековната столица Трново, Векове 2 (Софија 1978) 5–13; јаке утврде са подградима саграђене на два наспрамна брда, Царевец и Трапезица, са свих страна окружене кривоудавим током Јантре, представале су лако бранљиву целину престонице Другог бугарског царства, *Миљшев*, Архитектура, 135–137; *А. Роров*, *Târnovgrad selon les études archéologiques*, ВНР 9/4 (1981) 42–57.

⁶⁵⁹ Да је првобитни Савин гроб био смештен у нартексу манастирског католикона сведочи и старији писац када описује чудесно исцељење монаха Неофита, сабрата манастира Четрдесет мученика, на већ испражњеном гробу првог српског архиепископа — и *семѣ оусноуѣшоу тоу оу припатѣ на гробѣ рѣѣос(в)ѣнѣнѣаго*, Доментѣјан, 422.

⁶⁶⁰ На основу сведочанства млађег животописца, знамо да је Сава лађом дошао у Несебар из латинске престонице, Теодосије, 199.

У време боравка бившег српског архиепископа у Несебру, овај богати трговачки град на црноморском приморју красиле су дрвене византиске цркве, Стара Митрополија (VI и X в.), Свети Јован (X–XI в.), Нова Митрополија (Свети Стефан — XII в.), *А. Рашинов*, Месемирѣнски цркви,

тио цар Јован Асен, кренуо је са њом пут Бугарске престонице. У Трново је тригао учи празника Богојављења, 6. јануара 1236.⁶⁶¹ Временског српског архиепископа његов домаћин је сместио у одаје своје царске палате. Тешко се разболеваши, први српски архиепископ је преминуо брзо по приспећу у град, средином јануара.⁶⁶² По жељи самог цара, Сава је сачуван у царском манастиру Светих Четрдесет мученика. Заупокојну литургију служио је патријарх Јоаким са архидјерејима, свештенством и монасима.

Велику трновску лавру посвећену Четрдесеторици сеvastiјских мученика основао је цар Јован II Асен у трећој деценији века. Радови на осликовању католикона били су у току, када у пролеће 1230. настаје чувени запис овог владара на једном од шест стубова у наосу цркве,⁶⁶³ којим нас обавештава о својој великој победи над Теодором Анђелом код Клокотнице на Марици и о поседују пространих територија средишњег Балкана, од Једрена до Драча.⁶⁶⁴ Остаци поменутог живописа могли су се још почетком претходног столећа видети на западном зиду наоса — Успење Богородично окружено Лествицама Јаковљевим и Гостољубљем Аврамовим, и у старој припрати — сцене из Менолога за делове маја и јуна на источном, марта, јула и августа на северној половини западног зида, као и попрсја свете Ане, која доји малу Богородицу, и свете Јелисавете, која доји малог Претечу, у двама наспрамним лунетама изнад пролаза за наос и ексонартекс. Током конзерваторских радова извођених средином седме деценије прошлог столећа откривено је и истовремено сликарство, из 1229/30, на споља-

Софија 1932, 2–25, 89–98; *Миљшев*, Архитектура, 13–16, 106–108, 145–146; *Н. Чанева-Дечевска*, Црковната архитектура на првата бугарска држава, Софија 1984, 49–51, 108–110. Нови градителски полет под непосредним утицајем обновљене ромејске престонице уследиће касније, *С. Ђурџић*, *Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century*, Дечани и византиски уметност средином XIV века, Београд 1989, 62–65; *Копан*, *Штѣпѣ*, Архитектура, 301–305.

⁶⁶¹ Доментѣјан, 402; Теодосије, нав. место.

⁶⁶² *Анастѣјасијевић*, Свети Сава, 237–275.

⁶⁶³ Реч је о првом стубу са западне стране у северној колони, а на средишњем стубу јужне колоне је такође добро знани запис на грчком хана Омуртага. Миљшева истраживачка се разликују по питању конструкције коју су ови стубови носили. Једни сматрају да је у питању била тробродна базилика са подужним сводовима, односно равном дрвеном таваницом, *Миљшев*, Архитектура, 146–151; *Н. Чанева-Дечевска*, Црковната архитектура у Бугарија през XI–XIV век, Софија 1988, 24–25; други пак да је базиликална грађевина у основи, у својим горњим деловима била завршена куполом на преску дужег уздужног и краћег попречног свода, *Н. Масродино*, Старобугарско токуество XI–XIII в, Софија 1966, 91–94; *Копан*, *Штѣпѣ*, Архитектура, 212. Непосредно по изградњи цркве, са њене западне стране је дозидана припрати, а нешто касније и ексонартекс, који је својим интересантним облицима такође често привлачно пажњу научника, *Б. Исидоров*, Към въпроса за българската архитектура школа във византиски стил, Археология 5/3 (Софија 1963) 56–62; *Б. Кузуйов*, Западна пристройка към черквата „Св. Четирдесет мѣченици“ във Велико Трново, Музеи и паметници на културата 4 (Софија 1966) 1–9; *С. Војадѣв*, *L'eglise des Quarante martyrs à Târnovo*, *Études balkaniques* 3 (Sofia 1971) 143–158; *Копан*, Миљшевска спољна припрати, 191–198. Грађевина је претрпела велике измене у време турске власти, када је служила као исламска богомоља дервишке текије. За општи преглед литературе о манастиру еф. *А. Роров*, *Le monastère „La Grande Lavra“ de la capitale médiévale de Târnovo*, ВНР 7/4 (1979) 70–78.

⁶⁶⁴ Запис је више пута објављиван, *Ф. И. Успенски*, О древностиахъ города Тырнова, ИРАИК 7/1 (1901) 6–7; *Златѣарски*, История, 587–596; *Г. Томовић*, Морфологија иришчких натписна на Балкану, Београд 1974, 38–39; Царевград, IV, 8–17.

шњој страни западног зида старе припрате: у вишим зонама су сцене Учительства светог Јована Златоустог, Гавран храни светог Илију у пустињи и Сусрет светог Павла Тивејског и светог Антонија Великог, док су у првој зони стојеће фигуре светих монаха.⁶⁶⁵

Савин гроб се налазио у припрати католикона угледног трновског манастира, како нас обавештавају његови живописци. Теодосије даје и опис самог гроба, који је по жељи бугарског самодршца озидан, а изнад њега је постављено надземно камено обележје.⁶⁶⁶ Гроб је покривен пурпурном, царском тканином, а по средњовековном обичају осветљавао га је пламен са свећњака и кандила и после преноса Савиних моштију у Србију.⁶⁶⁷ Археолошка ископавања са почетка прошлог столећа потврдила су тврђе старих српских писаца — уз јужни зид старе припрате пронађена је зидана гробница, која се најпре може поистоветити са првим Савиним гробом.⁶⁶⁸

На крају овог поглавља скренућемо пажњу на једно интересантно поређење у епизоди о преносу Савиних моштију код Доментијана. Одношење нетљеног тела српског архиепископа из Трнова, старији Савин живописац пореди са начином на који су персијски мудраци из Витлејема однели *пѣч(и)сты образъ г(оспод)ъ њъ написаны и того пѣч(и)стые м(а)теје*.⁶⁶⁹ Наведено место је највероватније преузето из Божићне беседе Јована Дамаскина,⁶⁷⁰ и у ствари представља парафразу старијег апокрифа о рођењу Христовом, пророчанствима која су му претходила, звезди и поклоњењу мудраца, први пут забележеном у V веку.⁶⁷¹ По легенди, мудраце је са даровима на пут послао сам персијски хеге-

⁶⁶⁵ У снажном земљотресу који је 1913. погодио Велико Трново, срушио се преградни зид између наоса и нартекса, том приликом је уништен и његов сликаник украс чији нам је изглед познат само са старих фотографија и лоших сликаних копија. Један део преосталог живописца скинут је са зидова цркве средином шездесетих година XX века и чува се у музеју у Великом Трнову, док је други и данас *in situ*. О сликарству, *Успенский*, нав. дело, 7–10; *А. Н. Грабар*, Стенописецт в црквата Св. Четиредесет мѣченици в В.-Трново, Годишник на Народния Музей за 1921 год, София 1922, 90–111; *Л. Мавродинова*, Стенописите на црквата „Св. Четиредесет мѣченици“ във Велико Търново, София 1974.

⁶⁶⁶ О његовом могућем облику, *Пойовић*, Српски владарски гроб, 151.

⁶⁶⁷ В. стр. 146–147.

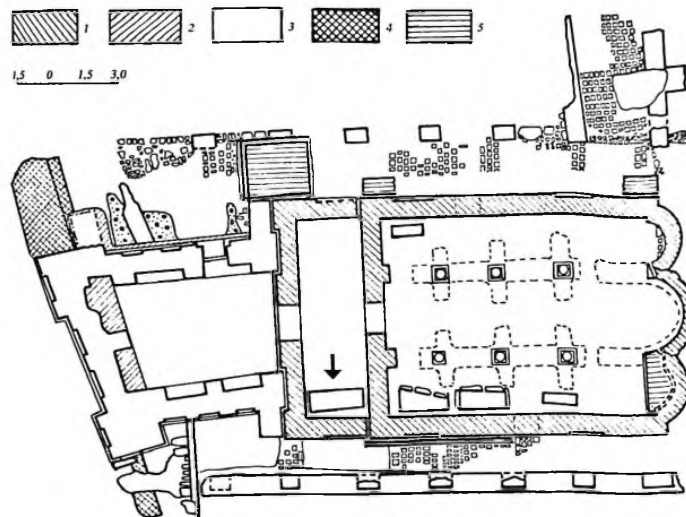
⁶⁶⁸ Археолошка истраживања довршена су после више од пола века. О томе *В. Вѣлов*, Новите разкопки на црквата „Св. четиредесет мѣченици“ във Велико Търново, Археология 15/2 (1974) 37–54; за план цркве са положајем зиданих гробница унутар ње, в. стр. 45.

⁶⁶⁹ После смрти цара Јована II Ассна 1242. године, према *Жаворонков*, Первый поход, 72–74, а највероватније у трећој четвртини века, у празну Савину гробницу сахрањен је неки митрополит бугарске цркве, Теодосије, 213–214.

⁶⁷⁰ Доментијан, 418.

⁶⁷¹ *В. Kottler*, Die Schriften des Johannes von Damaskos, V, Berlin — New York 1988, 324–347; за превод на српски в. Јован Дамаскин, Празничне беседе, 5–27.

⁶⁷² Легенду о чудима у Персијској земљи у време Христовог рођења први бележи у својој *Хришћанској историји*, између 434. и 439, Филип Сидит, ученик и пријатељ Јована Златоустог. Ово дело је данас фрагментарно сачувано, а сам апокриф је кроз списе Анастасија I (антиохијски патријарх 559–570. и 593–598) дошао до Јована Дамаскина, како и стоји у насловима неких од сачуваних перписа његове Божићне беседе, *исто*, 5, 15. Апокриф се под именом свог легендарног аутора, Афродитијана Персијанца, јавља и самостално, судџени по примерима из словенске преводне књижевности, руске и српске, в. Апокрифы Древней Руси, Москва 1997, 186–194; *С. Novaković*,

Основа манастирске цркве Четрдесет мученика у Трнову са обележјем места Савиног гроба

мон ради поклоњења *новорођеноме Цару*. Мудраци су до Христа дошли пошто је он већ навршио годину дана, предали му дарове, узели га у наручје и притом је Христа сваки од тројице видео у другачијем облику. Имавши са собом вештог слугу живописца, наложили су му да наслика Мајку са Дететом, а потом су слику понели са собом, тајно утекавши по савету анђела, испред Продовних војника, натраг у Персију. Слику су поставили у свој храм на поклоњење свима.⁶⁷² Овај апокриф је нашао свог одјека и у византијском минијатурном сликарству, илустрован је у рукопису Јерусалимске патријаршије (Тархон 14. fol. 92r–112r) из треће четвртине XI столећа, који, осим литургијских хомилија Григорија Богослова и њихових тумачења, садржи и Дамаскинову Божићну беседу, као и у есфигменском менологиону из XI столећа (кѡб. 14. fol. 394v–418r).⁶⁷³ Представе персијског уметника који слика *најсѣтарију икоњу* Богородице и Хри-

Srpsko-slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića. Starine 9 (1877) 12–20; *isti*. Afroditiјana Persijanца priča о rodjenju Hristovu, Starine 10 (Zagreb 1878) 72–80.

⁶⁷² Јован Дамаскин, Празничне беседе, 21–23.

⁶⁷³ *G. Galavaris*, The Illustrations of the Liturgical Homilies of Gregory Nazianzenus. Princeton 1969, 222–227, no 15; *Οἱ Θεσσαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Σειρά Α' — Βικονοῦραφικὰ χειρόγραφα*. τ. Β', Атина 1975, 230–252, 365, 378–389; *T. Avner*, The Impact of the Liturgy on Style and Content: the Triple-Christ Scene in Taphou 14, *IOB* 32/5 (1982) 459–467; *Э. С. Смирнова*, «Смотря на образ древних живописцев...», Москва 2007, 20.

ста из наведених рукописа, претходе приказима апостола и јеванђелиста Луке као иконописца, који се у византијском минијатурном и монументалном сликарству јављају тек од XIII века. Иако је сам апокриф старији од легенде по којој је Лука насликао икону Богородице Одигитрије,⁶⁷⁴ популарност *йерсијске* *йриче* није се могла мерити са легендом која је говорила о пореклу и аутору палладијума Царства.

Милешева

Пошшо је Сава крунисао свог млађег синовца за краља

тогда же и благословеніе Владиславъ краљъ утѣ светаго архіепископа възьмѣ, и начеть здати монастырь въ мѣстѣ рекомѣмъ Милешева въ имѣ господа нашего и бога Исоу Христа възнесеніа.

(Теодосије, 178)

Тада и благослов Владислав краљ од светог архиепископа узе, и поче зидати манастир у месту званом Милешева у име Вознесења Господа нашег и Бога Исуса Христа.

Након йрисѣћа свечане йоворке која је Савине мошћи донела из Трнова у Србију

ч(ь)ст(ь)но проводише и въ великѣю лав'роу възн(е)сеніа сп(а)сова въ мѣсто рекомое милешеву въ роукотворены монастырь того самого б(о)голюб'ца и с(ве)толюб'ца великаго краля владислава, ... и оу ч(ь)ст(ь)нѣмъ гробѣ еже бѣ емоу оуготовавъ тѣ б(о)голюбны краля вл[а]д[і]с[ла]вѣ и оу томъ положише и ч(ь)ст(ь)но ...

И не по лишъѣ воѣмени ...

И пакы ут[ѣ]крив'ше гробъ прос(ве)щен'наго ... и оу дѣвѣнѣ ков'чезѣ положише и по сѣ[ѣ]дѣ с(ве)тые и великые цѣк'ве ...

(Доментијан, 428, 430)

Часно провелише га у велику лавру Вознесења Спасовог, у место звано Милешеву, у манастир који је подигао тај сами богољубац и светољубац, велики краљ Владислав, ... и у часном гробу који беше њему припремно тај богољубиви краљ Владислав, и у њега положише га часно ...

И не после много времена ...

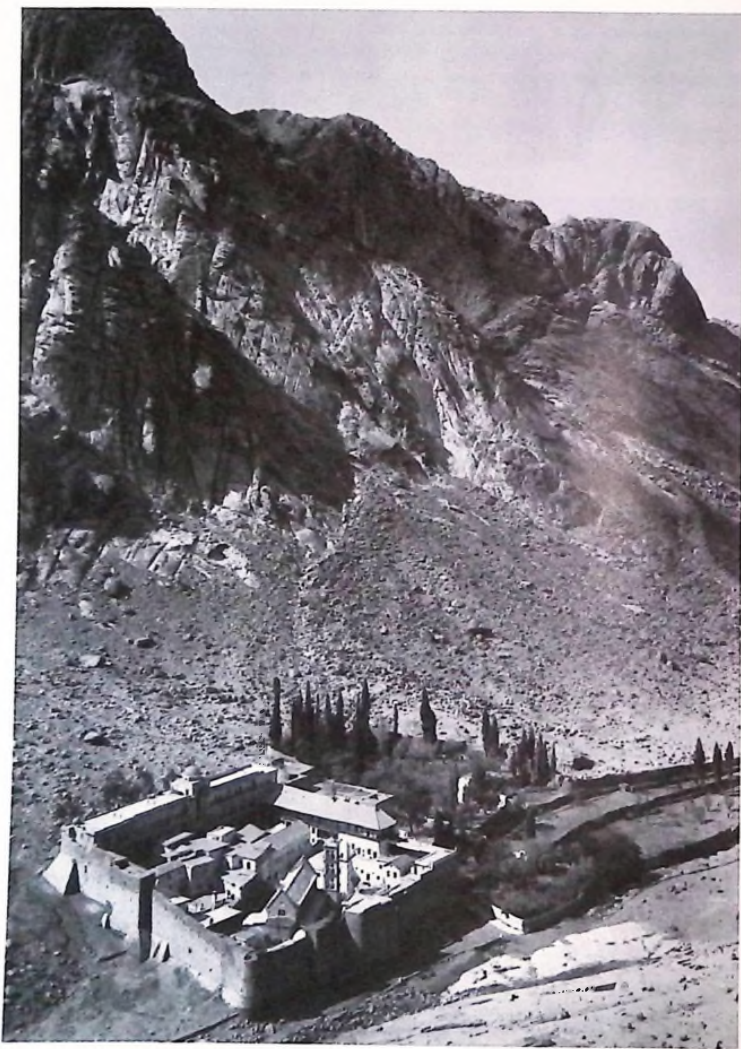
И олет откривши гроб Преосвећенога ... и у дрвени ковчег положише га посред свете и велике цркве ...

Свети Меркурије, сликар Теодор, манастир Светог Антонија Великог, 1232/3.

⁶⁷⁴ Уп. *истѣо*, 106–110.

Синајски манастир

Небеска лествица светог Јована Лествичника, Синај, позни XII век

Мојсије пред Неопалимом купином и Мојсије прима таблице Закона, Синај, 565/6. и раниј XIII век

Преображење, Синај, 565/6.

Богородица тјѣс Вѣтов са светим
синајским монасима, сликар Петар,
Синај, 1224-1227.

Пророци Илија и Мојсије, сликар Стефан, Синај, око 1200.

Пророка Илију гавран храни у пустињи, из цркве Четрдесет мученика, Трново, 1229/30.

Тарһоу 14, fol. 106^v. Јерусалимска патријаршија,
трећа четвртина XI столећа

Рукопис бр. 14, fol. 407^r,
манастир Есфигмен, XI столећа

Други Христов долазак, детаљ, милешевска спољна приправа, 1235–1240.

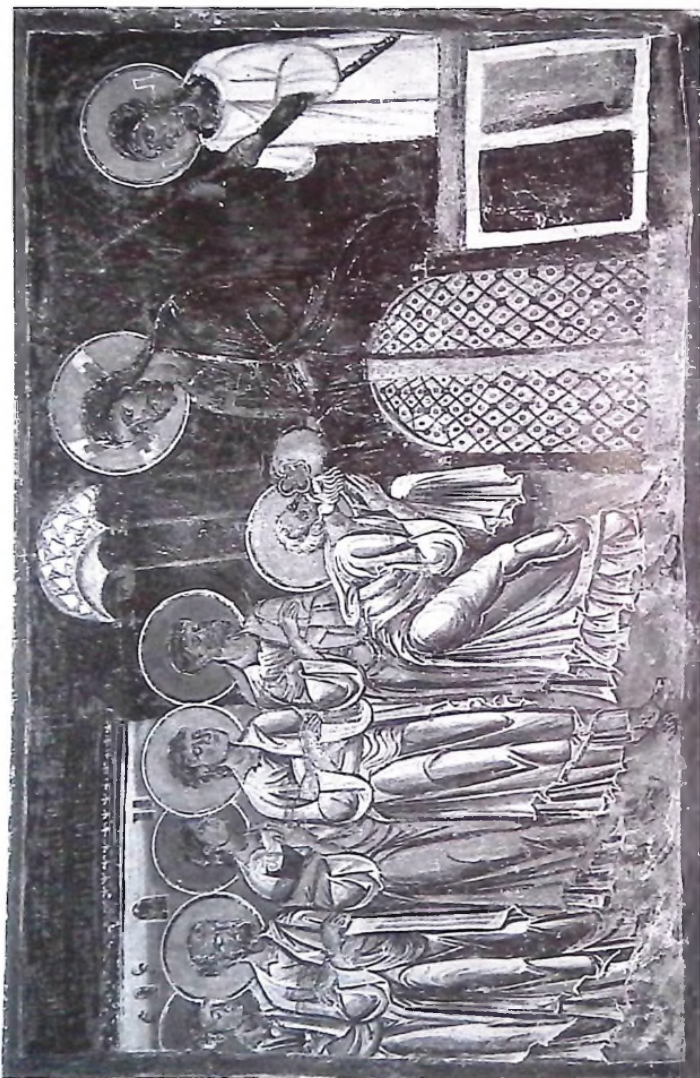

Кинтор Владислав и краљевн Радослав и Стефан Првовенчани, стара припрага, Милешева, пре 1227.

Сава и Симеон, стара припрага, Милешева, пре 1227.

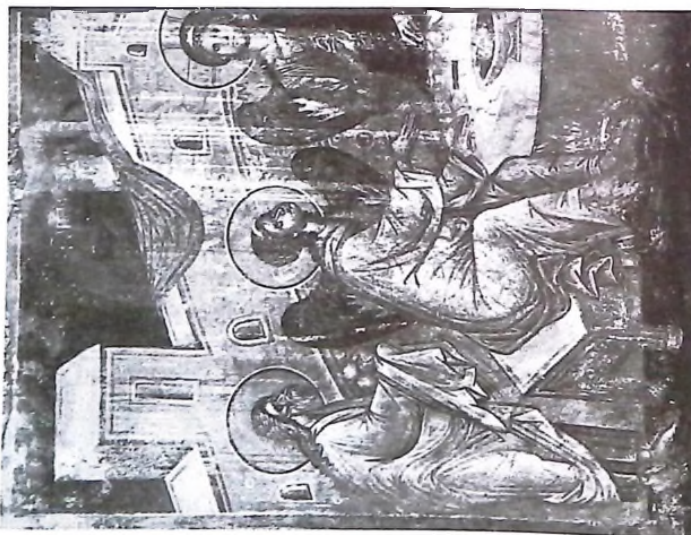

Причешће вином, трпезарија манастира Светог Јована Богослова на Патмосу, почетак XIII века

Сусрет код Мамвријског дуба, трпезарија манастира Светог Јована Богослова на Патмосу, почетак XIII века

Света Троица, тавански простор хиландарске тризарије, после 1321.

и дошъдъше монастыра, егоже ть самъ краљъ Владиславъ създа, мѣсто нарицаемо Милешева, и тоу въ великон цркви възнесенїа господина въ свѣтѣлмъ и чьстнѣлмъ гробѣ, иже бѣ емоу Владиславъ краљъ оуготовалъ, ... славно и чьстно положише и, ... не по мнозѣ же времєни ... въздвигше бо пакы прѣсветое шть гроба тѣло его цѣло и неразруоушило, и въ цркви благооуханно въсѣлмъ на видѣнїе и поклоненне прѣдъложише.

(Теодосије, 215–216)

и дошавши до манастира, који тај сам краљ Владиславъ сазда, у месту званом Милешева, и ту у великој цркви Вознесења Господња у светлом и часном гробу, који му беше Владислав краљ припремио, ... славно и часно положише га ... не после много времена ... подиглоше пак пресвето из гроба тело његово цело и неразрушено, и у цркви благоухано свима на виђење и поклоњење предложише.

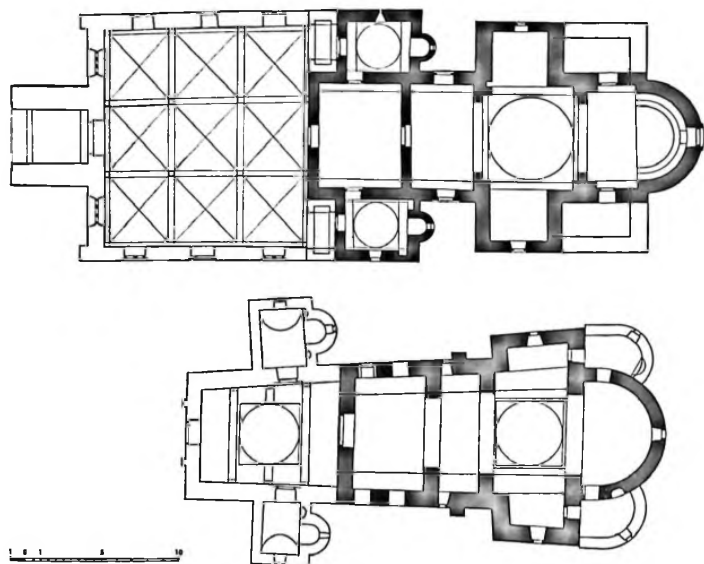
Тачност Теодосијевог података да је краљ Владислав по ступању на престо 1233/4. године, уз Савини благослов, почео зидати манастир посвећен Вознесењу Господњем у Милешеви, оповргавају добро познати портрети Немањина, насликани у првој зони унутрашње припрете цркве. На северном делу источног зида насликани су свети родоначелник династије Симеон Немања и први српски архиепископ Сава, док су на суседном, северном зиду ликови првовенчаног краља Стефана и двојице његових синова, Радослава и Владислава. Портрет Првовенчаног одређује настанак најстаријег милешевског сликарства за његовог живота, тј. пре јесени 1227.⁶⁷⁵ Овакво датовање потврђује и један познији извор, из којег се закључује да је црква саграђена 1218/9.⁶⁷⁶

По изнетој хронологији, зидање Милешева је непосредно уследило изградњи Жиче, ако се радови нису једно време одвијали и паралелно. Подражавање жичком узору, видљиво у формирању јединственог олтарског простора и плитких правоугаоних певница, није доследно спровођено као на познијим примерима рашког градитељства. Употребљено градиво, искључиво камен, неправилан план, масивна поткуполна конструкција са надвишеним луковима, изостанак источног травеја, одају мајсторе са Приморја, чије остварење доста заостаје за својим узором.⁶⁷⁷ Као и у Жичи, потребе богослужења наложиле су доградњу проскомидије и ђаконикона, која је изведена пре осликавања цркве. Иако градитељи нису били највештији, уметници који су фреско-сликарством украсили Владислављеву задужбину спадају међу најбоље у византиском свету треће деценије XIII столећа. Распоред фреска одаје зависност од сликаног про-

⁶⁷⁵ О овим портретима најисцрпније са старијом литературом, Ђурић, Српска династија и Византија, 13–25.

⁶⁷⁶ Реч је о писменој молби за обнову манастира, коју су милешевски монаси упутили руском цару Алексеју Михаиловичу Романову 7. октобра 1652, в. С. Петковић, Настанак Милешева, Милешева у историји, 1–7.

⁶⁷⁷ Данашњи изглед у својим горњим деловима црква је највећим делом добила у обнови изведеној између 1863. и 1868. године.

Жича и Милешева

грама Жиче, тада већ седишта српске архиепископије, док су неке особености послужиле истраживачима за претпоставку о истакнутој улози првог српског архиепископа у осликовању милешевског храма, иако за то нема директних података из изворима.⁶⁷⁸

Накнадна доградња пространих спољних припрата у Жичи и Студеници нашла је свог одјека и у Милешеву. Подизање западног, спратног постројења са бочним параклисима предузето је после осликовања цркве,⁶⁷⁹ а највероватније по доласку Владислава на српски престо 1233/4. године.⁶⁸⁰ У исто време може

⁶⁷⁸ Од бројне литературе о архитектури и сликарству милешевске Спасове цркве доносимо сажет избор: *С. Радојичић*, Милешева, Београд 1963; *Ђурић*, Византијске фреске, 35–37; *Кораћ*, Рад једне скупине мајстора, 210–213; зборник радова Милешева у историји српског народа, Београд 1987; *Чанак-Медић*, *Кандић*, Архитектура, 117–170; *И. Ђорђевић*, Представе светих Бориса и Гљеба у Милешеву и српско-руске везе прве половине XIII столетја, Свети Сава у српској историји, 295–307; *исјци*, Свети Сава и сликарни програм Милешеве, XVI симпозијум „Српски дани Српска Вукосављевића“, Пријеполје 1995, 153–160.

⁶⁷⁹ На ктиторском моделу са којим је Владислав насликан у наосу и припрати нема експоната.

⁶⁸⁰ Мишљења истраживача у погледу хронологије градње спољне припрате доста се разликују. Постоје претпоставке да је доградња извршена под Савиним надзором, непосредно по завр-

се датовати и сликарство приземног дела, развијена представа Другог Христовог доласка,⁶⁸¹ као и досликане круне на владарским портретима Немањића у наосу и унутрашњој припрати.

Завршавајући опис упокојења првог српског архиепископа у Трнову, Доментијан има надахнуту визију Савиног уласка у небески Јерусалим: *и са анђелским ликовима и са редовима апостола и са блаженим духовима у слави вођена би њед човекољубиво лице Творца свога. ... где су велики њајријарси и оцеви оцаца, Аврам и Исак и Јаков, и где зборови њремудрих пророка, где су блажени духови апостола броја, где су безбројне анђелске силе,*⁶⁸² која као да је инспирисана неком савременом представом Другог Христовог доласка. Монументални прикази последњег догађаја овога света несумњиво су остављали дубоке импресије на средњовековне људе. Један од примера који најбоље осликава осећања посматрача, изазвана овим представама, свакако је легенда забележена код Теофановог Настављача, по којој је, 864. године, бугарски хан Борис одлучио да прими хришћанство, застрашен управо илустрацијама догађаја Судњег дана.⁶⁸³ Један други наручилац, ромејски василевс Алексеј I Комнин (1081–1118), укључио је чак свој портрет у представу Другог Христовог доласка, и то на страни проклетих.⁶⁸⁴ Ипак, питање да ли је баш милешевски Други долазак, са мноштвом анђeosких сила насликаних иза Праведног судије у врху источног зида и заједно са апостолским трибуналом на целокупној површини свода, као и тројица старозаветних отаца у рају, у првој зони на северном зиду, могао послужити старом српском писцу као инспирација за његову визију мора остати отворено, делом и због тога што је више од половине сликаног украса приземног дела милешевске спољне припрате данас неповратно изгубљено.

Изградња и украшавање милешевске спољне припрате посредно се може довести у везу са једним од најзначајнијих догађаја из манастирске историје,

шетку радова на цркви, дакле почетком треће деценије XIII столетја, и да је предвиђена за гробно место првог српског архиепископа, *Р. Николић*, О гробу светог Саве у Милешеву, Саопштења 14 (1982) 7–23; *Ђ. Бошковић*, *М. Чанак-Медић*, Нека питања најстаријег раздобља Милешеве, Саопштења 15 (1983) 8, 21–22; *Кораћ*, Милешевска спољна припрата, 17–39; 186–202. Писани извори и досадашња археолошка истраживања не пружају довољно основа за оваква закључивања. За старија мишљења, која изградњу милешевске спољне припрате смштају у четврту деценију века, в. нап. 678.

⁶⁸¹ Још увек основна студија о овом живопису, *С. Радојичић*, Милешевске фреске Страшног суда, Студије о уметности XIII века, Глас САН 234 (1959) 69–79 (= Одабрани чланци и студије, Београд — Нови Сад 1982, 182–189).

⁶⁸² Доментијан, 408.

⁶⁸³ Бугарски владар је желео да један од својих дворова украси представама које неће бити илустрације битке или лова на дивље звери, али које ће ипак изазивати страх и дивљење код посматрача. Монах-сликар Методије, позван из Византије да украси двор, сматрао је да представа Другог Христовог доласка потпуно одговара хановим жељама (μτβεν γοδν οδτος πρὸς φοβον ἕτερον ἐνδύειν ἢ τὴν τοῦ θεοῦ δευτέρων εἰδὸς παρομοίαν), Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker. Bonn 1838, 163–164; *Mango*, Art, 190–191.

⁶⁸⁴ *P. Magdolino*, *R. Nelson*, The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century, Byzantinische Forschungen 8 (Amsterdam 1982) 124–126. Или је пак омашком био препознат од својих савременика у типском портрету грешног владара, cf. Nicola Calliote, Carmi, ed. *R. Romano*, Napoli 1980, 101–102 (n° 24 — In secundum Christi adventum in palatio depictum).

преносом моштију првог српског архиепископа из Трнова. На основу Доментијановог текста, знамо да је транслација обављена *после неколико година* од Савине смрти.⁶⁸⁵ Тврђин старијег животописца одговара и опширније Теодосијево приповедање: пошто се навршила година од Савиног упокојења у бугарској престоници, краљ Владислав је започео широку дипломатску активност, која је за циљ имала пренос моштију првог српског архиепископа у отаџбину.⁶⁸⁶ Два неуспела посланства упућена бугарском цару Јовану II Асену и потом тешки преговори које је сам краљ водно са својим тастом у Трнову, уз повратак у Србију, тешко се могу сместити у временски оквир од непуне четири месеца, до 6. маја 1237, датума који се у науци уобичајено узима као време приспећа свите са светитељевим моштима у Милешеву. Овакво датовање се заснива на недовољно поузданом читању једног познијег записа из данас непостојећег рукописа бр. 19 старе Народне библиотеке у Београду.⁶⁸⁷ Наиме, година је у запису, приликом његовог првог објављивања, означена као $\text{Ѡ}\Psi\text{M}\text{B}$, са важном напоменом да је последња словна ознака оштећена, те да може представљати ϵ или неко друго слово.⁶⁸⁸ Касније је година читана као $\text{Ѡ}\Psi\text{M}\epsilon$.⁶⁸⁹

Предност, свакако, треба дати сведочењу савременика и можда учесника самог догађаја, Доментијана. У складу с тим, а не губећи из вида чињеницу да су године које се јављају у друга два записа на маргинама поменутог рукописа тачне.⁶⁹⁰ у последњем, оштећеном, знаку може се препознати грчка θ , као најсличнија словним ознакама ν и ϵ , и предложити 6. мај 1241. као датум полагања Савиних моштију у милешевску Спасову цркву. Са оваквим датовањем не стоје у супротности помени других, историји познатих личности, које су узеле учешћа у овима догађајима. Бугарски самодржац Јован II Асен је, по свему судећи, још увек жив у пролеће 1242,⁶⁹¹ док трновски патријарх Јоаким, који је код Доментијана и један од сведока чудотворног излечења монаха Неофита на испражњеном Савином гробу у трновској лаври Четрдесет мученика,⁶⁹² умире 18.

⁶⁸⁵ Доментијан, 410.

⁶⁸⁶ Теодосије, 203–207.

⁶⁸⁷ Реч је о синаксару писаном на пергаменту за месеце од марта до августа, који је на основу одлика језика и писма датовао у прву половину XIV столећа, *Ђ. Даничић*, Пролог на кожи, Гласник Друштва србске словесности 10 (Београд 1858) 340–349. Рукопис је у маргинама уз одговарајуће данс садржавао и неколико познијих записа: о преносу моштију светог Саве (6. мај), Косовској бици (15. јун), смрти деспота Стефана (19. јул) и објављивању моштију краља Владислава у време цара Уроша (30. јул). Последњи запис сведочи о постојању култа милешевског ктитора, који је био локалног карактера, *Павловић*. Култови лица, 189. Уколико су поменути записи написани истовремено, најраније време њиховог настанка може се одредити у другу четвртину XV века.

⁶⁸⁸ *Даничић*, нав. дело, 341.

⁶⁸⁹ Записи и натписи, III, 35, бр. 4929. Није извесно да ли је овакво читање заслужног Љубимира Стојановића било засновано на увиду у сам рукопис или руковођено чињеницом да је 1234. немогућа као година преноса, јер је тада први српски архиепископ још увек био жив.

⁶⁹⁰ За Косовску битку 1389, а 1427. за годину смрти деспота Стефана, *Даничић*, нав. дело, 341–342.

⁶⁹¹ *Жаворонков*, Первый поход, 72–74.

⁶⁹² Доментијан, 424.

јануара 1246, како сазнајемо из његовог прошлогког житија, које се датује у редуину XIII столећа.⁶⁹³

Поворку са моштима првог српског архиепископа предвођену краљем Владиславом дочекао је по приспећу у Србију архиепископ Арсеније са свитом коју су чинили епископи, игумани и свештенство, да би заједно наставили пут ка Милешеву. Нетљено Савино тело положено је у цркву Вазнесења, у гроб који му је припремио краљ Владислав.⁶⁹⁴ Недуго потом мошти су положене у дрвени ковчег и изложене на поклоњење вернима. Кивот је нешто касније добио сребрну и златну плату украшену *божанственим сликама* изведеним у емаљу.⁶⁹⁵

Доментијанове речи *посред свите и велике цркве* најпре указују на положај ковчега са Савиним моштима уз олтарску преграду.⁶⁹⁶ У прилог оваквој

⁶⁹³ *Т. Сѣбева*, Самостојна народностна црква у средњовековна Бугарија, Софија 1987, 331–332; *Б. Николова*, Устројство и управлење на Бугарската православна црква (IX–XIV век), Софија 1997, 259–260; *Иста*, Житието на патријарх Јоаким I като историски изложене, Историски преглед 35/6 (Софија 1979) 122–131. За издање житија, в. *И. Снегаров*, Неиздани старобугарски житија, Годишник на Духовната академија „Св. Климент Охридски“ 3 (Софија 1953/1954) 162–168; *Х. Кодов*, Опис на славјанските ръкописи в библиотеката на Бугарската академија на науките, Софија 1969, 45–47; *П. Павлов*, *В. Грудков*, Призвани да просият ..., В. Търново 1999, 7–23.

Треба напустити старије мишљење засновано на вестин византијског историчара Георгија Акрополита, *Асгροполита* ореа, 56.14–19, по којој је први поглавар обновљене бугарске патријаршије нашао смрт заједно са супругом бугарског цара и једним њиховим дететом у епидемији која је захватила Трново у време опсаде Цурулона, у јесен 1237, *Осирогорски*, Историја Византије, 411; *Злајарски*, Историја, 401–402.

⁶⁹⁴ Место Савиног гроба не може се поуздано утврдити, мада претпоставке, засноване на оскудним налазима најновијих археолошких истраживања милешевске цркве, његов положај везују за накнадно дозидан ексонартекс, в. *О. Кандић*, Гробна обележја у цркви манастира Милешеве, Саопштења 22–23 (1990/1991) 109–111; *Иста*, Изглед Милешеве, 275; *Пойовић*, Мошти, 258–259. Основни недостатак оваквих хипотеза је што се место похрањивања моштију, већ у Трнову објављеног, новог српског светитеља, смешта у мостур који је по сакралном схватању хијерархије унутрашњег црквеног простора најнеугледнији. У милешевској спољној припрати сахрањивани су истакнути представници манастирског братства, попут епископа Саве или игумана Атанасија, судећи по накнадно угрбаним записима испод представе Хетимасије у првој зони на северном делу источног зида, *Лейковић*, Натписи и записи, Старинар 2 (1923) 28; *Пойовић*, Српски владарски гроб, 55–56.

⁶⁹⁵ О украсу кивота једино у Пећком рукопису Доментијана — [и] иже послѣдѣ(ѣ) сѣбѣмъ и златѣ[м]ѣ в(ѣ)ж(ѣ)ствѣннѣх(ѣ) вѣсѣзѣ извѣ[м]и[н]ѣ[м]ѣ съ хинѣ[с]ѣ, сравнено према микрофилму бр. 1866, који се чува у Народној библиотеци Србије; у *Jagić*, *Opisi i izvodi*, 11, последња реч је прочитана као хинѣѣѣ. Њено значење није извесно, али је вероватно искривљено, због нечитљивости предлошка или неразумевања преписивача, од грчког $\chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$, $\chi\rho\epsilon\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$, што значи топлење, растапање, стапање и у ствари сажето објашњава завршни процес настанка емаља, уп. $\tau\eta\varsigma \chi\rho\epsilon\iota\sigma\tau\omicron\varsigma \epsilon\iota\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma \tau\eta\varsigma \Theta\epsilon\omicron\tau\omicron\kappa\omicron\upsilon$ у *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies*, I, éd. *A. Vogt*, Paris 1935, 158.8; *A. Weyl Carr*, Icons and the Object of Pilgrimage in Middle Byzantine Constantinople, *DOP* 56 (2002) 80. О раскошном украсу Савиног кивота, који је заједно са светитељевим моштима спаљен на Врачару у пролеће 1594, говоре и позициј извори, *Пойовић*, Српски владарски гроб, 56.

⁶⁹⁶ Сведочанство млетачког банла Паола Контаринија, који је Милешеву посетио на свом путу у Цариград 1580. године, *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contarini, Venezia 1856*, 19, не може послужити као основа за крајње необичајено смештање Савиног кивота у западне просторе милешевске цркве, нартекс или ексонартекс, *Радојчић*, Милешева, 33; *Kandić*, Изглед Милешеве, 276; *Пойовић*, Мошти, 260–261. Наиме, италијански путописац користи реч *agasa*, чије је основно значење ковчег, не само за онај најбогатije украшен, светог Саве, већ и за друга два *verso levante*. С обзиром да као њихову садржину наводи тела светог Симсона, Стефана Нема-

прегпоставци иду и сазнања која нам пружају други писани извори: мошти краљице Јелене Анжујске и краља Милутина, после објављивања, положене су у *изабране ковчеге* који су стајали пред Христовим иконама *изван олтјарских двера*, дакле са њихове десне стране, у Грџцу и Бањској.⁶⁹⁷ Сличан положај заузимао је и кивот са моштима Стефана Дечанског, судећи по познатом портрету који се налази на јужној страни североисточног ступца уз олтарску преграду у Дечанима.⁶⁹⁸ Наведени примери указују на доследно спровођену праксу приликом елевације моштију у средњовековној Србији, те сматрамо да је она примењена и у случају моштију првог српског архиепископа.⁶⁹⁹

ЖИТИЈА СВЕТОГ САВЕ КАО ЛИТЕРАРНИ ПРЕДЛОЖАК У СТАРОЈ СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ

Значај писаних извора за познавање средњовековне уметности не исцрпљује се поменом или описом одређеног дела. Текстови теолошке и хагиографске садржине неретко су били инспирација старих уметника за стварање нових иконографских образаца који су, кроз визуелну перцепцију, тумачили сложене богословске мисли или главне догађаје из живота нарочито поштованих светитеља. Колики је био утицај два најобимнија књижевна састава српског средњег века на савремену и познију ликовну уметност, и данас је отворено питање. У великој несразмери стоји број познатих преписа Савиних житија од XIV stoleћа надаље са свега два очувана циклуса са сценама из живота првог српског архиепископа,¹ тек из прве половине XVII века — старијим, у другој зони на зидовима хиландарске трпезарије, чије је осликавање довршио 16. новембра 1622, зограф Георгије Митрофановић, и млађим, са морачке иконе светог Саве и Симеона, сликара Јована, из 1644/5. године.²

Иако су илустрована житија једног од двојице најпоштованијих српских светитеља врло рано постала предмет истраживања, до данас су резултирала малим бројем радова, захваљујући, пре свега, темељно урађеној најстаријој студији. У својој приступној беседи, прочитаној на свечаном заседању Српске краљевске академије 10. новембра 1932, Владимир Р. Петковић је на основу упоредне анализе оба циклуса, а пошто је претходно рашчитао натписе и детаљно описао сваку од појединачних сцена, дошао до закључка да они понављају ста-

¹ Засебну целину чине илустрације Савиног живота у чак 122 минијатуре, у *Лицевом летописном својду* насталом у Русији средином XVI века по жељи московског цара Ивана Грозног, С. Петковић, Свети Сава Српски у старом руском сликарству, Српски светитељи у сликарству православних народа, Нови Сад 2007, 17–19.

² Опширни натписи који прецизно датују наведена дела одавно су познати у науци. За натпис о завршетку радова у хиландарској трпезарији, који су извођени по налогу игумана, јеромонаха Илариона и хиландарске братије, в. *Кајмаковић*, Георгије Митрофановић, 257; година на икони из Мораче је исписана два пута — на крају дугог натписа са подножја богато изрезбареног оквира иконе, који осим дародавца, јеромонаха Јсфрема, помиње и најугледније чланове морачког братства и савремене српске архијереје, в. Записи и натписи, I, 353, бр. 1397; *Петковић*, Натписи и записи, Старинар 6 (1931) 80; и на свитку светог Симеона испред тајанствене скраћенице $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$ и $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$, која је растумачена као потпис сликара, $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$ и $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$ (и $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$) $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$ и $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$ (и $\epsilon\tau\zeta\eta\beta$), 3. *Кајмаковић*, Козма — Јован, ЗЛУ 13 (1977) 99–115.

ње. и краља Владислава, стиче се утисак да је ове реликвије и видео, што само по себи искључује могућност да је овакв реч о саркофазима. Судбина Немањиних моштију није позната, али се за оне краља Владислава свакако може претпоставити да су после објављивања, в. нап. 687, извађене из земље и изложене у новом кивоту на поклоњене вернима. Разложно је стога претпоставити да су сва три кивота из описа млетачког дипломате били смештени у источном делу наоса, како је то и уобичајено: најпре Савин као најраскошнији и главни предмет ходочашћа, а потом иза, можда уз саму олтарску преграду, и друга два. О бројним реликвијама и сребрним кивотима у којима се чува *више свештјенских тела* у цркви сведочи још један савременик, француски путописац Жан Палерн Форезјен који је Милшеву посетио 1582, в. Р. *Самаринић*, Београд и Србија у списима француских савременика, Београд 1961, 139.

Нема довољно доказа на основу којих би се остаци скелета пронађени приликом археолошких испитивања гробнице уз место саркофага у југозападном углу милшевског наоса могли са сигурношћу идентификовати са моштима краља Владислава, в. Е. *Зечевић*, Ископавање гробнице краља Владислава, Саопштења 22–23 (1990/1991) 113–125; С. *Живановић*, В. *Лешјић*, Мошти српског краља св. Владислава Немањина, исто, 127–129. Вероватно је реч о земним остацима покојника, који је сахрањен у већ испражњен гроб милшевског ктитора.

⁶⁹⁷ Данило, Животи краљева, 107, 149.

⁶⁹⁸ И. М. *Ђорђевић*, Представа Стефана Дечанског уз олтарску преграду у Дечанима, Саопштења 15 (1983) 35–42. До данашњих дана је сачуван кивот за мошти Дечанског, М. *Шакотић*, Дечанска ризница, Београд–Приштина 1984, 286–288, 296–297.

⁶⁹⁹ Савинм је вероватно да су управо мошти свтог Саве, једног од двојице најпоштованијих српских светитеља у средњем веку, могле својим положајем у милшевској цркви послужити као узор познијим примерима.

рије образце. Сматрао је да српски сликарни XVII stoleћа нису имали довољно стваралачке инвенције за оригинална остварења и нове сижее, те да су једноставно копирали старије узор, иконографски уобличене још у XIII и XIV веку. Као један од аргумената навео је да ни у једном од ова два циклуса нема представе спаљивања Савиних моштију на Врачару, за коју је сматрао да би свакако била насликана да је реч о оригиналној замисли уметника XVII stoleћа. За оба циклуса је претпостављен заједнички изворник, илуминирани рукопис житија светог Саве, с том разликом што је морачки пример настао директно под утицајем књижних минијатура, док је у хиландарској трпезарији поновљен првобитни сликарни украс из времена краља Милутина. Млађи пример из Мораче је проглашен ближим претпостављеном оригиналу, а истовремено је одбачена могућа узајамна повезаност два сачувана циклуса. Убедљиво је показано да су оба циклуса настала према тексту млађег Савиног животописца, а изнета је и смела хипотеза, по којој је Теодосије могао бити и илуминатор, односно творац прото-типа, рукописа са минијатурама из живота првог српског архиепископа.³

Више од четири деценије касније, у својој докторској тези о Георгију Митрофановићу, Здравко Кајмаковић се поново позабавио хиландарским циклусом. Уз извесне корекције у читању натписа и опису сцена, највише простора је посветио оповргавању тезе старијег истраживача о некреативности овог сликара. Био је склон да хиландарски циклус сматра оригиналним Митрофановићевим делом, иако није у потпуности искључио могућност да је живот светог Саве био део сликаног програма трпезарије и на почетку XIV stoleћа. Сликара морачке иконе сматрао је Митрофановићевим учеником, а млађи циклус у потпуности зависим од старијег.⁴ До истоветних закључака, на основу ширег познавања уметничког стваралаштва после губитка државне самосталности, дошао је и Гојко Суботић, готово у исто време.⁵ Недавно је икона из Мораче била предмет посебног рада Драгиње Симић-Лазар. Натписи који прате сцене поново су рашчитани,⁶ а на основу текстова обојилце Савиних животописаца коментарисани су у историјском контексту догађаја из живота најмлађег Немањиног сина, приказани на тој икони.⁷

У неупоредиво већем броју радова коришћени су поједини делови Савиних житија за објашњење и ближа тумачења одређених историјских композиција и иконографских образаца у старом српском сликарству, као и распореда и

³ Да Сава није једини српски светитељ чије је житије послужило као инспирација старим српским уметницима, аутор је показао на примеру познате иконе Стефана Дочанског уоквирене сценима из његовог живота. И у овом случају је претпоставио постојање старијег рукописа са минијатурама које су сликару Лонгину послужиле као узор, *В. П. Петковић*, *Легенда св. Саве у старом живопису српском*, Глас СКА 159 (1933) 3–76. Скраћени текст са istim закључцима аутор је публиковао и годину дана касније, *исти*, *Свети Сава у старој уметности српској*, Братство 28 (1934) 68–75.

⁴ *Кајмаковић*, *Георгије Митрофановић*, 238–255.

⁵ *Г. Суботић*, *Иконографија светог Саве у време турске власти*, Сава Немањин, 352–354. Уп. такође и ранији рад *Милошевић*, *Срби светитељи*, 175–178.

⁶ Заслугом Зорана Ракића са Филозофског факултета Београдског универзитета.

⁷ *D. Simić-Lazar*, *La vita de Sava Nemanjić illustrée sur une icône postbyzantine. Les rapports des images avec les sources littéraires*, CB 34 (2006) 61–100.

међусобне повезаности појединих ликова и тема у оквиру посебних сакралних целина. Овде се наводе само неке од њих, нпр. смрт и пренос моштију светог Саве из Трнова у Милешеву у првој зони западног травеја градачке цркве или сабор светог Саве у крстастом своду западног травеја Светог Димитрија у Пећи,⁸ заједничке представе светог Симеона и светог Саве,⁹ лик првог српског архиепископа међу највећим оцима хришћанске цркве у Поклоњењу жртви на зидовима олтару Светих Апостола у Пећи и у Сопоћанима,¹⁰ или тумачење узајамне повезаности циклуса и појединих представа у старој сопоћанској и ариљској припрати на основу тананих богословских мисли и поређења из текстова двојице старих српских писаца.¹¹

Не може се поуздано утврдити у којој су мери богослужбени списи, настали у славу српских светитеља, непосредно утицали на стварање њима посвећених сликарних циклуса. Овакву констатацију најбоље поткрепљују сцене на којима су представљени догађаји из живота светог Симеона Немање, са зидова параклиса њему посвећених у Студеници, Сопоћанима и Градцу. Ови, данас тешко оштећени циклуси крајње су сведени,¹² и илуструју Симеонов одлазак на Свету гору, Симеонову смрт и пренос његових моштију у Студеницу. Богослужбени текстови настали пре осликавања јужног студеничког параклиса 1234. године,¹³ не објашњавају у потпуности, пре свега, избор представљених тема, али ни поједине њихове иконографске елементе. Симеонова житија из пера његових синова, Саве и Стефана, описују ове догађаје, али и читава низ других; у песнички надахнутој *Служби прейодобног Симеона Новог Срјског*, сатканом од бројних похвала и поређења, његов млађи син посебно наглашава на више места само два догађаја, Симеонов одлазак на Свету гору и изливање мира из његове гробнице,¹⁴ *Прошлошко житије* пре одласка на Атон помње зидање Студенице и Немањину абдикацију, а пре преноса моштију у Србију и њихово мироточење,¹⁵ док такозвани хи-

⁸ *Ђурић*, *Историјске композиције* (II), 127–131, 146–147.

⁹ У новије време је преовладало мишљење да су на стварање заједничке слике оца и сина пресудно утицали пре свега Теодосијеви поетски састави у хиландарској средини, мада и у прозним саставима Доментијана и млађег писца постоје песнички надахнуте паралеле и поређења које овакве закључке потврђују, уп. *С. Радојчић*, *Хиландарске иконе Светог Саве и Светог Симеона — Стевана Немање*, *Гласник (СПЦ)* 34/2–3 (1953) 30–31; *М. Ђоровић-Љубинковић*, *Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве*, *Старинар* 7–8 (1958) 77–89; *Милошевић*, *Срби светитељи*, 178–186; *В. Ј. Ђурић*, *Једна антисламска икона светог Саве Српског и светог Симеона Немање*, ХЗ 9 (1997) 119–139; *М. Марковић*, *Хиландар и живопис у црквама његових метоха — пример Светог Никите код Скопља*, *Пета зазивања*, 181.

¹⁰ *В. Ј. Ђурић*, *Свети Сава Српски — нови Игњатије Богоносац и други Кирил*, ЗЛУ 15 (1979) 93–100.

¹¹ *исти*, *Сопоћани*, 28, 30, 46–51; *Војводић*, *Зидно сликарство*, 110–112.

¹² Њихов идентичан садржај, убедљиво је реконструисан на основу међусобних аналогја, *Ђурић*, *Историјске композиције* (I), 69–90.

¹³ За датовање овог сликарства в. стр. 132.

¹⁴ Свети Сава, *Сабрана дела*, 196, 200, 202, 214, 216, 220. Служба је могла настати најраније у пролеће 1210, после чудесног мироточења Немањиних моштију у Студеници, в. стр. 129.

¹⁵ *Богдановић*, *Прошлошко житије*, 17; претпостављено је, без изнoшења доказа за овакву тврдњу, да је аутор овог текста могао бити студенички игуман Спиридон, *Д. Сп. Радојчић*, *Икона глја старе српске књижевности*, Београд 1960, 314–315.

ландарски *Зайис о смрти свейго Симеона*, који започиње Симеоновим доласком на Свету гору, говори и о Симеоновом посмртном јављању Сави у сну и истакању мира из његове хиландарске гробнице.¹⁶ Све догађаје представљене у другој зони студеничког јужног параklиса налазимо у поменутиим текстовима, изузев у Савиној *Служби*, али сам њихов избор одаје пресудан утицај творца сликаног програма. Ограничене зидне површине овог невеликог простора, несумњиво су утицале на број сцена, које су највероватније настале по жељи тадашњег манастирског старешине, Спиридона.¹⁷ За њега као монаха и духовника нису од значаја били догађаји из живота Немањиног као владара, већ они који су уследили по његовом замонашењу и који представљају наговештај, предслова а касније и доказ његове светости: странствовање,¹⁸ упокојење и пренос нераспадног тела у отаџбину.

Док су за ликовно решење одабраних сцена сликару могли послужити иконографски обрасци из старије византијске уметности,¹⁹ извесне особености такође указују на интервенцију наручиоца. Тако је на познатим представама Преноса моштију кивот приказан као објекат транслације, док су на студеничкој фресци то носила, са раскошно украшеном пурпурном тканином, на којима се преноси Немањино тело.²⁰ Нетљеност Симеонових моштију још једном је наглашена на овај начин и зидном сликом, која је могла настати као одраз оновремене праксе приликом преноса тела нових светих,²¹ или чак као одраз реалног догађаја, али никако само на основу до тада написаних богослужбених текстова посвећених светом Симеону. Овome се може додати још један детаљ, нарочито

¹⁶ Два последња кратка састава не могу се прецизно датовати. Настанак првог, *Прошлошког жийија*, смешта се у време владавине краља Радослава (1227–1233), док је други текст његов издавач сматрао за *нејосредно сведочанство очевица о смрти св. Симеона*, које је морало настати одмах по преносу Симеонових моштију у Студеницу, а касније укључено у један други прозни састав посвећен светом Сави, који је такође припадао претпостављеном хиландарском књижевном кругу, *Богдановић*, *Историја*, 155; *исши*, *Кратко житије*, 21, 30–31; уп. горе, поглавље *Обнова Хиландара*, нап. 241.

¹⁷ Уп. такође поглавље *Студеница*, стр. 132–133.

¹⁸ Напуштање ближњих, и одлазак у пустињу или туђину Христа ради, једно је од опшних места средњовековне хагиографске књижевности, и има своје место и у горе наведеним текстовима састављеним у славу светог Симеона.

¹⁹ Можда чак и српске, уколико фреске с почетка XIV века у јужном жичком параklису посвећеном светом Стефану Првомученику понављају живопис из Савиног времена. Тамо је, у другој зони на јужном зиду, међу осталим сценама из живота патрона насликани и монументалан пренос његових моштију, *М. Поповић-Љубинковић*, *Одраз култа светог Стефана у српској средњовековној уметности*, *Старинар* 12 (1961) 50–51; *Babić*, *Les chapelles annexes*, 145.

²⁰ Данас је очуван само доњи део тела одевеног у монашке ризе, са прекрштеним рукама на грудима.

Носила, али са ковчегом Михаила III (842–867), приказана су на готово савременој минијатури у мадридском рукопису *Историје* Јована Скилице, fol. 106v, *A. Grabar, M. Manoussacas, L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid, Venise* 1979, 65, n° 243; на жичком примеру из претходне напомене, видљива је глава са орсолом и горњим делом тела светог Стефана на чојној страни кивота.

²¹ Када две деценије касније пише о транслацији Савиних моштију из Трнова у Милешеву, његов старији живописац говори о припреми носила и појави ... на њиху же положен вѣтн пѣше-ос(вѣи)иномѡс, која је претходила отварању гроба у цркви Чстрдсет мучшника, Доментијан, 416.

истакнут у дочеку Симеонових моштију испред зидина Студенице, Богородичина икона, за чије представљање такође нема основа у поменутиим писаним изворима.²² Њену појаву, као део уобичајеног средњовековног церемонијала приликом дочека моштију, објашњавају два млађа текста. Свечана поворка коју је предводио деспот Ђурађ са породицом, клиром, монасима и бољарима, носила је са собом иконе, часне крстове, свеће и добромисна кадила, у сусрет моштима светог апостола и јеванђелисте Луке, испред смедеревског града, 12. јануара 1453, по речима непознатог Смедеревца, а иконе помиње и Владислав Граматик када описује дочек које је братство манастира Светог Јована Рилског приредило у част повратка моштију оснивача њихове обитељи из Трнова, 30. јуна 1469.²³ Наведени примери из средине XV столећа несумњиво одражавају старију праксу, чији се профани корени могу препознати у тријумфалном уласку ромејских владара у престоницу на повратку са успешно окончаним војним похода: улице града су тада красиле пурпурне тканине везене златом и представе Христа и светитеља.²⁴ Архијереј,²⁵ са Богородичином иконом, клиром и монасима, испред зидина Студенице дочекује бившег великог жупана на повратку из његове последње и најважније битке, у којој је стекао царство небеско.²⁶ Очигледно је да византијска, па самим тим ни српска средњовековна слика, нису биле само једноставне илустрације текста.²⁷

Још је речитији у овом погледу једно столеће млађи циклус светог Арсенија у другој зони проскомидије Богородичине цркве у Пећи.²⁸ Ту је у четири сцене, од којих су данас две у потпуности очуване, представљен животни пут другог српског архиепископа. О двема на северном своду сведоче само натписи — свети Сава поставља Арсенија за ђакона и свештеника, док на југу, у једној

²² *Ђурић*, *Историјске композиције* (I), 82.

²³ За оба текста в. Примери из старе српске књижевности, пр. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1975, 122, 135.

²⁴ Овако је, по речима Никите Хонијата, дочекан Јован II Комнин 1133. по заузећу Кастамона, а на исти начин су га дочекали и грађани Антиохије пет година касније, Nicetas Choniatas, 18.80–84, 31.16–18; землотрес који се догодио приликом тријумфа Маџола I у пролеће 1162. протумачен је као Божја казна, јер је у свечаној поворици пред ликовима Христа и његових светих узео учешћа, на позив самог василевса, један неверник, иконичјски султан, Килиш Арслан, *ibidem*, 118.38–119.54. Као тумач овог знамења у другом извору именован је тадашњи патријарх, Лука Хрисоберг, John Kinnamos, *Deeds of John and Manuel Comnenus*, ed. *Ch. M. Brand*, New York 1976, 157.

²⁵ Студеничка фреска, настала више од четврт века после представљеног догађаја, као усталом и познији писани извори XIII столећа који говоре о дочеку Симеонових моштију, верно одражавају ситуацију с почетка века, увек је реч о једном *свѣишћѣу*, тада једином архијереју у српској земљи, рашком епископу охридске архиепископије.

²⁶ За Пренос моштију као имитацију царског *adventus* cf. *K. G. Holm, G. Vikan, The Trier Ivory, Adventus Ceremonial, and the Relics of St. Stephen*, *DOP* 33 (1979), 113–133; *Ch. Walter, Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 144–158.

²⁷ Једном оформљен, студенички циклус светог Симеона, касније се доследно понавља, без битних измена, на зидовима параklиса сазиданих са јужне стране сопоћанске и градачке припрате.

²⁸ *V. R. Pejković, Freske sa scenama iz života Arsenija I. arhiepiskopa srpskoga, Šišićev zbornik, Zagreb* 1929, 65–68; *Ђурић*, *Историјске композиције* (III), 99–103; *Babić, Les chapelles annexes*, 137; *Пећка патријаршија*, 162–164. Да је, у ствари, реч о параklису посвећеном другом српском архиепископу сведочи Данилов ученик, Данило, *Животи*, 369.

композицији, први српски архиепископ у присуству владара, властеле и клира хиротонише Арсенија за свог наследника, а у другој је представљена смрт светог Арсенија. Простор одабран за сликање циклуса несумњиво стоји у вези са самим Арсенијевим гробом, који је смештен са друге стране зида, у наосу Светих Апостола. Колики је пак био утицај самог ктитора, архиепископа Данила II, на избор представљених сцена није сасвим извесно. Његови текстови, Житије и Служба, којима се и богослужбено уобличио култ светог Арсенија, не помињу прва два догађаја насликана у протезису Богородичине цркве. Пошто је реч о четри типске композиције којима се уобичајено илуструје успон једног архијереја у духовној хијерархији, највероватније се ради о самосталној креацији сликара на задату тему. Познати, старији иконографски образци коришћени су у илустровању нових, сродних садржаја.

Ова два, поуздано идентификована сликана циклуса посвећена српским светитељима имају извесне заједничке одлике. Број сцена у њима био је крајње сведен, красили су зидове споредних простора²⁹ у задужбинама које су чувале мошти својих светих ктитора и чије су животе приказивали,³⁰ нису били сликани у првој генерацији по објављивању светог. На избор и иконографију појединих сцена нису пресудно утицали богослужбени текстови, или макар нису били једини извор, док смештање ових циклуса у бочним просторијама црквених грађевина не треба посебно објашњавати — догађаји из живота најпоштованијих хришћанских светитеља сликани су на зидовима хијерархијски значајнијих делова црквеног простора, наоса и припрате, само уколико је храм био њима посвећен.

На питање да ли је житије светог Саве красило зидове неке од српских цркава, такође се не може дати поуздан одговор. Мало је вероватно да су и у једном од параклиса уз милешевску спољну припрату били илустровани догађаји из живота првог српског архиепископа, како је то давно претпостављено.³¹ Време осликовања зидова западног постројења милешевског храма не може се прецизно одредити, али чак и да су фреске изведене по преносу Савиног тела из Трнова,³² тешко је очекивати да би овај или било који други догађај из живота тек објављеног светитеља нашли свог одраза на њима. Уосталом, ни сам Сава не приказује догађаје из очевог живота када, тридесетак година раније, зидним сликама украшава Богородичину цркву у Студеници.³³ Доментијан пише Сави-

²⁹ У сакралним објектима који представљају доградњу уз првобитну грађевину.

³⁰ Култ светог родоначелника династије био је изгледа нарочито негован у Србији XIII века, па тако Симеонов циклус налазимо и у задужбинама његовог најмлађег унука Уроша и супруге му Јелене.

³¹ Ђурић, *Историјске композиције* (II), 127–128.

³² Према предложеном новом датуму припсећа негљених моштију бившег српског архиепископа у Милешеву, 6. мај 1241, в. стр. 196–197, ово би се сликарство могло датовати у сам крај Владислављевог владавине. Ипак, вероватнијим се чини да зидне слике ексонартекса заједно са досликаним крунама на портретима у наосу и припрати настају раније, ближе почецима његовог владее, када има више разлога за истицање промена у владарским инстингијама.

³³ Ако се и прихвати позније датовање фресака у милешевској спољној припрати, на њих не би могла да утичу два опширна Савина житија, која настају касније и чији однос према ликовној уметности представља основни предмет истраживања у овом делу књиге.

но житије на захтев краља Уроша I, и по завршетку рада 1253/4, он га шаље из Кареје на српски двор. Самим тим, евентуални утицај овог опширног текста најпре се треба тражити у зидном сликарству које настаје после ове године по жељи самог владара и његове породице, али и у највишим црквеним круговима,³⁴ што је у науци исправно примећено и уродило занимљивим резултатима.³⁵ Надахнута пишчева поређења првог српског архиепископа са неким од најугледнијих црквених отаца, попут Кирила Александријског или Игњатија Богоносца, могла су заиста послужити наручиоцима живописа у Светим Апостолима у Пешти или Сопоћанима да, када по први пут представљају једног српског архијереја међу најпознатијим оцима хришћанске цркве у Поклоњешу жртви, светог Саву представе управо како последује овим светитељима. Ипак, Доментијанов текст, осим подударности на општем, идејном плану са појединим порукама пећког и сопоћанског сликарства, није битније утицао на формирање нових иконографских образаца или програмских замисли у овим храмовима. У највећој мери оштећене, три сцене из прве зоне западног травеја градачке цркве, настале по жељи краљице Јелене, остаће и надаље енигма за истраживаче.³⁶

Најстарија позната црква посвећена Светом Сави Српском у Лизици, при којој је почетком XIV века била економија архиепископског властелинства, данас је позната само из извора.³⁷ Цркву са звоником испред ње сазидао је архиепископ Никодим, а потом ју је његов наследник на архиепископском престолу, Данило II (1324–1337), проширио и осликао, а звоник повисио. Сликано житије светог Саве које је могло красити зидове овог храма, данас је заједно са њим бесповратно изгубљено. Ипак, с разлогом се може веровати да је управо учени Данило, писац житија Савиних наследника на челу српске цркве, био наручилац по чијој жељи се на зидовима једне цркве по први пут појавило и опширније илустровано житије оснивача српске цркве.

С друге стране, зидно сликарство манастирских трпезарија у српским средњовековним земљама, потпуна је непознаница. Из писаних извора зна се само да је постојало.³⁸ Са територије Ромејског царства очувана су свега два ансамбла фреско-сликарства из трпезарија манастира Светог Јована Богослова на Патмосу (око 1180. и почетак XIII столећа) и Аполоније, у данашњој Албанији (око 1275).³⁹

³⁴ Један од три преписа Доментијановог дела чуван је до модерних времена, тачније, до 1858, када га је Александар Фјодорович Гиљфердинг однео у Санкт-Петербург, управо у Пешти, в. *Предговор*, нап. 4.

³⁵ Уп. стр. 200–201.

³⁶ Сагласје досадашњих истраживача постоји само у томе да је реч о преносу моштију. За преглед литературе, в. *Појовић*, *Српски владарски гроб*, 86.

³⁷ Као последњу међу Даниловим задужбинама овај храм помиње његов ученик, Данило, *Животи*, 375–376.

³⁸ Уп. горе поглавље *Студеница*, стр. 129–130. Између осталих радова у Жичи, Данило II је обновио и живописао житику трпезарију, Данило, *Животи*, 372.

³⁹ За сликарство патмоске трпезарије, в. *А. К. Орландос*, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφεῖα τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πατμοῦ*, Атина 1970, 175–272, и његово датовање, *С. А. Пайадодулис*, *Πάτμος. Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου*, Патмос 1967, 19. Млађи пример се, без много основа, у јединој монографији о овом сликарству до сада, *H. und H. Buschhausen*, *Die Mari-*

Нако добрим делом оштећен,⁴⁰ сликани програм ова два, архитектонски различито уобличена простора,⁴¹ показује доста сличности у распореду декорације и избору тема, што с обзиром на временски размак од једног столећа, које дели њихов настанак, и територијалну удаљеност, указује на одређена правила која су важила у украшавању манастирских трпезарија у Византији. Игумански сто, у старијој грађевини на њеном северном, а у млађој на јужном крају, окружен је сценима које симболизују или пак директно представљају тајну Евхаристије: старозаветна Тројица, Тајна вечера,⁴² Причешће вином и хлебом, Христос се јавља апостолима на обали Тивернијадског мора или Чудесан улов рибе, Христос храни пет хиљада људи,⁴³ Ава Зосим причешћује Марију Египатску, Пророка Илију гавран храни у пустињи. На осталим зидовима у вишим зонама приказана су Христова страдања⁴⁴ и Васкрсење или Чуда.⁴⁵ Пространије зидне површине

enkirche von Apollonia in Albanien, Wien 1976, 183–232, датује у почетак XIV века. По својим стилским одликама оно у потпуности одговара времену настанка ктиторске композиције са познатим портретима царске породице Михаила VIII Палеолога из спољне приправе католикона. За њено датованье, cf. Djurić, La peinture de Chilandar, 43; P. Miljković-Pepel, Le portrait de l'empereur byzantin Michel VIII à l'église rupestre de Saint-Erasme près d'Ohrid, CA 45 (1997) 172–173.

⁴⁰ Очуване фреске у западном делу трпезарије манастира Светог Јована Богослова чине отприлике половину њеног првобитног сликаног украса.

⁴¹ На Патмосу је то најпре била једноставна грађевина издужене правоугаоне основе, унутар које су потом (око 1200), уз подужне зидове призида на четири масивна пиластра повезана луковима над којима је изведен полуобличасти свод и купола изнад средишњег дела здања, док је у Аполонији реч о правоугаој грађевини са три конхе и равним дрвеним кровом.

⁴² Доста страдала, представа последње заједничке вечере Христа и његових ученика кријала је полукалото главне, јужне конхе у Аполонији, а иста представа представља једини сликани украс, у ниши на југоисточном зиду трпезарије пелничке Чарикли килисе у Кападокији. За ову фреску која се датује у прву половину XI столећа, cf. M. Thierry, Une iconographie inédite de la Cène dans un refectoire rupestre de Cappadoce, REB 33 (1975) 177–185.

⁴³ Последње две спене биле су део старијег сликаног програма патмоске трпезарије насталог око 1180, насликане у другој зони на северном делу западног зида. Пошто су приликом поменуте доградње, в. нап. 41, највећим делом биле прекривене новом зидном масом, поново су, свега двадесетак година касније, насликане на готово истом месту, на површини изнад северозападног лука.

Старије сликарство је израдио исти мајстор који је осликао и суседни Богородичин параклис призида уз јужни зид наоса католикона. Карактеристичан избор ретко сликаних поглавава јерусалимске цркве у првој зони параклиса најпре упућује на његовог ктитора, Леонтија II, јерусалимског патријарха у егзилу (1174/5–1184/5) и бившег игумана патмоског манастира. Претпоставка да је реч о параклису посвећеном управо овом архиепископу, Д. Мурици, ΟΙ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐπὶ τῆς Πάτμου, ΔΧΑΕ 14 (1987/8) 205–266, који се као преподобни поштује од почетка XIII столећа, тешко је одржива, пре свега због стилских одлика овог сликарства.

⁴⁴ На западном зиду поткупног простора патмоске трпезарије, изнад излаза, доминира монументално Распех са великим бројем представљених ликова. Осим уобичајених, Богородице са јерусалимским женама, Јована Богослова и Лоигина, ту је и група војника иза центуриона, данас уништен анђео који приводи персонафикацију Цркве и други који гони персонафикацију Синагоге, распехот Христа оплакују двојица анђела у погрцима изнад, а поред њих су чувени монаси-пелнички Козма и Јован Дамаскин. На Распеху указује и пророк Мојсије насликан десно, изнад самих врата, са текстом на развијеном свитку у левој руци, из његове Пете књиге (28.66), као у Студеници.

⁴⁵ Евхаристијске теме, и с њима у вези сцене Христових чуда, представљају готово једину декорацију у иначе сведеном програму зидних слика пелничких трпезарија у Грузији, Удабно (око 1000), Бертубани (1212/3) и Колагирн (друга половина XIII века), које чине засебну целину, *Вольская, Росписи*, 30–39, 98–113, 152–155.

патмоске трпезарије садрже представе васељенских сабора на којима супротстављене групе правоверних и *јересијарха* носе опширне текстове својих учења,⁴⁶ као и сцене са представама светих монаха у контемплацији о смрти и спасењу људске душе.⁴⁷ Друга зона зидних слика у Аполонији била је резервисана за попрсја светих у медальонима, а у првој су, као и на Патмосу, стојеће фигуре најзначајнијих представника источнохришћанског монаштва.

Најстарије сликарство хиландарске трпезарије, оштећена попрсја Христа и двојице анђела у медальонима и одабране сцене из живота старозаветног Аврама — Сустрет код Мамвријског дуба, Света Тројица и Аврамова жртва, налази се у врху, на забату северног зида изнад игуманског стола.⁴⁸ На истом месту у Аполонији, изнад јужне конхе, срећемо Гостољубље Аврамова и медальоне са представама Христа Емануила и анђела, док од оригиналног сликаног украса на северном зиду патмоске трпезарије данас постоји само Сустрет код Мамвријског дуба, у врху зида западно од прозорског отвора. Ове подударности најпре могу упутити на претпоставку да је сликани украс и на осталим зидовима хиландарске трпезарије, из времена Стефана Дечанског (1321–1331),⁴⁹ био налик оном већ описаном у претходном параграфу.⁵⁰

Приликом ових разматрања треба имати у виду, да се мошти оснивача манастира на Патмосу, преподобног Христодула Латроског († 1093), чувају испод релефно украшеног мермерног саркофага у посебном параклису, дозиданом са јужне стране нартекса главне цркве. Живот овог угледног духовника био је добро познат захваљујући текстовима његовог житија, насталог у две редакције до краја XII столећа, а у првом веку по његовој смрти настају и други богослужбени текстови који су пратили култ у настајању — два енкомиона, од којих је старији посвећен преносу његових моштију из пера патмоског монаха, а потом ан-

⁴⁶ Ово сликарство у целини карактеришу врло дуги натписи који прате и објашњавају готово све сцене.

⁴⁷ П. Л. *Воконџиљос*, Παράτρῆσις στῆς βυζαντινές τοιχογραφίες τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐπὶ τῆς Πάτμου, Πρακτικά Ἱ. Μονῆς ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Атина 1989, 196–201.

⁴⁸ Djurić, La peinture de Chilandar, 42–43.

⁴⁹ За датованье овог сликарства, в. *Ђорђевић*, Зидно сликарство, 243–244.

⁵⁰ Није извесно у којој мери сликарство северне конхе и зида око ње, из 1780, понавља старији зидни украс, али се по систему и распореду декорације разликује од Митрофановијевог живописа на осталим зидовима. Стојеће фигуре у првој зони нису представљене под сликаним аркадама, свети Пахомије и анђео су насликани у првој зони на цеonoј површини зида источно од конхе, иако њихове фигуре постоје у истој зони на западном зиду, док другу зону запремају медальони са попрсјима, којих код Митрофановића уопште нема. Избор тема указује на старије обрасце — Тајна вечера у полукалоти конхе, насликана је на примерима из Кападокије и Аполоније, Христос на престолу, коме се обраћају Богородица и свети Јован Претеча, били су једини украс конхи у трпезарији издубљеној у стени у Удабно, где су на првобитном слоју (крај X — почетак XI века) Благовести, које су са горње стране уоквиривале главну конху у северном зиду, крајем XIII столећа преликане и замењене Христовим ликом на убрсуу, којем се клањају двојица анђела; обе теме срећу се на истом месту и у Хиландару, уп. *Вольская, Росписи*, 57–66; Djurić, La peinture de Chilandar, 43–47. Може се претпоставити да је Георгије Митрофановић приликом осликавања трпезарије оставио нетакнуто старије сликарство из XIV столећа на северном зиду, и да његов изглед и распоред преноси млађе сликарство с краја XVIII века.

тихохијског патријарха, Атанасија, а млађи са описом чуда је написао цариградски монах Теодосије Гуделис.⁵¹ Присуство нетљених моштију и литургијски списи који прослављају првог игумана и ктитора, ипак нису навели наручиоца да почетком XIII столећа у сликани репертоар трпезарије манастира на Патмосу, укључи и сцене из брзог живота његовог оснивача. Исто се може претпоставити и за Хиландар.⁵²

Митрофановићев узор приликом осликавања хиландарске трпезарије почетком треће деценије XVII века далеко су млађи, и треба их, пре свега, тражити у зидном украсу светогорских трпезарија из претходног периода, не дужег од једног столећа. Старе свхаристијске теме, попут Тајне вечере, и даље се сликају изнад игуманског стола,⁵³ али се на осталим зидним површинама, са великим бројем сцена релативно малих димензија, јављају нови циклуси. Пре свега они посвећени Богородици, заштитници целог полуострва и патрону бројних манастира на њему — химна Акатиста или циклус који приказује њен живот, а ту су и други, нпр. Претечин циклус, илустровани Менолог, прикази живота и смрти славних пустиножитеља, као и монументална композиција дидактичког садржаја Духовне лествице Јована Лествичника, Лоза Јесејева или развијене представе Другог Христовог доласка. Богати репертоар, тек нешто старијих, атонских трпезарија, несумњиво је утицао на Митрофановићев избор тема који-

⁵¹ Рођен близу Никеје, Јован је монашки постриг и име Христодул примио на Олимпу Витинијском. После ходочашћа у Рим и Свету земљу, настањује се на гори Латрос, где у манастиру Стилју најпре постаје игуман, а потом, у време патријарха Козме I (1075–1081), прот и архимандрит целе ове угледне монашке заједнице. Током последњих петнаестак година свог живота оличава судбину малоазијског монаштва које, пред селлучком најездом после битке код Манцикерта 1071, напушта своје дрвне центре и уточиште налази на гејским острвима. С пролећа 1080, подиже Богородичин манастир на Косу, а осам година касније исти подухват започиње на Патмосу, с манастиром посвећеним најмлађем Христовом јеванђељисти. О овим подухватима сведоче и документа у манастирском архиву, попут хрисовуља царава Нићифора III Вотанијата и Алексија I Комнина. Бива приморан да напусти и Патмос пред сталним упадима турских пирата, и одлази на Евбеју, где уочи смрти пише *Правила* за монахе који би живели у његовој патмоској задужбини, не дочекавши да се у њу врати. Верни следбеници, који су га пратили још са Латроса, мошти учитеља и тек објављеног Божјег угодника преносе потом на Патмос и полагају у његову задужбину, чији живот настављају. Аутор старије верзије Христодуловог житија из времена Јована II Комнина (1118–1143) је родоски митрополит Јован, старији сикомнион пише Атанасије пре него што је, као трећи тог имена, постао поглавар антихијске цркве 1157, а два млађа састава настају у последњој деценији века, *Е. Л. Вранусис*, Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, Атина 1966, 35–127; *исхи*, Βυζαντινά ἑγγραφα τῆς Μονῆς Πατμου, Α'–Αὐτοκρατορικῆ, Атина 1980, 23–77.

⁵² Појава представе Лукијан музе коштуе из циклуса посвећеног светом Давиду из Гарси, на источном зиду трпезарије у Бертубани (1212/3), *Волская*, Росписи, 124–127, не стоји у супротности са претходним запажањима. Наиме, реч је о учитељу и ученику, утемељивачима грузијског монаштва у VI столећу, који су по јурђијанској традицији изједначавани са дрвеним оцима палестинског и сиријског монаштва, чији су директни следбеници били и са њима заједно поштовани, а не о ктиторима и новим светитељима, чији је култ тек нешто старији од стотину година у време настанка горе разматраног сликаног украса трпезарија на Патмосу и у Хиландару.

⁵³ У полукалоти трпезаријске конхе у Лаври Светог Атанасија (1527–1535), Филотеју (1540) или у Ставроникити (око 1545/6), где су испод Тајне вечере, у другој зони, насликане и представе Христос се јавља апостолима на обали Тиверијадског мора и Чудесно умножавање хлеба и рибе, *G. Millet*, *Monuments de l'Аthos*, Paris 1927, pl. 95/1, 145/1, 166/1, 167/1; *M. Chatzidakis*, *Recherches sur le peintre Théophane le Crétois*, DOP 23–24 (1969/70) 319.

ма ће украсити зидове друге по важности грађевине у манастиру. Нека решења су му могла послужити као директан узор. На истом месту као у Хиландару, на западном зиду, једна поред друге насликане су нешто раније монументалне композиције Пад Сатане и Духовне лествице у трпезарији манастира Дионисију 1603. године,⁵⁴ а исправно је, приликом ликовног убличавања појединих сцена из Акатиста, уочена и зависност од старијег циклуса из Лавре.⁵⁵

Сликарство трпезарије најугледнијег светогорског манастира, Велике Лавре, као најстарије у поменутом низу, могло је утицати и на одлуку сликара, односно монашког братства на челу са игуманом Иларионом, да се у сликани репертоар трпезарије укључи и циклус посвећен светом Сави. Наиме, на источној фасади трпезарије у Лаври, изнад Христових чуда и парабола, илустрована су чуда и исцељења оснивача манастира, светог Атанасија Атонског, а представља његове смрти, монументалних димензија, краси другу зону северног зида у северном крилу трансепта.⁵⁶ Појава сликаног житија манастирског ктитора у другој зони живописа хиландарске трпезарије, најпре ће бити део оригиналне замисли њене зидне декорације с почетка XVII века. Насликано према Теодосијевој тексту, који је у претходним столећима готово у потпуности потиснуо старију Доментијанову верзију, Савино житије је можда најбољи доказ стваралачке снаге старе српске уметности и после скоро два века под иноверним господаром.

⁵⁴ *Millet*, op. cit., pl. 211/2–3.

⁵⁵ *Кажмакович*, Георгије Митрофановић, 192–221.

⁵⁶ *Millet*, op. cit., pl. 140/1, 141/1, 142/1, 150/2.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Савина житија, два најобимнија прозна састава српског средњег века, настала из пера двојице хиландарских монаха, стоје у врло чврстој узајмној вези. Старије дело пише Доментијан 1253/4. године, а млађе настаје по његовим казивањима које бележи Теодосије, највероватније већ у првој половини седамдесетих година XIII столећа. Разлике између два текста донекле се могу објаснити различитим наручиоцима. Доментијан саставља Савино житије по жељи тадашњег владара српских и поморских земаља, краља Уроша, те је за разлику од млађег писца непогрешив у родбинским везама првих Немањића са ромејским владарима. Теодосије своје дело пише по налогу хиландарских отаца, па је разумљиво што је детаљнији и опширнији када говори о манастирским стварима, светињама и поседима, рецимо о игуманском штапу, Часном крсту, када именује келије у Милејама или говори о подизању конака за хиландарске представнике у Кареји. У сваком случају, два дела се допуњују у осветљавању догађаја из Савиног живота и незаобилазни су извори за познавање прилика у првим деценијама српске државне и црквене самосталности.

Написана са циљем прослављања новог светитеља, првог српског архиепископа, као завршни чин формирања његовог култа, два житија садрже и читав низ драгоцених, изворних података за историју уметности. Они су по свом карактеру различити — од узгредних помена појединих сакралних објеката и дарова њима намењених, преко описа ктиторске делатности и ходочашћа, до навођења конкретних дела зидног сликарства, нпр. Немањиних портрета на зидовима Богородичине цркве и трпезарије у Студеници или мозаика из најсветијег дела витлејемске базилике. Описи појединих уметничких предмета — скуповени дарови које са собом Сава носи из Никеје, кандило за гроб светог Петра у Риму или кивот са Савиним моштима у Милешеву, далеко су ређи и готово се искључиво налазе у делу старијег писца, и то у верзији текста сачуваног у пећком рукопису, данас у Санкт Петербургу. Кратки, поетски надахнути описи појединих предмета стварају утисак реално виђених дела уметничке израде од стране самог писца. Доментијаново дело је нарочито вредан извор и за познавање култова чудотворних светогорских икона Богородице, какве су Ватопедска, Карнотиса, Портаитиса, Икономиса или хиландарска Богородица, али и за неке нарочито поштоване иконе Богомајке у Србији, Цариграду и на Синају, док код млађег писца постоји драгоцен опис украса велике Христове и Богородичине иконе, које је Сава поклониле солунском манастиру Филокалу. У оба текста, у случају Цр-

не Богородице Египатске, постоји и покушај пищевог тумачења иконографских одлика уметничког дела.

Савина житија, написана у хиландарској средини, настају изгледа са још једном намером. Да што чврше вежу култ својих оснивача, Симеона и Саве, за српски светогорски манастир и на неки начин истакну духовни примат Хиландара као најугледнијег међу свим српским лаврама. Савини животописци међу првима, ако не и први, бележе хиландарска предања по којима се мироточење Немањиних моштију најпре одиграло у Хиландару, као и то да је Сава престижно звање архимандрита стекао још у Солуну, као хиландарски јеромонах. Старији писац, чије је дело као прави представник хагиографског жанра препуно антиципација будућих догађаја и Савине предодређености за просветитељску делатност у отаџбини, солунски чин види као најаву и својеврсни предуслов будућег Савиног архијерејства. Да би поменуле догађаје читаоцу учинио веродостојнијим, именује и личности, познате и из других извора, које су наводно биле њихови актери.

Није извесно колико су ова два текста утицала на истакнуту улогу Хиландара у животу српске цркве, коју је, још заслугом својих ктитора, он стекао. Образац Савиног духовног усавршавања, светогорско искуство и ходочашће у Свету земљу, био је модел који су следили бројни српски архијереји, па и сами поглавари српске цркве, Савини наследници на архиепископском и касније патријаршијском трону у XIII и XIV столећу. И сам Доментијан последује стопама свог учитеља, чији је живот написао, и одлази на поклоњење у Палестину, а на Атону се подвизавао заједно са будућим архиепископима српске цркве Савом II, Јоаникијем I и Јевстатијем I. И док се помен грчких духовника и архијереја са почетка столећа има сматрати тенденциозним, код Доментијана се јављају и савременици за које се стиче утисак да их је сам писац познавао, а по начину излагања можда и био учесник неких од завршних догађаја из живота свог учитеља. То се најпре може рећи за игумана Лавре Светог Саве Освећеног, јеромонаха Николу, који заједно са јерусалимским патријархом Атанасијем испраћа Саву на крају његовог последњег боравка у Светом Граду. Судећи пак по опису положаја манастира Четрдесет мученика у Трнову и помену *богоносног* Атанасија, који подиже Савине нетљене мошти из гроба, и чију похвалу изречену над њима старији писац бележи, може се претпоставити да је Доментијан узео учења у преносу Савиног тела 1241. године.

Савина житија, у целини узев, нису битније утицала на ликовно стваралаштво у првим вековима по свом настанку, када су као дела лепе књижевности преписивана и читана, а као поучно штиво служила духовном изграђивању многих генерација на примеру првог српског архиепископа, чији се живот у најбитнијим хронолошким одредницама, укратко може изложити на следећи начин:

1175/6 — година Растковог рођења

друга половина 1190 — Растко добија од свог оца, великог жупана Стефана Немање, на управу Хум

- 1192/3 — прима први постриг у руском светогорском манастиру, а потом прелази у Ватопед где постаје монах с именом Сава
2. новембар 1197 — из Студенице у Ватопед долази Савин отац, монах Симеон
- лето 1198 — отац и син прелазе у Хиландар и започиње обнова манастира
13. фебруар 1199 — умире бивши велики жупан, у монаштву Симеон
- 1205/6 — Сава постаје јеромонах
19. фебруар 1207 — Симеонове мошти Сава доноси из Хиландара у Студеницу
- 1208/9 — настанак најстаријег студеничког сликарства
- око 1210–1215 — Сава је игуман и архимандрит студенички, изградња Жиче
- после 19. априла 1215 — Савин повратак на Свету гору
- 1219 — рукоположење за архиепископа у Nikeји
1220. и касније — живописање Спасове цркве у Жичи
24. септембар 1227 — умире краљ Стефан Прввенчани, Симон монах
- 1229 — Савино прво путовање у Свету земљу
- 1233/4 — смена на српском престолу и Савино повлачење са архиепископског трона
- 1234/5 — Савино друго ходочашће по источним светим местима
8. април 1235 — прославља Ускрс на Синају
14. јануар 1236 — Сава умире у Трнову
6. мај 1241 — краљ Владислав доноси Савине мошти у Милешеву
- 1253/4 — Доментијаново житије
- прва половина осме деценије XIII века — Теодосијево житије

ПРИЛОГ ПРВИ

Манастир Светог Николе у Топлици

Као удеони гостодар у источним областима Раике, Стефан Немања заочише своју плодну кийиорску делатност.

... и пакы въ тожде чести своен наче задати доу҃гын монастиѣ въ име свѣтаго въ свѣтихъ великаго архидеѣа Никола; ... и теплою любовию по҃добьнааго цр҃квыи създана высть, и по҃дъ цр҃квыню стальоу на высоотоу небесноуоу сп҃ѣюштоу.

(Доментѣан, Симеон, 7)

... и опет у том своме делу поче зидати други манастир у име свѣтаго међу свѣтима, великаго архидеѣа Николе; ... и топлом љубављу преподобнога црква би саздана, и пред црквом кула у небесну висину се пела.

Основни извори из којих црпемо наша сазнања о киторској делатности Стефана Немање јесу житија из пера његових синова, Саве и Стефана Првовенчаног. Када пише своје *Житије свѣйог Симеона*, Доментѣан се користи текстом Немањиног наследника на престолу.¹ Ипак, доноси и један податак који не налазимо у овом старијем делу. Реч је о кули која се по речима старијег Савиног живописца дизала испред цркве Светог Николе код данашње Куршумлије и била сазидана истовремено са црквом. Овде се говори о једној кули, што искључује могућност поистовећивања са двама кулама-звонницама које су заједно са припратом накнадно призидане уз западну фасаду цркве и које Доментѣану очигледно нису биле познате.² Градња овог манастирског комплекса, као и он

¹ Богдановић, *Историја*, 159.

² О датовању овог западног постројења, тада већ седишта топличке епископије после 1220, в. Ђурић, *Сопотани*, 40; О. М. Кандић, *Куле-звонници уз српске цркве XII–XIV века*, ЗЛУ 14 (1978) 25–29; М. *Соровић-Љубинковић*, *Les fresques de la première moitié du XIIIe siècle dans la tour méridionale à Saint-Nicolas près de Kuršumlija*, *Actes du XVe Congrès*, II, 353–358. Доментѣаново сведочанство такође говори против претпоставке да је Немања уз старију цркву само дозидео припрату са двама кулама, Б. Вуловић, *Црква Светог Николе у Куршумлији*, ЗАФ 3/7 (1957) 3–21; М. *Чанак-Медић*, *Нека питања хронологије рашких споменика*, Саопштења 17 (1985) 7–19.

суседног посвећеног Богородици на ушћу Косанице у Топлицу, може се датова-ти између Немањиног добијања царског сана и Дубочице од византијског васи-левса Манојла I 1163. и његовог ступања на великожупански престо 1166. годи-не.³ Археолошка ископавања потврдила су Доментијанова казивања открићем масивних темеља пирга северно од цркве Светог Николе (7,5 × 7,2 m), који је већ крајем XV stoleћа био потпуно порушен.⁴

ПРИЛОГ ДРУГИ

Житије светог Петра Коришког

Првобитна верзија нашег магистарског рада обухваћала је осим Житија првог српског архиепископа и остала дела Доментијана и Теодосија од значаја за историју уметности. Одлучили смо да у овом прилогу донесемо тексти који се тиче живота по-знатог пустиножитеља, пре свега због ставова о одређеним хронолошким питањима, различитих од оних до сада изнећих у науци.

Укратко ћемо се овде позабавити и оним малобројним подацима релеван-ним за историју српске средњовековне уметности, које Теодосије даје у свом Житију светог Петра Коришког. На основу самог текста Житија не може се прецизно одредити време када је Петар живео и подвизавао се. Ипак, податак да је део његових моштију доспео у *Константининов град*¹ упућује на претпоставку да је он свој живот окончао у време док је призренска област још увек била под рOMEЈСКИМ СКИПТРОМ, односно пре почетка XIII stoleћа. Овакво датовање хро-нолошки тесније везује светог Петра Коришког са познатим словенским пусти-ножитељима X–XII века из централних области Балкана, Јованом Рилским, Прохором Пчињским, Јоакимом Осоговским и Гаврилом Лесновским.

Свети Петар више Уњемира — Будући испосник Петар Коришки рођен је у Хвосну, у селу Уњемир, данас Ујмир (или Добра Вода), 10 километара исто-чно од Клине, према Приштини. На основу Теодосијевог текста може се закључити да су у самом селу и његовој околини биле две цркве.² Неименована црква, у коју се још као дете повлачио пред првим искушењима световног живо-та, најпре ће бити сеоска, парохијска црква у Уњемиру. Можда њене остатке крије неиспитани локалитет *Мала црква*, ван данашњег села формираног уз же-лезничку пругу.³

³ За хронологију ових догађаја в. С. *Пиривајрић*, Прилог хронологији почетка Немањине власти, ЗРВИ 29/30 (1991) 125–135.

⁴ М. *Ljubinković*, Ископаванја комплекса цркве Sv. Nikole kod Kuršumlje, AP 10 (1968) 192; *ista*, Crkva svetog Nikole, Kuršumlja, AP 14 (1972) 122; S. *Mojsilović*, Elements of Fortification of the Monasteries in Medieval Serbia, Balcanoslavica 7 (Прилеп 1978) 179.

¹ Теодосије, Петар Коришки, 673–674.

² Исто, 651, 653.

³ М. *Ивановић*, Прилози о споменицима Метохије, Новобрдске Криве Рске, Сириниће и Никшићке жупе, Саопштења 15 (1983) 204.

Монашки постриг Петар је примио од монаха који је живео уз цркву Светог Петра изнад Уњмира, и ту се и настанио са својом сестром пошто су напустили очеву кућу у селу. По овој цркви брдо источно од Ујмира и данас носи име Петравица. У њеним рушевинама распознају се две градитељске фазе. Старија се на основу оскудних фрагмената архитектонске пластике и живописа датије у средину XIV столећа, док се млађа приписује градитељским активностима предузетим после обнављања Пећке патријаршије 1557. године. На основу Теодосијевог писања, у време Петровог боравка уз цркву Светог Петра, при њој није постојала већа, организована монашка заједница. Само као црква она се помиње и у познијим документима, другој и трећој дечанској хрисовуљи (1331–1345).⁴ Није искључено да је у каснијим временима овде био формиран и манастир, о чему би сведочице неистражене рушевине зидова и зграда око цркве.⁵

Свѣѣи Пейтар Коришки — Упутивши се на југ, монах Петар и његова сестра стигли су преко Алтина на обронке Шар-планине изнад села Корише, источно од Призрена.⁶ Неопозиво се определивши за најстрожи вид аскезе, напустивши сестру, пронашао је себи пештеру у којој ће провести остатак живота као испосник. Теодосијев опис ове пещере гласи: *въ нѣмъ же и пещеры многы соущи,*⁷ у потпуности одговара природној конфигурацији терена, што додатно потврђује пишчеву тврдњу да је и сам посетио место Петровог подвижништва. Пред крај живота Петру су се придружили и неколики, следбеници настанивши се у околним пештерама.⁸

Теодосијев текст и материјални остаци на самом локалитету омогућавају да се у основним цртама реконструире средњовековна историја овог култног места. Петрово тело је похрањено у гроб уклесан у стену, у пештери у којој се подвизавао.⁹ Благоухање моштију и чудесна исцељења на гробу која су потом уследила, представљају почетак стварања култа светог Петра Коришког, а сама пештера бива претворена у цркву¹⁰ и добија свој сликани украс. Реч је о мајстору великог талента, чији се рад без изразитих стилских одлика, са доста реци-

⁴ П. Ивић, *М. Грковић*, Дечанске хрисовуље, Нови Сад 1976, 133 (ДХ II), 266 (ДХ III 2708/2710).

⁵ Б. Тодић, Црква Св. Петра код Уњмира, Старине Косова 9 (Приштина 1989–1990) 5–32. Другу цркву, такође посвећену врховном апостолу, св. Петру, у Алтину, близу које се, са својом сестром, Петар настанио пошто су напустили храм више Уњмира, није могуће прецизније локализирати, Теодосије, Петар Коришки, 653. Средњовековни Алтин се простирао у широј околини данашње Ђаковице.

⁶ Исто, 654.

⁷ Исто, 656.

⁸ Исто, 669.

⁹ Нав. место; *Марковић*, Остаци манастира, 411; *Popović*, The Cult, 188–189.

¹⁰ Теодосије, Петар Коришки, 673. О претварању Петрове испоснице у цркву после његове смрти уп. *Р. В. Кајић*, Поставак и прошлост хиландарског метоха манастира св. Петра Коришког, ЗЛУ 18 (1982) 142–143; *исѣи*, Манастир Светог Петра Коришког, Богословље 29/1–2 (1985) 113–114; *Popović*, The Cult, 190–193. Судећи по Теодосијевом тексту, у близини је постојао још један сакрални објекат. Пошто је уз помоћ арханђела Михаила изагнао змију која је обитавала ње, ње њиже ниже ниже под стѣною с(вѣ)т(а)го, Теодосије, Петар Коришки, 657, и непрестано га узмиравала, Петар нижеоу же змиѣвѣ, како и(о)жиу цр(к)н(о)въ и с(вѣ)т(о)не мѣсто въмѣнивъ,

дива познокомнинског сликарства, може датовати у крај XII, односно сам почетак наредног столећа.¹¹ Појава помешаних грчко-српских натписа, као и неуобичајена абривијатура *сѣти* уз главе светитеља на овим фрескама, коју срећемо још само у познатом Вукановом јеванђељу из 1197–1199, такође упућује на период када српскословенски језик, осим у богослужењу, тек добија своје место и на зидним сликама.¹²

Настанак богослужбених списа (житија и службе) током XIII столећа сведоче о коначном формирању култа.¹³ Најкасније у доба краља Милутина (1282–1321) око испоснице је основан и манастир, који је заједно са својим властелинством овај владар покљонио Хиландару.¹⁴ Уз стену у којој је била испосница Светог Петра Коришког дозидана је црква са супструкцијом, монашке келије и прилазно степениште, а доградње су вршене и касније.¹⁵ Сређином XIV столећа настаје нови слој сликарства у самој пештери,¹⁶ а моштима светог анахорете поклања се царска породица, Душан и Јелена са својим сином Урошем.¹⁷ О судбини ове монашке заједнице у познијим вековима извори ћуте. Манастир је коначно запуство током друге половине XVIII века.¹⁸

исто, 660. Поменута пећина се најпре може поистоветити са оном која се налази уз почетак касније изграђеног степеништа ка Петровој испосници, *Марковић*, Остаци манастира, 417.

¹¹ За овако датовање в. и *Б. Бошковић*, *Р. Љубинковић*, Испосница Петра Коришког, Старинар 7–8 (1958) 91–110.

¹² У досада најсцирпнијој иконографској и стилској студији о овом сликарству, *В. Ђурић*, Најстарији живописне испоснице пустиножitelja Петра Коришког, ЗРВИ 5 (1958) 173–200, време настанка првог слоја коришког сликарства се датије после стицања црквене самосталности 1219, управо због коришћења српскословенског у натписима. Већ смо раније указали на примере који претходе овој години, в. нап. 411, а увођење српскословенског језика најпре у литургијску употребу, а потом и у сликану декорацију књига и цркава, сматрамо једним дуготрајним процесом, који је само озваничен добијањем црквене аутокефалности, а никако тек тада започет.

¹³ Теодосијевим текстовима претходили су старији састави литургијске намене, уп. *Т. Поповић*, *И. Шпадијер*, Заједничка служба св. апостолима Петру и Павлу и св. Петру Коришком, Археолошки прилози 9 (Београд 1987) 157–179; *И. Шпадијер*, Пролошко житије светог Петра Коришког, Манастир Црна Ријека, 205–210; *Т. Субојин-Голубовић*, О двама службама светом Петру Коришком, исто, 211–216; *И. Шпадијер*, Два српска пролошка житија светог Петра Коришког, Археолошки прилози 19 (Београд 1997) 211–216; *Т. Субојин-Голубовић*, *И. Шпадијер*, Византијска хинмографија и српска литургијска књижевност — култ светитеља и настајање службе, Зборник Матиче српске за славистику 53 (Нови Сад 1997) 71–85.

¹⁴ Даровна повеља краља Милутина није сачувана, али се о њеном постојању сазнаје из потврђних повеља цара Душана издатих представницима Хиландара на сабору у Крупиштини 1355, *Мишић*, Повеље, 121–133. О властелинству Светог Петра Коришког, *исѣи*, Поседи манастира Светог Петра Коришког, ИГ 1/2 (1989) 39–53.

¹⁵ *Марковић*, Остаци манастира, 409–420; *Popović*, The Cult, 197–198, 205–208.

¹⁶ *Н. Анђић-Колменовић*, Необјављене фреске Богородичиног детињства из цркве Св. Петра Коришког, Зборник Народног музеја 15/2 (Београд 1994) 33–36; *Тодић*, Одрас култа, 199–200.

¹⁷ *Мишић*, Повеље, 126.

¹⁸ *Кајић*, Манастир, 119–121. Мошти светог Петра Коришког су, највероватније крајем XVII века, пренете у манастир Црна Река код Тутина, где се и данас чувају, *Popović*, The Cult, 210; интересно је да опис остатака светитељских моштију у запису једног рукописца из 1763, Записи и натписи, II, 213, бр. 3230, у потпуности одговара њиховом стању у којем их је видео и писац Петровог *Житија*, Теодосије, у XIII столећу, без главе и делова удова, уп. *Кајић*, нав. дело, 110. О

Култ светог Петра Коришког у средњем веку и касније није прелазило локалне оквире. Пре обнове Пећке патријаршије 1557. године, његов лик налазимо само у сликарству Добруна код Вишеграда (1343) и Матке близу Скопља (1496/7).¹⁹ Док су у рукописној традицији текстови везани за његово прослављање познати у свега неколико преписа.

LES VIES DE SAINT SAVA COMME LES SOURCES POUR L'HISTOIRE DE L'ART MÉDIÉVAL

Outre de nombreuses informations venant éclairer les événements historiques de la fin du XIIe et de la première moitié du siècle suivant, les *Vies* très complètes du saint serbe le plus vénéré, Sava, écrites par Domentijan et Teodosije, contiennent de précieux témoignages faisant état d'œuvres majeures de l'époque, visibles en terres serbes mais aussi sur tout le pourtour de la Méditerranée orientale. Il est donc question non seulement des régions où a vécu Sava, mais aussi — depuis l'Athos jusqu'au Sinaï et l'Égypte — de toutes celles qu'il a parcourues lors de ses voyages. Par là même, dépassant les frontières de l'espace correspondant à leur langue de rédaction, ces ouvrages s'avèrent tout particulièrement intéressants tant pour la connaissance du patrimoine artistique byzantin créé au Mont Athos, à Thessalonique et à Constantinople, que pour celle de certains monuments artistiques du Proche Orient et des chemins de pèlerinage qui y conduisaient.

Dues, l'une comme l'autre, à la main de moines du monastère serbe de Chilandar au Mont Athos, les deux *Vies de saint Sava* présentent un lien direct. L'utilisation par Teodosije de l'œuvre de son prédécesseur ressort déjà du titre même de sa *Vie* qui annonce que Teodosije y écrit ce que relate Domentijan. En l'occurrence, celui-ci a rédigé son texte à l'ermitage de Karyès en 1253/54, alors que celui de Teodosije peut être daté de la première moitié de la huitième décennie de ce même siècle.

Le fait que l'on compte plus de trente copies conservées de la *Vie de saint Sava*, dans sa rédaction serbe, de Teodosije pour trois seulement de l'œuvre de Domentijan consacrée à ce même saint, suggère une popularité nettement à l'avantage — au moyen âge et par la suite — du texte de Teodosije. Ceci étant, uniquement à Chilandar on en dénombre pas moins sept copies pour aucune lorsqu'il s'agit de l'œuvre de Domentijan. Cette situation pourrait peut-être trouver son explication dans une note apposée par cet auteur dans son ouvrage précisant que celui-ci a été envoyé comme offrande au roi Étienne Uroš Ier en Serbie, on ne peut exclure que c'est précisément l'envoi de cet ouvrage à la cour de Serbie qui a incité Teodosije à composer, d'après les dires du disciple de Sava, une nouvelle vie du fondateur de ce monastère athonite.

историји манастира такође, cf. I. Sinkević, St. Petar Koriški and His Monastery, Serbian Studies 8/1-2 (1994) 105-117; G. Subotić, Terra Sacra. L'arte del Cossovo, Milano 1997, 15-19.

¹⁹ Тошић, Одраз култа, 201-202.

Fils cadet du grand joupn serbe Étienne Nemanja, le futur Sava est né sous le nom de Rastko en 1175/76. Dès l'âge de quinze ans, il s'est vu confier par son père l'administration d'une partie du pays, la région de Hum, avant de renoncer de son propre chef, en 1192/93, à la vie profane pour recevoir la tonsure dans le monastère russe du Mont Athos. Lorsqu'ils décrivent les événements ayant précédé son entrée en religion et, entre autre, l'arrivée d'une troupe armée dépêchée par le grand joupn pour ramener le jeune prince qui avait fui la cour, les deux biographes de Sava mentionnent l'église et le pyrgos du monastère russe de Saint-Pantéléémon. Cet établissement, également connu sous le nom d'Ancien Rossikon, se trouve à deux heures de marche de l'actuel Rossikon, érigé au début du XIXe siècle sur la côte. Apparaissant tout d'abord dans les textes sous le nom du monastère du Thessalonicien, il est cédé, en 1169, à des moines russes du monastère de Xylourgou. L'acte du prôtes Jean délivré en août 1169, par lequel ce monastère grec, autrefois prospère mais, à présent, aux murs et aux cellules délabrés, est remis à la confrérie slave, stipule expressément l'obligation faite à celle-ci de restaurer ses ouvrages de défense. Et l'on sait également que c'est dans les années qui suivirent que se situe l'érection du pyrgos dont parlent les biographes de Sava. C'est dans cette même tour, constituant un ultime bastion, que devait trouver le salut l'higoumène de Chilandar, Danilo — alors réfugié dans le monastère russe — lors du siège de cet établissement par les Catalans au début du XIVe siècle, événement dramatique lors duquel, aux dires du disciple et continuateur de Danilo, seule cette tour échappa à l'incendie qui ravagea la quasi totalité du monastère. Le disciple de Danilo fait également état de la présence d'une chapelle au dernier étage de cette tour, comme cela était fréquemment le cas à l'Athos. Déjà vers le milieu de ce même siècle, à en juger par les données contenues la *Vie* de l'higoumène du Rossikon, Isaïa, oeuvre d'un moine athonite anonyme, de vastes travaux furent entrepris sur ce monastère russe grâce aux subsides octroyés par l'empereur serbe Dušan. Ceux-ci se soldèrent par l'érection *depuis leurs fondations mêmes* d'une nouvelle église, d'un réfectoire, de magasins, de chapelles et de pyrgoi. Selon toute probabilité, cette église, aujourd'hui disparue, aurait alors remplacé le catholicon original de le monastère du Thessalonicien, et plus tard russe, où avait été accueilli le jeune Rastko à son arrivée à l'Athos.

En revanche, c'est à un ouvrage encore visible de nos jours que la tradition monacale rattache l'acte de la tonsure de Rastko. Il s'agirait de la tour d'angle à trois étages, de petites dimensions et de plan polygonal irrégulier, qui, incorporée dans le rempart extérieur, se trouvait à angle sud-est de l'ancien complexe, et depuis laquelle, selon la tradition, Rastko jeta aux hommes dépêchés par son père ses mèches de cheveux et ses habits profanes, indiquant de la sorte son choix pour la vie monacale. Sur un dessin de Vasilij Grigorovič Barskij datant de 1744, cet ouvrage apparaît quasi identique à son aspect actuel, avec coupole coiffant une chapelle aménagée au dernier étage. S'agissant du vocable de cette chapelle, nous sommes renseignés par d'autres textes consacrés à l'Athos: Dimitrie Avraamovič, le premier chercheur moderne s'étant intéressé au patrimoine serbe de l'Athos, lui associe uniquement l'épithète du Précurseur dans un texte indiquant sa position au sommet de la tour ainsi que l'état dans laquelle il l'a trouvée en 1846, alors qu'une

énumération des édifices sacrés du monastère russe, figurant dans un écrit de son higoumène Ioakim, daté de 1561, parle d'une chapelle dédiée à la Naissance de Jean le Précurseur. Or, lorsqu'il entreprit plus tard la restauration de Chilandar, c'est également au Précurseur du Christ que Sava dédia la chapelle aménagée au sommet d'un nouveau pyrgos. Il ressort donc qu'un tel choix aurait fort bien pu lui être inspiré par le souvenir même du lieu où il avait reçu la tonsure, dans des conditions plutôt dramatiques, dans le pyrgos du monastère russe, ce qui viendrait indirectement confirmer l'ancienne tradition monacale évoquée.

Le jeune Rastko rejoint ensuite le monastère de Vatopédi où débute sa vaste oeuvre de ktétor: outre la pose d'une couverture de plomb et la décoration dont bénéficie le catholicon, il y fait ériger et décorer, à l'est de cette église principale dédiée à l'Annonciation, deux chapelles placées sous le vocable de la Naissance de la Vierge et de Saint-Jean-Chrysostome, auxquelles s'ajoute la construction d'une troisième chapelle, dédiée à la Transfiguration, au sommet du pyrgos du monastère. Le 2 novembre 1197, il accueille à Vatopédi son père, l'ancien grand joupn serbe, lui aussi entre temps entré en religion sous le nom de Siméon. Bien que les termes employés par Domentijan concernant la fin des travaux sur deux des chapelles et le catholicon: *ornés de tout ce qui fait besoin, et [les a] amplement munis de toutes les décorations et de tout ce qui est nécessaire* pourraient davantage se rapporter à l'équipement des églises en mobilier et ustensiles ecclésiastiques, ils n'excluent pas la possible réalisation de nouvelles fresques. Ceci pourrait être confirmé par ce même auteur lorsqu'il parle, plus loin, des projets de Sava et Étienne le Protocouronné pour la décoration de l'église de Žiča en disant: *et ils la firent orner de saintes images et de couleurs splendides* mais aussi par l'ancienne décoration du catholicon de Vatopédi.

Parmi les fresques conservées dans cette église on remarque aux intrados des deux arcs coiffant les colonnes et les murs est du sanctuaire, les figures des prophètes Ezéchiel, Jonas, Samuel, Elisée et deux bustes en médaillons de saint Florus et saint Laurent. S'y ajoute, attribuable au même atelier de peintres, saint Phocas, peint sur la partie ouest de l'intrados de l'arc qui supporte la partie sud de la voûte transversale du narthex. Au vu de leurs caractéristiques stylistiques, ces sept prophètes et saints peuvent être datés de la fin du XIIe siècle et se rangent parmi les plus anciennes fresques conservées à l'Athos. Les origines et la formation du principal peintre ayant travaillé sur ces représentations doivent tout être recherchées parmi les cercles d'artistes de la capitale qui ont toujours entretenu la tradition classique, en restant attachés aux canons antiques de la beauté. Se démarquant du style alors prédominant, de telles conceptions — partagées par le peintre de Vatopédi — apparaissent tout particulièrement dans la peinture de l'église de Bačkovovo, tout comme dans certains autres oeuvres de la fin du XIIe siècle. Cependant, plus encore qu'un témoignage de l'existence d'un pluralisme de styles durant la dernière décennie du siècle, ces plus anciennes fresques de Vatopédi — preuve en est leur comparaison avec Kurbinovo et Lagoudéra — peuvent être vues comme des oeuvres portant déjà en elles les éléments d'un nouveau style qui allait se développer au cours du siècle suivant. Ce retour à un idéal classique de la beauté,

arrivé à maturité au cours du XIIIe siècle dans la peinture d'églises situées dans diverses parties du territoire artistique, autrefois uni, de l'Empire, a assurément trouvé ses racines dans l'art de la capitale au tournant des deux siècles.

La façon de peindre du principal artiste engagé à Vatopédi vers la fin du XIIe siècle trouve ses plus proches parallèles dans d'autres oeuvres peintes contemporaines conservées dans ce même monastère. Il est question de l'épistylion qui ornait autrefois l'architrave de la cloison d'autel originelle. S'il n'est plus possible aujourd'hui de reconstituer avec certitude l'ensemble original, il est permis de supposer, au vu des rares représentations du mariage de la Vierge, qu'y trouvait place, outre les principales fêtes — célébrant le Christ ou mariales — de nombreuses scènes illustrant la vie de la Vierge, patronne de l'église.

Si les témoignages des biographes de Sava ne permettent pas d'être plus précis quant à son rôle lors de la décoration du catholicon de Vatopédi, l'évocation de la pose d'une couverture de plomb sur ce même édifice apparaît très précieuse. La confrérie du monastère, alors dirigé par l'higoumène Théostérktos, s'est assurément résolue à entreprendre ces travaux en raison de la vétusté de la couverture en pierre originelle qui remontait déjà à deux siècles. Cette précision, venant s'ajouter aux caractéristiques stylistiques relevées, invite d'autant plus à rapprocher la restauration attribuée à Sava vers la fin du XIIe siècle et les plus anciennes fresque du catholicon de Vatopédi qu'il paraît logique que la réalisation d'une nouvelle décoration soit précédée d'une réfection des toitures.

La présence de prophètes vétértestamentaires dans la partie orientale du catholicon de Vatopédi suggère l'introduction de certaines particularités dans son programme de décoration, réalisé vers la fin du XIIe siècle. Leur place habituelle était en effet dans la coupole, entre les baies du tambour, règle à laquelle, au vu des ensembles conservés, le monde byzantin ne déroge que très rarement. En ce sens, la décoration de la coupole de Vatopédi semble pouvoir être rangée au nombre des quelques exceptions connues, datant notamment du début du XIIe siècle. La seule présence d'un des quatre grands prophètes, Ezéchiel, sur un des arcs surmontant la cloison du sanctuaire, atteste très certainement que ces personnages n'ont pas, ici non plus, trouvé place dans la coupole qui accueillait, vraisemblablement, une représentation de l'Ascension. Hormis la solution comprenant la figure en buste du Pantocrator accompagné d'anges et des prophètes, c'est en effet le second thème qui trouve le plus souvent place dans les coupoles des églises byzantines. Il semble que Thessalonique, et plus précisément son église cathédrale ait joué un rôle prépondérant dans la propagation de cette solution dans les environs, plus ou moins proches, de la seconde ville de l'Empire. Il est en tout cas certain que les représentations de l'Ascension dans les coupoles de deux églises voisines de Sainte-Sophie, dans la ville même, la Panaghia Chalkeon (1028) et l'Eglise du Christ Sauveur (troisième quart du XIVe siècle), ont été exécutées sur le modèle offert par celle-ci. On ne peut donc exclure que la solution retenue dans cette cathédrale ait pu influencer sur les moines de Vatopédi, vers la fin du XIIe siècle, en les incitant à la reprendre également dans la coupole de leur catholicon.

Venant s'ajouter aux figures des prophètes représentées dans la partie orientale du catholicon, en tant qu'élément de preuve direct, et aux églises de Thessalonique, et plus précisément à l'église cathédrale de la seconde ville de l'Empire, en tant que possible modèle, un autre groupe de monuments apparaît comme une preuve indirecte de la disposition d'une composition représentant l'Ascension dans la coupole du catholicon de Vatopédi lors de la restauration entreprise par Sava. Il s'agit, en l'occurrence, de la décoration des édifices majeurs érigés en Serbie au cours du XIIIe siècle: Studenica (?), Žiča, Mileševa, les Saints-Apôtres à Peć et Sopoćani. Car, en toute logique, Sava, devenu premier archevêque de Serbie, a assurément joué un rôle clé dans la formation du programme de peintures réalisé à Žiča en 1220, lequel, avec ses particularités, a été repris dans les autres églises mentionnées, soit y compris durant la seconde moitié de ce même siècle. Si, deux décennies plus tôt, il n'avait fait qu'assurer, par sa présence, d'importants subsides en faveur de Vatopédi lors de la rénovation du monastère, sans, vraisemblablement, jouer quelque rôle dans le choix même des peintres ou dans l'établissement du programme de peinture, il semblerait bien, à en juger par les parties conservées de la plus ancienne décoration de Žiča, que la disposition des fresques du catholicon de Vatopédi soit alors restée gravée dans la mémoire du jeune moine serbe. En tout état de cause, ce pourrait être précisément la solution réalisée dans sa coupole qu'il a reprise lorsqu'il entreprit la décoration de la nouvelle église archiépiscopale.

Aujourd'hui encore sont conservées dans le trésor de Vatopédi deux oeuvres peintes de la fin du XIIe siècle qui peuvent être mises en relation avec la vaste entreprise de restauration de Sava. Il est question de deux éléments d'un épistylion sur lesquels une même main a peint, sur un fond rouge, la Nativité et la Cène. Il a été, à juste titre, constaté qu'en raison de ses dimensions, l'épistylion, dont proviennent ces deux scènes, ne pouvait qu'orner une architrave de taille modeste, surmontant la cloison du sanctuaire d'une chapelle. Nous rappellerons donc qu'outre les travaux portant sur l'église principale, le jeune moine Sava a aussi été ktétor de trois chapelles érigées à Vatopédi; Domentijan précisant même pour deux d'entre elles, dédiées à la Naissance de la Vierge et à la Transfiguration, qu'il les a *ornées de tout ce qui fait besoin*. Il est donc possible que cette formule du premier biographe de Sava se rapporte aussi à l'épistylion auquel appartenaient les deux fragments conservés dans le trésor du monastère.

Les trois chapelles mentionnées par les biographes de Sava existent encore de nos jours à Vatopédi, mais il ne s'agit plus des édifices originaux érigés vers la fin du XIIe siècle. Elles n'en sont pas moins de parfaits exemples de la pratique athonite, dictée par le respect de tout ancien lieu de culte, consistant à conserver un même vocable à tout lieu de culte construit à l'emplacement d'un ancien sanctuaire, lesquels confirment simultanément la véracité des récits des biographes de Sava. Finalement, à la différence de Domentijan, Teodosije est le seul à faire explicitement état de l'agrandissement et de la décoration du réfectoire.

En tant que source écrite comptant parmi les plus anciennes, le témoignage de Domentijan apparaît aussi être un document très précieux pour la connaissance des cultes d'icônes athonites thaumaturges. Pour ce qui est de Vatopédi, il s'agit, comme

on peut le penser avec une grande certitude, de l'objet sacré le plus important conservé au monastère, à savoir l'icône de la Vierge Bematariassa et Ktêtōrissa. Celle-ci constitue en fait la plus ancienne icône du monastère, sinon de tout l'Athos. Son ancienneté est clairement attestée par les éléments d'un ancien revêtement en argent doré, orné d'émaux cloisonnés, qui recouvrent encore la partie supérieure et inférieure de l'icône avec inscription mentionnant l'higoumène Théostērīktos. Or, nous retrouvons précisément dans la *Vie* de Domentijan un higoumène Théostērīktos, qui est le seul connu portant ce nom à Vatopédi. En l'occurrence, c'est lui qui accueille le père et le fils au sein de la confrérie du monastère.

Après l'arrivée de Siméon, ce dernier et Sava procèdent à la restauration de l'église Saint-Syméon détruite par des pirates, autour de laquelle ils font ériger une enceinte renforcée d'un pyrgos, à l'emplacement du métoque de Vatopédi à Proshori. Le texte de Domentijan constitue d'ailleurs la plus ancienne mention de cette fortification et de ce pyrgos, et est, avec celui de Teodosije, le seul à faire état de l'existence de cette église sise aux abords mêmes du port actuel d'Ouranopolis, d'où partent les bateaux en direction de Daphni et des monastères donnant sur la côte sud de la presqu'île, et où s'élèvent encore de nos jours un pyrgos à quatre étages, complété d'un petit ouvrage fortifié.

Dans sa relation de la visite de Siméon et Sava à Karyès, Domentijan rapporte une tradition du XIIIe siècle selon laquelle l'empereur Michel a fait ériger l'église du Prôtaton et en est devenu le premier ktêtōr, après que la Vierge l'a guéri de façon miraculeuse. Le texte de Domentijan ne permet pas, toutefois, de déterminer de quel empereur byzantin — parmi les sept, antérieurs à son époque, portant ce nom — il est question.

A en juger par la façon dont Domentijan décrit la gēnūflexion des deux prestigieux moines serbes devant la Vierge au Prôtaton, tout laisse à penser qu'il est question d'une icône. On peut donc en conclure que c'est grâce aux vertus miraculeuses de ce *palladium* du Prôtaton qu'aurait été obtenue la guérison de l'empereur du nom de Michel. C'est de cette même image, à laquelle est alors associée l'épithète de *Kariotissa*, qu'il est également question dans la description faite par Domentijan d'une nouvelle visite de Sava à Karyès au retour de son premier voyage en Terre Sainte, en 1229. Il est à noter que l'on retrouve, et ce venant à nouveau au début du texte, la mention de gēnūflexions devant des icônes thaumaturges dans les descriptions des séjours de Siméon et Sava dans les plus prestigieux monastères athonites, détail témoignant d'un usage très ancien, alors encore vivant à l'Athos. Une icône de la Vierge portant la même épithète Η ΚΑΡΙΩΤΙΣΣΑ est aujourd'hui conservée comme l'objet le plus sacré dans le sanctuaire de l'église du Prôtaton, derrière l'autel. Au vu de ses caractéristiques stylistiques cette image date de la seconde moitié ou de la fin du XIIIe siècle, et appartient au type iconographique connu du monde savant comme la *Kykkotissa*. La plus ancienne icône de la Vierge à l'Enfant appartenant à ce type iconographique date du XIIe siècle et fait partie de la riche collection du Sinaï. De la fin de ce même siècle et des deux siècles suivants nous sont parvenues — conservées dans les collections de l'Ermitage et du Sinaï ainsi qu'à Chypre, et en Italie — plusieurs oeuvres qui

interprètent plus ou moins librement ce même type. Pour sa part notre icône de Karyès correspond à la forme définitive de cette image, réunissant dans sa solution tous les traits iconographiques caractéristiques que l'on rencontrera au cours des siècles suivants presque exclusivement à Chypre où, à en juger par le matériel pictural conservé et les sources écrites, s'est forgé un puissant culte autour de l'icône thaumaturge du monastère de Kykkos.

L'exemplaire le plus ancien de cette image, visible au monastère Sainte-Catherine au Sinaï, peut, grâce à sa multiple couche de messages, être mis à profit non seulement pour une meilleure lecture des diverses significations de ce type iconographique mais aussi, à ce qu'il semble, pour tenter d'établir le lieu de sa création. Outre l'accent mis sur les prophètes vétérotestamentaires qui, par les textes de leurs rouleaux et les symboles peints les accompagnant, annoncent la Vierge comme l'instrument de l'incarnation à venir du Logos, on constate qu'une importance tout aussi grande est ici attribuée aux personnages du Nouveau Testament qui ont reconnu dans le Christ le sauveur du monde. S'il apparaît ainsi que l'iconographie de la Présentation du Christ a fortement influé sur le choix des figures, telles que celles de Syméon et de Anne, elle s'est également traduite par la représentation du mouvement alerte caractéristiques du corps de l'Enfant Jésus, repris des illustrations contemporaines de la Présentation du Christ. La grande qualité artistique de l'icône du Sinaï incite à y voir le travail d'un atelier Constantinopolitain. En ce sens l'apparition, tout au long des XIIe et XIIIe siècles, d'icônes de ce même type iconographique dans des régions de la Méditerranée très distantes les unes des autres — au Sinaï, à Chypre, à l'Athos et en Italie — ne peut que suggérer la capitale de l'Empire comme le possible centre à partir duquel se sont diffusées et répandues les répliques d'un prototype constantinopolitain. La première ville de l'Empire et, plus exactement, un palais impérial sont d'ailleurs évoqués par un récit de la tradition chypriote datant du XVe siècle. Si l'on accorde à cet indice quelque crédit en tant que vérité historique nos pas pourraient nous conduire jusqu'aux Blachernes, résidence des empereurs byzantins à partir d'Alexis Ier et, plus précisément encore, à l'église de ce palais. Et ce, non seulement en raison de la célébration tout particulièrement solennelle dans ce sanctuaire, en présence de l'empereur et du patriarche, de la Présentation du Christ, dont l'influence, comme nous l'avons vu, a exercé un rôle capital sur la formation de ce type iconographique, mais aussi parce que c'est dans ses murs qu'était conservé le maphorion de la Vierge. De fait, c'est peut être l'existence réelle de cet objet qui a précisément influé sur sa mise en valeur dans l'image où, couvrant la tête et les épaules de la Vierge, ce voile apparaît comme un élément de son vêtement, qui nous a amené à envisager le possible rattachement du prototype de cette image à une icône qui appartenait, tout comme l'objet sacré thaumaturge, à ce prestigieux sanctuaire constantinopolitain, et d'où son modèle se serait propagé comme un type iconographique avec diverses épithètes à travers le monde byzantin.

Le texte de Domentijan permet justement de faire remonter à une date nettement antérieure, soit avant le XIIe siècle, la création de ce type iconographique. En l'occurrence, il semble tout à fait permis de supposer que l'icône de Karyès,

reproduisant ce type iconographique relativement rare, a pu avoir pour modèle l'ancienne icône dont parle Domentijan. Et ce à plus forte raison que le rattachement d'une épithète toponymique n'apparaît que sur les répliques d'une icône particulièrement vénérée, et ce afin d'indiquer le lieu où se sont manifestées ses vertus thaumaturges. Le prototype lui-même pouvait porter quelque autre épithète ou n'en porter aucune repousser, alors que son aspect pourrait être attesté par la plus ancienne réplique de l'icône du Prôtaton, à savoir l'icône de la fin du XIIe siècle conservée à l'Ermitage et ramenée à son retour à Saint-Petersbourg, en 1860, par une mission conduite par P. Sévastianov à l'Athos.

Parmi les sources écrites le texte de Domentijan constitue la première mention du monastère des Ibères en tant que laure de la Vierge Portaïtissa d'après le nom de l'icône thaumaturge, protectrice de ce monastère. Bien qu'à l'époque de la visite de Siméon et de Sava on trouvait aussi dans ce monastère une église dédiée à la Vierge Portaïtissa il ne fait aucun doute que c'est bien à cette célèbre icône d'Ivion qu'ont rendu hommage les deux prestigieux moines serbes.

A plusieurs reprises dans leurs textes les biographes de Sava évoquent le plus ancien et le plus prestigieux monastère athonite. Leurs descriptions de cet établissement font état de l'église de la Vierge et du tombeau de son fondateur, mais aussi des nombreuses donations que les deux prestigieux moines serbes ont offertes à Lavra, et ce en nombre encore plus important comparé à celles remises aux autres monastères athonites. Tous deux s'y sont aussi inclinés sur la tombe de saint Athanase située dans l'angle nord-ouest de la chapelle des Quarante-Martyrs où son emplacement est marqué par un sarcophage formé de plusieurs dalles de marbre coloré de dimensions inégales et dénué de toute décoration en relief.

Décrivant la visite de Siméon et de Sava à la Lavra de saint Athanase, Domentijan parle de la demeure de la très sainte Vierge qui s'est, elle-même, instituée économe de ce monastère. Il est ici question de la légende selon laquelle Athanase, abattu par les difficultés auxquelles il était confronté lors de l'érection de sa Lavra, était sur le point d'abandonner tout le projet pour se retirer dans un lieu loin de tout. La Vierge, elle-même, l'en a alors dissuadé en lui apparaissant sur la route conduisant à Karyès. Le gourmandant pour sa faiblesse d'esprit, tout en lui promettant qu'à l'avenir elle veillerait à la prospérité matérielle de la future laure, elle lui a prédit le brillant avenir de cet établissement dont elle s'est, elle-même, instituée économe. Et c'est au titre de cette légende que l'on a cessé, depuis, d'élire l'économe de ce monastère. On ne peut établir de façon précise la date à laquelle s'est formée cette légende, mais le XIIe siècle apparaît comme la période la plus vraisemblable. Si l'on accepte l'hypothèse selon laquelle il est question, dans ce passage du texte de Domentijan, d'une icône, ce qui, à en juger par l'analogie avec les exemples de Vatopédi, de Karyès et d'Ivion, paraît dans l'ordre des choses, il s'agirait de l'unique mention d'une icône thaumaturge de la Vierge Oikonomissa dans les sources écrites médiévales.

S'agissant des travaux de restauration de Chilandar, bien que s'en tenant l'un comme l'autre à des généralités, les textes de Domentijan et de Teodosije permettent

de se faire une certaine idée de leur ampleur. De façon générale, on ne sait que très peu de choses sur ce monastère en tant qu'établissement grec. Fondé après 982, par le moine Georges Chélandaris, dont il porte le nom, son existence est attestée tout au long du XIe et durant la première moitié du XIIe siècle par les signatures de ses dignitaires sur des actes conservés dans les archives d'autres monastères athonites. Puis, après une dernière mention de son higoumène en 1169, il a été abandonné dans le courant des trois décennies suivantes, à la suite d'une attaque de pirates. A en juger par les textes des deux écrivains serbes, l'œuvre de restauration de Siméon et Sava n'a pas inclus de travaux de réfection majeurs sur le catholicon même qui aurait alors uniquement reçu de nouvelles fresques. En faveur de cette supposition, et par conséquent de l'hypothèse estimant que l'on a conservé, telle quelle, une ancienne église datant probablement de la fin du Xe siècle, on peut remarquer que, déjà au début du XIVe siècle, celle-ci a été détruite pour laisser la place à l'actuel catholicon du monastère. Dans le cas contraire, il apparaît peu probable que le roi Milutin se serait résolu à faire raser *de fond en comble* une nouvelle construction érigée à peine plus d'un siècle auparavant, et ce à plus forte raison qu'il aurait été question d'une fondation du saint fondateur de la dynastie des Némanides, alors qu'en Serbie, ses églises ont toujours fait l'objet, durant le moyen âge, de la plus grande attention de la part de ses descendants. S'agissant de l'aspect du catholicon trouvé par Siméon et Sava on n'ignore quasiment tout. Le typikon du monastère, tout comme les textes des deux biographes de Sava, nous apprennent uniquement que cette église était précédée d'un narthex. Il apparaît aussi à leur lecture que la tombe de Siméon a été aménagée à l'intérieur de celle-ci et comprenait vraisemblablement une partie supérieure constituée d'un sarcophage de marbre. Sa position plus précise, à en juger par la pratique scrupuleusement respectée dans les fondations de ses successeurs, devait correspondre à l'angle sud-ouest du naos. Enfin, comme nous l'apprennent leurs passages parlant de l'écoulement de myrrhe de ses reliques, la figure de Siméon avait été représentée sur le mur s'élevant au-dessus de cette tombe.

Lorsqu'il s'agit des objets de facture artistique dont, aux dires de Teodosije, était ornée l'église principale à l'époque de Siméon et de Sava, il est possible de parler avec une relative certitude de trois objets comptant aujourd'hui parmi les plus anciennes reliques conservées dans le trésor du monastère. On suppose que l'icône en mosaïque de la Vierge à l'Enfant est précisément celle qui, d'après les biographes de Siméon — Sava, Étienne le Protocouronné et Domentijan — a été déposée devant l'ancien grand joupain avant qu'il ne rende son dernier souffle. La remarquable qualité artistique de cette icône incite à y voir une œuvre provenant d'un des deux principaux centres de l'Empire, Constantinople ou Thessalonique. Sur la base de ses caractéristiques stylistiques, elle est datée de la première moitié du XIIe siècle. A l'époque de la restauration de Siméon et Sava sont aussi rattachées les portes saintes d'une cloison de sanctuaire, rehaussées d'une luxueuse ornementation sous forme d'incrustations en os et de petites plaques d'ivoire avec motifs en relief. On peut noter ici que ces portes saintes et celles en place au Prôtaton proviennent très certainement d'un seul et même atelier, de sorte qu'avec toute réserve, il semble

permis de supposer que, dans les deux cas, leur réalisation a été commandée par les deux moines serbes vers la fin du XIIe siècle. On suppose enfin que la Vraie Croix de Chilandar est précisément celle que, d'après Teodosije, Sava a reçue de Jean III Vatazès à Nicée, à son retour de son premier voyage en Terre Sainte en 1229, et qu'il a offerte à Chilandar, en même temps que l'ancienne staurothèque conservée dans le trésor de ce monastère. De toute évidence, ce souverain byzantin a accompagné la donation de cette précieuse relique de la délivrance d'un chrysobulle.

Enfin, les biographes de Sava font également état du relèvement des remparts effondrés de l'ancien monastère grec et de la construction d'un ouvrage se distinguant par sa hauteur, le pyrgos de Saint-Sava, qui, aujourd'hui encore, domine le complexe conventuel. De plan rectangulaire, sa construction est renforcée par des pilastres peu saillants dont la disposition rythme l'élévation des murs. On ne peut établir avec certitude quelle en était la hauteur originelle en raison des remaniements postérieurs, mais il est certain que l'on trouvait alors à son sommet une chapelle dédiée à saint Jean le Précurseur, dans laquelle Sava s'est retiré la nuit où a prétendument débuté l'écoulement de myrrhe des reliques de Siméon. Par ses dimensions ce pyrgos est quelque peu plus modeste que celui de Prophori et sensiblement plus vaste que celui de Vatopédi, dont il se rapproche aussi par le système de pilastres renforçant ses murs. En ce sens, il n'est pas impossible que l'ancienne tour de Vatopédi ait servi de modèle aux bâtisseurs recrutés par Sava. La plus ancienne partie de l'édifice datant de l'époque de Siméon et Sava, facilement reconnaissable à son appareil en blocs grossièrement équarris, complétés de fines dalles d'ardoise foncée ou de remplois, est conservée jusqu'au niveau du troisième étage.

Seul le second biographe de Sava rapporte que le père et le fils ont fait élever un réfectoire entièrement nouveau. Ce type de bâtiment commun compte, assurément, au nombre des édifices indispensables à la vie d'un monastère de type cénobitique tel qu'était Chilandar, de sorte que si la constatation de Teodosije, qui note que Sava a trouvé un monastère entièrement en ruine à l'exception de l'église, s'avère exacte, il convient également de prêter foi à cette donnée concernant le réfectoire.

Au titre du Chrysobulle délivré en juillet 1198 par Alexis III, Siméon et Sava se sont vu remettre non seulement le monastère de Chilandar mais aussi d'autres sanctuaires sis dans ses environs immédiats. Il est assurément question de plusieurs petits établissements abandonnés, monastères ou cellules, qui n'ont pas été mentionnés dans le texte car considérés comme formant un tout. Les vocables de certains d'entre eux nous sont toutefois connus grâce aux deux biographes de Sava. Nous savons ainsi que parmi les possessions de Chilandar à Méléai vers la fin du XIIIe siècle figuraient, entre autre sanctuaires, Saint-Nicolas, Saint-Georges, les Saints-Homologétai, s'ajoute un métoque de la Transfiguration du Christ, dont il est fait état dans un chrysobulle d'Andronic II Paléologue délivré en janvier 1299. On peut estimer avec une relative certitude qu'il est question dans cet acte de la tour de la Transfiguration du Sauveur érigée par le roi de Serbie Étienne Uroš Ier, dans laquelle Domentijan a rédigé sa *Vie de saint Siméon* en 1263/64, comme nous

l'apprend une longue note apposée à la fin de cet ouvrage. Il s'agit d'ailleurs du seul métoque de l'ancienne région de Méléai dont l'emplacement peut être mis en relation, avec certitude, avec les données fournies par les sources écrites. Cette localisation a également été rendue possible grâce à la mise au jour fortuite, en 1961, de restes d'une décoration peinte ornant l'abside du sanctuaire d'une chapelle, depuis longtemps délabrée, lors de travaux de réfection sur la chapelle voisine de la Sainte-Trinité, dans le scété du même nom à Spasova Voda. On y a reconnu plusieurs figures — de la Vierge, d'un ange, de saint Jean Chrysostome et de saint Grégoire, pape de Rome — qui, par leurs traits expressionnistes et leur coloris intensif, s'apparentent aux plus anciennes fresques des Saints-Apôtres à Peć. En conséquence, elles ont été datées vers 1260 et est mises en relation avec l'activité de bâtisseur du roi Étienne Uroš Ier. Cette décoration pourrait ainsi être celle devant laquelle a célébré la liturgie *le dernier disciple du très saint et premier kyr Sava, l'hieromoine Domentijan*.

On pourrait avancer la même supposition lorsqu'il s'agit du monastère de Saint-Georges. En l'occurrence, par une charte délivrée avant août 1428 par la confrérie de Chilandar ayant à sa tête l'higoumène et hieromoine Athanase, le pyrgos Saint-Georges, accompagné d'une vigne, d'une oliveraie et de quatre adelphata, a été cédé à vie au grand seigneur Jean Castriote et ses trois fils, Repoš, Constantin et Georges. La tombe de l'un d'eux, Repoš, aménagée le long du mur nord du narthex du catholicon de Chilandar, atteste même qu'il est terminé sa vie dans ce monastère en 1430/31. La décoration peinte de l'arcosolium surmontant cette sépulture renferme, outre les figures de saint Siméon et saint Sava — intercesseurs, habituels à Chilandar, pour le salut de l'âme du défunt — une représentation de saint Georges, saint envers lequel le *duc illyrien*, comme est appelé Repoš dans l'inscription jointe, vouait, où, tout au moins, avait développé un culte particulier lors des dernières années de sa vie passées dans le pyrgos de Chilandar dédié à ce saint. Le séjour de ces magnats albanais dans cet établissement a d'ailleurs fortement marqué les mémoires des moines de Chilandar, puisqu'on trouve mention du pyrgos *des Albanais* dans divers documents et notes datant des deux siècles suivants, alors que sur une gravure datée de 1757 un pyrgos ainsi appelé figure en premier dans la liste des biens situés à l'extérieur de Chilandar. Aujourd'hui seul subsiste de cet établissement la partie inférieure d'une tour qui se dressait sur le flanc oriental d'un éperon connu sous le nom de Pournara, à une heure de marche de Chilandar en empruntant l'ancienne route conduisant à Zographou. La position de ce pyrgos, ainsi que sa dédicace, permettraient de le mettre en relation avec un ancien monastère grec de Saint-Georges abandonné qui d'après un inventaire des actes grecs de Chilandar, daté de 1299–1300, se trouvait *au-dessus du monastère* [de Chilandar].

Finalement, c'est sur le monastère des Saints-Homologétai que les archives athonites nous renseignent le plus largement. Les signatures des higoumènes et moines de cet établissement autorisent d'en suivre l'existence durant près d'un siècle entier, depuis le début du XIe jusqu'au début du siècle suivant, alors que d'après un document plus tardif — un acte du prôtos David daté de janvier 1389 — et plusieurs notes apposées dans celui-ci, il est possible de le localiser plus précisément. Il est

question d'un bien de Chilandar appelé Stéphanitsè, qui, sur la base de cet acte, était limitrophe d'un bien d'Éphigménou appelé Banitsès, lui aussi dédié aux saints Homologètai, sis sur la cote nord-ouest de l'Athos.

La restauration du monastère de Chilandar a été suivie de l'érection à Karyès, à l'image de la pratique initiée par les autres monastères athonites, de cellules indispensables pour l'hébergement des représentants du monastère lors de leur séjour au siège de la Sainte Montagne. Leur existence et leur construction à cette fin sont attestées par le *Typikon de Saint-Sabas* contemporain, de 1199, ainsi que par d'autres sources postérieures. Outre ces cellules, Sava a fait ériger à Karyès, sur un terrain acheté au Prôtaton, une église dédiée à saint Sabas de Jérusalem et des cellules destinées à accueillir deux ou trois moines. Après le décès de son père, il s'est, lui-même, retiré dans ce nouvel ermitage dont il a alors rédigé le *typikon*, qui, outre des règles de vie strictement ascétiques pour ceux qui y résideront, établissait l'indépendance, économique et juridique, de cet établissement tant vis-à-vis du prôtos que vis-à-vis de Chilandar. Il devait y revenir, par la suite, à son retour de Serbie puis en tant qu'archevêque. C'est dans cet ermitage que résidait, vers le milieu du XIIIe siècle, l'hiéromoine Domentijan lorsqu'il a rédigé la *Vie* de Sava.

Aux dires de Domentijan et de Teodosije, le rattachement du monastère de Zygou et de tous ses biens au monastère serbe a valu à l'empereur Alexis III, du vivant même de Siméon, la qualité de *participant* à la restauration de Chilandar. Outre la délivrance d'un chrysobulle confirmant cette donation, leurs textes font également état de la *grande quantité d'or* alors remise à Sava à la cour de Byzance. Dédié à saint Elie, Zygou comptait vers le milieu du XIe siècle parmi les monastères athonites les plus prestigieux à en juger par la signature de son higoumène Jean venant immédiatement après celles des représentants de Lavra, Vatopédi et Iviron sur le *Typikon* de Constantin IX Monomaque daté de septembre 1045. Fondé à une période antérieure à la fin du Xe siècle, la dernière signature conservée d'un de ses représentants sur les documents athonites, y attestant encore l'existence d'une confrérie, date de 1101/02. On ignore, en revanche, s'il a de nouveau été occupé à la suite de sa tradition au monastère serbe vers la fin de ce même siècle. En tout état de cause, un acte du prôtos Isaac en date du 3 septembre 1329 rapporte que cet établissement, parmi d'autres énumérés, se trouvait alors en ruine. Son emplacement exact n'a pu être établi avec certitude.

Évoquant la générosité de Sava envers les établissements athonites, ses deux biographes rapportent l'épisode de Karakallou qui fait suite à la mort de Siméon (1199). Il est question d'un raid de pirates contre le monastère portant ce nom, lors duquel ce dernier a été pillé et toute sa confrérie, y compris son higoumène, faite prisonnière pour être rançonnée. Si la Grande Lavra a bien racheté la liberté des moines capturés, la contre partie était que leur monastère devint un de ses propres métèques. A leur demande Sava est donc intervenu pour les libérer, ainsi que leur établissement, de leur soumission à Lavra, acquérant ainsi, pour lui et ses parents, le droit à une commémoration éternelle. D'après Teodosije, c'est également grâce aux subsides assurés par Sava qu'ont pu être réalisés certains travaux rendus indispensables à la suite des destructions commises par les pirates. D'après

Domentijan et Teodosije, ces mêmes pirates s'en sont aussi pris au monastère de Xéropotamou, dont Sava a également veillé à la restauration en finançant, comme il est dit explicitement, la décoration de son catholicon dédié aux Quarante martyrs de Sébaste (et auparavant dédié à saint Nicéphore). Dans les lignes qui suivent la mention de ces deux monastères et des torts que leur ont causés les pirates, le texte de Teodosije fait état d'un troisième établissement du nom de Philothéou. Celui-ci, étant situé à proximité même de Karakallou, il semble donc permis de supposer qu'il a, lui aussi, connu le même sort, même si cela n'est pas explicitement dit.

D'après ses deux biographes, Sava est devenu archimandrite ayant le droit de porter l'épigonation et les épimanikia lors de son premier séjour à Thessalonique. Il y a toutefois lieu de mettre en doute la véracité de ces dires. Même si leurs textes donnent les noms de pas moins de quatre évêques ayant officié à cette occasion, l'obtention de ce grade d'archimandrite aurait constitué un précédent, car dans aucune des sources éditées jusqu'à présent il n'est fait état de l'existence d'un ecclésiastique ayant le grade d'archimandrite à l'Athos à l'époque médiévale. Ceci est tout à fait compréhensible puisque cette grande communauté monastique était dirigée par un prôtos, lequel n'a obtenu le droit de porter l'épigonation lors de la liturgie qu'avec la délivrance, à la demande d'Andronic II lui-même, du sigillion du patriarche Niphon daté de novembre 1312, ce que ce même empereur a immédiatement confirmé par un chrysobulle.

Quoi qu'il en soit, rien ne permet de mettre en doute les dires des biographes de Sava lorsqu'ils évoquent les visites effectuées par ce dernier aux principales églises de Thessalonique lors de ses séjours dans la seconde ville de l'Empire. Une première étape incontournable était assurément constituée par l'église Saint-Démétrius, avec la génuflexion devant la tombe de ce saint, et Sava s'est également très certainement rendu dans l'église Sainte-Sophie, église métropolitaine de Thessalonique. On ne peut cependant établir à quelle date précise, il a séjourné pour la première fois dans le monastère de Philokalès. Lors de leur première mention de cet établissement, tous deux emploient la formule *son monastère* tout en rapportant que Sava y a déjà séjourné auparavant, a fait don de grandes quantités d'or à cet établissement et en est considéré comme le ktétor. Cet monastère, dédié au Christ Pantocrator, a reçu son nom d'après son fondateur, un des membres de la famille des Philokalès, et ce avant 1112. Plusieurs auteurs s'étant penchés sur son histoire, nous ne nous arrêterons ici, très brièvement, que sur les quelques données qui n'ont pas, jusque là, retenu l'attention. On peut ainsi relever la mention d'un monastère du Pantocrator, sis à Thessalonique, dans une charte de l'empereur Manuel Ier Comnène, datée de mars 1149. Il est ici indéniablement question de Philokalès puisque le second monastère dédié au Christ Pantocrator dans cette même ville, monastère des Blatades, n'a été fondé qu'au début de la seconde moitié du XIVe siècle. On note aussi qu'un chrysobulle d'Andronic II, délivré en 1322 au monastère de Xénophon, rapporte qu'une maison avec cour, sise à Thessalonique et appartenant à cet établissement athonite, se trouvait à proximité immédiate de Philokalès. Malheureusement, ce qui était alors amplement suffisant pour indiquer sa position est aujourd'hui totalement obscur du fait de la disparition de ce monastère.

En tout état de cause, Sava a très certainement séjourné à Philokalès déjà dans les premières années du XIIIe siècle en faisant alors de larges donations à cet établissement. Rapidement après la prise de la ville par les Latins, le légat du pape, le cardinal Benoît de Sainte-Suzanne, a remis ce monastère avec tous ses biens entre les mains des templiers. Le monde savant a cependant accepté l'opinion selon laquelle les moines n'ont pas été chassés de leur monastère et que, au contraire, leur présence y assurait des revenus qui étaient utilisés par les templiers pour financer leurs activités en Terre Sainte. Le séjour même de Sava dans ce monastère, à son retour de Nicée, vient en quelque sorte confirmer cette opinion. On note au passage une nette différence qui peut facilement s'expliquer: alors que le premier archevêque serbe, lors de son précédent séjour à Thessalonique, dans la seconde moitié de l'année 1229, avait été l'invité de l'empereur Théodore Ange lui-même, à l'époque du royaume latin il y est uniquement hébergé dans ce monastère.

Lors de ce même séjour, au lendemain de son ordination à Nicée, Sava, selon Teodosije, a commandé à Philokalès la confection de deux icônes, du Christ et de la Vierge, qu'il a ensuite offertes à cet établissement thessalonicien. Cette commande avait été précédée de l'apparition en rêve, au premier archevêque de Serbie, de la Vierge — Montagne. Le texte de Teodosije renferme même quelques données concernant l'aspect de ces deux icônes: il s'agit d'icônes de grandes dimensions, sur lesquelles sont représentées les figures en pied du Christ et de la Vierge, toutes deux recouvertes d'un luxueux revêtement doré rehaussé de pierres précieuses et de perles. L'épithète Montagne ne peut cependant nous aider pour établir l'aspect de l'icône de la Vierge, c'est-à-dire son type iconographique, car la présence d'une épithète poétique ne définissait pas forcément le type iconographique de la Vierge.

Vers 1200, Sava a séjourné à plusieurs reprises dans la capitale byzantine. Il y a été hébergé, tout comme lors de son passage à Constantinople, en 1235, au monastère de l'Évergétis ou dans le métoque *intra muros* de cet établissement. Ceci est, entre autre, attesté par une source contemporaine, le *Kniga palomnik'* du pèlerin et futur archevêque de Novgorod, Antoine, qui, dans ce texte décrivant la capitale, fait état du séjour du prince serbe et moine athonite dans le métoque de la Vierge Évergétis, dédié à saint André. Il apparaît que le choix de ce monastère comme établissement d'accueil à Constantinople n'est pas dû au hasard. En l'occurrence, on sait d'après les écrits de Étienne le Protocouronné, frère de Sava, qu'il jouissait déjà des faveurs de leur père Étienne Nemanja. Et aux dires de Domentijan, Sava y compte lui-même en tant que ktétor de certains travaux de construction. Le fait que Sava ait rendu hommage à la Vierge Évergétis en s'inclinant devant elle, tout il l'avait fait pour les icônes athonites thaumaturges, ouvre la possibilité de l'existence, dans ce monastère, d'une représentation particulièrement vénérée de la Mère de Dieu. Son aspect pourrait être attesté par plusieurs sceaux en plomb de Constantin Mélissène datés de la seconde moitié du XIe siècle, sur lesquels la Vierge, accompagnée de l'épithète *Évergétis*, est représentée en pied tenant l'Enfant sur le bras droit. Le métoque *intra muros* de la Vierge Évergétis a été identifié avec le monastère Saint-André le Fou qui se trouvait dans la partie sud-ouest de la ville. On y conservait, comme une des reliques les plus précieuses, la canne en fer, surmontée

d'une croix, de ce saint constantinopolitain du Ve siècle. On ignore aujourd'hui la position exacte de ce monastère.

Après une décennie et demie de vie monacale passée à l'Athos, Sava est rentré en Serbie, au début de l'année 1207, en y ramenant les reliques de son père. D'après son propre témoignage, ces dernières ont été déposées le 19 février dans la tombe, apprêtée déjà du vivant de Siméon Nemanja, à Studenica. Au lendemain de son arrivée dans le monastère de son père, l'hiéromoine Sava s'est attelé aux travaux de décoration du catholicon ainsi qu'à la rédaction du typikon du monastère. D'après l'inscription apposée à la base de la coupole, les peintures de l'église de la Vierge, ainsi que celles ornant l'entrée ouest du monastère, ont été terminées en 1208/09. C'est alors, d'après Teodosije, qu'a également été peint le réfectoire de Studenica.

Le texte de Domentijan rapportant que Sava s'est incliné devant la Vierge à Studenica à son retour de Terre Sainte, laisse à penser que ce monastère abritait, lui aussi, une icône tout particulièrement vénérée. Ceci est également suggéré par les témoignages peints offerts par les plus anciennes fresques visibles dans ce monastère. Sur le pilastre sud-ouest du naos de l'église de la Vierge de Studenica, au premier registre le commanditaire a fait exécuter une figure en pied de la Vierge qui tient dans ses bras l'Enfant Jésus. Disposés de front la Mère et l'Enfant reprennent l'aspect d'un type iconographique précis connu dans la science comme la *Nikopoios* ou *Kyriotissa*, alors que l'épithète toponymique *Studenička* (*de Studenica*) suggère à juste titre qu'il pourrait être question d'une copie d'une icône de la Vierge, aux vertus miraculeuses, conservée dans ce monastère. D'autre part, dans la chapelle méridionale de l'exonarthex, sur une couche datée en 1234, dans la scène qui représente l'accueil des reliques de saint Siméon de Serbie devant le monastère de Studenica, a été représentée une icône de la Vierge *Paraklesis*. En conséquence il semble tout à fait permis de penser que Studenica abritait, dans les premières décennies du XIIIe siècle, plusieurs icônes de la Vierge tout particulièrement vénérées.

Les données fournies par les biographes de Sava en ce qui concerne l'église du Sauveur à Žiča permettent de reconstruire, dans ses grandes lignes, la chronologie des événements liés à la construction et la décoration de ce sanctuaire. C'est en tant qu'archimandrite de Studenica que Sava s'est attelé à cette fondation de son frère. Sa construction même peut ainsi être située dans la première moitié, voire vers le milieu, de la seconde décennie du XIIIe siècle. Décrivant un miracle de Sava qui a fait se lever un faible, ses deux biographes rapportent que cette guérison a eu lieu devant l'icône du Christ disposée à l'intérieur de l'église, alors que, uniquement selon Teodosije, les travaux sur celle-ci étaient encore en cours. Les biographes de Sava constituent à nouveau nos principales sources lorsqu'il s'agit de la datation de la plus ancienne décoration de Žiča. Tous deux nous rapportent que les travaux de décoration de l'église du Sauveur ont été entrepris au retour de Sava de Nicée, donc au cours de l'année 1220. Teodosije, quelque peu plus précis, rapporte qu'à son retour en Serbie, Sava a tout d'abord consacré l'église qui, comme il le note explicitement, n'était pas encore décorée de fresques. Puis, a fait suite l'ordination des évêques de la nouvelle Eglise serbe, avant mai 1220, et, enfin seulement, la fin

des travaux sur l'église. Selon Domentijan il semble par contre que certains travaux de décoration étaient encore en cours au retour de Sava de son premier voyage en Terre Sainte en 1229.

L'existence à Žiĉa d'une icône du Christ tout particulièrement vénérée est explicitement notée par les deux biographes de Sava. Sur la base du texte de Domentijan, qui décrit la génuflexion devant cette icône du premier archevêque de Serbie à son retour de son premier pèlerinage en Terre Sainte, il est même permis de supposer, en tant que pendant à cette première icône, l'existence d'une seconde, représentant la Vierge, envers laquelle Sava a fait preuve d'égard tout particuliers. Si nous ignorons aujourd'hui l'aspect de l'icône du Christ devant laquelle a eu lieu la guérison du faible, il semblerait que certains éléments nous renseignent sur celle de la Vierge. Du côté est du pilastre sud-ouest, en face de l'autel, au même emplacement ou est peinte la Vierge de Studenica, on trouve représentée à Žiĉa, sur une couche de peinture datant du début du XIe siècle une Théotokos à l'Enfant du type iconographique bien connu de la Vierge de Passion. Comme cela est bien connu de la science, ces fresques, ainsi que d'autres ornant tant l'espace sous la coupole que divers autres secteurs du naos à Žiĉa, reprennent fidèlement le programme de peinture original exécuté en 1220 selon les souhaits de Sava. Le même type iconographique de Vierge à l'Enfant accompagnée de l'épithète de *Chilandar* a été peint entre 1366 et 1371, à côté de la cloison d'autel de l' glise Saint-Etienne, métoque de Chilandar, sise dans le village de Konĉe, fondation du grand voivode Nikola Stanjevi . L'épithète toponymique atteste l'existence d'une icône de la Vierge de Passion particulièrement vénérée dans le monastère athonite serbe vers le milieu du XIVe siècle. Depuis longtemps les chercheurs ont lié, à juste titre, la réalisation de cette icône à la personne même de Sava. D'après les dires mêmes de Domentijan on peut supposer qu'une réplique en existait également à Žiĉa, en tant que pendant de l'icône thaumaturge du Christ. Cette hypothèse voit notamment en sa faveur la plus ancienne représentation conservée de la Vierge de Passion à Lagoud ra, à Chypre, datant de 1192, qui atteste que ce type iconographique existait déjà, avec certaines variantes, vers la fin du XIIe siècle dans l'art byzantin.

Au lendemain de son ordination en tant qu'archevêque à Nicée en 1219, Sava a adressé à Rome une luxueuse lampe destinée à la tombe de première apôtre, saint Pierre. De par sa description particulièrement inspirée, le texte de Domentijan évoquant cette offrande donne non seulement l'impression qu'il s'agit d'un objet réel mais laisse à penser qu'il en connaissait l'aspect. A travers cette donation, le premier archevêque de Serbie n'a fait que suivre l'exemple de son père pour lequel nous savons également qu'il a fait parvenir des offrandes à la basilique Saint-Pierre.

 voquant les  glises et les lieux saints de Palestine où Sava s'est incliné lors de son premier voyage en Terre Sainte en 1229, Domentijan signale plusieurs oeuvres peintes que l'on pouvait alors y voir. Ces mentions sont d'autant plus précieuses qu'elles restent rares chez cet auteur. Nous les relèverons donc brièvement ici. Son texte fait ainsi état de la mosaïque représentant la Naissance du Christ dans l'abside de la grotte de la Nativité à Bethléem, oeuvre pour laquelle nous possédons une description détaillée dans un texte du moine crétois Jean Phocas, daté

de 1185, décrivant les lieux saints de Palestine. De même, s'agissant de la construction et de l'ornementation peinte associée au tombeau de saint Sabas de Jérusalem, qui, comme aujourd'hui, s'élevait au centre de la cour de son monastère, à l'ouest du catholicon, nous sommes renseignés plus en détail par des auteurs russes d'époque postérieure. Ceux-ci parlent en l'occurrence d'un édicule circulaire avec calotte reposant sur six colonnes, élevé au-dessus du sarcophage du fondateur du monastère sur lequel est déposé un linceul de toile portant la figure du saint. L'existence d'un tel édicule étant pour la première fois mentionnée chez l'higoumène russe Daniel, il est très probable que c'est cette construction qu'a vu Sava lorsqu'il a bais  la représentation de son *saint homonyme* figur e sur le linceul. Ainsi, alors que la représentation de la Naissance du Christ dans la grotte de Bethléem est bien conservée *in situ*, ne serait-ce que de façon fragmentaire, et que nous sommes renseignés, par des sources postérieures, sur la figuration de saint Sabas sur le linceul déposé sur son sarcophage, Domentijan est le seul à relever l'existence d'une représentation du Christ dans la cathédrale de l'Annonciation à Nazareth. Cette donnée est d'autant plus intéressante que Jean Phocas est le seul à faire état d'une décoration peinte dans cette grandiose basilique romane en 1185.

A la lecture des témoignages de Domentijan et de Teodosije, nous tenterons aussi d'établir ce que le premier archevêque de Serbie a vu lors de son second voyage en Orient en 1234/35. Il est bien connu que l'ancienne basilique paléochrétienne de l'apôtre et  vang liste Marc, érigée à Alexandrie, n'existait plus à l'époque de Sava, de sorte que l' glise dont Domentijan ne donne pas le vocable doit être identifiée avec le siège du patriarcat d'Alexandrie, le monastère urbain de Saint-Sabas de Jérusalem. En Sc t , on comptait à l'époque de Sava plusieurs monastères. Parmi les plus anciens et les plus prestigieux, qui étaient tous dédiés à la Vierge et, le plus souvent, connus sous le nom de leurs fondateurs légendaires dont ils conservaient les reliques, figuraient Saint-Macaire, le monastère des Syriens, Saint-Jean Kolobos, abbé Pa ssi ou Monastère blanc, et d'autres. Parmi les toponymes attestés en Egypte à la fin de l'antiquité ou à l'époque médiévale on ne trouve aucun équivalent à la Montagne Noire apparaissant chez Domentijan. A notre connaissance la seule Montagne Noire se trouvant dans les contrées visitées par Sava lors de son second voyage est celle qui s'élève au nord-ouest et au nord d'Antioche en Syrie.

Au Caire, Sava a visité la plus célèbre l' glise de la ville, dédiée à la Vierge, alors siège du patriarcat copte médiéval, aussi connue comme *l' glise suspendue* ou Al-Mu'allaqah. Le prestige dont jouissait cette  glise, parmi toutes celles érigées dans l'ancienne *Babylone*, tenait à la légende que rapporte Domentijan. Selon celle-ci, enregistrée pour la première fois dans la seconde moitié du XIe siècle, il est question d'un des endroits où la Sainte famille s'est arrêtée lors de son séjour en Egypte. *L' glise suspendue*  tait construite, d'où son nom, sur les restes de deux tours qui flanquaient la porte sud-ouest de la ville. Une des curiosités de cette  glise à l'époque du passage de Sava d'après ses biographes, était l'image thaumaturge de la Vierge à l'Enfant, appelée *Vierge noir d'Egypte*. L'origine de son culte peut être reconnue dans la légende copte selon laquelle, après trois jours de jeûne et de prière

des fidèles dans cette église, la Vierge est apparue au patriarche Ephrem (975–978) à côté d'une des colonnes du sanctuaire. Cette apparition de la Mère de Dieu a fait de cette colonne un objet de vénération, de sorte qu'au cours des siècles suivants, et tout particulièrement dans les rares sources occidentales, la cathédrale de *Babylone* est le plus souvent appelée *église de la colonne*. D'après une de ces sources parmi les plus anciennes (Nicolas de Poggibonis, 1346–1350), on trouvait sur cette colonne une sculpture représentant la Vierge, vraisemblablement réalisée en bas-relief. Au cas où il est question chez les biographes de Sava de cette même représentation, leurs textes constitueraient les plus anciens témoignages écrits attestant l'existence d'un culte de cette *icône*, comme ils appellent cette image. Cependant, aucune des sources latines postérieures ne fait état de la couleur du visage de la Mère et de l'Enfant, de sorte que l'on ne saurait parler, avec certitude, d'une influence de cette image sur les nombreuses sculptures de la Vierge Noire à l'Enfant, conservées et tout particulièrement vénérées dans de nombreuses cathédrales d'Europe occidentale, surtout en France. Il n'en reste pas moins que toutes sont pratiquement rattachées à Louis IX (1226–1270) et aux croisés.

Seul le second biographe de Sava rapporte que premier archevêque de Serbie s'est arrêté dans les monastères Saint-Arsène et Saint-Antoine, sur lesquels on ne sait que très peu de choses. Bien que situés non loin de la capitale du pays, on constate même, du moins à en juger par les témoignages écrits qu'ils constituaient rarement une destination pour les pèlerins étrangers.

Sur le chemin le conduisant au Sinaï, Sava atteint tout d'abord le monastère Calamon, puis la ville de Kérak. Excepté le décès même de Sava, le seul événement que l'on puisse dater avec précision lors de son second voyage en Orient est son séjour sur le mont Sinaï. Aux dires de ses biographes, l'ancien archevêque de Serbie s'y trouvait pour le Grand jeûne et très certainement pour la célébration des fêtes de Pâques en 1235. Le jour de la Résurrection du Christ étant tombé, cette année, le 8 avril, il apparaît que Sava est arrivé au Sinaï vers la fin février. Il s'est alors prosterné, au monastère Sainte-Catherine, dans l'église de la Vierge — de type basilical avec trois nefs et chapelles latérales — que l'empereur Justinien avait fait ériger, entre 548 et 565, à l'emplacement où avait poussé le buisson apparu sous forme ardente à Moïse, à la veille de la délivrance du peuple hébreu de sa captivité en Égypte. Au-delà de l'espace même du sanctuaire, l'emplacement le plus sacré de cette église avait été transformé en une chapelle du Buisson ardent où la liturgie était célébrée pieds nus en raison du caractère saint de ce lieu, ce dont l'Éternel a, lui-même, averti Moïse avant qu'il ne s'y avançât. Outre le fait que Sava s'est conformé à cet usage, le texte de Domentijan parlant de la génuflexion de Sava dans cette église, mais aussi *devant la Bienfaisante même*, suggère l'existence, dans ce monastère, d'une icône, tout particulièrement vénérée, de la Mère de Dieu. Au vu d'une icône du peintre Pierre, datée de la troisième décennie du XIIIe siècle, figurant la Vierge tenant l'Enfant dans ses bras, accompagnée de l'épithète *du Buisson* et entourée de quatre saints moines synaïques, il a été proposé que l'icône du monastère du Sinaï pouvait représenter, figurée tenant debout sur un suppedaneum, la Vierge portant dans ses bras l'Enfant qui bénit de la droite et tient un parchemin

de la gauche. Outre dans ce monastère, Sava s'est aussi rendu dans l'église rupestre du prophète Elie sise au-dessus du monastère et dans l'église érigée au sommet même de la montagne sur laquelle l'Éternel est apparu à Moïse.

Depuis Jérusalem, Sava s'est rendu à Antioche, puis a pris la route du Mont Admirable s'élevant à une quinzaine de kilomètres au-sud-ouest d'Antioche, pour gagner, le monastère de Saint-Syméon Stylite le Jeune, où il s'est incliné sur la tombe du saint et a fait don d'une quantité d'or à sa confrérie. Puis, d'après Domentijan, quittant les environs d'Antioche, ses pas l'ont ensuite conduit au nord, en direction du royaume de Petite Arménie d'où il s'est même avancé du *côté turc*, sur le territoire du sultanat d'Iconium. Après quelque temps passé dans ces régions, il s'est finalement embarqué pour *l'Anatolie*, c'est-à-dire l'empire de Nicée, d'où il a rejoint Constantinople par la voie terrestre.

Sur la route le conduisant ensuite en Bulgarie, Sava s'est tout d'abord arrêté à Nessebar (la Mesembria byzantine) pour atteindre Timovo, la veille de la fête de l'Épiphanie, le 6 janvier 1236, où son hôte, Jean II Asen l'a logé dans les appartements même du palais impérial. Tombé malade peu après son arrivée dans cette ville, il s'y est éteint vers le milieu du mois de janvier. A la demande du tsar, il a été enterré dans le monastère impérial des Saints-Quarante-Martys et, plus précisément, comme le rapportent ses deux biographes, dans le narthex du catholicon de ce prestigieux établissement de Timovo. Teodosije nous donne même une description de sa tombe aménagée à la demande du tsar avec la pose d'un sarcophage en pierre recouvert d'un tissu impérial pourpre, alors que, selon l'usage de l'époque, elle était éclairée par des chandeliers et des lampes, y compris après le transfert des reliques de Sava en Serbie.

L'exactitude des dires de Teodosije rapportant que le roi Vladislav a entrepris l'érection du monastère de l'Ascension à Mileševa après son accession au trône en 1233/34 et avec la bénédiction de Sava, est réfutée par les portraits des Némanides figurés au premier registre du narthex du catholicon. La présence de Étienne le Protocouronné permet en effet d'établir que les plus anciennes fresques de Mileševa ont été exécutées de son vivant, c'est-à-dire avant l'automne 1227. Lors de leur translation en Serbie, les reliques du premier archevêque de Serbie et le cortège les accompagnant conduit par le roi Vladislav ont été accueilli, à leur arrivée dans le pays, par l'archevêque Arsenije à la tête d'une suite composée d'évêques, d'higoumènes et de prêtres, pour poursuivre ensemble la route en direction de Mileševa. Le corps non décomposé de Sava a été déposé dans l'église de l'Ascension, dans une tombe qui avait été apprêtée à cette fin par le roi Vladislav. Peu de temps après, ses reliques ont été disposées dans une chasse en bois pour être exposées comme un objet de vénération. Cette chasse a plus tard reçu un revêtement d'argent et d'or, rehaussé d'*images divines* réalisées en émaux.

L'importance des sources écrites pour la connaissance de l'art médiéval ne se limite pas, toutefois, aux seules mentions ou descriptions de certaines œuvres. Il n'était pas rare, en effet, que les artistes s'inspirent de textes au contenu théologique ou hagiographique lors de la création de nouveaux modèles iconographiques qui, à

travers leur perception visuelle, visaient à interpréter des pensées théologiques complexes ou les principaux événements de la vie de saints particulièrement vénérés. En ce sens, il apparaît que l'influence qu'ont pu exercer les deux compositions littéraires les plus importantes du moyen âge serbe sur la création artistique contemporaine et postérieure reste aujourd'hui une question ouverte. En premier lieu, force est de constater la grande disproportion entre le nombre de copies connues de ces deux oeuvres — à compter du XIVe siècle — et les deux seuls cycles conservés illustrant la vie du premier archevêque serbe, qui ne datent, l'un comme l'autre, que de la première moitié du XVIIe siècle: le plus ancien, dû à Georges Mitrofanović et ornant le second registre des murs du réfectoire à Chilandar, ayant été achevé le 16 novembre 1622, et le second, visible sur une icône de saint Sava et saint Siméon du peintre Jean conservée à Morača, étant daté de 1644/45.

Ayant entrepris la rédaction de sa *Vie* de Sava à la demande du roi Étienne Uroš Ier, Domentijan, un fois son manuscrit achevé en 1253/54, l'a fait parvenir, depuis Karyès, à la cour de Serbie. En conséquence, une éventuelle influence de ce vaste texte doit être recherchée avant tout sur les peintures murales postérieures à cette année, exécutées à la demande même du souverain de Serbie ou de sa famille, mais aussi parmi les milieux ecclésiastiques les plus élevés, ce qui a été à juste titre relevé par le monde savant et a donné d'intéressants résultats. Les comparaisons, établies par Domentijan, entre le premier archevêque de Serbie et certains des Pères de l'Église parmi les plus prestigieux, tel Cyrille d'Alexandrie ou Ignace d'Antioche, ont assurément pu inspirer la disposition de Sava à la suite de ces saints évêque lorsque les commanditaires des fresques des Saints-Apôtres à Peć ou de Sopoćani, ont, pour la première fois, fait représenter un évêque serbe parmi les Pères de l'Église chrétienne dans l'Adoration de l'Agneau. Cependant, si ce n'est cette correspondance sur le plan des idées avec certains messages ressortant à Peć et Sopoćani, le texte de Domentijan n'a pas influé de façon marquante sur la formation de nouveaux modèles iconographiques ou de nouveaux ensembles entrés dans les programmes de ces églises. Il apparaît donc que les trois scènes, aujourd'hui fortement mutilées, ayant trouvé place au premier registre de la travée occidentale de l'église de Gradac, érigée par la reine Hélène, continueront d'être une énigme pour les chercheurs.

D'autres part, on ne peut que constater que la décoration murale des réfectoires des monastères érigés en terres serbes au moyen âge reste une inconnue totale. Tout au plus sait-on, d'après les sources écrites, qu'elle existait réellement. Plus largement observé, on note que pour le territoire byzantin, seuls sont conservés deux ensembles ornant les réfectoires du monastère Saint-Jean le Théologien à Pathmos (vers 1180 et début du XIIIe siècle) et du monastère de la Vierge à Apollonia, aujourd'hui en Albanie (vers 1275). Bien qu'en grande partie endommagés et exécutés dans des espaces aux volumes différents, les programmes peints de ces deux réfectoires dénotent certaines similitudes dans le choix des thèmes et la répartition des fresques ce qui, compte tenu de l'intervalle de temps et de la distance les séparant, suggère l'existence de certaines règles régissant la décoration des réfectoires conventuels à Byzance. La table de l'higoumène qui, dans le plus ancien de ces bâtiments, se trouvait au nord et dans le second, plus récent, au sud, est

entourée de scène symbolisant ou illustrant directement le mystère de l'Eucharistie. Pour ce qui est des autres surfaces murales, les zones supérieures accueillent la Passion du Christ et la Résurrection ou des scènes de miracles. S'y ajoutent à Pathmos, où les surfaces murales sont plus vastes ainsi qu'au second registre, des représentations des conciles oecuméniques ainsi que deux scènes montrant les saints moines contemplant la mort du juste et le salut de l'âme des hommes alors qu'à Apollonia, ce même registre a été réservé à des bustes de saints en médaillons. Enfin, dans l'un comme l'autre de ces réfectoires, le premier registre accueille les figures en pied des principaux représentants du monachisme oriental.

Les plus anciennes peintures ornant le réfectoire de Chilandar, un buste du Christ et deux anges en médaillon, aujourd'hui mutilés, et trois scènes de la vie d'Abraham — la Rencontre sous le chêne de Mamré, la Sainte-Trinité et le Sacrifice d'Abraham — se trouvent au sommet du mur nord, au-dessus de la table de l'higoumène. Au même endroit, on trouve à Apollonia, au-dessus de la conque sud, l'Hospitalité d'Abraham et des médaillons avec représentations du Christ Emmanuel et des anges, alors qu'à Pathmos ne subsiste de la décoration originale, sur le mur nord, que la Rencontre auprès de chêne de Mamré. Ces recoupements permettent de supposer que la décoration peinte, datant de l'époque de Étienne Dečanski (1321–1331), de ce réfectoire était semblable à celle décrite au paragraphe précédent.

Lors de ces considérations, il convient de garder à l'esprit que les reliques du fondateur du monastère de Pathmos, le bienheureux Christodoulos de Latros (†1093), reposent sous un sarcophage en marbre, avec décoration en relief, disposé dans une chapelle spéciale, érigée au sud du narthex du catholicon. La vie de ce moine célèbre était par ailleurs bien connue grâce aux textes apparus sous deux rédactions avant la fin du XIIe siècle, alors qu'au cours du siècle ayant suivi sa mort ont été rédigés plusieurs offices s'inscrivant dans le développement de son culte. Or, ni la présence de ces reliques non décomposées et ni l'existence de textes liturgiques célébrant le premier higoumène et ktétor de ce monastère n'ont incité le commanditaire à introduire dans la décoration du réfectoire exécutée au début du XIIe siècle des scènes de la vie de son fondateur. Il est donc permis de supposer qu'il en a été de même à Chilandar.

Les modèles repris par Mitrofanović lors de la décoration du réfectoire de Chilandar au début de la troisième décennie du XVIIe siècle étaient toutefois nettement plus récents que ceux de Pathmos et d'Apollonia, et il convient, avant tout, de les rechercher dans la décoration murale des réfectoires de l'Athos de l'époque immédiatement antérieure, à savoir peinte au cours siècle précédent. Si les anciens thèmes eucharistiques, tels que la Cène, trouvent alors toujours place au-dessus de la table de l'higoumène, les autres surfaces murales accueillent de nouveaux cycles avec un grand nombre de scènes de dimensions relativement modestes. Il s'agit avant tout de ceux consacrés à la Vierge, protectrice de la presque île, et patronne de nombreux monastères qui s'y trouvent — l'hymne de l'Acathiste ou le cycle illustrant sa vie — auquel s'ajoutent d'autres cycles tels le cycle du Précurseur, le Ménologe illustré, les scènes de la vie et de la mort des ermites célèbres, ainsi que, sous formes de composition monumentale, la

représentation au caractère didactique de l'échelle spirituelle de Jean Climaque, l'Arbre de Jessé ou l'illustration de la Seconde venue du Christ. Ce riche répertoire des réfectoires athonites quelque peu antérieurs à celui de Chilandar a assurément influé lors du choix par Mitrofanović des thèmes qui allaient orner les murs du second bâtiment conventuel par son importance. Certaines solutions ont même pu lui servir de modèle direct.

En ce sens, la décoration peinte du réfectoire du monastère le prestigieux de l'Athos, la Grande Lavra, en tant que le plus ancien établissement du groupe mentionné plus haut, a pu influencer sur la décision de Mitrofanović, ou de la confrérie dirigée par l'higoumène Hilarion, d'inclure dans le répertoire peint du réfectoire de Chilandar un cycle consacré à saint Sava. On y trouve, en effet, sur la façade orientale du réfectoire, les miracles et guérisons du fondateur du monastère, saint Athanase l'Athonite, alors qu'une représentation de sa mort de dimensions monumentales orne le second registre du mur nord de l'aile nord du transept. L'apparition d'une *vie* peinte du ktétor du monastère au second registre de la décoration du réfectoire de Chilandar n'en apparaît pas moins, pour une large part, refléter un élément original dans la conception de sa décoration murale du début du XVIIe siècle. Peinte d'après le texte de Teodosije qui, au cours des siècles antérieurs, avait totalement supplanté l'ancienne version de Domentijan, cette *Vie* illustrée de Sava est peut-être la meilleure preuve de la force créatrice de l'ancien art serbe, y compris après deux siècles de vie sous domination étrangère.

Les différences relevées entre les deux textes peuvent dans une certaine mesure s'expliquer par leurs commanditaires différents. Domentijan a composé sa *Vie* de Sava à la demande du souverain des terres serbes et du littoral, le roi Étienne Uroš Ier, de sorte qu'à la différence de Teodosije, il est irréprochable dans l'exposé des liens familiaux entre les premiers Némanides et les souverains byzantins. Teodosije, pour sa part, écrit son oeuvre à la demande des pères de Chilandar, de sorte qu'il est compréhensible qu'elle soit plus détaillée et plus complète lorsqu'il parle des biens, objets sacrés ou possessions, du monastère, telles que le bâton de l'higoumène, la Vraie croix, lorsqu'il énumère les cellules à Méléai ou lorsqu'il parle de l'érection de bâtiments d'habitation pour les représentants de Chilandar à Karyès.

Écrites dans le but de célébrer le nouveau saint, premier archevêque de Serbie, en tant qu'acte final dans le cadre de la formation de son culte, ces deux *vies* renferment aussi toute une série de données précieuses pour l'histoire de l'art. Observées de façon générale, elles n'ont toutefois pas influé de façon sensible sur la création artistique dans les premiers siècles ayant suivi leur rédaction, alors qu'en tant qu'œuvres se rangeant dans les belles-lettres, elles étaient largement copiées et lues, et servaient, en tant que lecture édifiante, à la formation spirituelle de nombreuses générations sur le modèle du premier archevêque de Serbie, dont la vie, s'agissant de ses principales dates, peut être exposées de la façon suivante :

1175/76 — Naissance de Rastko

Seconde moitié de 1190 — Rastko obtient de son père, le grand joupan de Serbie Étienne Nemanja, l'administration de la région de Hum.

1192/93 — Rastko reçoit la première tonsure dans le monastère russe de l'Athos, puis rejoint le monastère de Vatopédi où reçoit la monacale tonsure et le nom de Sava

2 novembre 1197 — Arrivée à Vatopédi du père de Sava, devenu moine Siméon à Studenica.

Été 1198 — Le père et le fils rejoignent Chilandar et entreprennent la restauration de ce monastère.

13 février 1199 — Décès de l'ancien grand joupan Étienne et moine Siméon.

1205/06 — Sava devient hiéromoine.

19 février 1207 — Sava rapatrie les reliques de Siméon de Chilandar à Studenica.

1208/09 — Début de l'exécution des plus anciennes fresques de Studenica.

Vers 1210–1215 — Sava est higoumène et Archimandrite de Studenica, construction de Žiča.

Après le 19 avril 1215 — Retour de Sava au Mont Athos.

1219 — ordination de Sava en tant qu'archevêque à Nicée

1220 et les années suivantes — Exécution des fresques de l'église du Sauveur à Žiča.

24 septembre 1227 — Décès du roi Étienne le Protocouronné, alors moine Simon.

1229 — Premier voyage de Sava en Terre Sainte

1233/34 — Changement à la tête de l'Eglise serbe, Sava renonce au trône archiépiscopal.

1234/35 — Second pèlerinage de Sava sur les Lieux saints

8 avril 1235 — Célébration de Pâque au Sinaï.

14 janvier 1236 — Décès de Sava à Tirmovo.

6 mai 1241 — Le roi Vladislav rapatrie les reliques de Sava à Mileševa.

1253/54 — Rédaction de la *Vie* de Domentijan.

Première moitié de la huitième décennie du XIIIe siècle — Rédaction de la *Vie* de Teodosije

РЕЧНИК

АПЛАФНА — посуда, здела

ВАРФЕНЬ, ВАРФѢНЬ — пурпуран, порфиран

ВАРФЬ — пурпурна, порфирна тканина

БЛЮДА — посуда, здела

ВАРЬ — креч

ВЪВФАЗИТИ, ВЪВФАЗАТИ — уобличити, сликати

Г҃АДЬ — град; утврђење, зидине

ДВОКРОВАЊЬ — двоспратан

ЕФИТРАХЉЬ — основни део свештеничке одежде без којег се не може служити литургија
— ἐπιτραχήλιον, ODB, I, 725.

ЖИВОТОПИСЬЦЬ — од грчког ζωγράφος — сликар

ЖЬЗЬ — штап, палица

ЗАВѢСЬ — црквена завеса, катапетазма

ЗДЬЦЬ — неимар

ЗЛАТОКОВАЊЬ — израђен од злата

ЗРАКЬ — појава, вид, лик,

ИГ҃МЕНІА — манастир највишег ранга чијег је игумана постављао директно владар

ИЗЪВАИТИ — извајати, вајати, обликовати

ИЗО҃Г҃РАФІСАТИ — од ζωγράφω што значи сликати

ИКОНА — од грчког εἰκών — слика, икона

ИМОЛО҃ГІТЬ — искварено од грчког ὁμολογητής — исповедник

ИСКО҃УСЬНЬ — вешт, вичан

ИСП҃СТ҃РИТИ — украсити различитим бојама

К҃НОВІА — од грчког κοινόβιον — општежиће, општежитељни манастир

ЛАВ҃РА — грчки λαύρα, манастир

МЕР҃ТИГЬ, МЕР҃ТИКЬ — мертиκόν, мерδικόν — део, удео, уп. *Живојиновић*, Историја, 68.

МЕТ҃О҃ХНА — грчки μετόχιον, манастирски посед

М҃ФЛО҃ФНИКЬ — клесар, каменорезац

НАВЕ҃ДО҃УЊНИЦА — набедреник, део богослужбене одежде, четвороугаоно платно које се ка-
чи за појас изнад десног бедра — ἐπιγονάτιον, ODB, I, 711.

НАПИСАТИ — наликати, украсити

οβραζъ, ωβραζъ — лик, обличје, слика, икона; пример, узор, правило
 οβραδα — ограда, ограђени простор, двориште, али и манастир
 ωδ'εαν'ε, οδ'εμ'ине — одело, одјежда
 ωλωεεъ — тканина, највероватније свилена, пурпурне боје
 παρφατα, παπερ'ъ, παρφα'ъ — црквено предворје, припрата, нартекс
 πιρ'εγъ — πύργος — висока, одбрамбена кула зидана као самостална грађевина или као део фортификационог система
 πιш'ορ'ш'ти — они који пишу, односно живопису
 плака — грчки πλάξ — плоча
 ποδ'οβ'ε, ποδ'οβ'ине — сличност у изгледу; слика, представа
 πολατα — палата, двор
 πο'нава — платно, тканина, простирка
 πο'писати — украсити зидним сликама, осликати
 πο'издан'ε — од πο'издати, πο'издати, односно доградити, дозидати
 πο'ит'οε'ъ — портик, трем, предворје, нартекс
 ρ'ыза, ρ'иза — одјежда, хаљина, рухо, одећа
 ρ'ορ'κο'πο'лож'ε'и'ε — ктиторска, односно градитељска делатност
 ρ'ορ'κο'т'οε'р'ε'и'ε — рукама сачињен, направљен
 свита — одело, хаљина
 св'ε'ш'т'ник'ъ, св'ε'ш'т'ник'и'ъ — свећњак
 сежанъ — сежањ или хват, средњовековна мера за дужину, око 1,8 метара, в. *С. Турковић*, Мере у средњовековној српској држави, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 46, 48.
 σ'ι'χ'α'σ'τα'φ'ια, σ'ι'χ'α'σ'τα'φ'ια — грчки ἵσυχαστήριον, испосница
 стасъ — од грчког στάσις, што означава поседујућу, припадајућу територију, посед
 ст'а'льъ — кула, исто што и пирг
 ст'ра'ти'а'л'ъ — од грчког στρατηλάτης што и данас означава војног заповедника
 ст'ѣ'на, ст'ена — зид
 ст'ѣ'но'пис'ани'е, ст'ен'но'пис'ани'ε — зидна слика, слика на зиду
 с'ь'с'ο'р'ъд'ъ — богослужбена посуда
 т'р'а'п'ез'а — од грчког τράπεζα — трпеза, али и трпезарија
 т'р'а'п'ез'ο'ф'ο'р'ъ — τραπεζόφορος, покривач за Часну трпезу, *P. Speck, Die 'Ενδυτή. Literarische Quellen zur Bekleidung des Altars in der byzantinischen Kirche, JÖB 15 (1966) 338–340.*
 т'р'и'к'ο'в'ь'и'ъ — троспратан
 χρ'ο'ρ'с'ο'в'ο'у'а'ъ — грчки χρυσοβούλλων, златопечатно слово или сигилион
 χ'т'и'т'ο'р'ъ, ε'χ'т'и'т'ο'р'ъ — од грчког κτήτωρ, поседник, власник; ктитор, оснивач
 ш'а'р'ο'та — боја

РЕГИСТАР

Абисинија, Етиопија — 164
 Абукир — 161
 Абу Мина — в. Свети Мина у Мареоту
 Ава Зосим причешује Марију Египатску — 206
 Аврам, праотац — 181, 195, 207
 Аврамовић, Димитрије — 41
 Агатодемон, легендарни конструктор пирамиде — 173
 Агач Алти килисе, Хасан Даги, Кападокија — 51
 Агнец Божји — 180
 Ад, пакао — 166
 Адам — 72, 166
 Азарије, свети — в. Тројица младића
 Азија — 186–187
 Акаба — 180
 Акапниу, солунски манастир — 116
 Акатист — 59, 117, 208–209
 Акиндин, свети — 99–100, в. Свети Омолонгити
 Акр — 152, 155
 Акрополит, Георгије — 29, 197
Аксион естин — в. Богородица Карнотиса
 Албанија — 205
 Александрија — 133, 152–157, 159–161, 164, 167, 174
 Алексеј I Михаилович Романов, руски цар (1645–1676) — 193
 Алексеје I Комнин (1081–1118) — 73, 116, 195, 208
 — III Анђео (1195–1203) — 49, 81–84, 95–96, 103–104, 119–120, 141
 Алепо — 184
 Алтин — 218
 Амарик I, јерусалимски краљ (1163–1174) — 150
 Амалфитански манастир — 84
 Амалфијани — 82
 Амвросије, дародавац окова Богородице
 Портантисе — 77
 Ана, света, Богородичина мати — 72, 189
 — кћи Алексеја III и супруга Теодора I Ласкариса — 141
 — пророчица — 72
 — супруга Стефана Немање — 44
 — — — Радослава — 132–133, 142
 Аназарб — 165
Анали Евтимија Александријског — 160
 Ананије, свети — в. Тројица младића
 Анастасије, свети, синајски игуман — 181
 — I, антиохијски патријарх (559–570, 593–598) — 190
 — монах и игуман (?) манастира Стефанцие — 100
 Анатолија — 183, 186
 Андреј, свети, апостол — 120
 — Јуродивни (Салос), свети — 120
 — светогорски прот — 68
 Андрејаш, манастир — 129
 Андрија II, угарски краљ (1205–1235) — 30, 130
 Андроник II Палеолог (1282–1328) — 37, 50, 96–97, 104–105, 113, 116
 — Палеолог, солунски деспот — 65
 Анђели, господари Солуна — 29, 133
 Анемподист, свети — 99, в. Свети Омолонгити

- Антиохија — 164, 182–184, 186, 203
 Антиохијска кнежевина — 186
 Антоније Велики, свети — 168, 170, 172–173, 190
 — IV. васељенски патријарх (1389/90, 1391–1397) — 100
 — монах и дуборезац — 40
 — новгородски архиепископ — 120, 213
 — синајски архиепископ — 179
 Антонин из Пјаџенце — 179, 182
 Апокалипса — 172
 Аполонија — 129, 205–207
 Арабија — 176
 Арабијска пустиња — 163, 170
 Арабљани — 157
 Арбанашки пирг — 96–99
 Арсеније Велики свети — 168, 173–174
 — I. свети, архиепископ српски (1233/4–1263) — 132–133, 154, 197, 203–204
 — јеромонах и игуман Русика — 40
 Арханђели, хиландарски параклис — 87
 Арханђео Михаило, манастир на гори Авксентиос, близу Халкидона — 84
 Архив САНУ — 31
 Аскалон — 157
 Атанасије, свети, александријски патријарх (328–373) — 58, 170, 172
 — Атонски, свети — 54, 62, 68, 78–80, 209
 — II, јерусалимски патријарх (1223–1244) — 149, 152, 182, 212
 — III, антиохијски патријарх (1157–1171) — 208
 — милешевски игуман — 197
 — учесник преноса Савиних моштију из Трнова у Милешеву — 212
 — хиландарски јеромонах и игуман — 98
 Атина — 55
 Атон — в. Света гора
 Афродитијан Персијанац — 190
 Афродитополис — в. Итфих
 Афтоније, свети — 99, в. Свети Омологијити
 Багдад — 158
 Бајбар, мамелучки султан (1260–1277) — 152
 Балкан — 37, 69, 126, 133, 141, 189, 217
 — Дереси бр. 4, црква Светог Петра и Павла — 51
 Бањска — 91, 198
 Барберински свхологион (Vat. Barb. gr. 336) — 34, 70
 Барски, Василије Григорович — 38–41, 81, 109, 168
 Барсума, свети — 172
 Бачково — 48
 Башић, Миливоје — 32
 Бекство у Египат — 157, 175
 Бели конак, део манастирског комплекса у Хиландару — 94
 — манастир близу Сохага — 162–163
 Бенедикт од Свете Сузанае, кардинал — 116, 122–123
 Бертубани — 206, 208
 Беч — 27, 58, 93
 Битол — 63
 Бичевање Христа, музеј у Јерусалиму — 122
 Благовести — 40, 42, 46, 48–49, 58, 62, 125, 152, 207
 — посвећен им ватопедски католикон — 42–43, 49, 58
 — — — катедрала у Назарету — 152
 Благослов тројице јереја — 62
 Блиски Исток — 26, 173
 Богдановић, Димитрије — 31–32
 Богдача, планина — 83
 Божић, Валтазар — 31
 Богојављење — 189
 Богородица, Мајка Божја, Богомајка, Богоматер, Марија — 40, 43–46, 48–51, 54, 59–60, 62–65, 67–68, 70–74, 77–78, 80–81, 96–97, 115, 117–118, 123–124, 131, 140, 151–152, 156–157, 164, 166–168, 172–173, 179–180, 189, 206–208, 211
 — Аракиотиса — в. Лагудера
 — Благодетельница — в. Хиландар, Богородица Евергетида, Студеница
 — Ватопедска — 58–63, 74, 211

- Виматариса — в. Богородица Ватопедска
 — Гора — 112, 117–118
 — Градачка, манастир — 113
 — Добротворка — в. Богородица Евергетида, Синај
 — Евергетида — 88, 118–123
 — Египатска — 167–168, 211–212
 — Заступница — в. Богородица Параклиса
 — Иверска — в. Ивиرون
 — Икономиса — 80–81, 211
 — Кариотиса — 68, 70, 81, 211
 — Кикотиса, Киклотиса — 70–71, 74
 — Квириотиса — 131, 181
 — Ктигориса — в. Богородица Ватопедска
 — Ктигорска — в. Богородица Ватопедска
 — Кукузелиса — 81
 — Никопија — 131
 — Одигитрија — 74, 88, 176, 192
 — — у Министри — 129
 — од Извора, цариградски манастир — 51
 — Олтарска — в. Богородица Ватопедска
 — Оранта — 54, 139
 — Параклиса — 131
 — Портантиса — 75, 77, 81, 211, в. Ивиرون
 — Стена необорима — 117
 — Страсна — 91, 140
 — Студеничка — 131, 140
 — тѣс Вѣтов — 177–181
 — Тројеручица — 74
 — Форвиотиса — 71
 — Хиландарска — 140, 211
 — Хрисоројатиса — 74
 — Црна — в. Богородица Египатска
 Богородичин манастир кир Атанасија у Милејама — 96–97
 — — на Косу — 208
 — — на ушћу Косанице у Топлицу — 216
 — параклис у манастиру Светог Арсенија — 173
 — — — — Јована Богослова на Патмосу — 206
 — пирг у Ватопеду — 56–57
 Богородичина удаја — 48–49, 62
 — црква, ротонда у Антиохији — 184
 — — у Пелни — 203–204
 Боемунд, нормански војвода — 155
Божјина беседа Јована Дамаскина — 190–191
 Борил, бугарски цар (1207–1218) — 141
 Борис, бугарски хан (852–889) — 195
 Босфор — 133, 142
 Бранковићи, српски — 38
 Бриндизи — 152, 154–155
 Бугарска — 186, 188
 — патријаршија — 122, 142–143, 158, 187, 197
 Букурешт — 58
 Ваведње Богородичино — 48, 62, 81, 85, 88
 Вавилон, библијски — 156, 158, 186–187, в. Багдад, Каиро
 Вавилонија — в. Каиро
 Вадн Натрун — в. Скит
 Вознесење Христово — 51–54, 115
 — — црква у патријаршијском двору у Трнову — 186
 Валентинијан I (364–375) — 164
 Ваница, есфигменски посед — 100
 Вардар — 141
 Вардизија, црква Богородичиног Успења — 47
 Варнава, Милутинов хиландарски *мраморник* — 90
 Василије Велики, свети — 50, 58–59
 — I (867–886) — 51, 69
 — II (976–1025) — 143, 146
 — ђакон, сликар — 151
 Васкрсење Лазарево — 48, 55
 — Христово у Јерусалиму — 148–149
 Ватикан — 71, 116, 146–147
 Ватикански музеј — 147

- Ватопед — 33–35, 40, 42–46, 49, 52–60, 62–67, 80–82, 95, 104, 138, 213
- Ватопедски пирг — в. Просфорион
- Велика лавра Светог Атанасија Атонског — 49, 54, 56, 75, 77–82, 86, 90, 100, 104, 107, 110, 113, 115–116, 145, 208–209
- — — Саве Освећеног — 151, 182, 212
- вигла — 104–105
- Кесарија — 152, 155
- субота — 73
- црква — в. Света Софија у Цариграду, у Солуну, Жича
- Велики зиг — 101, 106
- пост — 164, 178, 182
- Велико Трново — в. Трново
- Венеција — 51–52, 159
- Византија — в. Царство
- Византијски музеј у Атини — 55
- — у Никозији — 71, 73
- Византолошки институт — 147
- Вилбранд из Олденбурга — 184
- Витанија — 151
- Витлејем — 148, 150–151, 157, 175, 190
- Вишеград — 220
- Влад Винтила, влашки војвода (1532–1535) — 63
- Владимир, црква Светог Димитрија — 47–48
- Владислав — в. Стефан Владислав
- Граматик — 203
- Влададон, Пантократоров манастир у Солуну — 116
- Влахернска црква — 72–74
- Вороскопу, светогорски манастир — 100
- Врачар — 197, 200
- Вукан, кнез, син Стефана Немање — 125
- Вуканово јеванђеље — 93, 129, 219
- Вуколу, источна четврт античке Александрије — 159
- Гавран храни пророка Илију у пустињи — 190, 206
- Гаврило, арханђео — 40, 58, 62, 92, 152
- Лесновски, свети — 217
- епископ града Итфиха — 172
- светогорски прот — 62
- филотејски јеромонах — 109
- Газа — 50
- Галактион, духовник краља Драгутина — 149
- Галерија Матице српске — 58
- Галесијска гора — 34
- Галиб, Абу — 172
- Галилеја — 151, 166
- Галилејско језеро — 155, 206, 208
- Гарин, латински архиепископ Солуна — 117
- Гелати, Грузија — 129
- Генadiје, серски митрополит — 54
- Георгије, свети — 87, 98, 172, 181
- Ислаилит, свети — 181
- Митрофановић, зограф — 95, 199–200, 207–208
- Никомидијски — 72
- Хеландарис, монах, оснивач Хиландара — 86
- Герасим, грчки игуман Хиландара — 36, 97
- светогорски прот — 81
- Герман II, васељенски патријарх (1223–1240) — 142–143
- Гиљфердинг, Александар Фјодорович — 205
- Горњи Египат — 157, 162–163
- Гостољубље Аврамово — в. Тројица, Света Градац — 198, 201, 205
- Грачаница — 129
- Гретеније (?), архимандрит — 151
- Григорије Богослов, свети, цариградски патријарх (380/1) — 58, 139, 191
- I Велики, свети, римски папа (590–604) — 97
- II, рашки епископ — 30
- јеромонах и хиландарски келног — 101
- хиландарски монах — 30
- Григорович, Виктор И. — 29
- Грузија — 129, 206
- Грци — 165
- Давид, цар и пророк — 40
- свети, из Гарсин — 208

- светогорски прот — 100
- Дамијета — 157, 159, 165, 168
- Данило, пророк — 158
- II, архиепископ српски (1324–1337) — 36, 88, 94, 118, 154, 204–205
- руски игуман — 151, 155, 175
- Данилов ученик и настављач — 37, 108, 203
- Даничић, Ђура — 27, 31
- Дарданел — 158
- Дафни — 65
- Дебар — 98
- Дела апостолска — 54
- Демир Капија — 141
- Дечани — 198
- Дивна гора — 182–186
- Димитрије, свети — 111–112, 115
- Аниџе, солунски деспот — 29, 118
- епископ ардамеријски — 110, 113
- Хоматин, охридски архиепископ (1216/7–1236) — 113, 129, 133, 138, 142
- Динић, Михаило — 28
- Диоклецијан (284–305) — 161
- Диоклиџијско море* — 155
- Дионисије, игуман Филаделфовог манастира — 82
- студенички игуман — 130
- Дионисну — 209
- Добромир Хрс, обласни господар — 141
- Добрун код Вишеграда — 220
- Дометије Јерусалимит, светогорски прот — 113
- Домницијан, син цара Валентинијана — 164
- Доњи Египат — 174
- Дохијар — 115
- Драгаши, обласни господари — 38
- Драгутин — в. Стефан Драгутин
- Драч — 132, 189
- Државно-историјски музеј у Москви — 97
- Други светски рат — 181
- Христов долазак — 48, 195, 208
- Друго бугарско царство — 188
- латинско краљевство у Јерусалиму — 156
- Дубочица — 216
- Дубровник — 132
- Дубровчани — 28, 36, 132–133
- Дуке, ромејска царска породица — 133
- Духовне Лествице Јована Лествичника — 179, 208–209
- Дух, Свети — 43, 127, 135–136, 186
- Душан — в. Стефан Душан
- Ђурађ, деспот (1427–1456) — 38, 40, 203
- Ђурђеви Ступови код Новог Пазара — 56, 113
- Ђурђијанци, Грузини — 82, 165
- Ева — 72
- Евбеја — 208
- Евдокија, кћи Алексија III и супруга великог жупана Стефана — 141
- Евергетидски типик — 35, 59, 88, 121, 129
- Евлалије, сликар — 51
- Евматрије Филокал — 116
- Европа — 165
- Евстатије, александријски патријарх (813–817) — 173
- Солунски — 121
- Евтимије II, јерусалимски патријарх (пре 1224) — 179
- монах и иконом Велике лавре — 80
- оснивач Ивирона — 77
- Евтихије, александријски патријарх (933–940) — 160
- Евхаристија — 206
- Египат — 25, 123, 153, 155–167, 170, 172–176, 186–187
- Ејубиди, владари Египта — 156–157, 176
- Ексидес, острво Карпатос, црква Светог Маманта — 52
- Елеонска гора — 53–54
- Елпидијфор, свети — 99, в. Свети Омологијти
- Епифаније Агиополит — 163, 170, 173
- Ермитаж — 55, 71–72, 74–75
- Есфигмен — 100
- Еуфрат — 156

- Житије архиепископа Данила II — 37
 — *свѣтос Пѣтра Коршиког* — 26, 30–32, 217, 219
 — *свѣтоса Симеона* од Доментијана — 27, 31–32, 34, 42, 78, 97, 215
 — — од Саве — 89, 129
 — *сѣтарца Исаије* — 38, 41–42
 Жича, Спасова црква, Архиепископија — 46, 52–54, 91, 112, 117, 122, 129–131, 134–140, 142, 187, 193–194, 205, 213
 Жртва Аврамова — 94, 172, 207
- Заједнички канон *свѣтоса Симеону и свѣтоса Сави на осам гласова* од Теодосија — 26–27
 — — *Симеону и свѣтоса Сави четвртог гласа* од Теодосија — 27, 32
 — — *Спасу Христју, свѣтоса Симеону и свѣтоса Сави* од Теодосија — 26
 Западна Европа — 74, 155–156, 163, 168
Запис о смрти свѣтоса Симеона — 202
 Захарије, првосвештеник и отац Јована Претече — 72
 — сликар — 151
- Зборник из Аустријске националне библиотеке (cod. slav. 12) — 93
 Зевиту, манастир Светог Константина — 96–97
 Зен, Пјетро, млетачки капетан — 65
 Зиг, манастир посвећен светом Илији — 82, 90, 95–96, 103–106
 Зограф — 52, 99–100, 107
- Иван IV Василијевич Грозни, велики кнез московски и руски цар (1530–1584) — 199
 Ивирон — 59, 75, 77, 80, 82, 84, 104, 110
 Игњатије Богоносац, свети — 205
 — архимандрит и игуман Филокала — 115
 — из Смоленска — 116
 — магистар τὸν ὑραξιατικῶν — 51
 — студенички игуман — 130
- Издазак Јевреја из Египта — 123
 Израил — в. Јевреји
 Иконијски султанат — 186
 Иларион, игуман Филокала — 115
 — јеромонах и игуман Хиландара — 199, 209
 Илија, пророк — 182, 190, 206
 Иловичка крмчија — 117
 Иноћентије III, римски папа (1198–1216) — 36, 116, 147
 Иполит Вишенски, путописац — 63
 Ираклије (610–641) — 164
 Ирод, јудејски цар — 166, 175
 Исаија, пророк — 71, 73, 181
 — старац, игуман руског манастира — 40
 Исак, праотац — 195
 — Комнин, кипарски владар (1184–1191) — 71
 — светогорски прот — 104
Историја Јована Скилице — 202
 Исус Христос — 43–44, 46, 48–51, 54, 59–60, 62–64, 70–74, 77, 81, 85–86, 91, 94, 97, 111–112, 115, 117–118, 123–124, 127, 135–137, 139–140, 147, 151–157, 166–168, 172–174, 176–178, 180–182, 190–192, 198, 202–203, 206–208, 211
 — — Емануил — 207
 — — Пантодинамос, солунски манастир — 116
 — — Пантократор — 50–51, 55, 116
 — — Пантократор, цариградски манастир — 79, 123
 — — Спас, ватопедски параклис — 58
 — — параклис у манастиру Богородице Евергетиде — 123
 — — Спаситељ, црква у Солуну — 51
 — — (San Salvatore), манастир у Месини — 114
- Италија — 71, 73
 Итфих, град у долини Нила — 170, 172
- Јабучар — в. Милеје
 Јагић, Ватрослав — 27–28, 32
 Јаков, праотац — 73, 195
 — игуман манастира Каламон — 175
 Јанковић, Живорад — 29
 Јантра — 188
 Јафа — 152, 155
 Јахја Антиохијски — 173

- Јеванђелистар из Ватикана (vat. slav. 4) — 93
 Јевреји — 158–159, 167, 178–179
 Јевстатије I, архиепископ српски (1279–1286) — 131, 149, 212
 Једрене — 189
 Језавеља — 182
 Језекиљ, пророк — 46, 51, 73
 Јелена Анжујска — 131, 198, 204–205
 — супруга краља и цара Душана — 219
 Јелисавета, мати Јована Претече — 72, 189
 Јелисеј, пророк — 46
 Јерисос — 52, 65, 68, 95, 110, 145
 Јерихон — 156, 175
 Јеришки залив — 105
 Јерменија — 164
 Јермолај, свети — 181
 Јерусалим — 122, 133, 148–149, 152–153, 155–160, 175–176, 182–184, 195, 212
 Јерусалимска патријаршија — 173, 175, 179, 191, 206
 Јерусалимски храм — 72
 Јетра — в. Јантра
 Јефрем, коптски патријарх (975–978) — 167
 — монах, сликар — 151
 — морачки јеромонах — 199
- Јоаким, свети, Богородичин отац — 72, 181
 — Осоговски, свети — 217
 — I, васељенски патријарх (1498–1502, 1504) — 100
 — бугарски патријарх (1235–1246) — 189, 196
 — игуман руског манастира — 41, 63
- Јоаникије I, архиепископ српски (1272–1276) — 131, 149, 212
 — II, архиепископ и патријарх српски (1338–1355) — 53
 — солунски митрополит — 52
- Јоасаф, свети — 131
 Јован Претеча, свети — 46, 48, 50, 54, 62–63, 72, 122, 149, 173, 180, 189, 207–208
 — Богослов, свети, апостол и јеванђелиста — 48, 72, 206
 — Златоусти, свети, цариградски патријарх (398–404) — 50, 58, 92, 97, 139, 190
 — Лествичник, свети — 179, 181, 208,
 — Дамаскин, свети — 59, 190–191, 206
 — Рилски, свети — 217
 — II Комнин (1118–1143) — 79, 203, 208
 — II Асен (1218–1242) — 28, 117, 186, 188–190, 196
 — III Ватац (1221–1254) — 28–29, 75, 92
 — V Палеолог (1341–1391) — 65
 — — коптски патријарх (1146–1166) — 174
 — IX, јерусалимски патријарх (око 1157) — 175
 — Анђео, господар Солуна — 28–29
 — в. Христодул са Латроса
 — Јакоб синајског манастира — 181
 — игуман Зига — 104
 — Кастрот, Јоаким монах — 98
 — Комнин, лекар и путописац — 40, 49, 58, 63, 81, 109
 — Кукузель — 81
 — оснивач Ивирона — 77
 — Палеолог, деспот, брат Михаила VIII — 108–109
 — родоски митрополит — 208
 — светогорски прот — 36, 109
 — сликар — 199
 — солунски архиепископ — 115
 — Угљеша, деспот — 38, 57
 — Фока — 150–152, 155, 165, 175
 — Хризостом, свети — в. Јован Златоусти, свети
- Јовановић, Томислав — 31
 Јов, синајски епископ — 180
 Јона, пророк — 46
 — руски јерођакон — 175
- Јордан, река — 149, 151, 156–157, 175
 Јосиф, библијски — 173
 — свети, Маријин супруг — 72, 151, 156–157, 166
 — Химнограф — 69

- Јосифове житице*, пирамиде код Гизе — 173
- Јудејска пустиња — 149, 151
- Јужна мала, део комплекса манастира Хиландара — 87
- Јулијан Апостата (361–363) — 63
- Јустинијан I (527–565) — 50–51, 162, 164, 179, 182
- Казивања оцаца* — 163
- Каиро — 157–158, 165, 167, 170, 173–174
- Кајмаковић, Здравко — 200
- Каламбака, саборни храм Богородичиног Успења — 129
- Каламон, Богородичин манастир — 156–157, 175–176
- Калат Семан — 184
- Калик, манастир, и касније посед Филотеја и Велике лавре — 100, 105
- Калиник, рашки епископ охридске архиепископије — 124–125
- Калист I, васељенски патријарх (1350–1353, 1355–1363) — 143
- Калојан, бугарски цар (1197–1207) — 141
- Кало Кастрон, ватопедски метох — 58
- Каломонија — в. Каламон
- Камвунгон, улица у Солуну — 118
- Каменште, село у Зети — 83
- Камил, ал-, ејубидски султан (1218–1238) — 156–158, 164–165
- Канопа — 161
- Кападокија — 50–52, 206–207
- К(а)рак — в. Керак
- Каракал, манастир Светих Апостола — 106–107, 110
- Кареја — 36, 59, 68–71, 74–75, 80, 90, 96, 101–103, 165, 205, 211
- Карејски типик — 101–102
- Кастамон — 203
- Кастриоти, обласни господари — 98–99
- Каталанци — 36, 49
- Келије — 163–164
- Кели*, коптско име Египта — 164
- Керак — 156, 176
- Кесарија Галилејска — 155
- Кес-Даг — 29
- Кехаритомени, цариградски манастир — 123
- Кијев — 181
- Кикос, манастир на Кипру — 71, 74
- Киликлија — 186
- Килич Арслан II, иконијски султан (1155–1192) — 203
- Кипар — 47, 71–74, 140
- Кирил, свети, александријски патријарх (412–444) — 50, 161, 205
— Скитополски — 30
- Кисас, Сотирис — 58
- Клина — 217
- Клокотница — 117, 189
- Книга паломникъ* — 120
- Ковел, Дон, енглески путописац — 145
- Козма Песник — 206
— I, александријски патријарх (742–768) — 160
— — васељенски патријарх (1075–1081) — 208
- Колагирн — 206
- Коловоџ, манастир — 68
- Комитиса — 58, 104–105
- Комнини, ромејска династија — 47, 123, 134
- Кондаков, Никодим Павлович — 168
- Константин I Велики, свети (306–337) — 63, 92, 139, 147
— VIII (1025–1028) — 146
— IX Мономах (1042–1055) — 104, 165
— игуман Сиријског манастира у Скиту — 170
— Манасија — 121
— Мелисин — 123–124
— Месопотамит, солунски митрополит — 110, 113
— са Родоса — 51
— син Василија I — 51
— син Јована Кастриота — 98
- Константинов град — в. Цариград
- Константинопољ — в. Цариград
- Контарини, Паоло, млетачки баил — 197
- Копти — 164
- Коптски музеј у Каиру — 167

- Корак* — в. Керак
- Кораћ, Војислав — 45
- Кориша, село — 218
- Коробејников, Трифон, московски трговац — 170, 182
- Косаница — 216
- Космосотира, манастир у Фере — 123
- Косовска битка — 196
- Костић, Драгутин — 29
- Коша Мустафа-пашина цамија у Истанбулу — 124
- Крајко житије светог Саве* — 28, 89
- Кримога, ватопедско село — 52
- Крит — 66
- Крмчија — 30, 117
- Крупишта — 219
- Крштавање народа на Јордану — 123
- Крштење Христово — 123
- Ксенофонт — 90, 100, 116
- Ксилург — 36, 67
- Ксиропотам, манастир Светих Четрдесет мученика — 46, 107–108
- Кубели килесе бр. 2, Мавруан, Кападокија — 51
- Кумараванх, тулунидски султан (884–896) — 173
- Курбиново — 47–48
- Куршумлија — 215
- Лав I (457–474) — 73
— VI Мудри (886–912) — 50–51, 68
— Пепагомен, царски веститарит — 95
- Лавра — в. Велика лавра Светог Атанасија Атонског
- Лаврентије, игуман Ксилурга и Старог Русика — 36
— Паксимада, светогорски старац и његов манастир у Милејама — 96–97, 100
- Лавр, свети 46
- Лагудера — 47–48, 72, 140
- Лазар, кнез (1371–1389) — 38, 40
— Стилић — 34
- Лампсак — 158
- Латини — 29, 116, 122, 141
- Латрос, гора — 114, 208
- Лемерл, Пол — 79
- Леонтије II, јерусалимски патријарх (1174/5–1184/5) — 206
- Лествице Јаковљеве — 189
- Либијска пустиња — 161–163
- Ливарија, брдо на Светој гори — 100
- Ливија*, Либија — 153–154, 162, 165
- Лignonска унија — 142
- Липс, цариградски манастир — 84
- Лицевој лейџиписи свод* — 199
- Логос — в. Исус Христос
- Лоза Јесејева — 208
- Лозикон — 105
- Лонгин, сатник, сведок Христовог распећа — 206
— јеромонах и игуман синајског манастира — 181
— сликар — 200
- Луј IX Свети, француски краљ (1226–1270) — 168
- Лука, свети, апостол и јеванђелиста — 48, 71–72, 150, 176, 192, 203
— Хрисоберг, васељенски патријарх (1157–1170) — 203
— митрополит Аназарба — 165
- Лукијан музе кошуте — 208
- Љеш — 98
- Маврикије (582–602) — 115
- Магула, скит на Светој Гори — 96
- Макарије Велики, свети — 163
— синајски архиепископ — 179
- Максим, син цара Валентинијана — 164
- Мала Азија — 59, 68, 112, 120, 143
- Мала Јерменија — 182–184, 186
- Мала црква*, локалитет близу Уњемира — 217
- Мамалукос, Ставрос В. — 49
- Мамушко поље, близу Призрена — 83
- Манастир *Римљана* у Скиту — 164
- Манојло I Комнин (1143–1180) — 116, 121, 149–150, 175, 203, 216

- I Сарантин, васељенски патријарх (1217–1222) — 142–143
- Вутумит — 71
- Комнин Дука, деспот Солуна — 132
- Филокал — 116
- Манцикерт — 208
- Мареот — 153–154, 161–162, 165
- Мареотско језеро — 161
- Марија Монфератска — 116
- Маринковић, Радмила — 28, 32
- Марша, река — 189
- Марко, свети, апостол и јеванђелиста — 159–160, 172
  - III, александријски патријарх (око 1195) — 114
  - — коптски патријарх (1166–1189) — 174
  - Пападски игуман — 82
  - Слепи — 174
- Марковић, Миодраг — 147–148
- Маслинова гора — в. Елеонска гора
- Матеј I, васељенски патријарх (1397–1410) — 115
- Матејево јеванђеље — 54, 157
- Матка код Скопља — 220
- Μεγάλου Σπυλαίου, манастир на Пелопонезу — 168
- Медитеран — 25, 73, 146, 157
- Мелетије, игуман Богородичиног манастира кир Атанасија — 97
- Мелидонски виноград ван Солуна — 118
- Мелисургиу, манастир — 105
- Мелкити — 160, 174, 184
- Мемфис — 157, 173
- Менолог — 189, 208
- Менутис — 161
- Меркурије, свети — 172
- Меси — в. Кареја
- Μεσσηνία — в. Несебар
- Месопотамија — 158
- Методије, епископ — 146
  - монах, сликар — 195
  - први игуман српског Хиландара — 85, 94
- Милеје — 82, 95–97, 99–101, 211
  - манастир — 96
- Милшсва, црква Вазнесења Господњег — 28, 53, 84, 131, 135, 192–194, 196–198, 201–204, 211–213
- Милопотам — 96
- Милутин — в. Срефан Урош II Милутин
- Мина, свети — 161
- Мирковић, Лазар — 32
- Миројски манастир у Пскову — 51–52, 54
- Мирослав, хумски кнез, Немањин брат — 36
- Мирслављево јеванђеље — 93, 129
- Мисаило, свети — в. Троица младића
- Мисир — в. Египат
- Михаило, арханђео — 92, 218
  - I Рангабе (811–813) — 69
  - II (820–829) — 69
  - III (842–867) — 68–69, 202
  - IV Пафлагонац (1034–1041) — 69
  - V Калафат (1041/2) — 69
  - VI Стратотијак (1056/7) — 69
  - VII Дука (1071–1078) — 69
  - VIII Палеолог (1259–1282) — 84, 109, 116, 142, 206
  - ава, јеромонах манастира Светог Антонија Великог — 172
  - епископ касандријски — 110
  - Милутиново хиландарски *мраморник* — 90
  - Филокал — 116
- Млетачки сенат — 98
- Млечани — 98, 159
- Мојсије, пророк — 177–182, 206
- Молитва Захаријина — 62
- Мономахов типик — 36, 104
- Монте Касино — 122
- Морача, манастир — 199–200
- Морфону, пирг Велике лавре — 86
- Москва — 31
- Мртво море — 156–157, 175–176
- Муалак, ал-, *Висећа црква*, Богородичина црква у Старом Каиру — 166–167, 174
- Мигех, род шкољки из Средоземног мора — 145–146
- Муса — в. Мојсије

- Мустанзир, ал-, абасидски калиф (1226–1242) — 158
- Навуходоносор II, вавилонски цар (605–562) — 156
- Назарет — 152, 166
- Народна библиотека Србије — 27, 32, 196–197
- Народни музеј у Прагу — 27
- Национална библиотека у Бечу — 27, 93
  - — у Санкт-Петербургу — 27
- Нсагоје Басараб, влашки војвода (1512–1521) — 49, 56, 62
- Небеска литургија — 50, 55
- Небеске лествице — в. Духовне лествице Јована Лествичника
- Нектарије Крићанин, јерусалимски патријарх (1661–1669) — 170, 180
- Немања — в. Симеон, свети, Стефан Немања
- Немањини — 88–89, 133–134, 141, 193, 195, 211
- Немачка — 146
- Ненадовић, Слободан — 97, 99
- Неопалима купина — 177–180
- Неофит, монах манастира Четрдесет мученика у Трнову — 188, 196
- Нередица — 51
- Нерези — 114
- Несебар — 186, 188–189
- Никанор, хиландарски старац, — 97
- Никеја — 29, 79, 110–111, 115–117, 122, 135, 138, 141–146, 173, 208, 211, 213
- Никејско царство — 186
- Никита Хонијат — 141, 203
- Никодим, архиепископ српски (1317–1324) — 205
- Никола, свети — 62
  - I, александријски патријарх (1210–1243) — 159–160
  - епископ Јериса и Свете Горе — 110
  - златар — 60
  - из Отранта, писац и дипломата, монах Нектарије — 123
  - јеромонах и игуман Велике лавре Светог Саве — 182, 212
- Крамеас, domestik западних тема — 116
- Месарит — 51, 122
- опат са Исланда — 155
- Стањевих, велики војвода — 140
- Николица, село — 60
- Никон Јерусалимац — 170, 182
  - са Црне горе — 165
  - светогорски монах — 81
- Нил — 157–159, 162–164, 168, 170, 173–174
- Нил Синант, свети — 181
- Нитријска гора — 163–164
- Ниффор III Вотанијат (1078–1081) — 52, 208
  - I, цариградски патријарх (806–815) — 59
  - II, васељенски патријарх (1360) — 143
  - Калист Ксантопул — 51
  - Кефала — 80
  - Петрелифа, севастократор — 108
  - светогорски прот — 104
- Нифон I, васељенски патријарх (1310–1314) — 113
  - II, васељенски патријарх (1486–1488, 1497/8, 1502) — 62
- Nicchia dei Pallii — 146
- Nicolas de Poggibonsi — 167
- Новаковић, Стојан — 32
- Нова Митрополија (Свети Стефан), црква у Несебру — 188
- Новгород — 52
- Нови Град, подграђе Трнова — 188
  - Завет — 71–72
  - Пазар — 56, 124–125
  - Рим — в. Цариград
- Олимп, планина у Битинији — 114, 208
- Омуртаг, Бугарски хан (814/5–831) — 189
- Ориген — 50
- Орхан, отомански султан (1326–1362) — 144
- Османлије — 98
- Отранто — 123

- Охридска архиепископија — 113, 125, 129, 142–143, 203
- Пав. манастир — 162
- Павле, свети, апостол — 48, 54, 56, 72, 123, 146–147
- Испосник, свети — 172
  - игуман Ивирина — 77
  - из Отранта, сликар — 123
  - оснивач манастира Богородице Еввергетиде — 122
  - светогорски прот — 100
- Пад Сатане — 209
- Пајсије, ава и његов манастир у Скиту (Бели манастир) — 164
- јеромонах и хиландарски келнот — 101
- Палајинска анџологија* — 51
- Палеокастра, посед Знга — 104, 106
- Палеолози, ромејска династија — 146
- Палестина — в. Света Земља
- Панагија тон Халкеон, црква у Солуну — 51–53
- Панселни — 40
- Пантелејмон, свети — 181
- Пантократор — в. Исус Христос
- светогорски манастир — 41
- Папангелос, Јоаким — 54, 106
- Паримејник (хил. 313) — 93
- Патмос — в. Свети Јован Богослов, манастир на Патмосу
- Пајрија* — 58, 63
- Пахомије, свети — 162–163, 207
- Пелагије, кардинал — 123
- Пелопонез — 52, 168
- Περὶ κτισμάτων — 179
- Перистерга, црква Светог Андреја — 51
- Персија — 99, 153, 158, 186, 190–191
- Пета књига Мојсијева — 206
- Петар, свети, апостол — 48, 56, 72, 146–147, 211
- Атонски, свети — 69
  - Коришки, свети — 217–220
  - игуман манастира Светог Антонија Великог — 172
  - сликар — 181
- Петковић, Владимир Р. — 199
- Петравица, брдо поред Уњемира — 218
- Петрова црква — в. Свети апостоли Петар и Павле код Новог Пазара
- Пећ — 83, 205
- Пећина Христовог рођења у Витлејему — 150–152
- Пећка патријаршија — 53–54, 218, 220
- Пећки рукопис Доментијановог житија — 142–143, 146, 182, 197, 211
- Пигасије, свети — 99, в. Свети Омологити
- Пијенца — 122
- Пимен, свети — 163
- Подгорје, Ен-Керем — 149, 151
- Позњаков, Василије, московски трговац — 170
- Поклоњење жртви — 201, 205
- Полагање Богородичине ризе — 72
- Поменик светогорског Протата — 69–70
- Посланица архимандритију Спирidonу* — 156, 159
- Поученија* Теодора Студита (хил. 387) — 93
- Похвала светоме Симеону и светоме Сави од Теодосија* — 26, 31–32
- Праведни судија — в. Други Христов долазак
- Правила* Христовула Латроског — 208
- Правило* светог Атанасија Атонског — 79
- Праг — 27
- Преображење — 55, 180
- кула-пирг више манастира Хиландара — в. Спасова вода
  - параклис на врху главног ватопедског пирга — 44, 46, 55–57
  - црква на врху Хорива — 182
- Претечина десница — 122
- Претечин параклис на врху пирга у Старом Руску — 41–42
- на пиргу Светог Саве у Хиландару — 42, 93–94
  - у Ватопеду — 58, 63
  - циклус — 208
- Призрен — 30, 83, 218

- Примање таблица закона — 123, 180
- Приморје — 193
- Причешће вином и хлебом — 206
- Приштина — 217
- Прокопије из Цезареје — 179
- Пролог, милешевски рукопис — 28
- Пролошко житије светог Саве* — 28, 142
- — — *Симеона Српског* — 89, 202
- Пророци су те навестили — 72
- Просек — 141
- Проскинићар* Јована Комнина — 58, 63
- Просфорион, ватопедски метох, данашњи Урануполис — 42, 58, 64–66, 93, 99, 104, 106
- Протат, црква Богородичиног Успења — 63, 66–70, 73, 81, 92, 96, 100, 102, 104, в. Кареја
- Прото Неро — 100–101
- Проход Пчињски, свети — 217
- хиландарски архимандрит — 113
- Псков — в. Мирожски манастир у Пскову
- Пурко, Китира, црква Светог Димитрија — 52
- Пурнара, гребен Великог зига — 99
- Равдуху, светогорска келија — 90
- Радика, река — 98
- Радојичић, Ђорђе С. — 30, 32
- Радојичић, Светозар — 56, 117
- Радослав — в. Стефан Радослав
- Радослављева припрата — 131–132
- Радостуше, село код Дебра — 98
- Радул Велики, влашки војвода (1495–1508) — 63
- Разговор Богородице и Јосифа — 62
- Раит — 179
- Распеће Христово — 48, 138–139, 206
- Раул, бискуп Витлејема — 150
- Рафалион, ватопедско имање — 52
- Рахони, гребен, у масиву Великог зига — 100
- Рашка — 137, 215
- Репош, син Јована Кастриота — 98
- Рим — 146, 208, 211
- Родос — 51–52
- Рођење Богородице — 62, 72
- — ватопедски параклис — 43–44, 55–56
  - Христово — 55, 72, 84, 147, 150–152, 190
  - — витлејемска базилика — 122, 147–148, 150, 211
- Роџер II, сицилијански краљ (1130–1154) — 114
- Роман I Лакапен (920–944) — 146
- Мелод — 72
- Ромеји — 142
- Ромејско царство — в. Царство
- Рудава, место у залеђу Свете горе — 100
- Русија — 31, 51–52, 71, 199
- Русик — в. Стари Русик
- Сава, река — 29
- Освећени, свети — 30, 131, 139, 151–152, 181
  - II, архиепископ српски (1263–1271) — 132–133, 149, 212
  - III, архиепископ српски (1309–1316) — 53
  - милешевски епископ — 197
- Савина келија — в. Свети Сава Јерусалимски, карејска испосница
- Савин бунар — 45
- Савин пирг у Хиландару — 42, 85–87, 93–94, 99
- Саладин, оснивач ејубидске династије (1169–1193) — 157, 176
- Саламиотиса, манастир близу Пафоса на Кипру — 71
- Салиб, архиђакон манастира Светог Антонија Великог — 172
- Салих Јерменин, Абу — 170, 173–174
- Самарија — в. Севаста
- Самуило, пророк — 46
- I, васељенски патријарх (1764–1768) — 92
- Санкт-Петербург — 27–28, 32, 75, 205, 211
- Сарацени — 63
- Саул — в. Павле, свети, апостол
- Света Варвара, параклис у манастиру Светог Арсенија — 173

- гора — 25–26, 31, 36–38, 41, 44–47, 52, 63–64, 67–68, 70, 73, 75–79, 82, 84, 86–87, 91–92, 97–100, 102, 104–107, 109–114, 119, 121, 128, 130, 134–135, 143, 145, 148, 165, 186, 201–202, 212–213
- земља — 59, 68, 70, 73, 75, 91–92, 110, 112, 116, 128, 131–132, 137, 139–140, 145, 147–150, 154–159, 175, 179, 181, 186–187, 208, 212–213
- Катарина — в. Синај, Богородичин манастир
- Параскева, црква у патријаршијском двору у Трнову — 186
- Софија Кијевска — 51
- солунска митрополија — 51–53, 110–111, 115
- у Никеји — 143–145
- у Трапезунту — 51
- у Цариграду — 51, 123
- Столица — в. Ватикан
- Тројица, параклис — в. Спасова вода
- Свети Андреј *ἐν τῇ Κρίσει*, цариградски манастир — 124
- цариградски метох Богородице Евергетиде — 118, 120, 124
- Антоније Велики, манастир — 168, 170–174
- Аполоније у Бавиту — 163
- апостоли, параклис у манастиру Богородице Евергетиде — 123
- Петар и Павле код Новог Пазара — 124–125
- — — — параклис у манастиру Светог Арсенија — 173
- у Пећи — 53, 97, 135, 201, 204–205
- у Цариграду — 51
- Арсеније Велики, манастир — 168, 170, 173–174
- Бесребреници, параклис у Ватопеду — 57–58
- — — у манастиру Светог Арсенија — 173
- — црква у Костуру — 47
- Варнава и Иларион, црква у Перистерони на Кипру — 71
- Василије на мору, старо хиландарско пристаниште — 90
- Георгије — в. Стара Ладога
- — манастир, келија, пирг у Милејама — в. Арбанашки пирг
- — — у Дабру — 113
- — параклис манастира Светог Арсенија — 173
- — параклис у Ватопеду — 58
- — хиландарски метох у Солуну — 118
- Герасим, манастир близу Јордана — 156, 176
- град — в. Јерусалим
- Димитрије, саборни храм у Битољу — 63
- — у Пећи — 53, 201
- — у Солуну — 110–112, 114
- Ђорђе, пирг у Хиландару — 86–87, 90
- Илија, манастир између Јерусалима и Витлејема — 175
- — пећинска црква на планини Хорив — 178, 181–182
- Исповедници — в. Свети Омологити
- Јован Богослов, ватопедски параклис — 56
- — — манастир на Патмосу — 67, 205–208
- — — на Сиону — 152
- — Колов, манастир у Скиту — 164
- — Продром, манастир близу Јордана — 149, 156, 175
- — — манастир на Меникејској гори код Сера — 84
- — — параклис манастира Светог Арсенија — 173
- — — протатски параклис — 63
- — Рилски, манастир — 203
- — Хризостом, ватопедски параклис — 43–44, 56–57
- — — манастир близу Јордана — 156
- — црква у Несебру — 188
- Кир и Јован у Менутису — 154, 160–161, 174

- Константин и Јелена, параклис на врху пирга у Урануполису — 65
- — — — у Охриду — 129
- Макарије, манастир у Скиту — 159, 164–165
- Марко у Александрији — 153–154, 159–161
- — у Венецији — 51–52
- Мина у Марсеуту — 154, 160–161, 174
- Неофит, испосница на Кипру — 47
- Никола, ватопедски метох у Солуну — 52
- — келија у Милејама — 96–97
- — Манастир — 129
- — манастир у Дабру — 113
- — — у Казновићима — 113
- — — у Казоли — 123
- — — у Тополици — 113, 215–216
- — — остаци цркве на обронцима Велике вигле — 105
- — параклис при Арбанашком пиргу — 99
- — — у Ватопеду — 58
- — — у Великој Лаври — 79
- — хиландарска келија у Кареји — 101
- Нићифор, стара посвета ксиропотамског католикона — 108
- Омологити, келија у Милејама — 95–97, 99–100
- Павле, светогорски манастир — 100
- — Тивејски, манастир — 172
- Пантелејмон, данашња црква у Старом Русуку — 40
- — данашњи руски манастир на Светој гори, в. Стари Русик — 36
- Петар Коришки, испосница, манастир и хиландарски метох — 30, 218–219
- — римска базилика — 146–147
- — стара антиохијска катедрала — 184
- — црква више Уђемира — 217–218
- — — у Алтину — 218
- Прокопије, ватопедска келија — 55–56
- Сава Јерусалимски, александријски манастир — 160
- — — жички параклис — 139
- — — карејска испосница — 101–103
- — — параклис у манастиру Светог Арсенија — 173
- — Српски, нови параклис на врху пирга у Старом Русуку — 42
- — — хиландарска кућа у Солуну — 118
- — — црква у Лизници — 205
- Сергије, црква у Гази — 50
- — црква у Старом Каиру — 167
- Симеон Богопримац, црква у Просфорнону — 64
- — Стилић Млађи, манастир на Дивној гори — 183–186
- Стефан, жички параклис — 139, 202
- — параклис у манастиру Светог Арсенија — 173
- — црква у Костуру — 72
- — — у селу Конче — 140
- Теодор, ватопедски параклис — 58
- Теодосије Киновијарх, манастир у Јудејској пустињи — 149
- — светогорски манастир — 100
- Тома, параклис у манастиру Светог Арсенија — 173
- Тројица, манастир код Пљеваља — 84
- Филип, манастир и касније, метох Ксенофонта — 100
- Четрдесет севастијских мученика, манастир у Трнову — 188–189, 191, 196, 202, 212
- — — параклис у Великој Лаври — 79–81
- Севаста — 36, 106
- Севастија — 149
- Севастијанов, Петар — 75
- Семеонис, Симеон, цркви путописац — 168
- Сенуфије, свети — 162
- Сер — 54, 84
- Сервија — 113

- Сивульф, британски ходочасник — 155
 Симеон Богопримац, свети — 72–73, 181
 — Стилит Старији, свети — 184
 — — Млађи, свети — 183–185
 — свети, Стефан Немања, велики жупан (1166–1196) — 26–27, 31–32, 34, 36, 42, 44–46, 56–58, 60, 64–70, 75, 78–86, 88–89, 91, 93–94, 96–98, 101, 104, 107, 109–110, 113, 119, 121, 124–132, 134, 138, 141, 149, 193, 197–199, 201–204, 211–213, 215–216
 — П, антиохијски патријарх (1206–после 1235) — 184
 — ватопедски игуман — 65
 — Хаџи-, београдски митрополит — 94
 Симеонова келија у Ватопеду — 56
 Симониди, Милутинова супруга — 124
 Синагога, персонификација — 206
 Синај, Богородичин манастир — 25, 71, 73, 123, 133, 148, 156–159, 163, 175–182, 211, 213
 Синан, Коца, неимар — 145
 Синодик, нивронски — 75–76
 Сион — 152
 Сирија — 153, 159, 164–165, 176, 186–187
 Сиријска пустиња — 158
 Сиријски манастир у Скиту — 164, 170
Сиријско море — 155, 183–184
 Скендербег, Ђурађ, син Јована Кастриота — 98
 Скидање са крста — 48, 73, 138–139
 Скит, Скитска пустиња — 153–154, 159, 162–165, 170, 173–174
 Скопље — 220
 Скорпиу, манастир — 104–105
Служба њрејодобног Симеона Новог Српског од Саве — 201–202
 — *свјетоме Пешру Коршиком* од Теодосија — 26
 — — *Сави* од Теодосија — 26
 — — *Симеону* од Теодосија — 26
 Соломон, цар и пророк — 40, 73
 — синајски епископ — 180
 Солун — 26, 28–29, 51–52, 65, 69, 91, 110–113, 115–118, 130, 135, 141, 145, 173, 212
 Солунска митрополија — 52, 110–111, 113, 115
 Солунчева обитељ — в. Стари Русик
 Сопотани — 53, 201, 203, 205
 Софроније, монах — 151
 Сохаг, град у долини Нила — 162
 Спасова вода — 27, 29, 90, 97, 165
 Спасо-преображенска црква — в. Мирожски манастир у Пскову
 Спиридон, јеромонах и студенички архимандрит — 133, 156, 159, 201–202
 Србија — 31, 35, 43–44, 46, 52–54, 60, 67, 69, 89, 102, 113–114, 117, 128, 130–132, 138, 146, 158–159, 190, 192, 196–198, 201, 204, 211
 Средоземно море — в. Медитеран
 Сретење — 72–73
 Српска књижевна задруга — 32
 — краљевска академија — 199
 Ставроникита — 208
 Станиша, син Јована Кастриота — 98
 Станојевић, Станоје — 29
 Стара Ладога — 51–52
 — Митрополија у Несебру — 188
 Стари град, Будва — 154
 — Завет — 50, 71
 — Русик, црква и манастир Светог Пантелејмона — 33–34, 36–42, 58
 Стефан, свети — 139, 202
 — велики жупан и првовенчани краљ (1196–1227), Симон монах — 33, 44, 46, 65, 68–69, 83, 85–86, 89, 91, 101, 121–122, 124–125, 127, 129–134, 139, 141–142, 146, 159, 178, 193, 201, 212–213, 215
 — Владислав (1233–1243) — 28, 132–133, 192–194, 196–198, 204, 213
 — деспот, син кнеза Лазара — 149, 196
 — Драгутин (1276–1282) — 149
 — Душан (1331–1355) — 30, 38, 40–41, 57, 62, 106, 219
 — Јакоп, градитељ Јустинијанове базилике на Синају — 180
 — Радослав (1227–1233), Јован монах — 132–134, 139, 142, 193, 202
 — сликар — 182

- Урош I (1243–1276) — 28, 31, 97, 99, 133, 196, 204–205, 211
 — — П Милутин (1282–1321) — 37, 86, 88–92, 94–95, 102, 118, 124–125, 131, 198, 200, 219
 — — III Дечански (1321–1331) — 131, 198, 200, 207
 — — цар (1355–1371) — 196, 219
 Стефаница, хиландарски посед — 100
 Стилијан Зауцес — 50
 Стилос, манастир на Латроској гори — 208
 Стојановић, Љубомир — 196
 Стрез, обласни господар у Просеку — 29, 141
 Студеница — 44–45, 52–53, 88–89, 113, 121–122, 125, 127–131, 135–137, 139, 142, 154, 187, 194, 201–206, 211, 213
 — црква Успења Богородичиног — 52, 88, 121, 129–131, 139, 204, 211
 Студенички типик — 114, 129–130
 Студијски манастир — 34, 114
 — типик — 79
 Суботић, Гојко — 200
 Судњи дан — в. Други Христов долазак
 Суецки залив — 163
 Сулејман Величанствени, султан (1520–1566) — 145
Сурија — в. Сирија
 Сустрет Јоакима и Ане — 62
 — код Мамвријског дуба — 94, 207
 — Марије и Јелисавете — 48–49, 152
 — светог Павла Тивејског и светог Антонија Великог — 190
 Тавениси — 162
 Тавор — 180
 Тајна вечера — 55, 206–208
Тајне за испитије крста Марија Сануда Торсела — 163
 Татари — 29
 Теба, египатска — 163
 Теодор Студит, свети — 34, 59, 92–93, 114, 139
 — I Ласкарис (1205–1221) — 129, 141–142
 — Анђео (1215–1230) — 117, 141–142, 145, 189
 — IV Валсамон, антиохијски патријарх (1189–1195) — 34, 114
 — из Мопсуестије — 50
 — јеромонах синајског манастира — 181
 — Кермеас, солунски архиепископ — 116
 — светогорски прот — 28
 — сликар — 172–173
 — Спан, граматик и писар — 29, 97
 Теодора, Јустинијанова супруга — 179
 — Палеологина — 84
 Теодорет Кирски — 50
 Теодори, свети — 54
 Теодорит, ватопедски старац — 63
 Теодосије I Велики (379–395) — 58, 63
 — Гуделис — 208
 — урволашки митрополит — 58
 — хиландарски игуман — 87
 — хиландарски старац — 30
 Теодул, писар — 29
 Теостирикт, ватопедски игуман — 42, 49, 60, 62
 Теофанов настављач — 195
 Теофилакт, охридски архиепископ (1088/9–1126) — 50
 Теофило, александријски патријарх (384/5–412) — 161
 — јерусалимски патријарх (1419–1424) — 149
 Теохаридис, Плутарх — 66, 87
 Тесалија — 115
 Тетмар, немачки ходочасник — 176, 180
 Тиванда, Доња и Горња — 153–154, 157, 162–163
 Тиверијадско море — в. Галилејско језеро
 Тигар, река — 156
 Тимотеј, игуман Евергетидског манастира — 122
 Тома архијакон — 146
 — јеромонах и игуман Светог Арсенија и потом солунски митрополит — 173
 Топлица — 113, 215–216
 Торсело, Марио Санудо — 163

- Трасос, Цимискијев светогорски устав — 35
- Тракија — 186
- Трансјорданија — 158
- Трапезица, брдо — 188
- Требшште, село код Добра — 98
- Трново — 28, 122, 131, 186–192, 195–197, 201–204, 212–213
- Трновска патријаршија — в. Бугарска патријаршија
- Тројица младића — 156, 158
- Тројица, Света — 94, 189, 206–207
- Трпези, село — 83
- Тура, планина у Египту — 173
- Турци — 184
- Торовић, Владимир — 28
- Удабно — 206–207
- Улу-џамџа у Изнику — 145
- Уњемир, Ујмир, Добра Вода — 217–218
- Урануполис — в. Просфорион
- Урош — в. Стефан Урош I, Стефан Урош, цар
- Ускрс — 130, 158, 164, 178, 213
- Успење Богородичино — 47, 68, 121, 123, 129, 189
- Учитељство светог Јована Златоустог — 190
- Фарама (Пелусијум) — 157
- Фаран — 179
- Филарет, ватопедски игуман — 59
- Филип Сидит — 190
- Филокал, солунски манастир Христа Пантократора — 110–112, 115–117, 122, 211
- Филокали, ромејска породица — 115–116
- Филотеј — 100, 109–110, 208
- Флор, свети — 46
- Фока, свети — 46–47
- Форезјен, Жан Палери, француски путописац — 198
- Франкиоти — 106
- Франкокастрон — 105–106
- Француска — 168
- Фрањо Асишки — 165
- Фрескобалди, италијански путописац — 167
- Фридрих II, немачки цар (1212–1250) — 155–156
- Хаким, ал-, фатимидски калиф (996–1021) — 162, 173
- Халкедонски сабор — 164, 174
- Хања — 66
- Хвосно — 83, 125, 217
- Хенрик Фландријски, латински цар (1206–1216) — 130
- Хермес, легендарни конструктор пирамида — 173
- Хермополис Магна — 157
- Хетимасија — 50, 197
- Хиландар — 26–27, 29, 31, 36, 40, 42, 45, 49, 58, 64, 81–89, 91–104, 113, 120–121, 125, 202, 207–209, 212–213, 219
- Хиландарски типик — 59, 84, 88–89, 91, 94, 121, 123
- Хиландарци — 102, 118
- Хонорије III, римски папа (1216–1227) — 146, 160
- Хорив — 178, 182
- Хорикије из Газе — 50
- Хремицена, манастир — 104
- Христова страдања — 72, 139, 168, 206 — чуда — 155, 206, 209
- Христодул, коптски патријарх (1047–1077) — 167 — са Латроса — 207–208
- Христос храни пет хиљада људи — 155, 206, 208
- Христофор, син Романа I — 146
- Хришћанска историја Филипа Сидита — 190
- Хум — 36, 212
- Цавтат — 31
- Caesarea Maritima (Palacstinae) — в. Велика Кесарија — Philippi — в. Кесарија Галилејска
- Царевац, брдо — 186, 188
- Цариград — 26, 29, 48–49, 71, 73, 79, 83, 91, 114, 117–124, 136, 138, 142, 175, 183–184, 186–188, 198, 211, 217

- Царство — 48, 50, 52, 73, 82, 91, 110, 114, 118, 133–134, 146, 150, 163, 183, 192, 195, 205–206
- Цвети — 48
- Цимискијева кула у Великој Лаври — 54
- Confessione di San Pietro — в. Nicchia dei Pallii
- Црвени манастир близу Сохага — 162–163
- Црвено море — 170, 172, 180
- Црква, персонификација — 206
- Црна гора — 153–154, 164–165
- Црна земља — в. Египат
- Црна Река, манастир код Тутина — 219
- Цурулон — 197
- Чаркли килесе, Кападокија — 206
- Часни крст — 63, 86, 92, 139, 148, 203, 211 — — јерусалимски манастир — 148
- Человечка река — 141
- Четворојеванђење (хил. 22) — 93
- Четврти латерански концил — 147
- Чудесан улов рибе — 206
- Чебел Муса — в. Хорив
- Шапур II, персијски цар (310–379) — 99
- Шар-планина — 218
- Шестоднев Теодора Спана — 29, 97
- Шишман, видински кнез — 29

Посебна издања Византолошког института САНУ
књига 38

Издавач
Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35

Лектура
Александра Антић

Коректура
Ратка Павловић

Превод резимеа на француски језик
Паскал Донжон

Корџе
Мирела Бутирић

Обрада цртежа, илустрација и корица
Драгослав Боро

Компјутерска припрема за штампу
Давор Палчић

Штампа
ПУБЛИКУМ

Тираж
800 примерака